

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/107068>

Please be advised that this information was generated on 2017-08-26 and may be subject to change.

729

A. F. MANNING

DE BETEKENIS
VAN
C. R. A. VAN BOMMEL
VOOR
DE NOORDELIJKE
NEDERLANDEN

SPECTRUM

DE BETEKENIS VAN C. R. A. VAN BOMMEL
VOOR DE NOORDELIJKE
NEDERLANDEN

Promotor:

PROF. DR. L. J. ROGIER

DE BETEKENIS VAN C. R. A. VAN BOMMEL
VOOR DE NOORDELIJKE
NEDERLANDEN

Promotor:

PROF. DR. L. J. ROGIER

DE BETEKENIS
VAN
C. R. A. VAN BOMMEL
VOOR DE NOORDELIJKE
NEDERLANDEN

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT
TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN DOCTOR
IN DE LETTEREN EN WIJSBEGEERTE
AAN DE R.K. UNIVERSITEIT TE NIJMEGEN
OP GEZAG VAN DE RECTOR MAGNIFICUS
DR. A. G. M. VAN MELSEN,
HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER LETTEREN
EN WIJSBEGEERTE,
VOLGENS BESLUIT VAN DE SENAA
IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN
OP VRIJDAG 25 MEI 1956
TE TWEE UUR N.M.

DOOR
ADRIANUS FRANCISCUS MANNING
GEBOREN TE PRINCENHAGE

MCMLVI
UITGEVERIJ HET SPECTRUM
UTRECHT/ANTWERPEN

DEZE UITGAVE
WERD FINANCIEEL MOGELIJK GEMAAKT DOOR DE
NEDERLANDSE ORGANISATIE
VOOR ZUIVER WETENSCHAPPELIJK
ONDERZOEK

GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN

<i>Amsterdam, Bilderdijkmuseum</i>	schenking Wap.
<i>Amsterdam, Wap</i>	familie-archief J. J. F. Wap.
<i>Brussel S.I.</i>	provinciaal archief van de Belgische Jezuïeten.
<i>Den Haag S. J.</i>	provinciaal archief van de Nederlandse Jezuïeten.
<i>Haarlem</i>	bisschoppelijk archief (collecties van Banning en van Vree).
<i>Hageveld</i>	archief van het klein-seminarie.
<i>'s-Hertogenbosch</i>	bisschoppelijk archief (collecties Onderwijs III en Zwijsen).
<i>Leiden</i>	archief der gemeente.
<i>Leiden U.B.</i>	handschriftenkabinet van de universiteitsbibliotheek.
<i>Luik</i>	bisschoppelijk archief.
<i>Luik, aff. eccl.</i>	affaires ecclésiastiques.
<i>aff. pers.</i>	affaires personnelles
<i>corr.</i>	correspondance.
<i>corr. eccl.</i>	correspondance ecclésiastique.
<i>corr. fam.</i>	correspondance de la famille.
<i>corr. pol.</i>	correspondance politique.
<i>enseign.</i>	enseignement.
<i>Hageveld</i>	enseignement II, Hageveld.
<i>mortuaire I</i>	mortuaire; lettres de condoléance.
<i>mortuaire II</i>	mortuaire; monuments, souvenirs.
<i>Peyrot</i>	lettres à Peyrot (2 kartons).
<i>sermons</i>	sermons.
<i>Mechelen</i>	bisschoppelijk archief.
<i>Mechelen, v. d. Horst</i>	papiers de Ch. van der Horst.
<i>de Méan</i>	papiers de mgr de Méan.
<i>Sterckx</i>	dossier Sterckx.
<i>Nijmegen, U.B.</i>	handschriftenkabinet van de universiteitsbibliotheek.
<i>Noordwijk</i>	archief van de familie van Berckel; copieën werden zeer welwillend door p. Fid. van Velzen O.F.M. te Megen ter beschikking gesteld.
<i>Rome</i>	Sagra congregazione di Propaganda Fide. (<i>Ristretto</i> cf. afkortingen hieronder).
<i>Rijksarchief</i>	Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage
<i>Rijksarchief, Binnenl. Z.</i>	dossiers uit het archief van het departement van Binnenlandse Zaken.
<i>Eredienst</i>	dossiers uit het archief van de departementen betreffende den R.K. Eeredienst.
<i>van Maanen</i>	collectie van Maanen.
<i>Staatssecr.</i>	staatssecretarie.
<i>Sint Truiden</i>	archief van het klein-seminarie.
<i>Utrecht</i>	aartsbisschoppelijk archief.
<i>Velsen</i>	notarieel archief.
<i>Warmond</i>	archief van heit groot-seminarie.

AFKORTINGEN

- van B.* = C. R. A. van Bommel.
van der H. = Ch. L. A. van der Horst.
N.N.B.W. = Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek.
Registro = Registro delle lettere scritte all'Emo Sigr Carde Segretario di Stato e ad altre Persone intorno agli affari Ecclesiastici del Regno dei Paesi Bassi (copie).
R.G.P. = Rijks Geschiedkundige Publicatiën.
Ristretto = Ristretto con sommario e nota di archivio sulla miglior sistemazione degli Affari Religiosi nel Regno dei Paesi Bassi, 1852 (Een fotocopie bezit Prof. Dr. L. J. Rogier, die zo vriendelijk was de schrijver hiervan kennis te laten nemen).
van Wijk. = C. L. baron van Wijkerslooth.

INHOUD

I. Munster en Hageveld	11
II. In oppositie tegen het gouvernement	42
III. Van Bommel en de Hollandse Missie onder van Nooy	67
IV. Van Bommel en Capaccini	82
V. Mislukte poging tot samenwerking met de koning	110
VI. Waarschuwingen en adviezen aan de Pelichy en de Mey van Streefkerk	138
VII. Van Bommel en Nederland na de scheiding (1830-1840)	162
VIII. De schoolkwestie	
a. <i>Het 'Exposé des vrais principes' in België en Frankrijk</i>	184
b. <i>De belangstelling van van Bommel voor het werk van de onderwijs-</i> <i>commissie van 1840 - Het 'Exposé' in ons land</i>	197
c. <i>Van Bommel betrokken in het debat over het onderwijs (1841)</i>	204
IX. Van Bommel en de voorbereiding tot het herstel der Bisschop- pelijke Hiërarchie	218
Résumé	261
Register	265

HOOFDSTUK I

MUNSTER EN HAGEVELD

UIT het welgestelde milieu van katholieke, Hollandse zakenlieden is Cornelis-Richard-Anton van Bommel afkomstig. Zijn ouders waren of werden verwant aan de Rotterdamse en Haagse van der Kuns, de Delftse van Berkels, de van Rijckevorsels uit 's-Hertogenbosch, de Rensons uit Antwerpen, de Leidse Blommaerts en van den Aerdweghs. De familie van Bommel stamde uit het Benedenmoerdijkse Terheyden, Dongen en Tilburg. Tegen het midden van de achttiende eeuw trouwt C. R. A. van Bommels grootvader in Leiden; zijn twee kinderen trouwen met van der Kuns uit Rotterdam. Deze families zijn in het derde kwart van die eeuw wel hecht aaneen geklonken door vijf onderlinge huwelijken; het toont aan hoe klein de kring van toonaangevende katholieken in Holland was vóór de Omwenteling van 1795. - Koopman en regent verdroegen elkaar zeer wel in de Republiek: jhr. G. A. H. van Bommel, een oom van Cornelis-R.-A. was een gezien Leids magistraat, die het presteerde om ondanks staatsgrepen en bestuurswisselingen van vóór 1795 tot in het Verenigd Koninkrijk steeds een belangrijk aandeel te hebben in de regering der stad.

A. C. M. van Bommel, Cornelis' vader, leidde het handelshuis *Cornelis van Bommel en Zoon*: hij is de *Zoon* in de firmanaam. In 1797 nam hij wegens knoeierijen de wijk, eerst naar Brabant en later naar Parijs. Zijn vrouw wist niet beter of haar man was in Rotterdam voor een bespreking met een makelaar. Na zijn verdwijning bleek er een tekort van 93.000 gulden te bestaan. Zijn moeder en zijn vrouw lieten hem opsporen en aanhouden, waarna hij werd overgebracht naar het verbeterhuis *De Drie Taarlingen* te Delft. Man en vrouw zijn in maart 1799 van tafel en bed gescheiden.

De firma is aan deze geschiedenis niet ten gronde gegaan: de moeder en de vrouw van de delinquent en verder Vincent Buzzi, die bij Milaan geboren was, lid van de Leidse raad is geweest en reeds jaren aan het handelshuis verbonden-, dit trio sloot een contract om de zaken gezamenlijk voort te zetten¹.

Op 22 oktober 1783 waren A. C. M. van Bommel en J. C. van der Kun te Rijswijk gehuwd. Hun zes kinderen waren lichamelijk niet sterk. Na zes en een half jaar is hun een zoon geboren, die naar zijn grootvader Cornelis werd genoemd. Daarvóór twee meisjes en een

1) R.G.P. II; P. L. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad*, 's-Gravenhage 1918, dl IV; *De Nederlandsche Leeuw* (1948) 189vv en de aflevering van aug. 1955; veel gegevens uit het Leidse Gemeente-archief over het handelshuis van Bommel zijn mij welwillend ter beschikking gesteld door de archivaris Mr. R. van Roijen; tenslotte een portefeuille met familiebrieven over het handelshuis, *Luik*.

jongen en daarná Juliana-Margareta-Theresia en Pieter-Jozef-Nicolaas. Behalve Cornelis, die vlak na zijn 62ste verjaardag zou sterven, heeft geen van de drie kinderen de drie kruisjes gehaald. Een had lang ziek gelegen voor ze aan een hartaandoening stierf, Julie - volgens de familie een ware engel - was het slachtoffer van de tering en de jongste zoon, die voor de zaak was bestemd, werd in het voorjaar van 1816 aangetast door tyfus¹.

De doop van Cornelis vond plaats op 5 april 1790 in de Leidse O.L. Vrouw-Hemelvaartskerk *De Zon* aan de Haarlemmerstraat, nog op zijn eerste levensdag. Deze statie is tot 1832 bediend door uit Parijs gevluchte ongeschoeide Carmelieten, die in de tijd van koning Lodewijk Napoleon reus aan het hof waren. Zo was père Hubert Nicou, mevrouw van Bommels raadgever, een van de aangestelde hofpredikers. In overleg met deze pater is het besluit genomen om de oudste zoon naar Willinghegge, op driekwart mijl van Munster te sturen, waar een pensionnaat bestond dat door geëmigreerde priesters van de *église refractaire*, de Franse geestelijken die zich niet door het Revolutie-bewind wilden laten saeculariseren-, geleid werd. Cossart, een priester uit Boulogne-sur-mer, was de stichter van het college. Hij gaf eerst conferenties voor de Franse priesters en belastte zich daarna met het onderwijs voor de kinderen der naar Duitsland gevluchte Franse families. - Cornelis schijnt in 1803 niet het type van 'de seminarist der familie' geweest te zijn; hij ging trouwens niet naar een formeel seminarie. Drie maanden voor zijn reis naar Westfalen maakte hij furore op de bruiloft van zijn nichtje door als danseur op te treden. Hij kon uitstekend dansen, herinnerde hij zich nog op zijn sterfbed. Zijn muzikale grootmoeder schonk hem in die eerste jeugd jaren haar waardevolle viool. Een paar jaar heeft hij dat instrument bespeeld; tenslotte gaf hij het, voor zijn definitief vertrek uit Duitsland, weg aan een kennis. Later terugdenkend aan zijn komst op Willinghegge, ziet hij zichzelf als een al te zeer op wereldse pret beluste jongeling.

In de maand augustus 1803 bracht père Hubert de jonge van Bommel bij de toenmalige president Gavot. Vóór nieuwjaar kwam uit Leiden het bericht van zijn vaders dood. A. P. van der Kun, de oudste broer van zijn moeder, werd voogd over de kinderen; als plaatsvervanger voor hem werd G. A. M. van Bommel, later kamerlid en burgemeester van Leiden, aangewezen. Terwijl Mevrouw van Bommel van der Kun in het volgend jaar langertijd bij de familie in Antwerpen logeerde, werd besloten de zaak onder de oude naam voort te zetten door Buzzi; ook grootmoeder van Bommel was inmiddels overleden.

De brieven van Mevrouw van Bommel aan haar 'lieve Kees' doen haar kennen als een zelfstandige, ontwikkelde en godsdientige vrouw, een dame die de sociale verplichtingen eigen aan haar maatschappelijk milieu niet verwaarloosde. Slechts twee jaar na haar mans dood, in het voorjaar van 1805, stierf ook zij. Maar in die korte tijd leeft ze

1) *Luik (mortuaire II en corr. fam.)*.

volop mee met de vorderingen van haar zoon. Kees is bevoorrecht met de mogelijkheid van een goede opvoeding, waarvoor hij God moet danken, en die hij ten volle moet benutten. Met haar nuttigheidsvoorliefde en karaktervormende preekjes lijkt zij een echte laat-achttiende eeuwse moeder geweest te zijn. Familie-nieuwtjes, het moeilijk karakter van de ongezeglijke Pierre, de koude en natte winter, haar reumatiek, de asbreuk van haar rijtuig toen zij na een diner naar huis terugkeerde, wat de keuken tijdens de vastentijd op tafel brengt, en zo meer, dat zijn de onderwerpen van de bezorgde moeder.

Willinghegge was geen groot instituut¹. Het aantal leerlingen schommelde in van Bommels tijd steeds rond de twintig; in 1817 krijgt hij als oudleerling te horen dat het getal der pensionnaires tot 27 is opgelopen, welke uitbreiding een tweede eettafel noodzakelijk maakte. De Franse priesters Gavot, de la Haye en Rattier hebben het dus wel afgekund. In 1809 wordt het instituut twee mijl verder op naar het kasteel te Borg onder de parochie Rinckerode overgebracht. De behuizing was eenvoudig en zó proper, dat zelfs een Hollander geen aanmerking kon maken, schreef van Bommel aan zijn nicht Paulien, die na de dood van haar moeder met zijn zusjes werd opgevoed. De huisknecht poetste de schoenen en maakte de bedden op; voor de rest zorgden de jongens zelf, want vrouwen kwamen er niet over de vloer. De maaltijden waren sober; 's morgens at men bruin brood, maar vindt Cornelis - dat is boven ander witter brood te verkiezen. Misschien een wat merkwaardige uitlating van een kwekeling die later de culinaire specialiteiten in hoge ere hield. Er waren twee warme maaltijden en daartussen nog een vieruurtje.

Er is maar één Borg: Cornelis van Bommel zou zich die Duitse jaren altijd met enthousiasme herinneren. Er heerste een echte gezinnsfeer: de drie leraren zaten aan dezelfde tafel met de jongens te eten en te praten. Allen waren van gegoede milieus, speciale vriendschappen werden niet geduld: eensgezindheid en hartelijkheid bepaalden het onderling contact. Met de knechts spraken de jongens niet meer dan noodzakelijk was. Zo werd de Roomse jeugd der deftige Hollandse families opgevoed in Willinghegge-Borg; in Fribourg en St. Omer waar Julie van Bommel een tijd geweest is, zal het er niet veel anders aan toe zijn gegaan.

Cornelis en Pierre van Bommel, Cornelis en Frans van Wijkerslooth, Charles van der Horst, W. F. van Niel, Stas, Edouard Peyrot, A. J. J. Meijlink - de latere advocaat -, de toekomstige politici L. A. Lightenvelt en J. B. van Son dreigden daar bij Munster toch geen Pietjes Naarstig te worden, voorbeeldige scholieren naar van Alphen en Basedows hart. Het accent lag meer op godsdienstige dan op zedelijke vorming. Zo'n vorming - werd hun ingeprent - is de basis van een

1) De beschrijving van de studietijd te Munster berust op verspreide uitlatingen in brieven en aantekeningen, *Luik*.

gelukkig leven hier en in het hiernamaals. Zonder aldus verlicht te worden kon de mens van die eeuwvende onmogelijk gelukkig leven. Zoals de Pestalozzianer, wier denkbeelden een orthodoxe reactie bevorderden, moeten de Franse priesters in hun pupillen de liefde tot God hebben ontwikkeld. De eigenlijke Verlichting kreeg in het Munster van toen weinig invloed: alles stond daar in het teken van de katholieke Romantiek.

Men mag zelfs onmiddellijk verband zoeken tussen van Bommel en de Romantische kring rond prinses Amalia von Gallitzin. Deze filosoof is een leerling geweest van D. Diderot en een 'zielsvriend' van F. Hemsterhuis. Aan de bekering van een coryfee als Leopold zu Stolberg was haar invloed niet vreemd. Deze vrouw hield te Munster een salon, een soort vestibule van de Roomse Kerk¹. Volgens Stolberg leefde ze slechts voor en in God. Haar biechtvader was Bernard Overberg, 'der Katholische Pestalozzi'², die onder protectie van de aanzienlijke Fürstenberg aanvankelijk als hoofd van de Munsterse normaalschool en sinds 1809 als leider van het priesterseminarie de grondslag legde voor een katholieke pedagogie. Van Bommel kende zowel de bescheiden Overberg als de door Goethe bewonderde Stolberg en verder ook prinses Gallitzins dochter.

Er was een ontwikkeling der geesten *von der Aufklärung zur Romantik*³; de savante Gallitzin en de nobele Stolberg zijn er de voorbeelden van. De Verlichting had dogmatiek haast met dweeppzucht vereenzelvigd. Haar adepten schaamden zich voor het mysterie, voor de realiteit van genade en verlossing; ze verzedelijkten de godsdienst zover dat de theologanten zich moesten afpijnigen om verschillen tussen Jezus en Socrates te vinden. Al te tolerant naderden deze katholieken via een gedroomd algemeen Christendom het deïsme en indifferëntisme. Het Katholicisme verwerd tot een superieure moraal.

Rond 1800 overwon het sentiment het verstand; op de verlichte katholiek volgde de romantische. Het door rationalisme vermagerde Katholicisme werd doorgloeid in de romantiek, die het wonder opnieuw ontdekte. Sommige romantici beweerden zelfs dat het katholicisme het gevoel bevredigde, terwijl het protestantisme voor het verstand bestemd was.

Voor velen bracht de romantiek weinig meer dan een Christelijke mythologie. Het gevaar van een kunstenaars-christendom, van een artistieke bevlieving was inderdaad zeer groot: Ook de Nazareners, de artistenbent die zich in Italië geestelijk verdrong in het oude geloof, zijn aan dit gevaar niet geheel ontkomen. Zij verdedigden zich met de verklaring, dat kunst en godsdienst één waren, zodat de Lübecker senator Overbeck klaagde dat het schilderen zijn zoon Frederik paap had gemaakt. En Dorothea Schlegel vond dat men niet kon schilderen

1) G. Goyau, *L'Allemagne religieuse*, Paris 1910, I, 195vv; P. Brachin, *Le cercle de Münster (1779-1806)*, Lyon-Paris 1951.

2) A. Erb, *Gelebtes Christentum*, Freiburg im Br. 1940, 129-144.

3) Ph. Funk, *Von der Aufklärung zur Romantik*, München 1925.

zonder het Christendom te kennen¹. In prinses Gallitzin, wier eerlijke overtuiging onaantastbaar is, treft het dat zij op dezelfde dweperige wijze omgaat met haar biechtvader Overberg en haar *liebster* Franz Fürstenberg als tevoren met Hemsterhuis, wiens Diotima zij was geweest.

Een specifiek katholiek bewustzijn recht uit het hart en alle activiteit en denken leidend, dat is wat de hoogadellijke Munsterse kring wenste. Dat van hieruit geen algemene beweging is ontstaan en een Josef Goerres in wijder veld meer weerklank zou vinden, valt te verklaren door zijn grotere natuurlijkheid, terwijl Overberg, Stolberg en Gallitzin cum suis met al hun enthousiasme toch een te gecultiveerd katholicisme demonstreerden². Tegen hun overbewuste geloofsbeleving, die feitelijk nog op de geest der achttiende eeuw geënt was, stak het na-revolutionnaire enthousiasme van Goerres en, in Frankrijk, van de democratische de Lamennais veel frisser af.

Maar de jonge van Bommel dweeptte toen met de Gallitzin-kreis. De bekering van zijn aanstaande 'zwager', zoals hij J. D. Peyrot de man van zijn nicht Paulien van Bommel noemde, plaatste hij tegen de achtergrond van de Duitse Romantiek-bekeringen, die mogelijk het protestantisme dodelijk gingen treffen. Prinses Gallitzin vond hij een engelachtig wezen met brillante talenten. Een uitbundige lofrede hield de Borse student ook op Stolberg, wiens tafel eveneens openstond voor alle om den gelove verdrevenen³. Prinses Gallitzin die een band trachtte te scheppen onder de Franse vluchtelingen in Westfalen, moet van Bommels leraren hebben ontvangen, en wie weet ook hemzelf. Hij was te jong om hen als gelijken gekend te hebben; ontmoet heeft hij die coryfeën verschillende malen, vooral Overberg die nog al eens te Borg kwam. In zijn studeerkamer heeft hij leergierig hun geschriften verslonden. Van de Franse leraren leerde hij de logische methode, van zijn verering voor de katholieke romantici van Munster hield hij zijn overtuigingskracht en geestdrift over.

Aan de kring die de Helleens-paganistische Goethe ondanks zijn afkeer van het nederigheid-predikende Christendom hoog achtte, ontbrandde van Bommels gemoed. Hij adoreerde Stolbergs *Geschichte der Religion J. Christi*, welk knap en vooral bezielde, veeldelig werk hij aan zijn Theologie-professor Rattier cadeau deed.

Gelukkig heeft van Bommel meer invloeden ondergaan. Werkelijkheidszin, het fundament voor een politieke loopbaan, is hem wellicht bijgekomen in zijn omgang met Luigi (Aloysius) Ciamberlani, die vanuit Munster de Hollandse missie leidde. Deze Italiaan heeft de Nederlandse Kerk door de verwarring van de Napoleontische jaren geloodst. Zijn regiem is de Nederlandse clerus niet hard gevallen: in geschillen koos hij zo min mogelijk partij; hij probeerde te sussen door te laten

1) Goyau I, 228vv.

2) Funk 68.

3) van B. aan J. D. Peyrot 14 nov. 1812, *Luik* (Peyrot).

geven en nemen. Haast machinaal volgde en raadpleegde hij zijn Romeinse superieuren. In zijn hart was Ciamberlani ultramontaans en helde haast zeker tot het *zelanti*-standpunt over, hoewel hij zorgvuldig vermeden heeft dit duidelijk uit te laten komen. De rechten van de Kerk verdedigend, en in alles het Romeinse gezag hoog houdend, maar zonder enghartigheid zich verzettend tegen de aanmatigheden van de Napoleontische staat ten opzichte van de Kerk, zo'n vice-superior heeft van Bommel leren kennen. Vanaf zijn eerste studiejaar kwam hij veel bij Ciamberlani, at steeds bij hem als hij naar Munster ging en dat gebeurde vrij vaak. 'Je suis la comme chez moi', berichtte hij Peyrot volkomen naar waarheid¹.

Vincent J. J. Ciamberlani uit Ancona, die als secretaris van zijn oom fungeerde, was eveneens bevriend met van Bommel. In 1790 had hij in het gevolg van Caesar Brancadoro, Ciamberlani's voorganger, zich naar Luik begeven en in pauselijke diplomatieke dienst besprekingen gevoerd met Louis Bonaparte en Willem I. Deze nuchtere werker is op het Wener congres aanwezig geweest en te Petersburg door prinses Gallitzin aan czaar Alexander voorgesteld. Met zijn oom vestigde hij zich later te Munster, waar hij vooral de belangen, het comfort en de gezelligheid van de achthonderd uitgeweken Franse priesters tot het voorwerp van zijn zorgen maakte. Tot na 1830, toen hij zich op zijn buiten te Beveren bij Antwerpen terugtrok, bleef zijn contact met van Bommel frequent.

Door de Leidse père Nicou bij diens kennis Rattier geïntroduceerd, al gauw reçu bij de Ciamberlani's en later in contact met de *familia sacra*, verwierf de student zich een logisch-exacte theologie-kennis, inzicht in diplomatieke verhoudingen en bestuurskwesities. Een heilige geestdrift verlevendigde dit inzicht. In Munster was men immuun voor de nazaten van Febronius, die een aristocratische kerk in handen van het episcopaat wilde en die door zijn afkeer van Rome een helper van Jozef II werd, de verlichte despoot die droomde van een kerk, vazal aan de staat. Even weinig vat op hem kreeg de rationalistische, aufgeklärte tendens, die in Trier en Bonn zeer zwakke cellen van de kerk vormde. Van Gallicaanse smetten bleef hij vrij, want zijn leraren, de *prêtres insermentés*, hadden door hun houding de staatsinvloed afgevozen en gehoorzaamheid aan Rome betoond.

Wie dit voor ogen heeft, kan de latere van Bommel gemakkelijker begrijpen, als hij zich keert tegen deïsten en voltairianen, tegen priesters die meer bereidheid toonden voor gouvernementswensen dan Romeinse verlangens, tegen almachtige aartspriesters die de contrôle der hierarchie schuwden, tegen de gevolgen van de Duitse verlichte ideeën in het Luxemburgse gebied. Zo kreeg de student voor die tijd een gezond orthodox of ultramontaanse opleiding. Aan de gevaren van het verdorde, ver-achtergebleven systeem der weinige katholieke scholen in het Brabantse en de Zuidelijke Nederlanden ontkwam hij.

1) idem 6 mei 1815.

'Jansenisme' is een nog niet genoemd gevaar uit die dagen. Daarvan is in die jaren vol staatkundige én geestelijke beweging het pensionaat beschuldigd. Een aantal Bosschenaren richtten zich bij monde van Charles van der Horsts vader en gesteund door seminarie-praeses A. van Gils tot de vice-superior der Hollandse zending. In Augustus 1807 vroegen zij of het waar was dat de leerlingen zo weinig communiceerden, ja zelfs door hun biechtvaders tegengehouden werden, omdat slechts enkelingen daarvoor waardig en volmaakt genoeg waren. Ciamberlani heeft de zeventienjarige van Bommel verzocht om een vertrouwelijk rapport hierover. Dit is bij Ciamberlani's antwoord gevoegd: beide brieven bevatten een besliste weerlegging van de Bossche beschuldiging. Op Zon- en feestdagen nadert vrijwel iedereen ter Heilige Tafel, en van enigerlei druk der vijf aanwezige priesters is geen sprake. In een brief aan Paulien doet Cornelis heftig verontwaardigd over de valse geruchten die in 's-Hertogenbosch de ronde doen¹.

Beschouwde men godsdienstige vorming als voornaamste punt, toch - tekent van Bommel aan - werden de leerlingen niet vermoeid met langademige en dorre preken. De Munsterse leermeesters waren niet intellectualistisch georiënteerd; zij richtten zich naar het hart. Dat François de Sales met zijn innig devoot humanisme in Willinghegge en Borg een veel gelezen en geprezen schrijver was, verwondert ons niet. Zijn aanbeveling om een geestelijke vriendschap te sluiten dreef Gallitzin naar Overberg² en enige scripta van van Bommel behelzen gesprekken, waarin een oudere zijn jongere vriend op Salesiaanse manier in het geestelijk leven inleidt. De samenleving met de godsdienst doordrenken, verlevendiging en verdieping van gebed en meditatie -, het ijveren daarvoor ontleende Overberg³ en later ook van Bommel aan François de Sales. Langs verschillende wegen kan men de invloed van deze Fransman op Cornelis van Bommel bespeuren. Bezieling, het hart vóór het hoofd, gevoel primair aan verstand, het past allemaal in het kader van de Munsterse romantiek⁴.

De dag was druk bezet. De talen vormden de hoofdschotel; geografie, wiskunde en geschiedenis ontbraken niet. Negen uur nachtrust en meer dan zes uur voor recreatie en maaltijden en voor het overige studie en lessen. De kinderen werden tot onderlinge wedijver aangezet; de jonge Kees probeert dan ook zo snel mogelijk de primus van zijn klas te worden. Elke Zaterdag kregen de jongens een ranglijst en overzicht van de goede noten, en eens per maand werd de beste leerling in een proclamatie onderscheiden. Muziek en dans beoefenden ze niet: hun leraren vonden die kunstuitingen onverenigbaar met ware godsvrucht, omdat ze zo gemakkelijk tot betreurenswaardige ontsporingen konden leiden. De vakantie werd als een tijd vol gevaren be-

1) H. J. Allard, *Antonius van Gils*, 's-Hertogenbosch 1875, 372-374; briefconcept *Luik* (corr. fam.).

2) J. Galland, *Görres Gesellschaft, Vereinschrift für 1880*, 127.

3) Hans Hoffmann, *Bernhard Overberg*, München (1940), 220.

4) Brachin, *passim*.

schouwd. Daarom kregen de vakantiegangers een klemmende aansporing mee om zoveel mogelijk de sacramenten te ontvangen, dagelijks Mis te horen, de Maria-devotie te cultiveren en elke dag enige ogenblikken aan meditatie en gewetensonderzoek te besteden. Van schuwheid tegenover de boze wereld vallen de Franse priesters niet altijd vrij te pleiten. Maar de Napoleontische verwarring, onzekerheid tegenover de toekomst en verbittering over hun gedwongen afwezigheid uit Frankrijk, verklaren vermoedelijk veel. Bovendien is het hoge aanzien, dat de milde, veel begrijpende François de Sales in het instituut genoot, weer een waarborg tegen overdrijving.

Zich innerlijk van de wereld losmaken om in de wereld de volmaaktheid te beoefenen - de strekking van de *Introduction à la vie dévote* - kon het program van het katholicisme zijn, ook in een tijd, die leed aan Weltschmerz. Christelijk humanisme voorkwam somber fanatisme, voorkwam ook scrupulositeit en leerde dat zwakheid nog geen zonde betekende. Met naar de Sales te verwijzen bestreed de student van Bommel de mening dat overtreding van de regels van het huis met zonde gelijk te stellen was¹. Tenminste als het niet uit verachting voor het gezag geschied was.

Wél beschouwt hij, als kind der steeds op organische eenheid wijzende romantiek, verwaarlozing van dagelijkse plichten als een zekere gang naar nonchalance in het geestelijk leven en verzwakking der vreze Gods. - Vorming van het eigen karakter, zelftraining, daartoe wekten de leraren hun pupillen op. Cornelis van Bommel heeft naar de gewoonte van die tijd een karakterbeschrijving van zichzelf op schrift gesteld². Hij vindt zich tekort schieten in 'véritable crainte de Dieu'. Hij belijdt verder zijn eigen oppervlakkigheid en ijdelheid. Eigenliefde zet hem aan om zich te laten gelden; door zijn sterk voorstellingsvermogen en grote fantasie raakt hij gemakkelijk afgeleid. - Inderdaad moet hij in zijn jeugdjaren een pedantje zijn geweest, dat goed kon studeren: de favoriet van zijn vrienden en leraren. Hij liet zich gaarne op zijn gegoede familie voorstaan en koketteerde met zijn danskunst, muzikale vaardigheid en aanleg tot schilderen.

Een degelijk godsdienstige opvoeding wilden de erg op regelmaat gestelde Franse priesters, maar géén seminarie: niet meer dan een half dozijn van de kleine tweehonderd pensionnaires die Borg tussen 1803 en '16 binnen zijn muren zag, ging over tot de geestelijke staat. Ook voor van Bommel vormde het priester-worden niet de oorspronkelijke opzet, ondanks zijn afkeer van het traditionele métier van zijn familie. Pas in 1806 en '07 komen daarvan de eerste aanduidingen. Een tijdlang doen zijn brieven erg seminarie-achtig aan; hij prijst zich dan erg gelukkig met de drang om de wereld de rug toe te keren en hij herhaalt Sint Jans woord: 'le monde entier n'est que malice'. Zijn zusje drukt

1) *Dialogue entre Arsène et Theophile*, Luik manuscript 17.

2) *Mon Caractère*, zes pagina's zijn verwijderd uit dit opstel, dat hij van zijn leraren moest maken, Luik (aff. pers).

hij op het hart: omring je in de wereld met grote voorzichtigheid en vrees en moed. Vanuit een college dat met angstige bezorgdheid de grote vakantie zag naderen, klinken deze aansporingen niet excentriek.

Midden onder zijn theologie-studie onder leiding van Rattier, een alumnus van de Sorbonne, is van Bommel een bezoek gaan brengen aan Anna-Katharina Emmerick, de gestigmatiseerde van Dülmen. De Duitse Romantiek had veel belangstelling voor haar. Het rationalisme had afgedaan, magnetisme was *en vogue*, en de katholieken zochten langs de mystieke weg in contact te komen met de verborgen krachten der bovennatuur, met God. - Of zuster Katharina een echte, door God begunstigde mystica is geweest, kan moeilijk worden uitgemaakt¹. Na de sluiting van haar klooster krachtens Napoleontische voorschriften verbleef ze ziek te Dülmen, waar zich de stigmatiseringsverschijnselen, die haar na 1812 beroemd gingen maken, begonnen voor te doen. Het kritisch onderzoek, door de vicaris-generaal van Munster, Clemens-August Droste-Vischering de latere aartsbisschop van Keulen, viel niet ongunstig uit, evenmin als de observatie van de medicus Druffel, die zijn ervaringen in een wetenschappelijk tijdschrift publiceerde. Men wilde haar genezen, maar pogingen daartoe hadden slechts tot resultaat dat de lijderes onder de behandeling hevige pijnen leed. Talloze bezoekers trokken toen naar het kleine plaatsje, halverwege Munster en Wezel.

De president van het seminarie, Bernard Overberg die met graaf zu Stolberg, Droste-Vischering en prinses Gallitzin de zieke Augustines hadden zien bloeden tijdens een van haar extasen, had van Bommel onder een tafelgesprek van zijn bezoek verteld. Kort daarop begaf de theoloogant zich naar Dülmen in gezelschap van vice-superior Ciamberlani, de vaderlandse aartspriesters J. J. Cramer, N. Pas en G. van Nooy, en zijn mede-leerlingen W. F. van Niel en Balerdens². Het gezelschap stond op 31 Juli 1815 rond het ziekbed, allen met de tranen in de ogen. De Duits sprekende van Bommel was de tolk van Ciamberlani, die aan Anna-Katharina beloofde over het wonder van haar stigmata verslag uit te brengen aan de Heilige Stoel. Om haar antwoorden te verstaan moest van Bommel zijn oor vlak bij haar mond houden. Uit zijn verslag blijkt dat hij de verschijnselen ernstig heeft opgenomen en onder diepe indruk is gekomen, wat ook nu nog verantwoord heet³.

In augustus 1818 en mei 1819 is van Bommel bij de gestigmatiseerde terug geweest, de eerste keer in gezelschap van enkele Hagevelders en de laatste maal nadat Anna-Katharina van Bommel juist tevoren in een vizioen had gezien als een van de figuren die een vernieuwing in de kerk zouden brengen. Haar subjectieve secretaris, de bekeerde dichter Cle-

1) P. Pourrat, *La spiritualité chrétienne*, Paris 1930, IV, 520vv.

2) van B. aan Peyrot 5 okt. 1813, *Luik (Peyrot)*; van B. aan zijn zuster Julie, gelithografeerde copie 4 aug. 1815, *Luik (corr. fam.)*; A. Hensen in: *De Katholiek* (1911) 1 en 93vv; J. Alberdingk Thijm in: *Studiën* (1911) 453 en 531vv.

3) A. Stockmann S.J. in: *Stimmen der Zeit* (1930) 444vv.

mens Brentano geeft deze bijzonderheid en van Bommels leerling Broere bevestigde zelfs dat de zieke verteld had, dat de jonge priester eens bisschop zou worden: hij zou die voorzegging eerst vergeten maar op de dag van zijn wijding herinneren. Van Bommel had aan Broere dan gezegd, dat dit inderdaad juist zo gebeurd was.

Vanaf 1812 nadert de theologant steeds dichterbij zijn ideaal. Ondanks zijn zwakke gezondheid: in 1811 sukkelde hij zoveel, dat zijn studie maandenlang stokte. Op 23 mei van dat jaar ontvangt hij in de kathedraal van Munster de lagere wijding en tonsuur en op 19 december het subdiaconaat. De toediening ervan was vertraagd doordat de keizerlijke toestemming lang op zich had laten wachten. 24 augustus 1813 volgt het diaconaat en op 8 juni 1816 wijdt Freiherr Casper Maximiliaan Droste zu Vischering Cornelis van Bommel tot priester.

In het najaar vertrekt hij dan naar Nederland om in de Hollandse Zending de stichting van een klein-seminarie voor te bereiden. Tot dit plan hebben zijn Munsterse kennissen hem geïnspireerd. Buiten het huis te Borg moet men die zoeken in de salons van vice-superior Ciamberlani en diens neef Vincent. Overberg schijnt hem gestimuleerd te hebben in zijn plan om zich aan het onderwijs te wijden. Anna-Katherina Emmerick zou hem op zijn vraag, welk werk het meest geschikt was om God te verheerlijken en de maatschappij van haar kwalen te genezen, hebben geantwoord: 'Goede priesters te vormen'¹.

Luigi Ciamberlani heeft voor zijn jonge vriend met aartspriester Cramer een en ander besproken. Deze Amsterdamse pastoor die in Rome had gestudeerd, was al enige lustra lang een verknocht bondgenoot en vriend van de internuntius. Deze had in de Bataafse tijd vaak in Cramers pastorie gelogeerd. In hun houding tegenover aartspriester ten Hulscher² hadden zij elkaar gevonden en Cramers zelanten-verbod tegen het verlicht-katholieke tijdschrift van de ruim-denkende J. M. Schrant³ kan Ciamberlani's stille zegen hebben verworven. Dat een adept van de katholieke romantiek een propaedeuse wilde brengen voor Warmond, dat beïnvloed scheen door supporters van de *katholische Aufklärung*, zal aan Cramer noch Ciamberlani onwelkom zijn geweest. Er waren vlak vóór 1800 in Noord-Nederland al seminaries gesticht: bij 's-Hertogenbosch, verder te Warmond en 's-Heerenberg, beide min of meer onder invloed van de Duitse Verlichting. Het laatste instituut heeft nimmer gefloreerd. Van Warmond moet men zich evenmin een al te grote voorstelling maken: daar doceerden lange tijd maar twee professoren: Chedeville en van Wijkerslooth. In 1827 telde het 21 en eind 1829 toen door de besluiten van 1825 de aanwas vanuit de klein-seminaria voor enkele jaren gestuit was, niet meer dan een tiental theologanten.

1) L. Bellefroid, *Oraison funèbre de mgr van Bommel*, Liège 1852, 11-12.

2) L. J. Rogier en N. de Rooy, *In Vrijheid Herboren*, 's-Gravenhage 1953, 23-24.

3) L. J. Rogier, *Een Stem der Katholieke Verlichting*, Nijmegen 1954, 7, 21.

De vooropleiding der priesterstudenten was in de begintijd van het Verenigd Koninkrijk ronduit slecht; men kan zich het peil van wat later voor klein-seminarie zou doorgaan, moeilijk te laag schatten. In de katholieke Baronie verving een Latijnse school, welks curatorium een dominee onder zijn leden telde, het niet-bestaande klein-seminarie. Het zou tot 1839 duren voordat het Bredase vicariaat zijn eigen opleidingsinstituut bezat¹. In de andere kerkdistricten was het al niet beter. Hageveld was een particuliere stichting, die bij de gratie van het bekende K.B. van 2 augustus 1815 ontstaan kon: iedereen die zich geschikt voelde, mocht aan anderen hoger onderwijs geven.

Te Munster was de jonge priester in deze richting geïnspireerd, maar vooraleer de eerste leerling arriveerde, moest nog veel werk verzet worden. Van Bommel miste nog alle ervaring. Maar over het onderwijs van die dagen zijn wel sterker verhalen te vertellen. 'Praeses' van Bommel, jarenlang gesecondeerd door één priester en twee diakens, staat met zijn Hageveld zelfs in de beginjaren niet onder aan de scholengranglijst.

Terwijl hij naar zijn latere vrouweling Peyrot vlak na zijn priesterwijding schrijft dat zijn plannen nog niet vaststaan, stelt Julie haar broer gerust, dat niemand in Leiden weet van zijn verstandhouding met C. L. baron van Wijkerslooth, de Warmondse professor. Bij van Bommel is in eerste instantie het plan opgekomen: hij is dus de eigenlijke stichter van Hageveld. De anderen zijn er niet meer dan bijgehaald. Uit eigen middelen moest het instituut opgericht worden en daarom had hij met succes van Wijkerslooth benaderd, die hij al eerder kende. Zijn eigen Borgse vriend van Niel, afkomstig uit een gefortuneerde Rotterdamse familie, werd pas in de eerste maanden van 1817 uitgenodigd en heet zo de derde stichter. Van Bommel bereidde in de herfst en winter van 1816 op 1817 vanuit Leiden alles voor. Op verschillende percelen is zijn oog gevallen. Eerst schijnen van Bommel en van Wijkerslooth vlak bij Rijsenburg, in het Utrechtse, een landhuis gehuurd te hebben². Doch in het voorjaar van 1817 kocht het drietal voor 17.000 gulden de *Lustplaetze Haegenveldt*. Dit buiten lag een uur ver van Haarlem, onder Driehuizen bij Velzen³.

Wel circuleerde in januari 1817 het gerucht dat het gouvernement de 'seminaries' onder toezicht van het Departement van Eredienst zou stellen, wat van Bommel bezorgd naar de pen deed grijpen. Maar de aartspriester stelde hem gerust door te wijzen op het Koninklijk Besluit van augustus 1815, dat eenieder in deze de volle vrijheid schonk. In oktober 1818 besprak van Wijkerslooth met de Mechelse aarts-

1) J. L. M. de Lepper, *De voorgeschiedenis van het seminarie Ypelaar*, z. pl. 1950.

2) van B. aan Peyrot 15 juni 1816, *Luik (Peyrot)*; Julie van Bommel aan van B. 22 juni 1816, *Luik (corr. fam.)*; van B. aan oom en tante Renson 14 jan. 1817, *Luik (corr.)*; H. J. M. Taskin in: *De Katholieke* (1897) en (1898); dez. in: *Gedenkboek... seminarie Hageveld, Hageveld 1917*; J. C. van der Loos in: *Haarlemse Bijdragen* (1946) 231, 232; koopcontract Hageveld *Velsen*, 5096, n 35.

3) Gerard Brom, *Cornelis Broers*, Utrecht-Antwerpen 1955, 30-31.

bisschop de toestand: de laatste beloofde het er over te hebben met de koning, hoewel hij aanried dat men zich liever tot de Heilige Stoel dan het gouvernement moest wenden¹. Het spookbeeld van 's konings ongenoegen bleef Hageveld bedreigen. Regelmatig gaf de president in zijn brieven aan Peyrot uiting aan deze bezorgdheid. Van Bommels oom, de Leidse wethouder, kreeg van Willem I de boodschap om zijn neef onder vier ogen te vertellen, dat Frans en Latijn op elke stads-school onderwezen werden. De vorst was van plan om het klein-seminarie bij Haarlem te doen sluiten, als het meer dan veertig studenten ging tellen. Dat was in november 1819. Een jaar eerder was aan het bisdom Luik geweigerd om in de voormalige abdij van Rolduc een klein-seminarie te vestigen, omdat het 'gevaarlijk geacht kon worden, om jongelieden voor te bereiden tot den geestelijken stand vóór zij in staat zijn om te beoordeelen of zij wel tot dien stand de vereischte roeping hebben'². Jaren daarna zei van Bommel dat hij om staatsinmenging te voorkomen, van zijn Hageveld een particuliere stichting had gemaakt, zoals het Bossche seminarie, dat zelfs op naam van een leek stond.

Hoewel in strijd met de voorschriften van het Concilie van Trente is Hageveld zeker bedoeld als klein-seminarie: dat verraadt reeds de correspondentie uit de beginmaanden. De aartspriester heeft het zo in het annotatieboek van de Missie opgetekend, en hij verleende Hageveld het recht om na de rhetorica een filosofie-cursus in te richten. In een schrijven aan het gouvernement, in 1824, formuleerde van Bommel-zelf dat 'het doel en de strekking van het klein-seminarie Hageveld is, om volgens de ondubbelzinnige wensch aller welmenende catholijken, aan het seminarie Warmond sujetten te leveren die door beproefden zucht voor den Geestelijken Stand geoefende vaardigheid in de ceremoniën van den eerdienst en eene met de behoeften onzer dagen overeenkomstige vorming in deugd en wetenschappen, in staat zijn, naar verkregen theologische kennissen, in Hollandsch kerkdistrict te kunnen optreden als leeraren, de rang, welken zij in de maatschappij bekleeden allezints waardig'.

Dat het dure instituut mettertijd merendeels door zonen uit goeode families bezet werd en lang niet alle kwekelingen priester zijn gewijd, kan niet ontkend worden. Weldra ontstond een tweede klein seminarie in de Hollandse Missie: Culemborg, dat minder exclusief was, doordat er minder schoolgeld gevraagd werd. Van Bommel heeft zich in 1820 immers verzet tegen een uitbreiding van Hageveld, dat toen veertig leerlingen telde. Wat de koning enkele maanden tevoren tegen zijn oom had gezegd, deelde hij mee aan Cramer, die zijn coadjutor daarop naar Utrecht stuurde. In de zomer van 1820 vroegen J. van Banning en twee Hollandse pastoors of père H. de Hasque S.J. studenten uit

1) J. Cramer aan van B. 27 mrt. 1817, *Luik (Hageveld)*; van B. aan Peyrot 4 okt. 1818, *Luik (Peyrot)*; 'Si le Roi nous donnoit quelque assurance d'exister, nous donnerions avec l'aide de Dieu plus de developpement à notre petit Etablissement, qui ne fait que naître.'

2) Allard 284.

Holland wilde opnemen. Deze was met dat aanbod erg ingenomen. Nog dezelfde avond reisden de Hollandse heren door naar aartspriester van Nooy te Maarssen. Culemborg kon gaan uitbreiden: waren daar in 1819 rond de veertig studenten, in het najaar van 1820 steeg het aantal tot over de honderd¹.

Behalve van Bommels angst om op te vallen wanneer Hageveld ging floreren, speelde de afkeer van enige Hollandse priesters tegen het seminarie bij Velzen een rol². - Op van Banning, Cramers coadjutor en opvolger in het aartspriesterschap Holland, gaat de hardnekkige traditie terug, die van Hageveld een open kostschool maakt. Deze hooghartige bestuurder ging er terecht van uit, dat een onderwijsinstelling pas dan seminarie mag heten, als de kerkelijke overheid er ook werkelijk de scepter zwaait, en zo bijvoorbeeld zelf examineert en oordeelt of de kandidaten geschikt zijn. Anders kon hij het verschil met een kostschool niet zien, schreef hij al in 1821 naar Hageveld. Aan van Bommel en van Wijkerslooth verweet hij *arrogantia et audacia*: niet als men koper of eigenaar is, maar pas wanneer de kerkelijke overheid een opdracht heeft gegeven, mag iemand zijn school een seminarie noemen³. Drie jaar later, toen de strijd om de macht over Hageveld zich toespitste, verzette van Bommel zich in een scherpe nota tegen deze opvatting. De kerkelijke overheid had - volgens hem - alleen maar zeggenschap over de theologanten, beslist niet over hen die van hun roeping nog niet zeker waren. Bovendien was een examen door de aartspriester een soort motie van wantrouwen tegenover de leraren, die door een dagelijks contact met hun pupillen, hen het best moeten kennen⁴. - Een bedenkelijke mening voor een seminarie-president!

Van Banning had gelijk: het Hageveldse instituut was kerkrechtelijk een monstrum en in strijd met de bepalingen van Trente, die tot 1849 het nodig maakten dat groot- en klein-seminarie in één gebouw ondergebracht waren, tenzij het een groot bisdom gold en dispensatie voor splitsing was gevraagd. In Utrecht en 's-Hertogenbosch was men daar al eerder overheen gestapt. Doch daar behoorden de seminaries toe aan het vicariaat of aartspriesterschap. Op Hageveld had van Banning niets te zeggen: hij mocht alleen collectes laten houden en op de prijsuitdeling verschijnen als Cramer al te ziek was. Maar deze Jan Baas, zoals hij genoemd werd, vergat dat ook de *aartspriester* kerkrechtelijk een monstrum was: een deken die bij de gratie van de vice-superior soms iets te zeggen had.

Evenals zijn vriend en geestverwant Kervel, ook een ijverig werker voor het Culemborgse seminarie, koesterde van Banning antipathie

1) F. Sträter in: *Studien* (1912) 58-59.

2) Rattier aan van B. 1 aug. 1817, *Luijk* (Hageveld).

3) van Banning aan van B. 11 jan. 1821, *t.a.p.*; ongedateerde aantekening van van Banning, Haarlem (van Banning nr 83).

4) *Observationes in duplicem legem qua omnes studiosi missionis Holl. Decanorum suorum registro inscripti, et statuto tempore se sistere jubentur examini, si vellint in seminariis Missionis admitti*, ongedateerd concept *Luijk* (Hageveld).

tegen van Bommel en Wijkerslooth. Hageveld stond eigenlijk buiten de invloed van de aartspriesters, doordat het een particuliere stichting was. In 1824, na de dood van Cramer, die Hageveld tamelijk welgezind was, ontstond over de verhouding van het instituut tot de Missie een heftig conflict. Dit is niet verwonderlijk: van Bommel wenste zijn stichting onafhankelijk te houden, terwijl de aartspriester het kleinseminarie nauwer aan de Missie wilde verbinden. Ondanks zijn wankelen - de Hollandse Zending had een uiterst gebrekkige bestuursinrichting - deed de aartspriester in zijn optreden erg bruusk. Was hij bisschop geweest, dan valt zijn poging volkomen te rechtvaardigen, maar nu zien we aanmatiging in zijn streven naar meer zeggenschap. Van Bommel die in zijn felheid vaak sterk eenzijdig is, hield het er voor dat van Banning Hageveld eigendom van de Missie wilde maken, niet uit centralisatie-overwegingen maar uit pure machtsbehoefte. Hij vond dat zijn instituut zich een plaats in de Hollandse Missie had verworven, omdat in 1817 alles in overleg met de aartspriester was geschied en door de vice-superior goedgekeurd. Hagevelds onafhankelijkheid zag hij in het recht om zelf zijn medewerkers te kiezen, dat Cramer aan de stichters had verleend. De inrichting, de reglementen, het toelaten en verwijderen van leerlingen, alles bleef overgelaten aan de president. De voltooiing bestond volgens van Bommel uit het recht om onderwijs in de filosofie te geven. Ciamberlani stond achter hem, vanzelfsprekend haast, wanneer we ons hun vroegere vriendschap herinneren: 'Dicat quidquid velit Amplitudo sua . . . , ego sententiam fero, parvum istum seminarium non *extra ordinem*, sed in *ordine et optime ordine* esse.'

Het conflict waarvan de beschrijving nu volgt, kon alleen maar voorkomen in een ongerijmd en machteloos bestuursgebied als de Hollandse Zending, waar eenheid ontbrak en kliekgeest hoogtij vierde, waar allen - vooral de aartspriesters - eigen macht trachtten te vergroten en elke vorm van hiërarchie en controle, behalve die door henzelf, schuwden. Sedert de enghartige, antipatriotse internuntius Brancadoro, die zich onmogelijk had gemaakt in het Bovenmoerdijkse waar veel katholieken in 1795 van het nieuwe bestuur verlossing uit de schuilkerken verwachtten, had Ciamberlani eigenlijk weinig werkelijke leiding gegeven. Dit ondanks het feit dat onafhankelijk van, zelfs tegen de aartspriesters in, hij zijn wil kon doorzetten krachtens zijn aanstelling door de Heilige Stoel, zoals hij van Bommel in verband met het Hageveld-conflict meedeelde¹. Wel had Ciamberlani gedurende zijn bestuur een feuilleton van clericale ruzietjes in Holland gesust, maar bemiddelen is nog geen leiden.

Uit de collecte-aankondigingen was van Bannings grotere ingenomenheid met Culemborg al gebleken; de examenoproepen van de aartspriester betekenden een nieuwe plagerij voor de Hageveldse seminaristen. En om dit instituut evenals Warmond onder zijn controle

1) Ciamberlani aan van B. 25 juni 1824, *f.a.p.*

te krijgen, fundeerde hij op het groot-seminarie een filosofie-cursus. De Hageveldse voorbereiding werd op die manier overbodig, want op elke kostschool kon men een humaniora-studie volgen. Als Hagevelders onder de militieverplichtingen vielen, werden ze overgeheveld naar de filosofie-klas van het theologicum en ontsprongen aldus den dans.

Van de Hollandse kansels liet van Banning in 1824 afkondigen dat de wijsbegeerte-cursus op Hageveld zou worden opgeheven. Van Bommel protesteerde heftig¹. Een onderhoud tussen aartspriester en president bracht geen uitkomst. De laatste zocht steun bij Ciamberlani, die ontkende dat de liquidatie met zijn toestemming was geschied en beloofde het filosofie-onderwijs in van Bommels college te herstellen. Ciamberlani heeft verder in april 1824 aan van Banning geschreven dat de seminaristen die van de militie vrijgeloot waren, in Hageveld hun filosofie konden maken en zonder een jaar te verliezen naar Warmond moesten overgaan. Daarmee was van Bommels seminarie gebaat: de vice-superior vond het trouwens gunstig dat het verblijf op het voortreffelijke Hageveld zo lang mogelijk duurde². Hij verzekerde aan zijn beschermeling, dat hij van Banning geen duimbreed zou toegeven. Van Bommel kreeg evenwel geen bericht van de aartspriester. Daarop heeft Ciamberlani schriftelijk doel en inrichting van Hageveld bevestigd, maar verboden van dit stuk tegenover van Banning gebruik te maken, omdat hij naar deze nog eens wilde schrijven, zodra zich een gunstige gelegenheid voordeed. Bovendien zou hij in november 1824 een en ander mondeling kunnen bespreken, aangezien hij dan toch naar ons land kwam.

Van Banning bleef intussen even dwars: midden in het studiejaar en zonder voorafgaande mededeling wilde hij A. Boogaerts, van Bommels filosofie-professor, eerst tot hoogleraar te Warmond en daarna tot pastoor te Amsterdam benoemen. Op de man af door van Bommel gevraagd of hij naar stopzetting van het onderwijs in de wijsbegeerte streefde, antwoordde van Banning bevestigend. Dit kwam als leervak te vervallen, indien Boogaerts aan Hageveld ontnomen zou worden. Van Bommel vroeg zich af, wat hij nu op de staten van het gouvernement moest invullen. Hij zat inderdaad in grote moeilijkheden, want aan van Niel, die steeds sukkelde, had hij niets.

In juni 1824 stonden de zaken als volgt: de aartspriester zou de beslissing over Boogaerts promotie aan Ciamberlani voorleggen. Van Bommel wilde hem laten gaan, omdat bleek dat hij inderdaad bij de aartspriester zijn ambitie voor een Amsterdams pastoraat was gaan bekennen. De voorwaarde was dat de theologanten M. van der Weyden en C. van Kints gewijd zouden worden en tot praeceptoren van Hageveld benoemd. Eerstgenoemde was al diaken en zou in augustus

1) van B. aan van Banning (1824), *f.a.p.*

2) Ciamberlani aan van Banning 13 april 1824, *f.a.p.* Voor het volgende cf. Ciamberlani's brieven aan van B. in de zomermaanden van 1824, *f.a.p.*

uit handen van de aartsbisshop van Mechelen de wijding kunnen ontvangen: Hageveld telde met hem dan een tweede biechtvader. Van Kints was sedert oktober 1822 leraar: met Cramers toestemming gaf hij in de lagere klassen Latijn. - Het lerarenprobleem heeft steeds zwaar gedrukt op de vroeg-negentiende-eeuwse seminaries in Nederland.

Als van Bommel het gewent had, zou Ciamberlani het heengaan van Boogaerts zo lang mogelijk gesaboteerd hebben. Maar de regent liet zijn leraar gaan na de toezegging, dat de vice-superior instond voor van der Weydens priesterwijding in Mechelen of Munster. - Zijn eis dat Hageveld onaangetast moest voortbestaan, handhaafde hij daarentegen met kracht. Omdat de stichters, die bepaald hadden dat na hun dood Hageveld aan de Missie zou komen, niet toegaven, schijnen zij voor rebellen tegen de autoriteit van de aartspriester te zijn uitge-maakt. Vooral hun spreekbuis van Bommel, volgens van Banning 'irreverentia reus ac homo in missione mali exempli'. Eind 1824 heeft een geïrriteerde van Bommel de hele kwestie voorgelegd aan de dekens van Kennemerland, Schieland, Rijnland, en aan de pastoors Herman Tomas uit 's-Gravenhage, B. van Kokkeling te Amsterdam en Th. Seegers van Voorburg¹. Hij beklagde zich er het meest over, dat hij als een opstandig en gevaarlijk sujet bekend ging staan, wat allesbehalve gewent schijnt voor een opvoeder van toekomstige priesters. - Toen heeft Ciamberlani definitief een einde aan deze onverkwikkelijke affaire gemaakt. 19 februari 1825 bevestigde hij de rechten, die Cramer op 9 mei 1817 aan van Wijkerslooth, van Bommel en van Niel had gegeven. Hij breidde deze uit² met de bepaling, dat er geen enkel onderscheid mocht zijn tussen de filosofiecurssussen van Hageveld en Warmond, ook niet wat de subsidiëring betrof. Bovendien: als Hagevelds directorium het nuttig of noodzakelijk vond, dat een uitermate geschikte alumnus het lerarencorps versterkte, mocht deze, in plaats van naar Warmond te gaan, blijven en later tegelijk met de Warmondse klas gewijd worden. Zij moesten gelijkberechtigd zijn, als er een vacature op een statie kwam, want er was volgens protonotarius Ciamberlani geen enkele reden om hen anders te behandelen: ook zij zijn immers leden van de Hollandse Missie-geestelijkheid?

Vrijdag 2 mei 1817 kwam A. C. Quant uit 's-Gravenhage als eerste leerling aan en Hageveld was dus geopend. Op 9 mei zegende aarts-priester Cramer de vestibule, die als kapel was ingericht. Vóór de grote vakantie voegden A. van Brussel en C. van Kints zich bij Quant. In oktober begonnen van Bommel, van Niel en Boogaerts eigenlijk hun eerste cursus voor een veertiental seminaristen. Enthousiast vertelde de regent die meestal president genoemd werd, aan zijn vroegere

1) uitvoerig schrijven *f.a.p.*

2) *Hageveld*. Dr. C. J. Henning, de huidige regent, was zeer behulpzaam bij het onderzoek in dit archief.

leraren de eerste ervaringen. Waarop Rattier schertsend antwoordde: 'Notre institut n'est qu'une maison de paysan en comparaison de la vôtre'. Twee meiden en een knecht zorgden voor het huishouden en de verzorging van de moestuin. Een nadeel was het leeftijdsverschil in de eerste klas Hagevelders: dat varieerde tussen de 13 en 19 jaar¹. Het scheen evenwel geen moeilijkheden te geven voor de onderlinge band, de *esprit de famille*, in welke sfeer van Bommel zijn jongens wilde zien groeien.

Van Bommels Hageveld is legendarisch² geworden. Welke leerling men ook hoort, steeds is hij uitbundig in zijn herinneringen. Er heerste regelmaat in het huis, wat hartelijkheid niet uitsloot. De jongens reden in de zomer op karren over de duinen, om op het strand te gaan spelen. Op een vrije middag gingen ze room drinken op een boerderij. Met hun leraren wandelden ze in de lanen en in de tuin genoten jongens als Leesberg intens van het balspel. Van Bommel prees dit vermaak nog aan bij zijn leraren van Sint Truiden, waarheen het bisschoppelijk seminarie van Luik zou verplaatst worden. De meeste Hagevelders hadden bijnamen: J. W. Elsensohn zou zichzelf later steevast nog 'de smous' noemen, Leesberg heette Lyp en A. Lux, zijn boezemvriend, was 'het vrolijk Fransje'. Fransje zat vol streken: 'ik was daar immers opperstalmeester van het bokkengeslacht', haalt hij veel later op. Binnen haalden de jongens grappen uit en speelden toneel. De zeventienjarige Cornelis Broere bemoeide zich er op de vastenavond van 1820 mee. Deze dromerige jongen vormde van toen af de ziel van het Hagevelds toneel. Hij timmerde en schilderde décors, speelde zelf hoofdrollen en wel het liefst in treurspelen. *Hannibal, Het beleg van Calais* van de Belloy speelden de vrienden, maar ook Broere's zelfgedichte *Floris de Vijfde*. Samen met Leesberg knutselde hij tijdens de strenge winter van 1822-23 in de schuur aan echte toneelgordijnen. Met dikke wanten aan schilderde Broere op het goed dat over de hooibalk was geslagen, gouden kwasten en gordijnplooien, terwijl Leesberg lijmv verf op een vuurtje vloeibaar hield. Een andere keer fabriceerde hij ter gelegenheid van Ciamberlani's bezoek een meer dan levensgrote Petrus op het voorplein³.

De geest die op Hageveld heerste, was die van een gelukkig gezin, heeft de eerste leerling opgemerkt. In de klas wedijverden de jongens steeds om de eerste plaatsen op de proclamaties. Van Bommels ideaal van opvoeden was een *vorming van het hart*: verstand en gevoel wilde hij harmonisch ontwikkelen. Dichterlijk-romantische naturen als Broere en Leesberg gedijden gemakkelijk in zo'n klimaat. De eerste was vaak overgevoelig en huilde soms, als hij het over zijn lievelingsdenkbeelden had.

1) Rattier aan van B. 1 aug. 1817, *Luik (Hageveld)*; van B. aan oom en tante Renson-van der Kun 8 nov. 1817, *Luik (corr. fam.)*. 2) Brom, *Broere* 28vv.

3) J. F. A. Leesberg in zijn inleiding op de *Gedichten van Mgr C. Broere*, 's-Gravenhage 1880; M. van der Weijden in zijn brieven gepubliceerd in: *De Katholiek* (1889) 137vv; brieven van van B. aan Th. Schermer, een oud-leerling, *Hageveld*; Brom, *Broere* 41vv.

Het onderwijs van die beginjaren stond nog niet op peil: evenmin trouwens als op andere katholieke kostscholen, die al langer bestonden. Maar ook heel wat gemeentelijke latijnse scholen van die dagen konden geen groots studieprogram verwezenlijken¹. Vóór 1820 werd eigenlijk alleen Latijn en Frans goed onderwezen. In dat jaar schijnen de eerste moeilijkheden overwonnen: het seminarie heeft een vast omschreven leerplan en komt officieel voor de dag bij gelegenheid van de prijsuitdeling op 2 oktober, waarbij de oude en ziekelijke Cramer aanwezig was. Er volgde zo'n crescendo, dat van Ghert en Goubau, twee allesbehalve clericale regeringsambtenaren, bij hun bezoek enthousiast konden doen. En de betrouwbare pastoor J. J. Burgmeijer verzekert in zijn eerste Jaarboekje voor Katholieken (1847), dat andere openbare instellingen in vele opzichten voor het jonge Hageveld onderdeden. C. van Kints en M. van der Weijden, met wie van Bommel veel op had, zijn de voornaamste helpers geweest voor de praeses en Boogaerts. De eersten zorgden voor de grammatica, van Bommel voor de godsdienst- en letterkundelessen en Boogaerts behandelde tot 1824 de wijsbegeerte. Van Niel bleek waardeloos voor het onderwijs, doordat hij aanhoudend ziek bleef en veel in Rotterdam, België of Frankrijk vertoefde om herstel voor zijn gezondheid te zoeken.

Op beschaafd optreden werd nauwkeurig gelet: de jongens kregen beleefdheidslessen, mochten niet door de neus praten of lettergrepen inslikken, maar moesten duidelijk praten. Een natuurlijk vervolg is de aandacht voor de gewijde welsprekendheid: steeds houdt van Bommel zijn oudste leerlingen de stilistisch verzorgde, bezielde, maar nimmer pathetisch aandoende preek voor. Hij gaf aanwijzingen voor de panegyriek en demonstreerde hoe alles interessant en levendig gemaakt kon worden. De spiritualiteit van Hageveld lijkt gevoed door François de Sales, Fénelon en Bourdaloue; de werken van de twee laatstgenoemden bestelde van Bommel in België. De achttiende eeuw had deze open en begrijpende levensvisie wel wat verengd, benepener gemaakt, maar het vuur van de romantiek vernieuwde de overtuigingskracht.

De weerslag van de godsdienstige opvoeding is de inhoud van de *Lettres de Léandre à Théophile*². Van Bommel schreef ze aan zijn broer Pierre te Leiden. Ze lijken een uitbreiding van het *Dialogue entre Arsène et Théophile. Crainte de Dieu* en voortdurende waakzaamheid, *sage défiance des hommes* en regelmaat vormen de elementen voor een leven in de wereld, die van God afvoert. Waak en bid onophoudelijk, raadde van Bommel aan: mediteer elke dag volgens de methode van François de Sales in diens *Introduction*. Kies ook een geestelijke leider, frequenteer de Eucharistie en biecht elke vier tot zes weken. Als godsdienstige lectuur noemt hij de *Imitatio* en de Psalmen en de geschriften van François de Sales, père Berthier en Rodriguez. Men zij zeer voorzich-

1) Brom, *Broere* 37.

2) . . . *sur la manière de remplir chrétiennement ses devoirs dans le monde*, Lille (L. Lefort) 1839. Het werkje was reeds in 1832 bij dezelfde uitgever verschenen.

tig met de wereldse vermaken - een geluid dat we ook in de Borgse tijd hoorden.

Theater en roman leiden haast onontkooimbaar naar de onverschilligheid. Van Bommel hanteert in deze brieven, die dateren van vóór 1816, de term *l'indifférence en matière de religion*. Dat vormt het kwaad van deze eeuw, ze is de bron van de zogenaamde liberale denkbeelden, want iedere godsdienst is goed, zeggen de *philosophes*, die verdraagzaamheid laten verglijden in onverschilligheid.

In negativisme, bewustzijnsverenging verviel van Bommel niet, toen noch later: zijn impulsief karakter dat zich vormde in een tijd van *Glaubenserweckung* en *Renaissance catholique*, sympathiseerde steeds met de zoekers naar contact tussen geloof en tijdgeest, met hen die uit geloof en leven in de tijd dachten. Dit geldt vooral voor politiek en wijsbegeerte. Als een programma klinkt daarom *Léandre's* uitspraak, dat de weg naar het heil zo ver mogelijk verbreed moet worden, zonder dat zijn grenzen vervagen. - Het kan steeds het motto zijn voor een apostolisch katholicisme, dat zonder aan verdraagzaamheid en openheid te verliezen, zijn eigen karakter wil behouden.

Van de catechismus-cursus 1822-23 is ons het dictaat bewaard¹, zoals het beurtelings door de leerlingen geredigeerd werd. Aan Broere, A. Lux, G. Heemskerk, R. Slaghek, J.-Th. Beelen, H. Sonjée, J. Elsensohn - zonder uitzondering bekende Hageveldse namen - gaf van Bommel die opdracht. Het maakt de indruk van een bevattelijk gemaakt compendium van een Leuvens handboek. - In de apologie, zoals die van het godsbestaan, wordt eigenlijk een beroep gedaan op de *sens commun*. De godsbewijzen van rust en beweging, alsook het noodzakelijkheidsbeginsel behandelde van Bommel. De verklaring van sommige problemen stelde hij uit, zoals het samengaan van menselijke vrije wil, uitdeling der genade en eeuwige voorbeschikking. Soms geeft hij wel erg naïeve verklaringen zoals: 'Pijn is niets anders, dan het middel, waardoor de ziel gewaarschuwd wordt van den onvoordeeligen toestand des lichaams in deszelfs geheel of in eenig lid van hetzelfde, ten einde er in te voorzien. Van dien kant beschouwd, is het dus, in het algemeen genomen, wederom een blijk der voorzienigheid; verre van als eene opwerping tegen dezelve te kunnen worden aangehaald.' - Hij gaf bekende moeilijkheden als Gods toelaten van het kwaad, voor een volgende les ter bestudering op. Aan de hand van een tractaat van Boulogne behandelde hij de erfzonde, die zeer reëel was in van Bommels lessen en latere geschriften. Door de erfzonde is heel Gods schepping gedefigureerd: nadat de oorspronkelijke orde van de natuur door de mens zelf was verstoord, bracht God verlossing.

Achter de wijsbegeerte-lessen moet Félicité de la Mennais niet zo direct gezocht worden als wel vermoed is. Dit onderwijs bestond in de

1) *Leuk*, eveneens aanwezig lessen over de H. Schrift met opgaven, samenvatting dogmatiek, dictata over de sacramenten, kerkelijke wetten, concilies, kerkgeschiedenis en historische overzichten van het Jansenisme.

eerste tijd nog uit wat aangeduid is als 'de filosofie van Leuven', een soort spiritualisme van Cartesiaanse oorsprong, beïnvloed door G. Leibniz en de school van Christian Wolff. De bedoeling van dit haast achttiende-eeuwse onderwijs was feitelijk een voorbereiding op de theologie¹. De achttiende eeuw is taaier en invloedrijker geweest dan men aanneemt. Lamennais en zijn school verblinden ons ook nu nog zo, dat de voorzichtigere, minder weidse of gedurfde onderstroming der schoolse vorming weinig gekend is. In november 1817 vroeg van Bommel al aan Peyrot hem de nieuwste editie der *Dictata Philosophica Academiae Lovaniensis* te sturen; later vraagt hij nog om een Leuvense *Logica*, een *Metaphysica* en, als ze bestaat, een *Ethica*. Eind 1824, wanneer van Bommel al zijn beschikbare uren met filosofiestudie vult, bestelt hij met zeven of acht exemplaren tegelijk J. Bossuets *Connoissance de Dieu et de soi-même*, l'*Existence de Dieu* van F. Fénelon, Bl. Pascals *Pensées* en een werk van Leibniz over de godsdienst. Het verdient de aandacht, dat Bossuet en de Bonald grote indruk hebben gemaakt op van Bommels Hagevelders.

Pas in diezelfde winter 1824-1825, dus in het laatste jaar van Hageveld, geschieden de grotere bestellingen van het *Essai sur L'indifférence en matière de religion* van de schitterend schrijvende Lamennais, alsmede de *Défense* van het opzienbarendste katholieke boek van de eerste decennia der negentiende eeuw.

We moeten nog de letterlievendheid van Hageveld aanstippen. De verrijnde smaak van van Bommel was een waarborg voor het onderwijs in de letterkunde. Behalve de gewone klassieke schrijvers prijken op de boekenlijst Erasmus en Muretus, Fénelon, Racine en Boileau. Het dichten en acteren van Broere en Leesberg is het begin van een nog voortdurende traditie. Alle leerlingen maakten opstellen, sommige schreven *navolgingen* o.a. van Fontaine's fabels, terwijl ook dichtproeven naar Frans classicistisch model bewaard bleven². Leesberg en Broere zorgden voor verdienstelijke tafelgedichten. Een opstelopdracht om Molière's blijspelen eens kritisch te bespreken toont ons, dat men voor het profane toneel - dus niet voor de erfstukken van wat men meestal met het jezuïeten-toneel aanduidt - grote reserve in acht nam. Opnieuw een aanwijzing dat ondanks de schitterende nieuwheid, waarvan de legende niet ophoudt te verhalen, op Hageveld de achttiende eeuwse traditie nog vigeerde. In Molière zag de leraar de karaktergebreken steeds als werktuigen van de handeling. Verder dat 'de boosheid des eenen de eenvoudigheid des anderen bestraft, en de dwaas het slagtoffer van den slechten is'. Dat is helaas al te waar in de wereld, maar daarom nog niet 'geschikt om hetzelfde onder een zekere goedkeuring ten tooneele te voeren, als wilde men den valschen aanmoedigen, om de eenvoudige opregtheid te bestraffen'. - Racine

1) F. Sassen, *Wijsgerig leven in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw*, (Med. Kon. Ak. v. Wetensch.) A'dam 1954, 37; dezelfde, *Geschiedenis van de Nieuwere Wijsbegeerte tot Kant*, Antwerpen-Nijmegen 1946, 288vv.

2) *Luik*.

daarentegen stond moreel veel hoger: niet alleen qua inhoud, maar ook vanwege zijn streng klassicistische vorm stelde van Bommel hem ten voorbeeld. Hij liet zijn leerlingen vooral *Athalie* bewonderen. Dit toneelstuk commentarieerde hij in de geest van Louis de Bonald, de conservatieve Franse schrijver, die hij sterk waardeerde. Racine te lezen werkt vormend: van Bommel wees er op 'dat al het schoone eene afstraling is der eeuwige waarheid, dat poëzie, welsprekendheid en alle schoone kunsten, zullen zij aan het gevoel voldoen en blijvende waarde bezitten, aan orde en regelmaat gebonden zijn, daar de eeuwige waarheid ook de hoogste orde is, en dus het *rien n'est beau que le vrai* van Boileau als een onomstootelijk axioma mag beschouwd worden'¹.

Niet alleen de katholieke beoordelaar constateerde, dat op het toneel veel wat krom is recht gepraat werd, ook het tijdschrift *De Toneelkijker* laakte de verheffing van heidendom boven christendom en de bespotting van het heilige. Abraham des Amorie van der Hoeven noemde de stukken van Kotzebue die toen in de mode was, 'een sluipend vergif'. Het classicisme heerste nog in de vaderlandse schouwburgen en de romantiek kondigde zich hoogstens aan met ongevaarlijke historische spelen.

Zonder echt bekrompen te worden, leerden de Hageveldse studenten, dat aan het toneelspel - zelfs al bij Molière dus - gevaren verbonden zijn, omdat als verbeelding der realiteit de driften der mensen worden gedemonstreerd. Een mens zonder passie of een die zich altijd kan beheersen, zal niemand kunnen boeien. Een Stoïcijn in een treurspel is een ondenkbare, en in een blijspel op zijn best een lachwekkende figuur. - Een geweldig suggestieve macht werd aan het toneelspel toegeschreven. Het stelt het kwaad aantrekkelijk voor en verbetert gevoels noch zeden, zo was de opvatting van de toenmalige zielzorgers. De orthodoxe christenen van de achttiende eeuw stelden het dilemma: het toneelspel is een vormend, leerzaam tijdverdrijf óf een zondig. Broere schreef in 1825, dat in zijn heldendicht, *Constantijn* een werktuig Gods zou zijn.

Van Bommels niet al te moderne opvoeding in Duitsland had meer dan een finishing touch gekregen door de aanraking met de romantiek. Op Hageveld heerste de traditie van het niet door de Verlichting verbleekte katholicisme. Voor verstarring werd het ook behoed door het levendig karakter van zijn president en diens onvermoeibare dadendrang. Na zijn Munsterse tijd werd zijn aandacht getrokken door de Bonald en vooral door de Lamennais. In het najaar van 1818 vertaalde hij samen met Boogaerts, toen nog maar pas gewijd, *het Essai*.

Zij wilden niet dat hun namen bekend werden. Het voorzichtige voorwoord maant aan tot reserve voor elke nieuwe theorie, dus ook voor deze. Men had de vertalers aangeraden om elke passage die voor misvatting aanleiding gaf, te commentariëren, maar dat advies hadden

1) Leesberg in: *a.v.* 21.

ze toch niet opgevolgd¹. Lamennais was in het voorjaar van 1819 al op de hoogte van deze vertaling in het Nederlands².

Vlak vóór Kerstmis 1817 had de laat priester geworden Breton zijn grandioos appél op de Katholieken doen verschijnen. De melancholische en nerveuze Fransman, die door de anti-revolutionaire Katholiek de Bonald hoger geschat werd dan F. de Chateaubriand, de schrijver van het *Génie du Christianisme*, had zich in God als in een afgrond geworpen³. Een ongelooflijke indruk heeft dit werk gemaakt; het was overdacht als de Maistre en geschreven als Rousseau, heeft Lamartine gezegd. Lamennais hekelde de lethargie in een Europa dat zich ontveinst de ondergang tegemoet te snellen. Het *Essai*, en niet *du Pape* van Joseph de Maistre of Chateaubriands *Génie* activeerde de katholieke herleving in Frankrijk.

Deze franc-tireur, die de ambitieuze leider van een groep jongeren zou worden, heeft ook grote invloed uitgeoefend op het godsdienstig bewustzijn van van Bommel. Nogmaals: De Hageveldse president had in Munster al verzet tegen het indifferentisme zien aantekenen. Hij kwam dus gemakkelijker in de ban van een geniaal stilist, die kerk en paus haast bezeten verdedigde, van de bestrijder van de staatsinvloed op de kerk, van een sociaal bezorgde, die de band tussen kerk en staat uit het Ancien Régime wilde slaken om de kloof tussen kerk en volk te overspannen. Als alleenzalmakende methode zag hij daarbij een doorvoering van de onbeperkte vrijheid van gewetensovertuiging, van pers en onderwijs.

Van Bommels ideeën en werkwijze liepen lang parallel met wat de Fransman zijn discipelen tegen 1830 voorhield in La Chênaie, waar hij in een landelijke omgeving een soort religieuze congregatie had gesticht. Dit zal in de loop van ons verhaal nog blijken. Wat nu wel opgemerkt kan worden, is Lamennais' invloed op van Bommels wijsgerige opvattingen. Gedurende de eerste studiejaren te Hageveld steunden de lessen weliswaar op de 'Leuvense' wijsbegeerte, maar later kwam daarin verandering. En vermoedelijk heeft hij zijn leerlingen buiten de cursus wel bekend gemaakt met de moderne, inspirerende denkbeelden van de Fransman.

In de lessen werd na 1820 de *raison commune*, de algemene overtuiging gehanteerd als argument, omdat uit reactie tegen het rationalisme het individuele menselijke verstand niet in staat geacht werd zekerheid te verschaffen. Overschatting van het autoriteitsbegrip ging hiermee samen en resulteerde in het tweede deel van het *Essai* in een straf traditionalisme. Maar dit was geen menaïssistische originaliteit. De Bonald, zowel door Lamennais als door van Bommel bewonderd, had

1) van B. aan Peyrot 4 dec. 1818, *Luik*, (Peyrot); *Proeve over de onverschilligheid in de godsdienst*, te Leyden (van Leeuwen) 1819.

2) Brom, *Broere* 51.

3) 'Il s'abîme en Dieu' geciteerd door R. Bréhat, *Lamennais le trop chrétien*, Paris 1941. Dit boek is een verheerlijking van de Lam. en typerend voor de Lam.-verering in het hedendaagse Frankrijk: cf. het Lamennais-nummer van *Europe* (1954) o.e. 19.

zo al gereageerd tegen het overmatig vertrouwen, dat de Verlichting in de menselijke rede stelde. De mens dankt al zijn kennis aan het woord Gods. Door de taal, geen produkt van het menselijk verstand maar een geschenk van God, kan de mens de Openbaring aan de volgende geslachten overleveren. Voor het individu hangt van deze traditie de zekerheid af¹. - De filosofie van Lamennais en de Bonald heeft van Bommel geboeid: hij zei later tegen internuntius Capaccini, dat deze wijsbegeerte hem la 'plus belle et la plus bonne chose du monde' toescheen.

In 1824 adoreerden Broere, Leesberg en ook Bernard J. Hafkenscheid Lamennais. Dat is niet verwonderlijk: zeer veel katholieke jongeren deden dat. Van genoemd drietal weten wij het positief, van anderen bestaat er alle reden om het te onderstellen. Toch kan men niet zeggen dat ze Lamennais kritiekloos vereerden of slaafs navolgden. Had van Bommel bij de vertaling van het *Essai* al reserve in acht genomen, een enthousiaste Broere waarschuwde hij op zijn Hageveldse kamer: 'Het zal met dien man verkeerd aflopen; het is een Tertulliaan'². Het lijkt dus al te simplistisch om van Bommel een menaïssist te noemen.

Is in wijsgerig opzicht de Lamennais-invloed op hem nog het best waarneembaar, de democratische en sociale ideeën van de Fransman maakte hij niet tot de zijne. Ondanks zijn grote bewondering lopen zijn denkbeelden slechts parallel; en parallellen veronderstellen althans enige afstand! Sommige 'nieuwe' theses lijken zelfs eerder ontwikkeld en gerijpt bij de diplomaat van Bommel dan bij de journalist Lamennais. De Hollander zou zich beroepen op de grondwet en aldus een plaats voor de kerk in de staat zoeken. Onafhankelijk van elkaar, maar tegelijk samenwerkend -, zo is zijn program dat hij in 1829 en '30 aan koning Willem I voorlegt en na de Afscheiding in het nieuwe Koninkrijk België propageert. Dat hij zo bij de leerlingen van Lamennais terecht komt, neemt niet weg, dat de liberaal-katholieke gedragslijn eigenlijk in ons land eerder was gebezigd. De aanhangers van de Bretonse meester wezen sedert 1830 op *la liberté comme en Belgique*, als een eindpunt dat de Franse katholieken nog niet waren genaderd. In België was deze toestand langs een andere weg bereikt, dan die de democratische voorstander van absolute scheiding tussen kerk en staat had gevolgd. Van Bommels liberaal-katholieke Unie was meer tactiek, terwijl Lamennais' plannen weidser waren, omdat hij de revolutie wilde dopen.

Terwijl van Bommel zich uit de gedachtenwereld der Franse *prêtres-insermentés* door de Munsterse Romantiekrichting had ontwikkeld in de richting van het strijdwartier van La Chênaië, zal ook zijn

1) Sassen, *Gesch. nieuwere Wijsb.* 75vv.

2) Broere aan van B. 13 nov. 1834, gecit. door F. Vrijmoed, *Lamennais avant sa défection et la Néerlande catholique*, Paris 1930.

onderwijs en opvoeding deze lijn wel hebben gevolgd. Hij wist zijn leerlingen eigenaardig te bezielen, zonder in grote overdrijvingen - het gevaar van een jonge leraar - te vervallen. Enthousiasme is door voorzichtigheid getemperd. Het resultaat van acht jaar Hageveld is een apart type geestelijken in het Hollandse geweest. Tot 1850 sprak men van de *Hagevelders*, daarmee de leerlingen van 1817-1825 aanduidend. Ze vielen op door activiteit en ijver, studiezin en litteraire belangstelling, maar werden door oudere generaties pastoors dikwijls gewantrouwd. Leesberg schreef in 1832: 'Men zegt: Hageveld begreep den geest der Missie niet'. Bij zo'n uitlating denkt men onwillekeurig aan de controverse van Bommel-van Banning. Maar beter klinken zou de formulering: Hageveldse alumni passen niet tussen de gezag-ontwende pastoors, wier spiritualiteit, zielzorg en ontwikkeling men niet bepaald voorbeeldig kan noemen.

Van bijna honderd studenten hebben meer dan de helft de priesterwijding ontvangen. Lijstaanvoerder van de bekendste en belangrijkste Hagevelders die door van Bommel gevormd zijn, is M. van der Weijden, boven reeds genoemd. Zijn president had hoog met hem op en deed even enthousiast over hem als later over Broere. In 1819 zat hij in de filosofie-klas, maar hij bleef het volgend jaar nog op Hageveld: een troep jongens, ieder om het hardst *Mijnheer!*, *Mijnheer!* roepend, kwam naar het hek stormen, toen hij als leraar zijn intree maakte. Na de sluiting van het seminarie vertrok hij naar Suriname. Van der Weijden was praefectus apostolicus; zijn helper en reisgezel was J. Grooff, de later bekend geworden missie-bisschop. Acht maanden na zijn aankomst te Paramaribo stierf hij echter¹.

N. J. A. Steins Bisschop keerde evenals van der Weijden na zijn studietijd als leraar terug te Hageveld; het grammatica-onderwijs werd hem opgedragen. Hij eindigde zijn leven als plebaan van Haarlems kathedrale kerk. A. C. Quant is landdeken van Rijnland geworden; hij was bevriend met professor Schrant, bij wiens begrafenis hij de absolute verrichtte.

C. van Kints, een canonist, is later - behalve tegen zijn zin secretaris van de vice-superior Innocentius Ferrieri - leraar te Hageveld geweest en daarna F. J. van Vree's opvolger geworden te Warmond. Bovendien zou hij als pamflettist tegen het concordaat ageren; door zijn streng en allesbehalve soepel karakter imponeerde deze man, om zijn deftigheid overal bekend.

Gerard Heemskerk en J. G. Bootz zijn uitstekende zielzorgers geworden. Bootz stimuleerde als kapelaan te Delfshaven de verering van Antonius-abt en heeft zich verdienstelijk gemaakt als pastoor van Brielle. Zijn historisch onderzoek naar de martelaren van Gorcum verwierf bekendheid. In 1845 weigerde hij het regentschap over Hageveld². Bootz en Heemskerk hoorden in de klas van de romantische

1) *De Katholiek* (1889) 137 en 238vv.

2) *Haarlemse Bijdr.* (1894) 60 en 183vv; L. J. Rogier in: *idem* (1929) 215-216.

Broere, die toen al als een genie werd beschouwd¹. Hij is als schilder, dichter en denker geadoreerd, inderdaad, maar er is toch nimmer zo'n afgoderij rond hem bedreven als enkele decennia daarvoor om A. van Gils, die een uitgebreid tournee maakte, omdat hij primus van Leuven was². Na 1825 bleef hij clandestien bij zijn vereerde president op Hageveld studeren en aan zijn epos *Constantijn* werken. Van Bommels instituut is een geschikte kweekbodem geweest voor romantische naturen: niet alleen Broere is meer bezielde dan methodisch gevormd! Vandaar misschien dat deze legendarische held zijn leven lang min of meer fideïst is gebleven. In 1828 filosofeerde hij over de poëzie³ met de jurist Leesberg, de middelmatige dichter van *Letterloover* en *Herdersdichten*. Tot zijn huwelijk in 1836 leed deze man aan Weltschmerz; daarna heeft hij een belangrijke rol gespeeld in het culturele en sociale leven: hij is redacteur geweest van *De Katholieke* en president van de Hoofdraad der Vincentianen. Diezelfde functie had klasgenoot A. Lux bekleed, zijn boezemvriend, die naast zijn werkzaamheden op het departement van R. C. Eredienst zich als katholiek journalist verdienstelijk heeft gemaakt. Hij was veel opgeruimder van aard en wist Leesberg vaak van zijn zwartgalligheid te genezen. - A. van der Weijden, overigens geen sterke figuur, is van Bommels tweede opvolger te Hageveld geworden en P. Hesseveld, die 'Hageveld leerde bidden', heeft zich als Amsterdams pastoor verdienstelijk gemaakt door het stichten van religieuze congregaties, een broederschap van de Levende Rozenkrans en een 'Vereniging van den Allerheiligsten Verlosser'⁴.

De klas daaronder leverde J. Th. Beelen en Bernard Hafkenscheid, die beiden naar Rome gingen studeren. De precieze Beelen is eerst leraar aan het groot-seminarie van van Bommel te Luik geweest en daarna professor aan de Leuvense Universiteit. In zijn vrij korte leven verwierf hij zich een internationale reputatie als exegeet en oriëntalist. Pater Bernard zocht de praktijk: deze redemptorist zou door zijn Missies - zijn eerste in het bisdom Luik! - op duizenden een onvergetelijke indruk maken⁵. Als predikant maakte ook Jan van Brussel naam, bijvoorbeeld tijdens de Willebrordusherdenking van 1839.

Aan de vruchten kent men de boom, schreef van Bommel in zijn antwoord op Siegenbeeks beruchte uitval, dat de domheid op Hageveld georganiseerd was. Zijn voornaamste leerlingen weerden zich aan het front der avant-garde: ze zijn strijdbare ultramontanen der katholieke Romantiek. Dat Lamennais-vuur hen deed ontbranden, is verklaarbaar. Een fideïstische inslag betekende een reactie tegen het Rationalisme der Verlichting, maar leidde niet naar quietisme, omdat

1) *Letterkundige Opstellen van Mgr A. M. C. van Cootb*, A'dam-R'dam 1916; P. J. M. Heskes, *Broere, Christen Wijsgeer Emancipator*, Bussum 1953.

2) Allard a.w. 127v.

3) *De Katholieke* (1887) 1-6.

4) *Levensschets van den W. Eerw . . . 's-Gravenhage* 1859; *De Katholieke*, dl XXXV.

5) M. J. A. Lans, *Het Leven van Pater Bernard*, Zwolle 1877; Vrijmoed a.w. 354; J. Vieujan in: *Revue Ecclésiastique de Liège* (1933/34) 14vv.

hun fideïsme uitmondde in traditionalisme. Hafkenscheids kanselwelsprekendheid beroerde het volkssentiment en hij doorbrak met zijn élan de matheid van al te veel parochie-geestelijken. Broere is zijn parallel in het bespiegelen; dat hij geen uitweg vond in de geestelijke verwarring na Lamennais' veroordeling is niet alleen zijn tekort: L. Bautain, A. Rosmini, V. Gioberti en eigenlijk ook A. Bonnety en G. Ventura strandden bij hun poging om het denken van hun tijd in de katholieke haven binnen te loodsen. In hun angst voor idealisme en rationalisme bezaten dezen te weinig denktucht, terwijl G. Hermès en A. Günther in rationalisme ondergingen¹.

Litteraire romantiek vinden we terug bij Broere en Leesberg. Activiteit, rusteloze werkzaamheid bij allen en ultramontanisme eveneens: of het de voor herstel der hiërarchie ijverende leek Lux is dan wel van Kints, de beide van der Weijdens, Quant en Steins Bisschop - om van de andere Hagevelders te zwijgen -, die allen een leidersplaats bekleedden in de vaderlandse kerk. - Zo kon dit Hageveld een Hollands vormingscentrum zijn, zoals Lamennais' La Chênaie het voor Frankrijk zou worden. Met dit verschil: van Bommel vormde zijn discipelen minder fanatisch, hij was veel milder. Zijn leerlingen hoefden hem later niet te verloochenen, maar konden trouw naar raad blijven vragen en luisteren. Dat hun aantal niet groter is - heel en al zijn eigenlijk slechts de klassen van Broere en Beelen door van Bommel gevormd - ligt aan de bekende Koninklijke Besluiten van juni 1825. Want na het conflict tussen de Hollandse aartspriester en Hageveld volgde er een tussen gouvernement en seminarie.

Van Bommels groeiend en opbloeiend instituut genoot allerminst de sympathie van koning en gouvernement, zoals al bleek. Het Damocleszwaard der suppressie dreigde steeds sterker, daar het leerlingenaantal gestadig steeg: in 1818 waren het er achttien, twee jaar later veertig en voor het studiejaar 1823-'24 lieten zich 49 jongens inschrijven. 51 Leerlingen werden door de sluiting getroffen. De limiet van veertig die de koning had gesteld, was ruim overschreden. Tegelijkertijd beraamden in regeringskringen Falck en vooral Goubau een collegium philosophicum als voorbereiding tot de theologie-studie. De professoren moesten door het gouvernement benoemd worden, terwijl een r.-k. geestelijke als huispraeses de studenten onder toezicht hield².

De bom barstte in 1825 niet onverwacht. Terwijl in 's-Gravenhage een plan werd uitgebroed, ondervonden de Hageveldse seminaristen al moeilijkheden en hinder, doordat hun geen vrijstelling van militie werd verleend. Protestantse jongelieden die in dezelfde omstandigheden verkeerden - ook zij waren nog niet aan de theologie toe - schenen

1) Rogier, *In Vrijheid Herboren* 241vv, 269vv; J. Peters in: *Denken uit Geloof en Leven in de tijd*, Utrecht 1949, 60; Sassen, *Gesch. nieuwere Wijsb.* 48, 82vv.

2) van B. aan van der H. 15 feb. 1824, *Utrecht* 174; *R.G.P.* XXX, 180vv.

in 1818 wèl provisionele vrijstelling gekregen te hebben. Aartspriester Cramer had tegenover referendaris Piet van Ghert al zijn ontevredenheid gelucht. Hij schreef: 'Als nu de jongelieden die rijp zijn voor de filosofie, ons afgenomen worden om soldaat te worden, dan volgt het vanzelf dat wij ze naar de theologie moeten zenden om ze vrij te krijgen en na vier jaren daarin geweest te zijn, hen doen wijden voor de missie. . . . Met der tijd zullen wij niemand meer hebben die meer weet dan wat moraal, en zulks nog onberedeneerd'¹.

Van Bommel en van Wijkerslooth hebben een juridische adviseur gevonden in de persoon van Charles-Lodewijk-Anton van der Horst, op 18 juli 1793 geboren als zoon van een gezeten bierbrouwer uit 's-Hertogenbosch. Charles, in de correspondentie meestal Carlos of K geheten, had ook te Munster gestudeerd en vestigde zich na 1820 als advocaat bij het Gerechtshof te 's-Gravenhage. Hij was de vertrouwensman van vele Hollandse geestelijken en zo ook de advocaat van aartspriester Cramer. In 1822 stelt van der Horst al juridische beschouwingen op en dient rekestten in om vrijstelling van militieplicht te verkrijgen. Mocht Quant al slagen omdat een met zijn vader bevriend ambtenaar tegen een collega volhield dat Hageveld een onderafdeling was van het groot-seminarie Warmond, een principieel rekest wees de koning op 30 januari 1823 af. Bovendien achtte men het gebrek aan geestelijken geen reden voor vrijstelling. Van der Horst schreef op 12 februari², dat de zaak toch niet hopeloos was, hoewel hij vermoedde dat de twee stichters van Hageveld een andere mening zouden hebben. Coadjutor van Banning tekende op deze brief, waarin van der Horst zijn vrij hoge declaratie indiende, vinnig aan: 'Deze hoge onkosten zijn niet gemaakt met toestemming van den aartspriester maar op aandrang van Ew. Hr. de Wijkerslooth en van Bommel.'

Het hielp niet, dat van Bommel in 1824 op aandrang van A. W. N. van Tets van Goudriaan, de gouverneur van Noord-Holland die bevriend was met van Wijkerslooth, een overzicht indiende, waarin doel, leraren, leerlingen en leermiddelen van het seminarie vermeld waren. De schout van Velzen had al twee keer om personalia van professoren en studenten gevraagd. De regering wilde de ultramontaanse tendentie bij de katholieken van het Verenigd Koninkrijk afremmen. Zij zag de dreiging van een staat in de staat; zij vreesde dat wie aan het *pauselijke hof* te Rome gehoorzaamden, geen goede staatsburgers konden zijn. Door een zekere mate van contrôle op het onderwijs aan toekomstige priesters hoopte het gouvernement een volgzame clerus te krijgen, waarin geen typen scholen die bedekt of in het openbaar ageerden tegen een ketterse koning. Het collegium philosophicum was allereerst voor de Belgische streken bestemd.

In het Zuiden echter heerste een anti-protestantse stemming gepaard aan afkeer van het Noorden; in België was het met de seminarie-

1) *R.G.P. t.a.p.* 2) *Haarlem*, collectie van Banning.

opleiding inderdaad droevig gesteld. Zelfs Cramer bekende dat, tegelijkertijd toegevend, dat ook in het Noorden het peil niet bevredigend was. De Vlaamse geestelijken hielden er in het algemeen zeer bekrompen meningen op na, terwijl in het Luxemburgse de vervlakkende en het zedelijk leven van de priesters ondermijnende ideeën der Duitse Verlichting gevolgen hadden. Droevige resultaten, want sommige bedienaren van Gods woord in de buurt van het bisdom Trier met zijn verlichte herder J. L. A. van Hommer, bekommerden zich vaak meer om Trijntje en Wijntje dan om de altaardienst. Wat de ultramontanen deze verlichte zielzorgers verweten, was jozefinistische regeringsgezindheid en fulmineren tegen de 'tirannie' van de H. Stoel te Rome. Verder dat hun missen niet langer dan zeven of acht minuten duurden en zij het achterlijk vonden als men zich vrijdags van vlees onthield. 'Le scapulier n'est qu'une bretelle', beweerde een pastoor; anderen keerden zich tegen het brevieren en de dogma's. Behalve door de neiging om zich te ontdoen van de hiërarchie, kenmerkten de verlichten zich door hun regeringsgezindheid en geporteerdeheid voor een algemeen Christendom boven geloofsverdeeldheid, een consequentie van dogmatische tolerantie¹.

Van Maanen, Goubau, van Gobbelschroy en van Ghert vreesden de clericale invloed: die moest doorbroken worden door toezicht van de staat. Als de geestelijkheid de opleiding van de nieuwe priesters zelf in handen hield, kon er niets komen van de voor de Rooms Catholijken zo gewenste verlichting en verdraagzaamheid, aldus de gedachtengang van ambtenaren, die in plaats van het oude ideaal van een staatskerk, een kerk in dienst van een verlichte en verdraagzame staat nastreefden. - De vrees voor de godsdienstoorlogen werd hier en daar weer levendig. Dat is niet te verwonderen, als we tegenover de verslapping der hiërarchie-band en de verdoezeling der dogma's, die kerkgenootschappen van elkaar vervreemden in plaats van te verenigen -, de rumoerige journalistenstrijdvaardigheid en de door revolutie versterkte afweermentaliteit van sommige prelaten bezien.

Het doodvonnis over de latijnse scholen, die zonder koninklijke toestemming waren opgericht, werd door de besluiten van 14 juni 1825 uitgesproken. Klein-seminaries vielen ook daaronder. De regering zou een collegium in Leuven oprichten. Een week later, op het feest van Aloysius, de patroon der studerende jeugd, werd het bericht bekend op Hageveld. Van Bommel zat met zijn leerlingen juist aan het feestmaal. Hij vertrouwde aan van der Weijden en aan Broere toe, dat hij de koning zou proberen 'om te zetten'. Tijdens een audiëntie aan van Bommel en pastoor H. Tomas uit 's-Gravenhage scheen Willem I - als we Broere mogen geloven - 'overwonnen, althans diep getroffen door zijn nadrukkelijk betoog, dat de besluiten niet slechts aan de rechten tekort deden van Zijner Majesteits onderdanen, maar de na-

1) J. C. van der Loos, *Vaderlandsche Kerkgeschiedenis*, A'dam 1953, V, 35; rapporten over eventuele bisschopsandidaten *Luik (aff.eecl.)*.

deeligste gevolgen vòor de rust des lands zouden kunnen voortbrengen. *Indien men eenmaal aan het vechten raakt, Sire, dan is het te laat*, dus sprak van Bommel.' Broere's geliefde president zal wel wat al te optimistisch en overmoedig na zijn visite aan de vorst bij zijn leerlingen zijn teruggekeerd¹.

Dat gebeurde op 11 augustus; op 1 oktober zou de staatsraad en gouverneur, van Tets, het seminarie officieel komen sluiten. Deze conferende vooraf verschillende keren met de president, die van Tets bedankte voor zijn 'heus' optreden tijdens die voorbereidingen. Van Tets wist gedaan te krijgen, dat op de sluitingsdag geen prijsuitdeling zou gehouden worden, om ontroering en verontwaardiging onder de aanwezige familieleden te voorkomen. Dat was misschien een overdreven verwachting, want de vele betuigingen van medeleven die van Bommel ontving, rechtvaardigden de vrees voor felle of scherpe demonstraties nauwelijks. Van Bommel heeft de procedure-kwestie over de sluiting heel wat beheerster afgehandeld² dan prins-bisschop de Méan, die tijdens een onderhoud met de *instigator* van de juni-besluiten, P. van Ghert, met een boek ging smijten. - Met een toepasselijke speech maakte van Tets de sluiting aan de leerlingen officieel bekend. Hij zei dat hij de motieven ervan niet kon doorgronden, en dat het hem speet op dit Hageveld de koninklijke besluiten te moeten toepassen. Spreker en aangesprokenen waren zichtbaar ontroerd. Terwijl de jongens met tranen in de ogen de zaal verlieten, drukte de gouverneur van Bommels hand en zei: 'Het treft mij, het grieft mij innig; dit was geen school, het was een huisgezin; ik zal nog alles doen om dien slag te weren of te verzachten, en komen er betere ogenblikken, niets zal ik verzuimen om weder te openen, wat ik heden sluiten moet'³.

De studenten verlieten hun Hageveld en verspreidden zich. Broere en Bootz waren nog op audiëntie bij de koning geweest, maar het werd hun klas niet eens toegestaan om naar de Warmondse filosofie-cursus over te gaan. Ciamberlani had een blijkbaar onwillige van Banning daartoe al instructie gegeven. Van Tets had zo'n regeringsverbod trouwens al voorspeld, en van Bommel zelfs beloofd te waarschuwen, als de minister een 'inval' beraamde. Bij wijze van gunst mochten Broere en Bootz als gasten van de ambteloze van Bommel op Hageveld blijven. Ze leefden er als zijn huisgenoten en werden door hem in de theologie⁴ onderwezen, zodat ze in 1830 te Luik door hun president priester gewijd konden worden⁵. Ze studeerden en maakten gedichten waarover druk gefilosofeerd werd: de Romantiek moet er voor een

1) van B. aan Peyrot 13 aug. 1825, *Luik (Peyrot)*; Taskin a.w.

2) van Tets aan de minister van binnenlandse zaken 12, 14 en 27 sept. 1825, *Rijksarchief (Binnenl.Z. geheim 9 en 1956, 1-3)*.

3) *Brief van C. R. van Bommel, B. van Luik, aan den Hoogleraar M. Siegenbeek, 's-Gravenhage 1840, 17*; Taskin, *Gedenkboek* 43-45; Ciamberlani aan Caprano (van de Propaganda) Munster 8 okt. 1825, *Den Haag S.J. copie*.

4) van B. aan Peyrot 30 april en 23 mei 1826, *Luik (Peyrot)*.

5) Brom, *Broere* 70.

Broere hoogtij hebben gevierd. Ze copiëerden voor van Bommel verder veel politieke stukken: de laatste was wel ambteloos maar niet werkloos, doordat hij vanuit zijn eenzame residentie een actief aandeel in de kerkelijke politiek had in de komende jaren.

Over de drie studenten, die van Bommel privé in de theologie inwijdde, rezen nog moeilijkheden. Nadat een verzoek van Bootz, Broere, Lux, A. van der Weijden, G. Heemskerk en Westgeest om zonder de omweg over Leuven naar Warmond te gaan, was afgewezen - van Maanen, van Gobbelschroy en Goubau hadden de koning zo'n advies gegeven¹ -, hebben F. C. de Greuve en pastoor A. H. Albert tegen referendaris van Ghert en minister van Maanen hun angst uitgesproken over het verblijf van drie Hagevelders bij hun president². Zulke lieden - de Greuve zou zich later van toog en geloof ontdoen en Albert was een goede vriend van de Amsterdamse politie-inspecteur en gouvernementsspion S. Wiselius -, vonden het spijtig, dat op die manier de ultramontaanse invloed voortduurde.

De onvermijdelijke wrijving met de president van het groot-seminarie, J. M. Chedeville, volgde in het najaar van 1828. Toen deze vernam dat Heemskerk tot het diaconaat gepromoveerd zou worden, reageerde hij hevig verontwaardigd. Hij veronderstelde terecht dat van Bommel G. van Nooy, die na Ciamberlani's dood als vice-superior ad interim de Hollandse Missie bestuurde en de oud-president van Hageveld tot adviseur had, 'door zijne fijne tong begocheld had'. Chedeville eiste dat de promotie haar beslag niet zou krijgen, omdat de jongeten van Hageveld niet voorgetrokken mochten worden tegenover de Warmonders. Hij verweet van Bommel ontevredenheid te zaaien en vroeg: 'Moet gij toonen, dat gij wat hooger zijt, of wat hooger komt, dan ik?'³. - Behalve een gerechtvaardigd opkomen voor eigen belangen constateren we dezelfde reserve en antipathie, die van Banning voor van Bommel koesterde, en die Hagevelds alumni een aparte plaats bezorgden, ook in later tijd. Hoewel van Bommel zich tegenover Chedeville excuseerde niet nog eerder met hem over deze kwestie te hebben gesproken, verwees hij hem voor de redenen der uitzondering voor de wijding naar de vice-superior. Bij de laatste wist hij gemakkelijk zijn zin door te drijven: als adviseur had hij een almachtige invloed, zoals nog zal blijken. Chedeville bond in; hij vroeg 'verschooning voor de beschuldiging van subreptie' jegens van Bommel. Van Nooy had zijn raadsman volkomen gesauveerd⁴.

Wat de andere Hagevelders betreft: Leesberg ving zijn rechtenstudie aan de universiteit aan. Van der Weijden bereidde zich voor op zijn reis naar de Surinaamse Missie. De praeceptoren van Kints en Steins Bisschop vervolgden nu te Warmond hun theologie. Het viel hun niet

1) *Rijksarchief* (*Staatsseer.* 2460 Exh 3 april 1826, n 66); *Binnenl. Z.* 1974, 1-3.

2) 15 juni 1826, *R.G.P.* XXXVII, 222-223; Albert aan Wiselius 9 febr. 1829, *Rijksarchief* (*van Maanen* 84).

3) Chedeville aan van Nooy 18 nov. 1828 en dez. aan van B. idem, *Luik* (*aff. eccl.*).

4) Bijlevelt aan van B. 29 nov. 1828, *Luik* (*Hageveld*).

mee: 'Wat ruwer en onder Theologanten ergerlijke omgang en gesprekken', klaagde van Kints al in oktober. De studie daar was oppervlakkig en de sfeer teleurstellend. De twee Hagevelders waren niet reus en moesten zich allerlei plagerijen laten welgevalen. De antipathie van de aartspriester zal aan zo'n stemming niet vreemd geweest zijn; president Chedeville behandelde hen alleen vriendelijk als geen anderen in de buurt waren. En professor van Wijkerslooth - aldus nog steeds van Kints - 'is gelijk ik hem kende, en overigens gelijk UEW voorspelde'¹. De geest van Hageveld en die van Warmond moesten sterk van elkaar hebben verschild. - J. Th. Beelen en B. J. Hafkenscheid begaven zich in het najaar 1828 naar Rome om daar hun studie te voltooien. Zij maakten het uitstekend en studeerden hard, zoals uit hun brieven aan van Bommel te lezen is².

1) van Kints aan van B. okt. 1825, *l.a.p.*

2) Deze correspondentie is allerstunteligst en onvolledig uitgegeven door E. H. J. Paquay, *Het Klooster van St. Truiden en Mgr van Bommel*, Lummen (België) 1933.

HOOFDSTUK II

IN OPPOSITIE TEGEN HET GOUVERNEMENT

DE raadgevers van koning Willem I waren overtuigd van het goed recht der regering om het onderwijs te verbeteren. Door de oprichting van het collegium philosophicum imiteerden zij eigenlijk de Oostenrijkse en Pruisische gouvernementen, die eveneens het voorbereidend onderwijs tot de bisschoppelijke seminaries regelden. Het Leuvense college moest een tussenschakel vormen: de leerlingen van de Latijnse scholen zouden, als ze priesterroeping voelden, twee jaar wijsbegeerte-onderwijs te Leuven moeten volgen, voordat ze met hun theologie-studie begonnen¹.

Oudere katholieke geschiedschrijvers oordeelden sterk ongunstig over de kerkelijke politiek van Willem I. Zij waren nog al te veel verwant aan de strijdlustige ultramontanen van het type Le Sage ten Broek. De tegenstelling tussen een anti-katholiek gouvernement en een verdrukte groep katholieken klinkt evenwel veel te absoluut. Rustiger en juister luidt de conclusie, dat in de *bedoelingen* van het gouvernement ook veel goeds schuilde, hoewel de kerkelijke politiek in de *praktijk* nadrukkelijk herinnerde aan het verlichte despotisme van Jozef II en het caesaropapisme van Napoleon². Minister van Maanen en ook ambtenaren als de minder drastische D. J. van Ewijck wilden een christendom, dat feitelijk niet veel verschilde van een soort deïsme. De katholieke Kerk met haar ultramontanen beschouwden zij als een dweepzieke en onverdraagzame secte, die niet beantwoordde aan hun ideaal³. Bureaucraten als van Maanen, voorstanders van een rechtsstaat, hadden iets fanatieks over zich en beïnvloedden de koning in anti-clericale zin.

De angstige, hyper-ultramontaanse Gentse clergé moet 's konings opvattingen eveneens beïnvloed hebben. Deze groep bleef tot na 1825 de oppositie voortzetten van Maurice de Broglie en L. de Foere, die in een *jugement doctrinal* of in de *Spectateur Belge* vroeger tegen het afleggen van de eed op de grondwet hadden geageerd. In die geest paste ook het verbod van de negativistische C. Stevens en zijn getrouwen, die bijvoorbeeld de absolutie weigerden aan kopers van domeingoederen.

Willem I beeldde zich soms in, dat hij door zijn katholieke onderdanen als een ketter geminacht werd. En dat was meer dan een hersen-

1) J. de Bosch Kemper, *De Staatkundige Geschiedenis van Nederland tot 1830*, A'dam 1868, 616-618.

2) S. Stokman O.F.M., *De Religieuze en de Onderwijspolitiek der Regeering in het Vereenigd Koninkrijk der Nederlanden*, 's-Gravenhage 1935, 315vv.

3) 'den ultramontaanschen geestelijken invloed op de scholen te beperken' was de strekking van de K.B.'s van 14 juni 1825, aldus de Mey van Streefkerk aan Goubau (R.G.P. XXXVII, 3).

schim. De koning, wiens opvattingen febronianistisch aandoen, werd geleid door functionarissen, die de Kerk aan de Staat dienstbaar wilden maken. De zelfstandigheidswil van de katholieke Kerk paste niet in dit streven. Wanneer het tot conflicten kwam, was de koning wegens zijn koppige vasthoudendheid en door zijn grote afhankelijkheid van zijn adviseurs, allesbehalve geschikt om tegenstellingen te matigen en compromissen te sluiten.

Referendaris Piet van Ghert is de promotor van de 14 juni-besluiten geweest. Hij had in Duitsland bij Hegel in de collegebanken gezeten; een persoonlijk contact tussen de idealistische wijsgeer en zijn Nederlandse leerling bleef ook nadien nog bestaan. Van Ghert, tussen 1825 en 1830 een enthousiast propagandist van Hegel doch geen wijsgerig auteur van betekenis, kon tijdens het bewind van koning Willem I een aanzienlijke invloed uitoefenen. Naar Hegels opvattingen kende hij de absolutistische Staat een oppergezag over de Kerk toe. In het Verenigd Koninkrijk heeft deze streber-ambtenaar, deze academische burger wiens uiterlijk geen stijlvol aristocraat van de geest verraadt, enige invloed verworven. Met zijn geestverwant en ondergeschikte, Jan Wap, probeerde hij in het aufgeklärte tijdschrift *Katholikon* aan de Roomsen een meer Haagse mentaliteit op te dringen¹.

Van Gherts directeur was Melchior Goubau d'Hoogvorst, een achtergebleven magistraat uit de dagen van Maria Theresia. Vóór de Revolutie had hij te Mechelen enkele hoge ambten bekleed. Dank zij de voorspraak van baron de Spaen die hem tijdens het Wener Congres ontdekte, verkreeg Goubau de post van Directeur van R.C. Eredienst. Omdat hij de zaken op de oude voet wilde voortzetten, behoort hij tot de categorie vorsten en ambtenaren, die in 1815 evenmin als de Bourbons iets geleerd of vergeten hadden. Doordrongen van jozefistische en febronianistische beginselen, keerde ook hij zich tegen de ijveraars voor een hechte band tussen de H. Stoel en de katholieken in Nederland. De anti-clericale en mondaine Directeur van Eredienst, wiens benoeming een misgreep van van Maanen was geweest, liet meestal alles over aan zijn handige secretaris van Ghert. Zomer 1826 zou hij zijn ambt neerleggen.

In hun streven om de katholieke Kerk in de Nederlanden te bevrijden van het 'hof van Rome', schenen van Ghert cum suis het Aufklärungsideaal van een wereldchristendom over te nemen. Zij wilden de scherpe kanten van hetatholicisme afslijpen. De Duitsers J. J. Natter, J. M. Sailer, Reiter, J. P. Silbert, de Nederlanders M. A. van Steenwijk, W. Imme, J. M. Schrant - drie geestelijken - en de jurist F. J. Hoppenbrouwers waren auteurs, die volgens de belezen *Katholikon*-redacteuren Wap en van Ghert de ware godsdienstige mentaliteit bezaten. Allen waren zij representanten van een irenisch christendom.

De regeringsfunctionarissen bedienden zich van deze publicisten,

1) F. Sassen, *Van Kant tot Bergson*, A'dam-Antwerpen 1952², 58; L. J. Rogier in: *Studiën* (1934) 115vv.

wanneer zij zich richtten tot de 'dwepers' en slecht opgeleide plattelandsgeestelijken: 'eene bende botterikken zonder kennis van wetenschap en meer geschikt, om achter de varkens te loopen, dan aan het hoofd eener Christen-Gemeente te staan'¹. Tegen over het 'diep-ellendig Ultramontaansgebroedersel' stelde Jan Wap de 'ware' verlichting. Aan Le Sage ten Broeks *Ultramontaan* vroeg hij: 'Gevoelt gij dan niet, ongelukkige brekebeenen, dat er tegenwoordig wat méér gevorderd wordt dan *uwe* wetenschap, om ons kroost eenen gelijken tred te doen houden met den voortgang van kunsten en wetenschappen bij naburige natiën.' - Deze liefelijkheden staan wel veraf van de betoogtrant van Sailer en Silbert, zodat de ultramontaanse identificatie van verlichting en regeringsgezindheid onjuist is. Van de andere kant verloochenden de geprikkelde ambtenaren in de praktijk hun ideaal van een verdraagzaam en verlicht christendom: zelf waren ze feitelijk buitengewoon onverdraagzaam ten opzichte van de ultramontanen!

De naam *ultramontaan* lijkt opgekomen, toen er spanningen tussen de regering en de Katholieken merkbaar werden. De geloofsgenoten gaven er mee te kennen, dat zij 'echt'-katholiek waren, tégen de 'Verlichting' en de band met de paus strak wilden aanhalen, terwijl hun tegenstanders er de gevoelswaarde van bekrompen, fanatiek en 'duister middeleeuws' aan gaven. In de tweede helft van de negentiende eeuw kon het ultramontanisme zich ontwikkelen tot integralisme; in België trachtten de ultramontanen hun ideaal van een katholieke staat te verwezenlijken en namen op de duur een anti-grondwettelijke houding aan, waardoor ze zich tegenover de z.g. liberaal-katholieken stelden².

De besluiten van 14 juni kwamen eigenlijk nog onverwacht. Voor de regering leek het tijdstip gunstig: er bestond reden voor de veronderstelling dat de plannen zonder veel tegenstand verwezenlijkt konden worden. In het Noorden, in de Hollandse Missie, ontbrak een hechte kerkelijke organisatie. De aartsbisschoppen, miniatuur-potentaten, hadden weinig gezag, ondanks hun grote bemoeizucht. Noord-Brabant kende twee vicariaten en enkele kleine districten. Van het Bossche vicariaat was misschien de meeste tegenstand te verwachten: de strijdvaardige leek H. de Wijs en de seminarie-president A. van Gils roerden zich steeds als de katholieke belangen gevaar liepen. In het Zuiden bestonden bisdommen, maar de zetels van Doornik, Gent en Luik vaceerden al jaren. De bisschop van Namen was ziekelijk en meer dan tachtig jaar oud, terwijl de aartsbisschop van Mechelen, F. A. de Méan, zijn levensdagen evenmin in blakende welstand doorbracht.

Van de laatste ging de roep uit, dat hij niet ultramontaans dacht. Zijn loopbaan als prins-bisschop van Luik had hem doen kennen als

1) *Katholiek*; J. Wap, *Aan de Zeer-Eerwaarde, hoog-geleerde heeren redacteuren van het echt-christelijk tijdschrift de Ultramontaan*, Utrecht-Breda 1830; *Briefwisseling over Godgeleerde Onderwerpen* tussen Mr. W. Bilderdijk en Jan-J. F. Wap, Breda 1832.

2) K. van Isacker S.J., *Werkelijk en Wettelijk land*, Antwerpen 1955.

een prelaat van het Ancien Régime. Hij was een man van de wereld, maar volgens algemeen oordeel onberispelijk van zeden. De Luikse revolutie- en restauratie-gebeurtenissen tussen 1789 en 1794 hebben hem overstelpt. Vanuit zijn ballingsoord verbood hij het afleggen van de eed van haat tegen het koningschap. Leken noch priesters van zijn diocees gehoorzaamden unaniem¹. Na zijn benoeming tot aartsbisschop van Mechelen betoonde hij zich zeer soepel tegenover het gouvernement: in 1816 legde hij de eed van trouw op de grondwet af zonder bezwaren te maken. Dit ging lijnrecht in tegen het *jugement doctrinal* van de Gentse bisschop de Broglie. Groot ultramontaans tumult: men laakte de Méans gedrag natuurlijk, maar de H. Stoel aanvaardde zijn verklaring, dat hij niets zou doen wat tegen de dogmata der Kerk indruiste. De Méan heeft nochtans geen formele schuldbekentenis afgelegd².

De koning rekende voor zijn collegium philosophicum op de medewerking van de aartsbisschop, die hij tot curator wilde benoemen, en op de sympathie van de anti-clericale liberalen in België. Deze laatsten heetten bij de katholieken: de 'voltairianen'. Dat de Méan zich verzette, betekende een niet voorzien moeilijkheid. - De aartsbisschop lichtte via de Parijse nuntius Rome in over zijn moeilijke situatie.

De Méans metamorfose tot vierkant verzetsman is nog steeds niet duidelijk verklaard. Hij had zich immers aanvankelijk tegen de nieuwe minister van binnenlandse zaken, P. van Gobbelschroy, uitgelaten in die zin, dat medewerking aan van Gherts plannen waarschijnlijk was. Doch op dat moment, begin juli, zou Charles van der Horst hebben ingegrepen. Deze advocaat van de Hollandse clerus had al eerder contact gehad met de Méan, n.l. tijdens de onderhandelingen van Nasalli, die namens de paus besprekingen over een concordaat had gevoerd met het gouvernement³. Hij moet de aartsbisschop tot een energiek protest hebben overgehaald; van Bommel schreef tenminste aan zijn Antwerpse vertrouweling Peyrot: 'il a été sauvé comme par miracle par notre ami Van der Horst'.

Maar van Bommel zelf en zijn vriend van Wijkerslooth, die door de affaire-Nasalli ook al met de Méan in aanraking was gekomen, kwamen eveneens in actie. De eerste reisde kort na de publicatie van de juni-besluiten gedurende enkele weken alle hooggeplaatste geestelijken af om te informeren naar de houding, die men dacht aan te nemen⁴. Van Bommel en van Wijkerslooth hoopten alle diocesen tot protesten over te halen. Die reis geschiedde in overleg met Ciamberlani⁵. Samen hadden ze geconfereerd met de aartsbisschop. Van der Horst, van

1) Paul Harsin, *La révolution liégeoise de 1789*, Bruxelles 1954, 79, 170-171; L. J. Rogier, *Limburg in de Franse Tijd*, A'dam 1952.

2) P. Claessens, in: *Revue Catholique* (1872) 123-129; *Bulletin de l'Institut hist. belge de Rome*, (1931) 418, 422.

3) de Méan aan van der H. 11 juni 1824, *Mechelen (van der Horst)*.

4) van B. aan Affre (a.b. van Parijs) 25 april 1843, *Luik (corr.)*.

5) *Archief Aartsbisdom Utrecht* (1913) 96; Ciamberlani aan van Nooy 19 sept. 1825, *Utrecht*, 1**.-3.

Bommel en van Wijkerslooth stelden adressen en protest-ontwerpen op, reisden en onderhandelden; op 20 juli klonk het al triomfantelijk dat een 'accord entre le nord et le midi dans la matière de s'expliquer' te verwachten was¹. De *mémoires* waren kant en klaar, de onderteekening diende nu zo snel mogelijk plaats te hebben. In het Zuiden scheen dat vlotter te gaan dan in het Noorden, waar bijvoorbeeld de aartspriester van Banning niet zo gemakkelijk wilde meedoen. Dit is misschien te verklaren uit zijn vriendschap met van Ghert en anderzijds uit zijn bezwaren en afkeer van van Bommel. Aartspriester van Nooy te Maarsse demonstreerde evenmin veel haast.

Na de verdediging van Hageveld tegenover de aartspriester, nu een actie ten gunste van alle klein-seminaries. Terwijl hij enkele maanden tevoren zijn Hageveld buiten de macht van de aartspriester wilde houden, poneerde van Bommel thans nadrukkelijk het recht van de bisschoppen op de inrichting van hun seminaries.

De Méan heeft zich dus laten overhalen tot principieel verzet tegen de anti-ultramontaanse politiek van de koning en zijn adviseurs, die de katholieken meer 'verlicht' wilden zien. Vier Noordnederlanders staan eveneens aan de oorsprong van deze oppositie: de leek van der Horst en de priester van Bommel², van Wijkerslooth en - nog verder achter de schermen - Antonius van Gils, de president van het Bossche seminarie. Op het kritieke moment, toen de Kerk al te zeer onder staatsinvloed dreigde te komen, hebben zij de leiders van de Hollandse Missie en het zwakke episcopaat van het haast kwijnende katholicisme in België een positieve, ultramontaanse politiek opgedrongen. Het was juist gezien om de aartsbisschop als hoofd van alle kerkelijke superieuren in het Verenigd Koninkrijk te laten protesteren tegen de juni-besluiten. Het gouvernement zou dat zeker niet verwachten. Het is evenmin verwonderlijk dat Ciamberlani in juli en augustus zijn opinie moest laten blijken. De vice-superior nam echter geen enkel initiatief: hij heeft slechts als tussenpersoon gefungeerd. Aan van Wijkerslooth schreef hij op 13 juli, dat hij geen beslissing omtrent de decreten kon nemen, omdat in zo'n belangrijke aangelegenheid de H. Stoel diende te beslissen³.

Van der Horst overhandigde de Méan een rapport van van Bommel, waarin deze zijn zienswijze op de beruchte besluiten had gegeven. Onder de naam van *Représentations respectueuses du Prince de Méan . . . relativement aux deux arrêtés . . .* is deze beschouwing naar de koning gezonden. Er werd vooral gewezen op het ontbreken van bisschoppelijke invloed op de professoren-benoemingen aan het collegium philo-

1) Ch. Terlinden, *Guillaume Ier et l'Eglise Catholique en Belgique (1814-1830)*, Bruxelles 1906, I, 375vv; van B. aan Peyrot 7 en 20 juli en de copie van de brief aan P. einde juli 1825, *Luik (Peyrot)*; Ciamberlani aan della Somaglia 2 aug. 1825, *Den Haag S.J.* copie; A. Simon, *Le Cardinal Sterckx et son temps*, Wetteren 1950, I, 76.

2) Albert aan Wiselius 9 feb. 1829, *Rijksarchief (van Maanen, n 84)*; Wiselius aan van Maanen 17 okt 1829, *i.a.p.* n 85.

3) Ciamberlani aan van Wijk. 13 juli 1825, *Den Haag S.J.* copie.

sophicum. Niet bij de regering maar bij de geestelijkheid berust de verantwoordelijkheid voor de leerlingen, voor hun roeping en gedrag. - De koning was flink ontstemd over dit schrijven, vertelde men. Van Wijkerslooth bezorgde Ciamberlani een afschrift om naar Rome door te sturen. Evenals van Bommel was hij vol optimisme uit België teruggekeerd; hun lof voor de Méans houding vermeldde de vice-superior uitdrukkelijk¹.

Baron Goubau deelde de Méan op 3 augustus mee dat de koning geen termen aanwezig achtte, ook niet na de lezing van de *représentations*, om op zijn besluit terug te komen. De aartsbisschop had aan de directeur van R.K. Eredienst al geschreven, dat hij perplex stond: eerst de afkondiging van de besluiten buiten zijn medeweten en daarna een benoeming tot curator! Het bezoek van Goubau en van Ghert bleef zonder resultaat: tevoren had de Méan met van Wijkerslooth en van Bommel geconfereneerd. De twee leiders van het bureau van R.K. Eredienst genoten een vriendelijke ontvangst, maar de aartsbisschop wond zich naarmate het gesprek vorderde erg op over de opheffing van de klein-seminaries. Over het Leuvense college sprak hij niet veel. Hij vond dat inbreuk op de rechten van de bisschoppen was gepleegd en tevens op de besluiten van het Concilie van Trente. Alle beminlijkheid van de aanvang zal wel verdwenen zijn, want Goubau maakte zich zo kwaad dat hij wegliep. Van Ghert daarentegen zou de bisschoppelijke bezwaren hebben ontzenuwd; - dat vertelde de referendaris tenminste naderhand. De Méan had uiteindelijk het gesprek drif-
tig afgebroken².

Het Noordnederlandse trio, van der Horst, van Bommel en van Wijkerslooth, heeft meer gedaan dan de aartsbisschop alleen maar bewerkt. Koortsachtig reisden en trokken zij door het ganse Koninkrijk. Ze zorgden ervoor dat uit elke hoek en streek gelijkkluidende protesten werden ingestuurd. Ciamberlani, de Bossche vicaris A. van Alphen en zijn Bredase collega A. van Dongen klaagden, dat de Koninklijke Besluiten eigenlijk gesprekstof voor de concordaatsonderhandelingen vormden. Van Wijkerslooth was van Dongens handtekening gaan halen en had in Luik met vicaris-capitularis J. Barrett een bespreking gehad. Diens uitvoerige bezwaren zijn op 2 augustus gedateerd. Die van de Gentse vicarissen-generaal komen op hetzelfde neer: ook zij beroepen zich op de bepalingen van Trente, op grond waarvan iedere bisschop een seminarie kon inrichten. Vanuit Doornik, waar het departement van openbaar onderwijs het seminarie had geannexeerd, klinkt een zelfde geluid. De bisschop van Namen, C. Pisani de la Gaude, ging dieper in op het verwijt van onvoldoende opleiding van de jongere geestelijkheid. Van Banning, 'de Heer van Soeterwoude', reageerde afzonderlijk, terwijl de aartspriesters van Friesland, Utrecht, Salland, Gelderland, Twente en Groningen zich in een gezamenlijk schrijven

1) copie van de Méans *Représentations* (23 juli 1825) t.a.p.; Ciamberlani aan della Somaglia 2 en 11 aug. 1825 t.a.p.

2) Den Bosch Kemper 617-618; Terlinden I, 380.

uitspraken. Van Banning moest natuurlijk Hageveld en Culemborg verdedigen; het eerste instituut dankte zijn bloei en hoog peil aan de vrijwillige opoffering van enige heren, schreef hij¹.

Goubau en van Gobbelschroy, de minister van Binnenlandse Zaken, hebben deze correspondentie voor de koning bestudeerd. 'Zij hebben daar in niets anders dan herhalingen van reeds vroeger geopenperde bezwaren, drogredenen en ongerijmdheden aangetroffen, die geene opzettelijke wederlegging verdienen, te minder daar de onbestaanbaarheid van al het aangevoerde uwer Majesteits scherpzinnigheid niet zal ontsnappen, en men dus Hoogstderzelven kostelijke oogeblikken zoude verspillen, indien daar bij langer wierd stilgestaan'². - Goubau kapittelde de Méan om zijn al te grote ultramontaanse ijver: 'de bemoeiingen van den Paus in te roepen . . . is een aanslag op de vrijheid van onze Nederlandsche Kerk'³.

Door bemiddeling van de vice-superior te Munster en de nuntius te Parijs⁴, was Rome op de hoogte gesteld van de gang van zaken. De assessor van de Congregatie van het H. Officie, R. Mazio, prees de Méan en Barrett om hun houding: de H. Stoel was voldaan over het optreden van de Belgische superieuren en van de Hollandse geestelijkheid onder leiding van Ciamberlani⁵. Mazio vergeleek het collegium philosophicum onmiddellijk met het seminarium van Jozef II. Aan graaf J. Reinhold, onze gezant te Rome, werd ondertusschen een krachtige nota overhandigd: de paus vroeg opheffing van het collegium, omdat het in strijd was met de vrijheid van godsdienst zoals die door het Wener Congres bekrachtigd was. De klein-seminaries vormden een geheel met de groot-seminaries: ze mochten derhalve niet gesloten worden.

Op initiatief van Ciamberlani hield de Noordnederlandse geestelijkheid te Maarssen een vergadering, die de Bossche praeses van Gils vermoedelijk heeft geleid. De Bredase vicaris van Dongen, die de verstrekkende betekenis van de besluiten niet beseft schijnt te hebben, ontbrak op het appèl. Hij ging liever vormen dan naar de Utrechtse vergadering. De president van zijn seminarie had 'er ook niet veel zin in'. - Van Gils was tevoren al in Mechelen geweest en had met de aartsbisschop gesproken in dezelfde zin als van der Horst en van Bommel hadden gedaan. Het is niet onmogelijk dat het beroep op de bepalingen van Trente, door haast alle kerkelijke autoriteiten gebruikt, van van Gils afkomstig was. Van der Horst had deze redenering al zes jaar eerder van van Gils vernomen, op een tijdstip dat de klein-seminaries reeds in hun bestaan bedreigd waren⁶.

1) *Rijksarchief (Binnenl. Z.* 1951, 31 aug. 1825); ibidem 1952 (6 sept. 1825).

2) *I.a.p.* 1951 (31 aug. 1825).

3) Goubau aan de Méan 3 aug. 1825, *Den Haag S.J.* copie; G. Gorris, *J.G. Le Sage ten Broek en de eerste fase van de emancipatie der katholieken*, Amsterdam 1947, I, 81.

4) van B. aan oom en tante Renon-van der Kun 26 okt. 1825, *Luik (corr. fam.)*.

5) Th. Juste, *La révolution belge de 1830*, Den Haag 1872, 226; Mazio aan Barrett 13 aug. 1825, *Den Haag S.J.* copie.

6) Allard, *van Gils* 286vv, 298.

Op het departement van binnenlandse zaken kon men de vergadering te Maarssen allesbehalve waarderen. De minister vond het spijtig, dat hij zo'n bijeenkomst van kerkvoogden niet kon verhinderen. Goubau had hem gezegd, dat de samenkomst 'eene tegenwerking der koninklijke besluiten van den 14 Juni l.l. omtrent de kleine seminariën en het Collegium Philosophicum ten doel had.' Waarom hebben de Utrechtse autoriteiten dat niet verhinderd, vroeg hij aan van Gobbelschroy. Goubau gaf zelfs in overweging, het Pruisische gouvernement te verzoeken Ciamberlani een langer verblijf te Munster te verbieden¹.

Het is begrijpelijk dat Goubau en van Ghert, onaangenaam verrast als ze waren, heftig op de ultramontaanse tegenstand reageerden. De bisschop van Namen, die vaak in hofkringen verkeerde en nauwe relaties met verschillende ministers onderhield, kreeg het verzoek om zich niet meer ten hove te vertonen. Goubau had in eigen persoon de Méan onder druk gezet; na zijn bezoek aan Mechelen werd de toon van zijn brieven aanstonds dreigender. Van Ghert noemde de aartsbisschop in zijn correspondentie 'de consciëntieman', omdat de Méan had verklaard, zich volgens zijn geweten tegen de besluiten te moeten verzetten. Mazio in Rome en Macchi, de nuntius in Parijs, hitsten naar van Gherts overtuiging de aartsbisschop op, een koude oorlog tegen het gouvernement te voeren². Er slopen bovendien ultramontaanse spionnen het land binnen: minister van Maanen had Goubau voor P. van der Vrecken, die al jarenlang in diplomatieke dienst van de H. Stoel stond, gewaarschuwd. Deze Limburgse edelman was in het begin van de zomer uit Rome teruggekomen³.

Van Ghert hoopte dat een verblijf te Leuven de toekomstige priester-generatie verlicht en bekwaamer zou maken. Bij de opening in oktober 'stroomden tranen van vreugde en aandoening over (zijn) wangen': het was de gelukkigste dag van zijn leven. De koning zei in zijn troonrede: 'Ik verwacht er de gelukkigste gevolgen van voor den luyster van de Katholieke Belgische Kerk'. J. Kinker, de Noordnederlandse hoogleraar aan de Luikse universiteit, had de K.B.'s met het grootste genoegen gelezen. Maar hij signaleerde ook sombere zaken, want de *Courrier de la Meuse* en enkele ultramontaans-denkende onderwijzers van het pensionaat *Beauregard* te Luik opponeerden en waren bezeten van duistere jezuïetengeest. 'Onder de verschillende tegenwerkers van het gouvernement zijn de katholieke dweepers of huichelaars wel de gevaarlijkste'⁴.

Omdat het collegium philosophicum in oktober geopend moest worden, schoot er voor het gouvernement weinig voorbereidingstijd over. De keuze van het personeel was natuurlijk van het grootste be-

1) *Rijksarchief (Binnenl. Z.* geheim 8: 6 sept. 1825, n 3; geheim 9: 12 sept. 1825, n 1).

2) *Notulenboek van de Permanente Commissie uit den Raad van State* 598, *Rijksarchief (Eredienst* 367).

3) *t.a.p.* 360, Briefwisseling 1825, n 11.

4) P. Albers, *Geschiedenis van het Herstel der Hiërarchie in de Nederlanden*, 's-Gravenhage 1903, I, 107vv; Kinker aan van Maanen (*R.G.P.* XXXVII, 6-7).

lang. Van Ewijck schreef op 7 juli al aan van Gobbelschroy: 'Het moeilijke is, dat men personen moet kiezen, die ook bij hunne meest orthodoxe geloofsgenoten te goeder naam bekend staan. Het Collegium zou anders dadelijk in eenen kwaden reuk komen. Dit is ook de reden waarom enigszins geïnsteed wordt op den heer van Bommel als regent. Deze heeft een grooten naam en is van zeer fatsoenlijke afkomst, het welk ook geen onverschillige zaak is.' Ook Boogaerts, de oud-leraar van Hageveld, was een regeringscandidaat. Van Ghert had op het departement gezegd, dat hij kon instaan voor de voorgedragen personen, 'voor hunne goede en liberale denkwijze alsmede voor hunne kunde'¹.

Van Bommel zou de functie van regent krijgen; hij was bedoeld als de man voor 'l'économie intérieure de l'établissement, la surveillance sur l'ordre et la discipline, et par dessus tout l'enseignement de la doctrine chrétienne.' Van Gobbelschroy stelde zich een regent met vlekkeloze reputatie voor: geen enkele katholiek moest ook maar enige verdachtmaking kunnen uiten. Hij schreef aan de Méan, dat het gouvernement juist daarom van Bommel naar Leuven wilde halen². Maar in hoeverre was deze bereid? De minister verzocht daarom de aartsbisschop, van Bommel aan te sporen deze taak op zich te nemen.

De Méan antwoordde op 15 juli dat de regeringscandidaten hem onbekend waren. De eerste van die maand had van Ghert aan van Bommel gevraagd of hij een benoeming als regent wilde aanvaarden. 'Het is niet - aldus de referendaris -, dat er in deze gewesten geene schaar van geestelijken te vinden is, die zoodanige bediening verlangt, maar alle hout is geen timmerhout, en wat mij betreft moet ik gul uit verklaren, dat ik die belangrijke betrekking niet gaarne aan iemand anders dan aan U zoude zien opgedragen.' Van Bommel zou 'een wezenlijken dienst aan den godsdienst en aan het gesticht bewijzen en Z.M. den Koning verplichten'. - Ook van Gobbelschroy nodigde van Bommel uit. 29 Juli zond Goubau hem de benoeming toe, zonder op de bedenkingen acht te slaan en waarschijnlijk in de hoop dat van Bommel zich bij de feiten neer zou leggen³.

Van Bommel heeft zijn weigering verschillende malen toegelicht. Tijdens een onderhoud te Haarlem vroeg van Ghert of hij zich dan tenminste voor zes maanden met het regentschap wilde belasten. Waarop van Bommel, naar hij althans zelf meedeelt, geantwoord heeft: 'Comment pensez-vous donc que je voudrais par là donner du crédit à votre misérable boutique'⁴. Van Ghert zocht toen noodgedwongen andere kandidaten. Hij wilde beslist een Noordnederlander; weer een

1) *R.G.P.* XXXVII, 7.

2) van Gobbelschroy aan de Méan 11 juli 1825: 'il est accrédité par tous les ecclésiastiques comme l'homme le plus digne et le plus méritant qui puisse être appelé à ces fonctions' (*l.a.p.* 7-9).

3) Terlinden I, 380; *De Katholiek* (1911) 77v; *Brief... aan Siegenbeek* 16-17.

4) 'Comme je l'ai renvoyé loin', van B. aan Peyrot 6 aug. 1825, *Luijk* (Peyrot); aantekening van Peyrot in zijn exemplaar van Jacquemotte's *Oraison funèbre, Luijk (mortuaire II)*.

aanwijzing dat het collegium philosophicum allereerst voor België bedoeld was.

Het gouvernement benaderde de Amsterdamse pastoor J. Hofman, die niet afwijzend tegenover een tijdelijk regentschap bleek te staan¹. Het was er kennelijk weer om te doen, het collegium op gang te helpen, want Hofman bedong dat zijn pastorie een paar maanden open zou blijven. Daarom wendde van Ghert zich tot zijn vriend van Banning, die - naar hij meende - wel tot medewerking bereid zou zijn. Onder indruk van de ultramontaanse protesten durfde Hofman niet ingaan op de voorstellen. Tenslotte zijn de buitenlanders F. J. Seber en Th. Michaëlis benoemd: de eerste tot professor in de wijsbegeerte en de laatste tot regent.

Het gouvernement kon in Noord-Nederland dus geen geschikte personen vinden. 'Tous se tiennent, tous se serrent comme un bataillon carré', constateerde van Bommel met genoegen². In gezelschap van pastoor Tomas uit Den Haag was hij op 11 augustus door de koning ontvangen. Vier uur lang liet de vorst hen hun zienswijze op 'la grande affaire' geven. Het verdient de volle aandacht, dat van Bommel in beginsel niet afkerig stond tegenover een door de regering op te richten instituut, waar de seminaristen hoger onderwijs konden volgen. De seminarie-opleiding stond over het algemeen immers op een bedenkelijk wetenschappelijk peil, wat later de pauselijke internuntius eveneens moest constateren. Maar van Bommel oordeelde, dat het episcopaat, waarmee de regering vooraf had moeten overleggen, de eigenlijke leiding diende te hebben. Tot op het moment dat de bisschoppen hun toestemming gaven, had het gouvernement zijn plannen uit te stellen 'sous prétexte que les bâtimens seroient de trop fraîche construction'³. Door af te kondigen dat alles een jaar werd uitgesteld, zou er gelegenheid zijn de belangen van de godsdienst en de rechten van de bisschoppen in overeenstemming te brengen met de koninklijke prerogatieven. Van Bommel zei dit waarschijnlijk, omdat enkele dagen tevoren van Ghert in deze had geaarzeld: hij had in Haarlem aan van Bommel bekend, dat de overijlde inrichting zonder de bisschoppen er in te kennen een grove fout was geweest⁴. - Er is dus geen sprake van een star of angstig afwijzen van het regeringsinitiatief: veeleer bespeurt men de kiem van samenwerking tussen de vrije kerk en de staat, die weet waar de grenzen van zijn bevoegdheid liggen. Aan het einde van de audiëntie herhaalde de koning dat hij van Bommel graag te Leuven zou zien, waarop deze repliceerde: 'J'espère que Votre Majesté me mettra dans le cas de pouvoir y aller'⁵.

1) van Ghert aan van Banning 5 aug. 1825, *Haarlem*.

2) van B. aan Peyrot 6 aug. 1825, *Luik (Peyrot)*.

3) idem 13 aug. (afgedrukt door G. Monchamp, *L'Evêque van Bommel et la révolution belge*, Liège 1905, 45-46; eveneens verschenen in: *Bull. de l'Acad. roy. de Belgique* (1905) 393vv; ongedateerd confidencieel stuk (van van der H.), *Mechelen (van der Horst)*.

4) van B. aan Peyrot 6 aug. 1825, *Luik (Peyrot)*.

5) idem 13 aug. 1825.

Van Bommel was erg optimistisch naar zijn Hageveld teruggekeerd. Hij werd nog gesterkt in zijn verwachtingen door van Gobbelschroy, die hem had voorspeld dat de koning wel zou retireren. Van Bommel had een zeer gunstige indruk gekregen van deze minister, onder wie uiteindelijk de zaken van R.K. Eredienst ressorteerden. Hij dacht zelfs dat de gladde diplomaat van Gobbelschroy, bij wie hij geïntroduceerd was door van Wijkerslooth, geheel aan zijn kant stond en de invloed van van Ghert en Goubau wilde elimineren¹. Van Gobbelschroy paste in van Bommels streven om door samenwerking met het gouvernement de verhouding tussen kerk en staat te regelen: hij scheen veel gematigder dan Goubau te zijn.

Van Gobbelschroy is duidelijk te onderscheiden van iemand als minister van Maanen en gouvernementsagenten als Wiselius en Bergmann, die als luistervinken dienst deden. In zijn métier liet van Gobbelschroy zich niet verstarren door anti-papistisch ressentiment. Hij onderhield met iedereen connecties (vooral met actrices, journalisten en industriëlen); hij vermeed expres te verschijnen bij de openingsplechtigheden van het Leuvense collegium. Een kenner oordeelde over hem: 'een man van veel kleine geschiktheid, aanmerkelijk zelfvertrouwen, en zonder eenigen ballast van *beginzelen*'².

In augustus 1825 rekende van Bommel er vast op, dat van Gobbelschroy zich zou inspannen om de uitvoering van de juni-besluiten tenminste op te te schorten, maar in diezelfde maand ondertekende de minister een advies - dat weliswaar door van Ghert schijnt opgesteld - de protesten van de bisschoppen en van de aarts priesters terzijde te leggen. Een jaar later is van Bommels oordeel over de bewindsman nog niet ongunstiger geworden, misschien doordat dan Gobbelschroy zich tijdens een audiëntie erg optimistisch had uitgelaten en gezegd, dat hij voortdurend contact met van Bommel wilde houden om op de hoogte te blijven van de wensen der katholieke geestelijkheid. Toch is van Gobbelschroy geen pleitbezorger van de katholieken geweest: wèl matigde hij soms de anticlericale tendentie in de kring der ministers³.

Van Bommel was van nature impulsief. Daarom kon hij soms op eens enthousiast worden over iemand, die hem een medestander leek. Dit allesbehalve gevaarlose opportunisme heeft hem heel zijn leven lang gekenmerkt. - Hoewel hij zich over Hermanus Tomas nooit zo positief gunstig als over van Gobbelschroy heeft uitgelaten, heeft van Bommel een tijdlang in de regeringsgezinde Haagse pastoor een medestander gezien. Met hem was van Bommel in augustus bij de koning op audiëntie geweest. Pas na de zomer van 1826 schijnt hij zich gedistantieerd te hebben van Tomas, die in 1828 om zijn al te grote volgzzaamheid en zijn Haagse gouvernementsrelaties heftig door van Bom-

1) Rood opschrijfbboekje, *Luik (mortuaire II)*; van B. aan Peyrot 13 en 17 aug. 1825, *Luik (Peyrot)*.

2) Colenbrander in: *R.G.P.* XXXVII, blz. xx.

3) van B. aan Peyrot 13 aug. 1825 en 12 juli 1826, *Luik (Peyrot)*; decz. aan van der H. 23 aug. 1826, *Meebelen (van der Horst)*; Stokman, a.w. 276.

mel bestreden zou worden. Of hij geweten heeft, dat Tomas in die jaren gratificaties van de regering ontving voor zijn bijzondere werkzaamheden in dienst van de aartspriester van Holland en Zeeland - 'in zijne betrekking van Referendaris der Hollandsche Zending', zoals de minister het noemde - lijkt niet waarschijnlijk¹.

Uit de correspondentie met de Antwerpse wijnhandelaar Peyrot, die met Paulien van Bommel was getrouwd, kan men opmaken, dat van Bommel vanaf eind juli 1825 de Méan heeft geïnspireerd. Van der Horst hielp hem daarbij. Tot zelfs de concepten voor antwoordbrieven aan Goubau leverden van Bommel en van der Horst. De Méans weigering om mee te werken aan de formele sluiting van het bisschoppelijk seminarie is kennelijk door van Bommel opgesteld².

De Méans adviseurs wezen er steeds op, dat de sluiting van de kleinseminaries in strijd was met de belangen van de godsdienst, de beschikkingen van het Concilie van Trente, het recht van de bisschoppen en met de in de grondwet bepaalde godsdienstvrijheid. Zij vroegen of uitstel van de uitvoering der besluiten, of liever nog: koppeling van de besprekingen over het Leuvense instituut aan de concordaatsonderhandelingen. Een overeenstemming tussen Kerk en Staat was immers sinds het vertrek van nuntius I. Nasalli 'aux calendes grecques' verwezen³.

In Mechelen werd het hoofdkwartier gevestigd: van daaruit werd het ultramontaanse verzet systematisch volgehouden. Van Bommel copieerde in Hageveld de tientallen brieven in grote folioregisters⁴, bij welke arbeid Broere, Heemskerk en Bootz hun leermeester meestal hielpen. Van der Horst ontving eveneens afschriften.

De brieven aan Peyrot weerspiegelen van Bommels stemming in die weken. Tijdens de beraadslagingen is hij onverzettelijk en houdt hij consequent vast aan de rechten van de bisschoppen; na afloop van de conferenties doet hij opgewonden, triomfantelijk en wat sensationeel. De dramatis personae worden dan geheimzinnig omschreven of van codenamen voorzien. Zinnen als *ik heb hem verpletterd, ik heb aanstonds naar l'ami du Perroquet* (pastoor Boogaerts) *geschreven om hem tegen van Gherts nieuwe stormaanval te bemoedigen*, vormen zijn jargon. Met voorliefde zich van beelden uit de krijgstaal bedienend, voelde hij zichzelf een belangrijk aanvoerder in de voorste linie.

Het optimisme van juli bekoelde evenwel en veranderde in gelaten en somber afwachten⁵. September, de maand van Hagevelds opheffing,

1) van B. aan Peyrot 12 juli 1826, *Luik* (Peyrot); *Rijksarchief* (Staatssecr. 3041, 28 aug. 1828, n 42).

2) copie van deze brief van de Méan (16 sept. 1825), *Luik* (aff. eccl.).

3) Terlinden I, 348.

4) Deze copieboeken en andere afschriften van de correspondentie tussen de Méan en Goubau zijn gedeeltelijk te *Luik* (*mortuaire I*), gedeeltelijk te *Mechelen* (*de Méan III*, farde 26). Op verzoek van kardinaal Sterckx waren ze naar Mechelen gezonden (Jacquemotte aan Sterckx 24 mrt. 1854, *l.a.p.*).

5) van B. aan Peyrot o.a. 17 aug. 1825 en latere brieven.

en het verdere najaar van 1825 gaven aan de officiëel ambteloze van Bommel weinig vreugde. Zijn verblijf op het buiten was eenzaam: veel brieven ondertekende hij met *l'hermite*. Af en toe maakte hij een reisje naar van der Horst in de Molenstraat te Den Haag, dat hij dan nog zoveel mogelijk probeerde te verheimelijken om geen argwaan te wekken. Als pastoor Tomas het gerucht, dat drie professoren van het collegium philosophicum ontslagen en drie opvolgers door de Méan aan de koning voorgesteld zijn, aan van Bommel doorgeeft, krijgt van der Horst ogenblikkelijk de opdracht inlichtingen in te winnen, opdat elk vals bericht gedementeed kan worden¹. Van Bommel bleef in die maanden met Parijs corresponderen, met bankier Caccia en nuntius Macchi². Toen in december het collegium philosophicum in de Kamerdebatten aan de orde kwam, kreeg de kluizenaar van Hageveld even wat meer hoop en schijnt hij zelfs een brochurette te hebben voorbereid³.

Wat de Méan deed of schreef in 1826, was hem steeds ingefluisterd door zijn adviseurs. De Noordbrabander van Gils stuurde regelmatig bezorgde brieven naar Mechelen. Maar meer in vaste dienst schenen van der Horst, van Bommel en van Wijckerslooth te staan. In de loop van dat jaar voegden zich bij hen nog de jonge P. F. X. de Ram, een autoritaire erudiet, en de Antwerpse plebaan Engelbert Sterckx, een gematigde natuur en een methodisch werker. Onder hen allen zijn van der Horst, van Bommel en Sterckx op den duur de voornaamsten: van Bommel is de animator, 'l'âme intellectuelle', terwijl van der Horst koortsachtig werkt, intrigeert en de stemming peilt in de antichambres van de ministeries. Sterckx is bij de Hollanders vergeleken veel rustiger en beheerster, maar ook beperkter in zijn concepties⁴.

In hoeverre precies elke brief van Mechelen naar Den Haag of Brussel het werk van van Bommel is geweest, valt natuurlijk moeilijk aan te wijzen, maar dat zijn - en van der Horsts - invloed overheersend was, blijkt uit terloopse opmerkingen in brieven aan ingewijde vrienden en uit het getuigenis van Capaccini⁵, de pauselijke diplomaat die later zo'n belangrijke rol zou spelen. Van Bommel bestudeerde de correspondentie Goubau-de Méan grondig en las de meeste brochures die in het Verenigd Koninkrijk en in Frankrijk over de verhouding tussen Kerk en Staat verschenen. In de eerste helft van 1826 stond het Leuvense collegium nog op de eerste plaats; later vroeg het plan om de concordataatsbesprekingen te heropenen de meeste aandacht. Toen

1) van B. aan van der H. 28 en 31 okt. 1825; Tomas aan van B. 9 nov. 1825; van B. aan van der H. 10 nov. 1825, *Mechelen (van der Horst)*.

2) van B. aan Renson-van der Kun 26 okt. 1825, *Luik (corr. fam)*.

3) van B. aan van der H. 29 jan. 1826, *Mechelen (van der Horst)*; Juste, 69vv.

4) A. Simon in: *Collectanea Mechliniensia* (1952) 349vv.

5) Simon, *Sterckx* I, 76-78; Capaccini tekende in zijn *Registro* aan: 'Egli (van Bommel) è quello, che fino dal 1825 ha fatto insieme con l'avv Van der Horst tutti i lavori per l'arcivescovo'.

in juni de aartsbisschop ernstig ziek werd, nam de invloed van van der Horst en van Bommel nog toe.

In het tweede kwartaal van 1826 hebben de Mechelse leiders een poging aangewend om de vacante Belgische bisschopszetels te doen bezetten. Dit was langzamerhand urgent! De Méan richtte zich in een rekest tot de koning en schreef erover aan Goubau¹. Niet alleen de stijl, ook het handschrift wijzen ons naar de twee werkers achter de schermen. De aartsbisschop betoogde, dat hij door zijn slechte gezondheid en hoge ouderdom onmogelijk zijn herderlijke functie in heel België kon uitoefenen en verzocht derhalve om helpers. Goubau antwoordde handig met de wedervraag of de Méan dus een persoonlijke helper wenste, zo iemand als een Weihbischof: de vervulling van de bisschopsvacatures hing immers niet alleen van de koning af, maar evenzeer van de paus, met wie de regering nu al geruime tijd onderhandelde. - Onmiddellijk riposteerde de Mechelse groep. De Méan zei zich te verbazen over het feit, dat Goubau zo'n duidelijke brief zo slecht had begrepen. In juni liep de Mechelse poging om bisschoppen benoemd te krijgen, vast, doordat Goubau - die zich in een rapport aan de koning had verantwoord - schreef, dat alleen de vraag behandeld kon worden, of de Méan een wijbisschop wenste ja dan neen: verder-reikende verlangens behoorden tot de concordaatsonderhandelingen.

De voorbereidende stappen voor heropening van die besprekingen waren al gedaan door het Kamerlid graaf A. Ph. F. G. de Visscher de Celles. Het optreden van hem en van van Gobbelschroy markeert de wending in de politiek van het gouvernement. Beide vrienden waren veel elastischer maar ook geraffineerder dan Goubau. Voor de Celles zelf betekende zijn rol in de concordaatsonderhandelingen waarschijnlijk weinig meer dan een nieuw avontuur in zijn woelig leven. Deze Zuidnederlander was zijn carrière begonnen als keizerlijk cavalerie-officier. Daarna was hij gepromoveerd tot prefect van het departement van de Zuiderzee, in welke functie hij zich liet kennen als een 'préfet à poigne'. Sinds 1815 was de Celles voor Brabant naar de Tweede Kamer afgevaardigd. Na de nu te bespreken missie naar Rome raakte hij in 1829 met de koning gebrouilleerd. Hij veranderde prompt in een enthousiast supporter van de Belgische oppositie. Na de Scheuring onmiddellijk lid van het Congrès national en ijveraar voor de trooncandidate van de Hertog van Nemours in België, werd hij als officieel agent van de voorlopige regering naar Frankrijk gezonden. Toen Louis-Philippe het Belgisch koningschap voor zijn zoon weigerde, liet de Celles zich in Frankrijk naturaliseren: deze opportunist zag misschien te weinig levenskansen voor de jonge staat. Bovendien waren zijn vooruitzichten in Frankrijk beter: zijn vrouw was een nicht van de bekende Madame de Genlis, de oud-gouvernante van Louis-Philippe. In 1833 werd hij conseiller-d'Etat van de burgerkoning².

1) *Rijksarchief* (*Eredienst* 237, n 22); *Binnenl. Z.* geheim 11 (22 juni 1826, n 2).

2) Terlinden II, 15, nt 2.

In de beginmaanden van 1826 had de Celles zonder opdracht, maar wel met medeweten van Willem I, besprekingen gevoerd met de Belgische prelaat Ch. J.-B. Mercy d'Argenteau, een type als de Celles zelf. Ook Mercy d'Argenteau was cavalerie-officier in Napoleons leger geweest en door Bonaparte zelfs op het slagveld gedecoreerd. Na de dood van zijn verloofde was hij in Rome priester gewijd en in 1826 tot nuntius aan het Beierse hof benoemd. Deze eierzuchtige, kerkelijke diplomaat, die zich bij voorkeur in uitgelezen aristocratische kringen ophield, heeft de Celles in januari 1826 bij paus Leo XII geïntroduceerd. De Celles deed zich in de eeuwige stad voor als de ruimdenkende man, die begrip had voor twee verschillende standpunten. Ondanks zijn hoffelijk-ontwapenende bekentenis dat hij niet bepaald voor een vurig katholiek kon doorgaan, moet de paus hem geschikt gevonden hebben om via hem het contact met Willem I te herstellen. Leo XII gaf de Celles een brief voor de koning mee. De gewiekste onderhandelaar, die in juni terugkeerde naar het vaderland, had intussen onze gezant te Rome, J. G. Reinhold, genegeerd en uitgeschakeld, en hij schijnt de paus verzekerd te hebben de val van Goubau te kunnen bewerken.

Inderdaad scheen het voor de katholieken in het vaderland te dagen: Goubau werd tot grote teleurstelling van hemzelf en van van Maanen weggepromoveerd van het Directoraat van R.K. Eredienst. Na Goubaus val conferende van Bommel regelmatig met van Gobbelschroy. Van der Horst en hij waren de enigen 'van de goede kant', die de minister benaderden¹. Van Gobbelschroy beloofde in die dagen, dat nu ook nog van Gherts invloed geneutraliseerd zou worden. Goubau en van Ghert behoorden tot die tegenstanders, aan wie van Bommel geen duimbreed toegaf. Vandaar dat hij zich niet met een vage geruststelling liet afschepen, maar volledige verwijdering eiste, omdat van Ghert handig genoeg zou zijn om zichzelf onmisbaar te maken².

De tijd van de fanatieke anti-clericalen leek in juni en juli 1826 voorbij: Goubau en Reinhold verwijderd en van Ghert en van Maanen veruitgeschakeld. De vlotte opportunisten kregen hun kans: van Gobbelschroy, de Celles en, in het najaar, Capaccini die in plaats van Nasalli de pauselijke onderhandelaar was. Tot zijn persoonlijk misnoegen moest Reinhold tijdens zijn afscheidsaudiëntie aan de paus twintig mille voor de afgebrande Sint Pauluskerk in Rome schenken: een geste, bedoeld als bewijs van vriendschappelijke gezindheid van de koning jegens de H. Stoel.

Door enkele notae wist de Celles de goedkeuring van de koning voor zijn optimistische plannen te krijgen. Willem I benoemde hem op 2 september 1826 tot buitengewoon en gevolmachtigd ambassadeur te Rome met de opdracht om de besprekingen over een concordaat te hervatten³.

1) van B. aan Peyrot, aug. 1826, *Lsuk*.

2) idem 12 juli. 3) Terlinden II, 17-42; Albers I, 157.

Van Bommel sprak al van een crisis: 'les momens sont précieux; et la crise est peut-être là'¹. Daarom wellicht is hij in augustus naar België gereisd: enkele weken bracht hij in Antwerpen, Mechelen en Gent door. Bij de Méan ontmoette hij de Celles, die daar heel bescheiden vertelde, dat hij als ambassadeur naar Rome vertrok. De aartsbisschop stelde geen vertrouwen in de Celles, evenmin in van Gobbelschroy, die hij - zoals van Bommel aan van der Horst berichtte² - als een gevaarlijk man bleef beschouwen, op wie men nimmer mocht rekenen. Volgens de Méan had slechts een personeelswijziging plaats gehad, geen verandering in de politieke principes van het gouvernement, -een mening die van Bommel eveneens koesterde. Van Gobbelschroy had immers pas nog verklaard, dat de koning meer dan ooit aan het collegium philosophicum vasthield. Toch dook het gerucht op, dat de minister aan de gouverneurs van de provincies instructie had gegeven, de ogen te sluiten als jongens voor hun humaniora zich bij de seminaries zouden aanmelden. Vanuit Doornik of Antwerpen schreef van Bommel Barrett en Chedeville aan: ze moesten zo snel mogelijk zekerheid over deze kwestie zien te krijgen.

De Méan en zijn adviseurs werden bang, dat de hervatting van de concordaatsonderhandelingen hun strijd tegen het collegium philosophicum onmogelijk zou maken: Rome zou immers concessies moeten doen. Van Bommel stelde daarom voor de Méan een uitvoerig rapport op over de stand van zaken. Dit werk³ vorderde niet zo snel als hij wel wenste, omdat hij in België de nodige stukken niet bij de hand had. Toch kon de aartsbisschop op 18 september zijn tweede -door van Bommel opgestelde - *rémontrance respectueuse* verzenden. Hij wilde de koning overhalen tot een beschikking, die het Leuvense instituut aanvaardbaar zou maken voor het episcopaat. - Enkele dagen later verscheen de rusteloze oud-president van Hageveld in Gent om de clerus te bewegen zo'n zelfde schrijven in te sturen. Het lukte niet gemakkelijk, maar hij kreeg toch de belofte dat men zich ernstig zou beraden over het ontwerp, dat hij voor de Gentenaren had klaarge maakt⁴. Wéér een maand later was van Bommel in Den Haag op zijn post, klaar om het Gentse verzoek zo nodig persoonlijk toe te lichten⁵.

Geen van beide Mechelse pogingen - die voor de bezetting van de Belgische bisdommen noch die voor reorganisatie van het philosophicum - hebben tot resultaat geleid. De groep-de Méan moest wel bezorgd worden, toen het gouvernement rechtstreeks met de H. Stoel ging onderhandelen: de weg van Den Haag naar Rome werd om Mechelen heen gelegd. De opzet van het gouvernement was even handig als duidelijk: voorgelicht door de Celles rekende het op de toegevendheid van de H. Stoel om aldus de tegenstand te Mechelen tri-

1) van B. aan Peyrot aug. 1826, *Luiik*.

2) van B. aan van der H. 19 aug. 1826, *Mechelen (van der Horst)*.

3) idem 18, 23, 26 aug. en 14 sept. 1826.

4) idem 24 sept.

5) van B. aan Peyrot 29 okt. 1826, *Luiik*.

omfantelijk te kunnen breken¹. De aartsbisschop zou dan zijn standpunt - plus papiste que le pape - moeten verlaten. Van Bommel en van der Horst waren allerminst afkerig van een concordaat, maar een waarbij Rome dan niet om de tuin was geleid.

Voor dat wantrouwen bestond reden: uit de instructies die de Celles najaar 1826 meekreeg², kan men opmaken dat Willem I eigenlijk niet tot concessies bereid was. De gezant moest immers voorkomen, dat de H. Stoel een nuntiatuur in Brussel zou openen, en ervoor zorgen dat in het noorden zo weinig mogelijk bisdommen werden opgericht. De Celles diende vanzelfsprekend het collegium philosophicum te verdedigen: hij moest proberen een gunstige verklaring over dit instituut los te krijgen van de paus.

Op 9 november 1826 arriveerde de Celles met zijn helper J. F. J. Germain in de eeuwige stad. Overeenkomstig zijn instructies verzocht hij, dat Nasalli niet als pauselijk gevolmachtigde werd aangewezen. Kardinaal Mauro Capellari, de latere paus Gregorius XVI, werd toen in deze functie benoemd. Hij kreeg Giovanni-Francesco Capaccini tot assistent. De Celles - en ook zijn voorganger Reinhold - beschouwden Capaccini als de voornaamste onderhandelaar; zijn soepel karakter en diplomatieke bekwaamheid prezen beiden uitbundig. Vrij van fanatisme en scherpshijperij als deze Romein was, viel hij wel in de smaak bij de Hollanders. - Capaccini kan men overigens zekere oppervlakkigheid toeschrijven: op beslissende momenten kon hij zich te toegevend betonen en meermalen liet hij zich misleiden door de praatjes van de Hollandse functionarissen. Van zijn kant hield Capaccini de Celles voor een loyaal en talentvol diplomaat, overigens een zonder ver-vooruitziende blik³.

De nieuwe ambassadeur die al eerder de sympathie van de paus zelf had gewonnen, werkte zich snel en met succes in. Hij hield een schitterend 'recivimento', dat volgens zijn eigen enthousiast verslag door een kleine duizend diplomaten werd bezocht⁴. Zijn rapporten naar Den Haag waren boordevol optimisme: vlak voor de aanvang der besprekingen schreef de Celles vol vertrouwen naar de koning, dat alleen van sommige Belgische geestelijken en enkele Romeinse *zelanti* tegenwerking was te verwachten⁵. Een superieur en snel oordeel, bravoure en een puntig-geestige stijl kenmerken zijn correspondentie. De Celles was ingenomen met zijn politiek avontuur, dat hij niet zonder succes zou beëindigen.

De aartsbisschop en zijn raadgevers voelden dat Rome van de werkelijke toestand op de hoogte gesteld moest worden: Mechelen wilde een bolwerk tegen de kerkelijke politiek van Willem I blijven! Dat de H. Stoel rechtstreeks naar het gouvernement in Den Haag schreef over het placeteren van een pauselijke bulla, gaf hun te denken⁶. Bovendien

1) Terlinden II, 33, 41; *R.G.P.* XXXVII, 245.

2) Albers I, 159-163; Terlinden II, 49-52; *R.G.P.* XXXVII, 243vv.

3) Albers I, 158. 4) Terlinden II, 63. 5) *l.a.p.* 94, 63-65.

6) *van B. aan van der H.* 9 okt. 1826, *Mechelen (van der Horst)*.

liet de koning in oktober en november bij herhaling weten, dat hij geen termen aanwezig achtte om de status van het collegium philosophicum te wijzigen.

Over het sluiten van een concordaat lieten de vrienden zich al naar de geruchten circuleerden optimistisch of pessimistisch uit. Van der Horst en van Wijkerslooth waren niet zo heel gerust, toen in pers en Kamer stemmen opgingen, die zich beslist tegen een concordaat verzetten. Van Bommel was minder somber en sprak hen moed in. Hij had dat najaar de handen vol aan weer een nieuwe verhandeling: 'j'ai l'idée dat het nogal raak zal zijn', schreef hij aan van der Horst¹. In december belegde de Méan een conferentie waaraan van Wijkerslooth, van Bommel en van der Horst deelnamen. Het onderwerp van bespreking vormde een lijvig *Rapport sur les points devant servir de base à une note à soumettre au Saint Siège, à l'occasion de la reprise de négociations en vue d'un concordat*². Van Bommel is de auteur daarvan geweest. De strekking van het rapport is: de H. Stoel hoede zich voor de talentvolle en ambitieuze de Celles, die in samenwerking met van Gobbelschroy buiten de aartsbisschop om een accoord tot stand wil brengen. De paus mag zich niet te toegevend betonen, want het gouvernement wil duidelijk 'nous détacher du S. Siège'. Verder bevat dit opstel een helder en zakelijk exposé van de problemen, zoals die zich voordeden in het Verenigd Koninkrijk.

In december en januari bleven van Bommel en van der Horst overstelpt met werk voor de Mechelse zaak; van Bommel was druk bezig met een uitgebreid verslag over de Hollandse Missie. Beiden vertoefden meestal in Den Haag of Mechelen, voerden besprekingen met de Méan en trachtten van Gobbelschroy te beïnvloeden³.

Er heerst weer hoogspanning en dan zijn van Bommels brieven altijd wat losser, haast kwajongensachtig en vol bravoure. Als hij een bepaald boek nodig heeft, heet het: 'dit heb ik bij U laten liggen in het kastje nevens de pispot'. Wanneer een bezoek wordt aangekondigd voor derde Kerstdag: 'Si le temps où nous sommes n'était pas si saint, dan zou ik er wel een knoop op willen leggen, en zeggen dat dat verdomp mooi gearrangeerd is. Ik schrijf dus aan Zijn Hwgeb. Hooggeleerdheid dat. . .' En toen hij zelf naar Den Haag ging, kreeg van der Horst van te voren de waarschuwing: 'Zorgt dat gij wat op schotel hebt Baas, anders smijt ik de boel ten onderste boven'.

De aartsbisschop liet zich rond de jaarwisseling van 1826 op '27 steeds nadrukkelijker horen. In dit verband moet de benoeming van van der Horst tot secretaris-adviseur in vaste dienst van de Méan gezien worden. De Antwerpse deken Sterckx, die vanaf voorjaar 1826

1) idem 8 nov. en in de nacht van 12 op 13 nov. 1826.

2) Terlinden II, 55; het *Rapport* is door Terlinden uitgegeven in de *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, Louvain 1905; van B. aan van der H. 27 jan. 1827, Mechelen (van der Horst).

3) van B. aan van der H. 9 en 25 dec. 1826, 3, 5 en 27 jan. 1827, *t.a.p.*

steeds meer op de voorgrond was gekomen en via de familie Peyrot bevriend was met de Hollanders, schijnt de Méan tot deze stap te hebben aangespoord. Van Bommel was enthousiast over de promotie van zijn Haagse vriend, die ook sindsdien meestal in de Residentie bleef wonen. 'Zoo is al Uw werken bij den goeden ouden Heer niet alleen niet verloren, maar veeleer alles wordt te vroeg of laat met het beste succes bekroond. Dit moet eene wezentlijke satisfactie voor U zijn. - God geve dien goeden man zijnen geest in ruimer maate, want het zal nodig zijn'¹.

Juist omdat bleek dat de Méans paraatheid om het gouvernement van antwoord te dienen aan het verminderen was en omdat zijn vicarissen J. Forgeur en F. G. Verheyleweden daartoe ongeschikt waren - de een was te oud en de laatste onbetrouwbaar -, hadden van Bommel en van der Horst kort te voren geadviseerd om Sterckx tot vicaris-generaal te benoemen². - Zo hebben van Bommel, Sterckx en van der Horst elkaar, haast gelijktijdig, in de 'curie épiscopale' gewerkt.

Eind januari kwam van Bommels rapport over de toestand en de recente historie van de Hollandse Missie en van de Belgische kerkprovincie gereed. Het verslag vulde vierhonderd bladzijden en werd via de Parijse nuntius naar Rome verzonden, waar Mazio van kardinaal Giulio della Somaglia de opdracht kreeg het te bestuderen. Mazio heeft het maandenlang op zijn bureau gehad; hij schreef in februari en mei aan graaf van der Vrecken tenminste dat hij er aan bezig was. Het volumineuze stuk schijnt toch wel de aandacht getrokken te hebben: Capaccini liet zich er in ieder geval twee jaar later nog bewonderend over uit³.

In de rapporten van van Bommel zijn de opvattingen van de adviseurs van de aartsbisschop vervat. Het ultramontanisme van de Ecole de Malines - de term *Ecole* is eigenlijk wat voorbarig voor practici als van der Horst en van Bommel - liep niet dood in negativisme: het was geworteld in het verleden en gericht op de toekomst. De Méan en de zijnen wezen een protectoraat van de staat af, omdat de grondwet de vrijheid van godsdienst had vastgelegd. Zij wensten een concordaat, dat de verhouding tussen kerk en staat in de praktijk zou regelen. In de constitutionele vrijheid en in een concordaat zochten zij garanties voor de vrijheid der Kerk; Lamennais zou later hetzelfde door volkomen scheiding van Kerk en Staat trachten te bereiken. De Mechelse kring wilde zelfs morele en financiële steun voor de Kerk, die desondanks onafhankelijk van de Staat moest blijven⁴.

Wanneer in de bestaande vacatures werd voorzien, zou men in België allerminst gebaat zijn met figuren als de Trierse bisschop J. von Hommer of de Keulse F. von Spiegel⁵. Om de kerkelijke goederen,

1) idem 26 jan. 2) Simon, *Sterckx* I, 78.

3) aan van der H. 3 dec. (1826); van B. aan van der H. 31 jan. 1827, *Mechelen (van der Horst)*; Mazio aan van der Vrecken 1 feb. en 29 mei 1827, *Nijmegen U.B.*; Albers I, 272.

4) A. Simon in: *Coll. Mechlin.* (1952) 352-356.

5) *Rapport* in: *Analectes . . . Belgique* (1905) 46vv.

die nu in het bezit zijn van het amortisatie-syndicaat, terug te krijgen, zou de H. Stoel de katholieken eigenlijk moeten machtigen ze aan te kopen. En waarom geen samensmelting van de middennederlandse seminaries Breda, 's-Hertogenbosch, van Roermond en van dat in het land van Ravestein? - Zo'n voorstel zou een ultramontaan van het slag van Le Sage ten Broek nooit gelanceerd hebben.

De adviseurs van de aartsbisschop wensten, dat de geestelijkheid meer zeggenschap kreeg in de benoeming van bisschoppen, kapittels, vicarissen-generaal, inzake het seminarie-onderwijs en de organisatie van de religieuze-congregaties. Deze vrijheden kan men niet vergelijken met de *libertés gallicanes*, omdat het aanhalen van de band met Rome en ontsnapping aan de verlichte bemoeizucht van Willem I en zijn ambtenaren het doel van de Mechelse adviseurs was¹.

Het gouvernement probeerde de Belgische Kerk door een concordaat juist losser van Rome te maken. De koning wilde zijn creaturen benoemen in het Zuiden en in het Missiegebied, wanneer daar na een circumscriptie de kerkelijke hiërarchie hersteld zou zijn. De seminarie opleiding - liefst in het collegium philosophicum - zou de priester-aanwas tenslotte in een voor de regering gunstige zin beïnvloeden.

Rond de jaarwisseling leek een concordaat nabij. De argeloze vice-superior in Münster verzekerde van Bommel, dat het zou conformeren aan de Mechelse bedoelingen. Rome was immers goed ingelicht door opgestuurde kranten en zou zich door het perfide gouvernement niet laten bedriegen. In oktober had Ciamberlani aan van Bommel om nog meer dagbladen gevraagd: hij zou die voorzien van een aanbeveling naar Rome doorsturen. Het standpunt van de aartsbisschop zou des te meer gewicht in de schaal leggen, nu men wist dat alle kerkvoogden één lijn trokken².

Toch speelde het stuk voorlopig nog in Rome: dáár werden in 1827 de belangen van de katholieken in het Verenigd Koninkrijk behartigd. Van Bommel, van der Horst en Sterckx - de invloed van de laatste overtrof op den duur die van de Hollanders - konden weinig méér doen dan inlichtingen naar Rome en protesten naar Den Haag sturen. De steun van de bisschop van Namen, van de passieve Ciamberlani en van de onbelangrijke aartspriesters van de Missie was gering: alleen de raadgevers van de aartsbisschop vochten om als stemhebbenden in plaats van belanghebbenden erkend te worden. Nogmaals deden zij een poging om hun ultramontaans bolwerk te versterken: de Méan diende een verzoek in tot goedkeuring van Sterckx' benoeming als vicaris-generaal. Vanzelfsprekend was de regering weinig toeschietelijk: voor haar was Sterckx geen toekomstige bisschopscandidaat. Met zijn 'verderflijkste ultramontaanse beginselen' zou hij 'de slechte partij aanmerkelijk versterken'. Goubau vermoedde dat de manoeuvre van

1) Simon in: *Coll. Mechlin.* (1952) 355.

2) Ciamberlani aan van B. 24 okt. 1826, *Mechelen (van der Horst)*.

de aartsbisshop slechts diende om Verheylewegens promotie te belletten. De koning weigerde Sterckx te erkennen¹. Begin juni vroeg de Méan aan van der Horst nog eens, of van Wijkerslooth minister van Gobbelschroy niet kon polsen, maar ook dat heeft geen succes gehad².

Het voortdurend contact tussen van der Horst en van Bommel hield verband met van Bommels redactie van enkele dagbladartikelen en een brochure. Daarover handelt hun correspondentie in het voorjaar tenminste. Aangezien de Hageveldse priester in naam geen emplooi had, vonden de Haagse ambtenaren zijn bezoeken aan van der Horst hoogst verdacht; vandaar dat zij een oogje in het zeil hielden. Ook pastoor Tomas, met wie van Bommel niet meer samenwerkte, zat hem in de weg³.

Het resultaat of gevolg van enige conferenties bij van Wijkerslooth, eind juli en begin augustus, was een reis van van der Horst naar Parijs. In opdracht van de Méan moest hij de kwestie van het collegium philosophicum met de nuntius bespreken. Enkele dagen na van der Horst vertrok van Bommel naar Brussel; onderweg bezocht hij met Peyrot Sterckx, 'l'homme fort'. Tot in september bleven de twee Hollanders druk bezig. Wat ze in het Zuiden precies gedaan hebben, valt niet op te maken uit de korte en geheimzinnige briefjes, die ze wisselden⁴.

Vermoedelijk waren ze zeer bezorgd over het concordaat. De Celles en Germain waren immers op 18 juni in de Eeuwige stad tot overeenstemming gekomen met Capellari en Capaccini. Bovendien was de binnenlandse politiek van het gouvernement hoe langer hoe meer anti-ultramontaans geworden. Graaf van der Vrecken, decennia lang een vertrouweling van de Curie, had Mazio maandelijks over de ongerustheid van de Hollandse katholieken ingelicht. Van der Horst had bij diezelfde prelaat de tactiek van de Mechelse groep verdedigd⁵. Deze was beducht voor al te grote invloed van de staat op de bisschopsverkiezing: de procedure zou immers door het concordaat geregeld worden. Maar bovenal eiste zij een radicale wijziging in de status van het

1) Simon, *Sterckx* I, 80.

2) de Méan aan van der H. 3 en 8 juni 1827, *Mechelen (van der Horst)*.

3) van B. aan van der H. 14 mei 1827, *t.a.p.*; 'Comme vous ne me commandez pas de venir, parce que vous n'y voyez pas de nécessité, mais que moi de mon côté je vois double utilité à rester ici 1° parce que je suis dans la brochure jusqu'au cou et qu'il est si fâcheux de s'en arracher pour deux jours, 2° parce que depuis les assurances positives que j'ai reçues que je suis surveillé de la manière la plus stricte. Je crois que la prudence demande que je ne roule sur cette route de la Haye que le moins possible.' - En in dezelfde geest enkele maanden later (20 nov. 1827): 'ik begrijp wel, vriendlief, dat het dikwijls beter was dat wij tezamen soortgelijke dingen opmaakten, maar het is niet zo zeer om het moeilijke dat er in die Haagsche toertjes voor mij ligt opgesloten, als om het gecompliceerde van mijne positie aldaar, dat ik er niet als uit noodzakelijkheid heen wil. Tomas zit mij in de weg, oom v. Bommel wegens een financiële aangelegenheid) dito, en gij amice in dien zin, dat hoe meer onze bijeenkomsten aldaar ruchtbaar worden, hoe dieper gij bij het g(ouvernement) wegzinkt, want wie toch *suspecter* dan ik en gij.'

4) van B. aan van der H. 26 juli, 5, 8, 11, en 25 aug. 1827, *Mechelen (van der Horst)*; dez. aan Peyrot 12 okt. 1827, *Luik*.

5) Terlinden II, 95-96.

Leuvense philosophicum. Toen was nog niet bekend, dat het facultatief verklaard zou worden.

Van Maanen, Verstolk, Goubau en van Ghert waren teleurgesteld over wat de journalist Louis de Potter 'La Capucinade de M de Celles' noemde. De regeringsbladen begonnen met de toen nog openlijk anticlericale liberalen een rumoerige campagne tegen het concordaat. Men lanceerde scherpe kritiek op de ijdele de Celles, die het succes voor honderd procent aan zichzelf toeschreef, Capaccini werd hier als 'Fiacre, Ignace, Ignatien Cappucini, apôtre des Pays Bas' gecanoniseerd. Van Maanen adviseerde de koning om de Celles' ontwerp niet te ratificeren en klaagde, dat de ultramontanen het nu van de verlicht-katholieken gingen winnen¹. Toch, vond hij, hadden de ultramontanen inzake het recht van placet en het collegium philosophicum nederlagen geleden. Daarom was in zijn ogen de toestand 'toch niet zoo zwart als velen wel menen. . . : alles zal afhangen van het personeel der bisschoppen. Wanneer deze goede menschen zijn (zooals b.v. de heer van Hommer te Trier) dan zal alles wel gaan.' En: 'er is gegronde hoop dat de eerste bisschoppen geene andere zullen zijn dan die de koning zal verlangen'².

De regeringsambtenaren die de Celles verweten zijn bevoegdheden en instructies ver overschreden te hebben, verzetten zich, omdat zij de kerk zich zagen emanciperen van de staat. De noordnederlandse Calvinisten en de Belgische liberalen waren eveneens ontsteld: zij lieten zich vooral door anti-katholieke sentimenten leiden. - Merkwaardiger is misschien, dat de hogere geestelijkheid in de Hollandse Zending weinig enthousiasme toonde. Doch zij ambiëerde geen concordaat, omdat ze onder het bestuur van een buitenlandse vice-superior onafhankelijker was dan onder eigen bisschoppen. Slechts de Belgische katholieken juichten uitbundig; hun spreekbuis, de *Courrier de la Meuse*, schreef het resultaat van de Romeinse onderhandelingen toe aan het initiatief van de koning, wiens gunstige gezindheid het van zijn adviseurs had gewonnen. Oranje is in België nooit zo populair geweest als toen.

Goubau suggereerde het concordaat in de Kamer te laten torpederen, maar van Gobbelschroy heeft een andere oplossing gevonden. Hij schreef op 5 oktober - volgens de Celles om de liberalen te kalmeren - aan de gouverneurs van de provincies, dat de uitvoering van het concordaat werd uitgesteld. Nu jubelden de liberalen weer en leek de oppositie uit die hoek op slag bedaard. De katholieken, die al overdreven triomfantelijk gefeest hadden³, bleven voorlopig nog hopen op de koning zelf. Dit vertrouwen verminderde toen in de laatste maanden van het jaar enkele priesters werden veroordeeld wegens bekrompenfelle gelegenheidsrijmpjes tegen de calvinistische overheersing. Eind 1827 was alle katholieke vreugde verdwenen. De liberalen kwamen opnieuw in de oppositie: zij bevroren zelfs hun antipapisme. De tijd voor een blauw-zwart Monsterverbond begon te rijpen.

1) *L.A.P.* 147, 125. 2) *R.G.P.* XXXVII, 335-336. 3) *Albers* I, 234-236.

Hoe reageerde de Mechelse kring op deze gebeurtenissen? De Méan weigerde in oktober 1827 de eerste oud-leerlingen van het collegium philosophicum toe te laten, omdat de regering het concordaat niet uitvoerde. Het gouvernement was hierover zeer ontstemd, meer dan het liet blijken. De positie van de aartsbisschop bleek nu veel in belangrijkheid te zijn toegenomen: Mechelen kon de Haagse plannen inderdaad radicaal dwarsbomen. De Celles, die gedacht had alleen met Rome te maken te hebben, klaagde dat 'Rombaut' de oorzaak van alle tegenspoed was. En eigenlijk de Méan zelf niet, want 'Rombaut est le jouet de quelques misérables'¹.

Het ging er van Bommel en van der Horst om, de kwestie van het collegium philosophicum op te lossen, vóórdat de bisschoppen werden aangesteld. Anders moesten de nieuwe bisschoppen al direct in de oppositie, wat allesbehalve gunstig zou zijn².

Al gedurende hun oriëntatie-reis naar het zuiden in augustus hadden van der Horst en van Bommel met Ciamberlani overleg gepleegd. Zij wilden nog vóór de aanvang van het studiejaar weten, welke gedragslijn de aartsbisschop had te volgen, wanneer Leuvense alumni zich voor het bisschoppelijk seminarie kwamen melden. Van der Horst vreesde dat omtrent het collegium philosophicum niets in het concordaat vermeld stond, dat het gouvernement zich beperkt had tot schone beloften. De onbekommerde Ciamberlani achtte zo'n veronderstelling een belediging aan het adres van de H. Stoel: de ijver en vaderlijke bezorgdheid van de paus om al het kwaad van de juni-decreten van 1825 weg te nemen, moesten toch duidelijk zijn³. Zolang de inhoud van het concordaat niet volledig bekend was, klonk elk alarm voorbarig. Het duurde nog even voor het oktober was en het studiejaar begon: in die tussentijd zouden gewis maatregelen door het gouvernement worden getroffen. Ciamberlani was ontstemd en kibbelde nog, dat van der Horst hem niet goed begrepen had in plaats van omgekeerd en dat hij heus niet zou versagen als het ging om de verdediging van de belangen van de Kerk⁴.

De vrees van van Bommel en van der Horst werd bewaarheid. De bepaling die het collegium voortaan facultatief stelde, impliceerde - volgens hen - dat de paus het bestaan van het instituut achteraf goedkeurde. Hun tegenzet - de Méans weigering om oud-leerlingen van

1) 'Rombaut': patroonheilige van de kathedraal te Mechelen. - De Celles aan Germain 16 okt. 1827: 'Rombaut . . . , l'homme du pays des moustacholles est incapable et nuisible. Mon Dieu, délivrez-nous des imbéciles! C'est lui qui est cause de tout le mal' . . . en 14 nov.: 'Rombaut est le jouet de quelques misérables . . . , il est livré sans rémission à des gens qui ne seront muets que sous/un chef immédiat, ferme, sage et toujours fait des intrigues des valets . . . Tout serait assuré si Rombaut avait voulu un peu s'y prêter, mais tout, avec lui, doit échouer, car il est sous le joug de ceux-là qui ne veulent pas de la paix' (geciteerd door Terlinden II, 185-186.).

2) van B. aan Ciamberlani 26 nov. 1827, *Mechelen (van der Horst)* minuut.

3) Ciamberlani aan van der H. 6 en 8 aug. 1827, *Den Haag S.J.* copieën; idem 25 aug., *Mechelen (van der Horst)*; dez. aan van B. 2 aug., *Den Haag S.J.* copie.

4) Ciamberlani aan van der H. 25 sept. 1827; Vincent Ciamberlani aan dez. 27 sept., *Den Haag S.J.* copieën.

Leuven in het seminarie op te nemen - kwam kennelijk onverwacht voor de koning. Zo'n houding werd eigenlijk pas gerechtvaardigd door de beruchte circulaire, waarin van Gobbelschroy meedeelde dat het concordaat voorlopig niet hoefde worden uitgevoerd. De geschrokken Ciamberlani schreef onmiddellijk een lange brief naar Rome¹. Een deputatie van de Mechelse clergé werd door de koning erg koel ontvangen. Minister van Gobbelschroy zei tegen van Bommel, dat de koning zich ergerde aan de Méans houding.

Van Bommel en van der Horst waarschuwden ook Ciamberlani², dat eerst de structuur van het collegium philosophicum gewijzigd moest worden: pas daarna kwam de kwestie van de bisschoppenkeuze aan de orde³. De H. Stoel had slechts een facultatiefverklaring gekregen, maar als von Hommer bijvoorbeeld een zetel zou krijgen - waarop van Maanen hoopte - was verandering in de status van het collegium niet te verwachten.

Capellari en Capaccini gaven tegenover Ciamberlani uiting aan hun teleurstelling⁴: zij noemden de ministeriële circulaire van 5 oktober in flagrante strijd met het concordaat. Zij bevestigden, dat de H. Stoel behalve een facultatiefverklaring ook was toegezegd, dat de koning wijzigingen in het collegium zou aanbrengen. Anders zou het trouwens leeglopen, had de Celles al voorspeld.

Op van Bommels vraag welke veranderingen het collegium aanvaardbaar voor de Kerk zouden maken, antwoordde Ciamberlani slechts, dat die wijzigingen wel spoedig zouden komen. De vice-superior liet herhaaldelijk merken, dat men in Mechelen een al te strenge houding aannam, als zich Leuvenaren presenteerden⁵. Desondanks bleef de Méan hen op advies van van Bommel en van der Horst weigeren. De laatste betoogde⁶, dat hij niet-opneming grondde op een vroegere Romeinse instructie, en aangezien de facto niets was veranderd, bleef die van kracht. Als de bisschoppen nú toegang tot hun seminaries verleenden, zouden ze het later ook moeten doen. Wie garandeerde dan, dat zich geen nieuwe moeilijkheden zouden voordoen? In dezelfde trant schreef de Méan, wiens brief natuurlijk door de Haagse advocaat en van Bommel was geredigeerd, aan kardinaal Capellari⁷.

Sterckx heeft in december 1827 de Mechelse opvattingen bij de koning willen verdedigen. Van Bommel verwachtte veel van deze bespreking: een en al optimisme schreef hij al naar Peyrot dat 'onze

1) Ciamberlani aan van der H. okt. 1827, *t.a.p.*

2) Van B. aan Ciamberlani 26 nov. 1827, *Mechelen (van der Horst)* minuut en *Luik (aff. eccl.)* copie; van der H. aan dez 26 nov 1827, *Den Haag S.J.* minuut.

3) Ciamberlani aan van der H. 25 nov. 1827, *Den Haag S.J.* copie.

4) Copie *La Transsumptum de l'an 1827, Luik (aff. eccl.)*; voor het standpunt van de H. Stoel: Albers I, 228vv.

5) Ciamberlani aan van der H. 1, 6, 9, 31 dec. 1827, *Mechelen (van der Horst)* en *Den Haag S.J.* voor copieën.

6) van der H. aan Ciamberlani 1 jan. 1828, *Luik (aff. eccl.)* copie.

7) de Méan aan Capellari 8 jan. 1828, *t.a.p.* copie.

vijanden' dagelijks terrein verloren. Aan de Méan had hij al een rapport gestuurd, waarin hij eiste, dat de priesterstudenten in Leuven zoveel mogelijk gescheiden moesten blijven van de overige leerlingen. Bovendien dat aan de bisschoppen het recht toekwam om in volle vrijheid het studieprogramma op te stellen, leerboeken voor te schrijven en professoren te benoemen, speciaal waar het de theologie gold. Het aartsbisdom, niet de aartsbisschop, zou met de zorg voor het curatorium belast zijn¹.

Deze overwegingen werden formele richtlijnen voor Sterckx, die bovendien vooraf met van der Horst en van Bommel overlegde. De laatste twee waren veel onverzoenlijker, juist wat de toelating tot de seminaries betreft. - De missie van de wat linkse Sterckx eindigde in een mislukking. Van Gobbelschroy had hem al gezegd, dat naar 's konings overtuiging het Leuvense instituut niets aanstotelijks voor de katholieken inhield. De Antwerpse plebaan, die in de wachtkamer in slaap was gevallen en zo door een lakei werd aangetroffen, liep het niet mee, omdat de koning in een allesbehalve toegevende bui was.

Willem I overstelpte hem met een reeks klachten over de houding van de Méan. Over het collegium wilde hij niet eens spreken; hij verklaarde alleen, dat canoniek recht en kerkgeschiedenis niet tot de theologie behoorden en dat hij in Leuven goede professoren had aangesteld².

Dat de Méan en Sterckx het er verder maar bij lieten zitten, was absoluut tegen de zin van van der Horst en van Bommel. De fanatiekere, of minstens consequentere Hollanders keurden het af, dat de aartsbisschop niet coûte que coûte tot overeenstemming met het gouvernement wilde komen³. Zij zijn evenmin enthousiast geweest over de Romeinse instructies aangaande de toelating van Leuvenaren tot de seminaries: Rome oordeelde dat dit kon gebeuren, maar na een examen⁴.

De eenheid van opvatting binnen de Mechelse kring was sedert december niet even sterk meer als vroeger.

1) van B. aan Peyrot 1 dec. 1827, *Luijk*; Simon, *Sterckx* I, 88-89, nt 6.

2) Simon, *Sterckx* I, 91.

3) *l.a.p.* 94.

4) Capellari aan de Méan 12 feb. 1828, *Luijk* (aff. eccl.) copieën.

HOOFDSTUK III

VAN BOMMEL EN DE HOLLANDSE MISSIE ONDER VAN NOOY

AN het begin van 1828 waren de onderhandelingen te Rome in een impasse geraakt. De bedachtzame Sterckx matigde in Mechelen de oppositie en wist de aartsbisschop enigszins te distantiëren van de radicale van der Horst en van Bommel. Tegelijkertijd bestond tussen van Wijkerslooth en van der Horst maandenlang een slechte verhouding: al in september was het tussen die twee tot een conflict gekomen¹. Vlak na van der Horsts reis naar Parijs was namelijk van Wijkerslooth zonder enige aankondiging daarheen vertrokken, hetgeen de woede van de Haagse advocaat had gewekt. - In deze tijd van malaise, toen er ook geen uitzicht was, dat het collegium philosophicum op andere leest geschoeid zou worden, heeft van Bommel in het noorden een nieuw arbeidsterrein gevonden.

Begin januari 1828 was Ciamberlani te Munster overleden. Op 23 januari, vijf dagen vóór zijn dood, had de vice-superior zijn macht gesubdelegeerd aan de oudste aartspriester van de Hollandse Missie: Gerrit van Nooy te Maarssen. Vincent Ciamberlani had, als secretaris van zijn oom, dit aan van Nooy bericht. De Utrechtse aartspriester kreeg met de paplepel ingegeven, wat hem te doen stond: op zijn hulpeloze vraag tot wie hij zich moest wenden, kreeg hij kant en klaar instructies en briefontwerpen thuisgestuurd². Over zijn ambtsaanvaarding ontstonden in februari en maart moeilijkheden met het ministerie van binnenlandse zaken, in feite met de bemoeizieke referendaris van Ghert. De nieuwe vice-superior ad interim deelde zijn aanstelling mee aan het departement en sprak de hoop uit 'weldra in de gelukkige omstandigheid (te) verkeerden om dezen . . . te zwaren Post in de handen, van den reeds zoo lang verwachten en vurig gewenschten Bisschop te kunnen overbrengen'. Omdat de minister zich erover had verwonderd, dat van Nooy door Ciamberlani was aangesteld en niet door de paus, vroeg hij om een afschrift van de benoemingsacte³. Van Ghert kreeg toen de gevraagde kopie, waaruit bleek dat Ciamberlani de volmacht had bezeten 'om ook na zijnen dood in de geestelijke behoeften der Hollandsche Zending te voorzien'. Nu volgde de onvermijdelijke aanmaning om 's konings agreatie te vragen, zoals kort tevoren de vicaris-generaal van Breda en de administrator van de districten Cuyk en Grave hadden gedaan⁴.

1) van B. aan van der H. 9 sept. 1827, *Mechelen (van der Horst)*.

2) correspondentie Vincent Ciamberlani-van Nooy jan. en feb. 1828, *Utrecht* 1**-3.

3) van der Loos, *Vaderl. Kerkgesch.* V, 75vv.

4) *Rijksarchief (Eredienst* 284, n° 95, 83, 143; *t.a.p.* 285, n 80).

In de tweede helft van februari heeft van Nooy aan verschillende personen om advies gevraagd, o.a. aan père de Hasque te Culemborg, aan de Haagse pastoor Tomas, aartspriester van Banning en aan van der Horst¹. - Nu wisten van Bommel, van Wijkerslooth en van der Horst al van Vincent Ciamberlani, dat van Nooy was gesubdelegeerd. De stervende vice-superior had - volgens zijn neef - nog de namen van zijn drie vrienden, die zoveel belangstelling voor hem koesterden, gefluisterd. Hij had hen in de laatste maanden beschouwd als het trio voormannen, die de schakel tussen België en het Missiegebied vormden². Zij continueerden hun positie, want via van Nooy's 24-jarige kapelaan W. H. A. van Bijlevelt³ wist van Bommel grote druk op Ciamberlani's opvolger uit te oefenen.

Het is interessant te zien, hoe van Ghert en pastoor Tomas - die voor zijn liaison-diensten tussen het gouvernement en de Hollandse geestelijkheid betaald werd⁴ - hun slag probeerden te slaan. Als men van de aartspriester met de Romeinse functie een marionet voor Den Haag zou kunnen maken, was inderdaad belangrijke winst geboekt. Van Gherts poging mislukte aanvankelijk, want na een drukke correspondentie in maart volhardde van Nooy, en achter hem van Bommel, in zijn weigering om agreatie te vragen. Voorgangers hadden in officio evenmin toestemming gevraagd; alleen als Rome hem daartoe machtigde, zou van Nooy zo'n verzoek indienen⁵. Heel hoffelijk stuurde van Ghert het rapport van de priester-professor Schrant, die vóór agreatie-aanvraag was, en ook enkele afleveringen van *Katholikon*, het orgaan waarin van Ghert zijn model-christendom propageerde.

Van Bommel maakte toen een concept voor van Nooy, waarin behalve een gemotiveerde weigering om agreatie aan te vragen, meegedeeld werd, dat van Nooy 'als Superior het blad (n.l. *Katholikon*) *improbeert* waardoor - aldus van Bommel - de weg tot nieuwe leugens en lastertaal den onheuschen van Gh(ert) moeilijker wordt gemaakt'. Van Ghert kreeg toen prompt uit Maarssen te horen: 'ik maak van deze gelegenheid gebruik om U.W.Ed. nogmaals te verklaren, waar-toe ik bij Uwe laatste visite niet in staat was, dat ik mij aangaande de agreatie aan den inhoud mijner laatste brief houde, en dat zoo lange ik niet door mijnen principaal hier toe gewettigd word, mijn conscientie mij het vragen verbied; ik verkies oneindig liever mijne demissie te vragen.' - Dit laatste dreigen met ontslagneming bleek een machtig wapen voor van Nooy, omdat het gouvernement het als winst be-

1) *Haarlemse Bijdragen* (1920) 291, 297-298; v. d. Loos a.w.; van Nooy aan van der H. ongedat. *Mechelen* (van der Horst).

2) Vincent Ciamberlani 'à Messieurs le Baron de Wijkerslooth, C. van Bommel et l'Avocat Van der Horst' 29 jan. 1828, copie *Mechelen t.a.p.*; van B. aan van der H. 22 feb. 1828, *t.a.p.*

3) *N.N.B.W.* III, 190.

4) *Rijksarchief* (Staatssecr. 3041, 28 aug. 1828, n 42).

5) *Rijksarchief* (Eredienst 285, n 102; *t.a.p.* 286, n 146) met concept aan de koning, waarin twijfel wordt geuit of van Nooy agreatie zal aanvragen; *t.a.p.* 287, ns 63 en 175; copieën hiervan en concepten van van B. voor de brieven van van Nooy aan van Gobbelschroy, *Luik* (Hageveld).

schouwde, dat tenminste geen buiten het land residerende Italiaan het geestelijk gezag uitoefende¹.

Het ministerie van binnenlandse zaken wist niet beter te doen, dan zich tot de heftig anti-katholieke Permanente Commissie uit de Raad van State voor R.K. Eeredienst te wenden². De affaire schijnt toch onafgehandeld in portefeuille gehouden te zijn. Van Bommel had nog horen mompelen, dat van Gobbelschroy niet verder zou aandringen om andere problemen des te gemakkelijker naar zijn believen te kunnen regelen³.

Van Ghert is naar Maarssen gereisd om van Nooy aan diens ziekbed in een persoonlijk onderhoud te overbluffen. Hij had graag gewild, dat pastoor Tomas hem zou vergezellen, maar deze had geweigerd. Van Ghert had aanvankelijk succes: van Nooy zou zijn verzoek insturen. Enkele dagen later, op 4 april, krabbelde hij echter weer terug. Een ontevreden en teleurgestelde van Ghert ging toen naar Tomas; hij zal wel geweten hebben dat deze een maand tevoren aan van Nooy had geadviseerd, liever naar het buitenland te reizen om zo de agreatie-aanvraag te ontwijken. De Haagse pastoor heeft ongevraagd bemiddeld en de nieuwe vice-superior laten weten, dat hij over de kwestie bij de koning op audiëntie zou gaan⁴.

Van Nooy, die volgens van Bommel 'ne s'éveille que lorsqu'on l'assomme', had zich aan die brutaliteit geërgerd. In dit stadium - begin april dus - schijnt de niet minder vrijmoedige van der Horst bij van Nooy geweest te zijn; hij alarmeerde natuurlijk vlak daarop zijn Hageveldse vriend. Van Bommel begaf zich met de meeste spoed naar Maarssen om Tomas' invloed aldaar te neutraliseren. Hoe hij zich zelf een dominerende positie verwierf door de jonge kapelaan Bijleveld tot, strikt genomen, bedenkelijke praktijken te verleiden, beschreef van Bommel aldus⁵: 'Ik heb die vijf dagen besteed om van den ochtend tot den avond twee dingen tot stand te brengen 1° een onbegrensd betrouwen in U (n.l. van der Horst) en tien maal doen beloven, dat hij dadelijk alle stukken aan U zende, 2° een goede verhouding tusschen hem (van Nooy) en Bijl(evelt), dien ik copieboeken heb doen aanleggen, waarin alle stukken en correspondenties dadelijk zullen worden overgeboekt, en die dus alle stukken in *handen moet* krijgen. - Dezen heb ik zoo veel mogelijk instructien gegeven hoe met hem om te gaan, hoe zijn zaakjes in te rigten met zorg en voorzigtigheid, en hoe hij des needs, wanneer zijn baas niet uit wantrouwen of ander soortgelijke beginselen, maar om dat hij er niet aan denkt en meer aan een

1) Tomas aan van Nooy 13 feb. 1828, copie *t.a.p.*

2) *t.a.p.*; van Nooy aan van Ghert 23 mrt. 1828: 'daar ik niet voornemens ben den Katholicon verder te lezen, wiens strekking mij in het algemeen wat gevaarlijk voorkomt, en ik dus aan de verspreiding van dien niet kan medewerken, zoo wil ik U.W.Ed. van de mij toegezonden nummers en prospectussen niet beroven.' *Rijksarchief (Eeredienst 289, n 90); van B. aan van der H. 13 april 1828, Mechelen (van der Horst).*

3) van B. aan van der H. 9 mrt. (1828) *t.a.p.*

4) van der Loos *a.w.* V, 80-81.

5) van B. aan van der H. 13 april 1828, *Mechelen (van der Horst).*

lul of koffijpartij met mev. D. . . als aan eenen gewigtigen brief schijnt te hechten, soms in gebreke mogt blijven, hijzelfs ons van alles au courant moest houden, onder de hand, en ons te waarschuwen zoo hij meent dat onze presentie nodig zij. - Aan genen (van Nooy) heb ik wel veel achting en betrouwen voor B(ijlevelt) trachten in te boezemen, en (gezegd) hoe hij verplicht was van op hem, als zijn vertrouwen waardig, al dat correspondentie werk te schuiven, en hoe hij hem tot een knap man moest vormen, met hem het belangrijke der stukken te doen inzien en het verband derzelvel!! - Ik heb reeds B(ijlevelt) den brief aan T(omas) doen schrijven zonder handtekening als met A, en doen beloven dat hij-zelfs (van Nooy) niets meer eigenhandig en niets als na 8 of 14 dagen zich bedacht te hebben, zal wegzenden - J'ai ici la lettre de T(omas) et la réponse (J'ai lu aussi la 1re de T!!-)

De vice-superior ad interim kreeg allesbehalve bescheiden lieden te logeren! Van Bommel heeft zelfs in van Nooy's afwezigheid diens werkkamer doorzocht en een paar dringende brieven van van Ghert, die op een stoel lagen, gecopieerd.

Van Ghert wees er in een nieuwe brief op, dat Luigi Ciamberlani toch ook de goedkeuring van de koning had gevraagd. Natuurlijk bleef van Bommel bij zijn advies de agreatie, waartoe ook van Banning had aangespoord, nimmer te vragen, omdat dit de weg zou effenen om voor alle pastoorsbenoemingen eveneens autorisatie te verlangen. Na van Vincent Ciamberlani vernomen te hebben, dat zijn oom nooit zo'n verzoek had ingediend - wèl een als diplomatiek agent -, heeft van Bommel van Nooy op het hart gedrukt, de aandrang van Tomas en van Ghert te weerstaan: 'van Gh. heeft een *coup* gewaagd of hij niet een twee drie agreatie in dezen lande via facti kon invoeren, en wat zou hij gelachen hebben!'¹

Van Bommel had zijn doel bereikt: bij zijn vertrek aan het einde van de paasvacantie - hij moest zijn lessen in het ius canonicum voorbereiden - heeft van Nooy hem gesmeekt binnenkort terug te komen, omdat hij zich alléén niet kon redden. Van Bommel leidde het nieuwe hoofd van de Missie, zoals hij wilde. In zijn brieven van eind april deelde hij soms op haast kinderlijke manier pluimpjes uit; van Nooy zou wel zien dat zijn gezag steeds groter werd². Van Bommel drong zijn diensten op in 'onderdanige' zinnen als: 'ik heb een concept opgemaakt, en zoo het U mogt behagen, zou ik gaarne zien, dat het *dadelijk* vertrok'. -

Van Wijkerslooth en vooral van der Horst waren in deze manipulaties betrokken; de laatste ontving van elke brief een afschrift. Tomas' greep naar de macht was dus op het allerlaatste ogenblik mislukt. Van Bommel liet van Nooy tegenover de Haagse pastoor kortweg ontkennen, dat hij van Ghert tijdens diens visite beloofd had agreatie te vra-

1) van B. aan van Nooy 9 mei 1828. Brievenboekje over de maanden april en mei, waaruit ook voor de vorige alinea's is geput, *Luik* (Hageveld).

2) concept van B. aan van Nooy 21 en 22 april 1828 en enkele ongedateerde brieven uit diezelfde weken: als aant. 1 hierboven.

gen¹. Overigens: een door list afgedwongen woord hoeft men niet te houden. Van Ghert 'is en blijft een onheusch mensch, die van mijne goede trouw schandelijk misbruik heeft gemaakt': van 'losse woorden' in een vertrouwelijk gesprek maakte hij dadelijk officieel gebruik bij koning en minister. - Het is niet verwonderlijk dat van Wijkerslooth dit briefconcept 'weergaas kras' vond².

Tomas bond ogenblikkelijk in³: hij had gemeend dat van Nooy zijn besluit officieel had meegedeeld. Tomas had tijdens een audiëntie een en ander recht gezet, omdat de koning en van Gobbelschroy van Nooy al van kwade trouw verdachten. Tomas dacht geslaagd te zijn. Maar de koning bleef de agreatie-aanvraag toch eisen: hij leidde dat af uit de constitutie en zijn prerogatieven. Waarom - aldus Tomas - de koninklijke eis niet inwilligen, als daardoor onaangenaamheden voorkomen kunnen worden? Had Pius VII aan Napoleon niet veel méér toegegeven om de vrede te bewaren? - Van Nooy stuurde deze brief onmiddellijk door naar Hageveld en ontving natuurlijk een antwoord-model retour⁴. Tomas kreeg te verstaan dat hij niet zoveel vertrouwen mocht stellen in de 'vijanden van den godsdienst', die de koning omringden. Zijn argumenten vond van Nooy te zwak en zelfs gevaarlijk, omdat Tomas teveel toegaf aan de staatsmacht. Als gesubdelegeerde - aldus van Nooy - kon hij niet vergeleken worden met de H. Vader zelf; bovendien: 'wie weet niet dat Pius VII zijne toegevendheid met heete tranen heeft moeten bewenen?' - Daarop riposteerde Tomas weer⁵: 'zou Pius welligt niet veel vroeger en heeter gewend hebben, zoo hij Napoleon met minder buigzaamheid had behandeld?' - Van Bommel maakte een einde aan deze correspondentie: de vice-superior deelde de Haagse herder mee dat hij op zijn standpunt bleef staan en geen verdere stappen van Tomas bij regeringsfunctionarissen wenste zonder zijn uitdrukkelijk verzoek⁶.

Vooralsinds kardinaal Caprano's aansporing tot zo voorzichtig mogelijk beleid⁷ werd van Nooy's positie steviger. Van Bommel heeft de vice-superior zijn ultramontaanse politiek opgedrongen. Hetzelfde was ook in 1825 geschied, toen de Méan zijn standpunt moest bepalen tegenover het gouvernement. En in 1829 zou van Bommel erin slagen de nuntius Capaccini te weerhouden van al te grote toegeeflijkheid inzake het collegium philosophicum. Van Bommel en van der Horst

1) van Nooy aan Tomas (concept van B.) 11 april 1828, *Luik (Hageveld)*.

2) van B. aan van der H. 13 april 1828, *Mechelen (van der Horst)*.

3) Tomas aan van Nooy 15 april 1828, copie *Luik (Hageveld)*.

4) van Nooy (eigenhandig) aan van B. 18 april 1828 en concept van van B. voor van Nooy aan Tomas (23 april 1828) *Luik (Hageveld)*; hierover ruggespraak: van B. aan van der H. 22 april 1828, *Mechelen (van der Horst)*.

5) Tomas aan van Nooy 1 mei 1828, copie *Luik (Hageveld)*.

6) van Nooy aan Tomas ongedat. copie *f.a.p.* Ook deze brief was opgesteld door van B. in overleg met van der H.

7) Caprano aan van Nooy 5 april 1828, copie *Mechelen (van der Horst)*.

hebben tussen 1825 en 1830 dus duidelijk hun stempel gedrukt op de kerkgeschiedenis van het Verenigd Koninkrijk.

Binnen het gebied van de Missie trad van Nooy op onder supervisie van het 'triumviraat', zoals Ciamberlani de vrienden al had aangeduid. Van Bommel adviseerde van Nooy herhaaldelijk geen enkele kwestie mondeling af te handelen, maar zich gereserveerd te betonen. Hij moest weinig schrijven en traag zijn met antwoorden: het moest een gunst zijn om een brief van de vice-superior te ontvangen. Zodoende gelegenheid tot ruggespraak te scheppen, was natuurlijk zijn bijbedoeling.

In zijn functie van vice-superior kreeg van Nooy eind april te maken met de twist tussen de landdeken van Delfland, pastoor J. F. Sem, en diens aartspriester van Banning. Sem¹ was een opvliegend heer. Ciamberlani had hem zeer tegen de zin van Banning als landdeken bevestigd. In de Hollandse pastorieën ging het praatje dat de aartspriester zich door Sem liet intimideren, omdat hij een spion van Ciamberlani zou zijn². Nu de laatste was overleden, probeerden van Banning en diens intus P. A. Kervel, toen belast met de administratie van het groot-seminarie, gebruik te maken van de persoonswisseling in het superioraat en Sem te verwijderen. Ook Tomas drong daar op aan, ofschoon hij niet geweldig sympathiseerde met van Banning.

Van Banning kon Sems onbehoorlijk gedrag van een jaar te voren niet vergeten, erkende hem niet als landdeken en weigerde aan hem de H. Oliën uit te reiken op de jaarlijkse bijeenkomst van de dekenen te Zoeterwoude. Sem zou toen tierend door van Bannings woning hebben gelopen, ondertussen hem 'de lompeste onbeleefdheden in het aangezicht als toespouwende'. Sems 'toespraken aan zijn Aartspriester - aldus Kervel - geleken veel naar uitjouwingen op de vischmarkt'.

Sem was zijn nood gaan klagen bij de vice-superior, die dadelijk aan van Banning beval de uitreiking alsnog plaats te laten vinden. Van Nooy lichtte terstond van Bommel in: 'Ik heb den Hr van Zoeterwoude woordelijk gezegt, dat mijne onveranderlijke wil is, dat ik het bestuur der Missie op den zelven voet wil houden als het bij mijnen prodator is geweest'³. - Tomas wist van Sems tocht naar Maarssen af en oordeelde het blijkbaar nodig enkele wenssen te lanceren: verwijdering van Sem, maar geen opvolger in de persoon van Steinbach, de sukkelende en mensenschuwe pastoor van Wateringen⁴. Van Bommel zorgde voor een scherpe repliek, waarin Tomas' bemoeizucht werd gelaakt⁵. Aan van Nooy schreef hij, dat deze Sem te groot geloof had geschonken, maar hem nu toch niet moest 'verstoten'⁶.

Van Nooy heeft zich blijkbaar tot tegenstrijdige uitspraken of be-

1) *N.N.B.W.* IX, 1015.

2) Tomas aan van Nooy 13 feb. 1828, copie *Luik* (*Hageveld*).

3) van Nooy aan van B. 3 mei 1828 *t.a.p.*

4) Tomas aan van Nooy 1 mei 1828, copie *t.a.p.*

5) concept van van B. voor van Nooy aan Tomas (9? mei 1828) *t.a.p.*

6) van B. aan van Nooy 1 en 9 mei 1828 *t.a.p.*

slissingen laten brengen: eerst door Sem en vlak daarop door Kervel. Van Banning en Kervel hadden beiden namelijk betoogd, dat de aartspriester het recht bezat dekens af te zetten¹. Bovendien was van Banning verklaarbaar verontwaardigd over het feit, dat van Nooy een brief voor hem aan Sem had meegegeven en dat Sem die ook nog gelezen had! - Speciaal Kervel heeft succes gehad, want van Nooy heeft - aldus van Bommel - 'thans den intimen vriend van onzen Am(plissimus) te veel voet gegeven en S(em) te verre verworpen.'

De stuurloze vice-superior nam zich toen opnieuw voor nooit overhaast een uitspraak te doen en steeds eerst van Bommels oordeel af te wachten. Dat luidde nu: laat Sem verontschuldiging vragen voor zijn drift en belediging en wijs van Banning duidelijk zijn plaats. Van Banning moest beseffen dat deze affaire beter met liefdevolle tact dan door een ophefmakende afzetting opgelost kon worden. Kervel en Tomas vernamen, dat ze zich liever met eigen zaken dan met die van de superior moesten bemoeien².

Hoe van Bommel de heersersneigingen van van Banning wilde matigen en Van Nooy tot het werkelijk hoofd van de Missie wilde maken, is interessant. Terwijl van Banning meende dat de 'Semsche zaak' 'louter huishoudelijk' was en Kervel al anarchie voorspelde - 'want als een aartspr(iester) zich telkens door een dwars mensch, die Hem de betaamende eerbied weigert, voor den Superior geroepen ziet, en dan met plooyen tot eenig vergelijk moet gebragt worden, of geheel moet bukken, dan zal de reeds te veel miskende of verguisde magt en Eer des Aartspr(iester)s geheel ten prooi der kwaadwilligen geworpen worden' -, voerde van Bommel terecht aan, dat de aartspriester geen ordinarius was en derhalve geen recht bezat Sem af te zetten. Chedeville was het met van Bommel eens, dat de paus feitelijk de ordinarius van de landdekens is. Van Nooy kreeg vanuit Hageveld de raad³ om niet te gaan twisten met van Banning over het ius, dat Ciamberlani het jaar tevoren meende te hebben, toen hij Sem in zijn functie bevestigde. De vice-superior moest maar schrijven, dat hem deze zaak duister voorkwam en dat hij daarom een onderzoek zou instellen. 'Maar vervolgens - aldus van Bommel - prijs hem (van Banning) bijzonder dat hij zich tengevolge van Uwen brief zoo voorbeeldig heeft gedragen en geef hem te kennen, dat gij nu van zijne uitmuntende gezindheid jegens U verder verwacht, dat hij die zaak volkomen *in stato quo* zal laten, ten einde U bij uwen eersten stap in Uwe moeilijke administratie de droefheid niet aan te doen van uit het verder roeren derzelve alleronaangenaamste gevolgen en droevige ergernissen te zien geboren worden.'

Enkele dagen later vroeg van Nooy een uitwerking van dit idee, om-

1) Kervel aan van Nooy 8 mei 1828, copie t.a.p.; *Haarlemse Bijdragen* (1921) 100-109.

2) brievenboekje als aant. 1 op blz. 70. Dat overleg gepleegd werd met het 'triumviraat' blijkt uit van Bommels brief aan *van Wijk*, 5 mei 1828, *Mechelen (van der Horst)*.

3) Kervel aan van Nooy 8 mei 1828, copie; *van B.* aan van Nooy 9 mei 1828 *Luik (Hageveld)*.

dat hij bezoek van van Banning en Kervel verwachtte. Van Bommel antwoordde¹, dat van Nooy aan de Hollandse aartspriester moest vragen, of hij zich niet enigszins schuldig voelde tegenover Sem ten gevolge van zijn vroegere weigering om de olla sacra uit te reiken. Van Banning zou Sem niet mogen afzetten, tenzij hij bewijzen tegen diens orthodoxie had. De aartspriester - aldus van Bommel - stelt zich de Missie als een volmaakt lichaam voor en zichzelf als het hoofd daarvan, dus als bisschop. Dat is juridisch volkomen foutief. Het is ongehoord, dat van Banning de hele Missie alleen wil beredderen: toen Cramer hem indertijd als zijn coadjutor had aangesteld, was daarover al geklaagd. Later uitten Ciamberlani, Chedeville, van Wijkerslooth en haast alle pastoors gelijkkluidende grieven. Zelfs Tomas heeft over hem bij 'zijn Referendaris geklaagd'. Op dit algemeen misnoegen kan van Nooy wijzen, als hij van Banning onder het oog brengt, dat hij Sem niet moet afzetten: laat de aartspriester zijn gezag niet verder verminken en de ontevredenheid niet vergroten.

Secretaris Bijlevelt betreurde, dat van Nooy in de zaak Sem de adviezen van van Bommel niet volledig opvolgde². Hij was bang dat het 'knoeiwerk' ging worden, omdat van Nooy van Bommels concept verzacht had. Bijlevelt kon niet verhinderen dat de vice-superior eigenhandig schreef en onder de brief zijn handtekening zette. Dat stemde immers niet overeen met de afspraak in april!

Sem heeft tenslotte wel excuses aangeboden, maar hij is op bevel van van Nooy niet afgezet³. Omdat van Banning zijn zin feitelijk niet had gekregen, vermoedde van Nooy 'dat de Aartspriester geweldig op mij vergramt is; want ik krijg geen letter antwoord van hem, en ook niet van zijn amanuensis Kervel'⁴.

Over de concordaatsonderhandelingen kon van Bommel zijn vice-superior weinig hoopgevents melden: 'Te Rome wordt niets gedaan. De Celles doet er niets. Men wil met hem niet handelen zoo lang hij geen stellige authentieke uitleggingen aanbied van de beruchte circul. 5 Oct. en hij kan ze van zijn Hof niet krijgen. - Intusschen verspreid men hier en in Brabant allerlij gunstige berigten'⁵.

Toch heeft van Bommel op 9 mei weer gewerkt voor de belangen van de hele kerkprovincie. Hij had op die dag een belangrijk onderhoud met van Tets, op dat ogenblik minister van financiën en in 1825 degene die als gouverneur van Noord-Holland Hageveld kwam sluiten. Van Tets vroeg bij die gelegenheid hoe de koning het best uit zijn moeilijkheden kon geraken. Van Bommel verklaarde zonder omwegen, dat Willem I het collegium philosophicum dan bij Koninklijk Besluit moest opheffen. 's Konings adviseurs en ministers leiden hem op een

1) brievenboekje als aant. 1 op blz. 70

2) Bijlevelt aan van B. ongedat. *Luijk (Hageveld)*.

3) *Haarlemse Bijdragen* (1921) 104-108.

4) van Nooy aan van B. 27 mei 1828, *Luijk (Hageveld)*.

5) van B. aan van Nooy 8 mei 1828 *t.a.p.*

dwaalspoor en de katholieken wantrouwen de onderhandelaars van het gouvernement. De regerings-adviseurs zijn niet-katholieken of lieden die zich alleen maar voordoen als katholieken; eigenlijk maken zij deel uit van een geheime secte, die de autoriteit van de H. Stoel wil ondermijnen. Vastbesloten streven zij ernaar, het kerkelijk onderwijs in zijn fundamenteën te ontwrichten. De infiltratie van 'systèmes allemans jansénistes', die de Duitse professoren - op wie het gouvernement zo graag een beroep doet - veroorzaken, draagt daartoe het hare bij¹.

De conferentie heeft niet tot concrete resultaten geleid. Maar misschien heeft ze ertoe bijgedragen, dat het gouvernement meer en meer het oor leende aan ultramontanen als van Bommel: hij bleek handbaarder dan iemand als Le Sage ten Broek en anderzijds bezaten zogenaamde regeringsgezinde heren als Tomas en Schrant toch niet het vertrouwen van hun geloofsgenoten. Van Bommel bestreed elk Jozefinistisch streven van Willems ambtenaren, maar hij stond in principe niet diametraal tegenover het gouvernement: hij wilde een wederzijdse onafhankelijkheid van kerk en staat. Dat betekende voor hem iets anders dan scheiding: de twee machten moesten zich verhouden zo ongeveer als de oude theorie van de twee zwaarden het leerde.

Van Bommels adviezen in de moeilijkheden van de Steigerse statie te Rotterdam² tonen, dat hij clericale gouvernementsadepten als Tomas steeds wantrouwt, maar ook dat hij clericale heethoofden in hun ruzietjes met de regering niet à tort et à travers zijn steun geeft.

De statie was op last van de burgemeester gesloten, omdat ze gevaarlijk bouwvallig was. Haar herder, de vurige Dominicaner pater J. J. D. Raken, had een noodkerk aanvaard, mits voor het Steiger een nieuw gebouw werd gezet. - Het departement trachtte in die jaren de talrijke schuilkerkjes - vele waren niet groter dan een kamer - te centraliseren. Dan zouden er minder maar ruimer Godshuizen komen³. Nu was die door het gouvernement gebouwde noodkerk de Dominicanen niet in eigendom gegeven. Omdat Raken de opbrengst van de verpachte plaatsen niet kreeg, had hij gedreigd *op order* van de vice-superior de kerkelijke bediening te staken. Dat was volkomen buiten van Nooy om geschied.

Tomas, die het bemiddelen tussen Den Haag en Maarssen niet kon laten, wendde zich in juni tot van Bommel⁴. Diens 'goede verstandhouding en nauwe betrekking met den Hoog Eerw. Heer Vice Superior' kende de Haagse pastoor. Daarom riep hij van Bommels bemid-

1) idem 9 mei; van Wijk. aan van Roermund (bij wie van der H. in Den Haag woonde) 10 mei; van B. aan van der H. 22 mei en 5 juli 1828, Mechelen (van der Horst).

2) C. H. Lambermond O.P., *Gedenkboekje bij het 300-jarig bestaan van de Steigersche Statie te Rotterdam*, R'dam 1928, 32-42; voor een karakteristiek van pastoor J. J. D. Raken O.P.: L. J. Rogier, *Beschouwing en Onderzoek*, Utrecht 1954, 263vv.

3) van der Loos a.w. V, 238vv, 256vv.

4) Tomas aan van B. 20 juni 1828, copie *Luik (Hageveld) Van der H.* - door van B. geconsulteerd - wilde kennelijk partij kiezen voor Raken. Hij vroeg sarcastisch in wat voor functie Tomas van deze zaak afwist.

deling in: zelf naar van Nooy schrijven durfde hij niet wegens 'de onverdiende en voor mij onverklaarbare houding van Zijn Hoog Eerw.' - Als pater Raken de diensten in de noodkerk inderdaad zou staken, voorzag en vreesde Tomas onaangenaamheden voor de vice-superior.

Van Bommel berichtte in een uiterst koel en zakelijk gestelde brief¹, dat van Nooy zich niet met deze kwestie in wilde laten, 'zoolang hij niet door de daartoe bevoegde geestelijke 't zij wereldlijke overigheid of door eenen commissie uit de gemeente daarin betrokken werd.'

Raken zelf ontkende ooit gesproken te hebben van een verbod van de vice-superior om nog langer dienst te doen in het Steiger². Van Bommel heeft van Nooy tot een zeer voorzichtige en gereserveerde houding tegenover de gevaarlijk-vurige Dominicaan aangespoord. Raken kreeg te horen dat hem geen bevel gegeven kon worden zijn noodkerk te verlaten³. Door een koninklijk bevel van 25 oktober 1828 werd 'den Zendeling P. Raken alle uitoefening van den openbaren Godsdienst in Rotterdam verboden'⁴. Drie jaar bleef deze toestand voortduren. Pas de directeur van R.C. Eeredienst, F. de Pelichy, loste het conflict op: op 13 januari 1831 gaf het gouvernement verlof tot de bouw van een nieuwe kerk.

De verhouding tussen van Nooy en van Banning bleef intussen even slecht⁵. Dat bleek nog bij verschillende gelegenheden: van Nooy vroeg daarin steeds advies aan van Bommel, die al sinds zijn bestuur over Hageveld op gespannen voet leefde met de Hollandse aartsprester. Van Banning had zich bij de vice-superior beklagd over de hoge uitgavenstaten van het seminarie Warmond. Hij kreeg ten antwoord dat - zoals het behoorde - provisoren aangesteld moesten worden. Maar die achtte van Banning overbodig: zulke lieden deden niets anders dan op het seminarie een goed glas wijn drinken⁶. - Tegen dit benoemingsplan kwam eveneens de thesaurier, pastoor Kervel, in verzet. Opgewonden schreef hij aan van Nooy⁷, dat hij niet bang was om verantwoording af te leggen. Eindelijk zou dan aan het licht komen, hoe slecht zijn voorgangers de boeken hadden bijgehouden. Hij vermoedde, dat er beschuldigingen tegen hem waren gelanceerd door lieden als Sem, een man die zelf niet betrouwbaar en accuraat was. Kervel zei niet te begrijpen, waarom de vice-superior zich nu ineens met deze zaken bemoeide: vroeger ging het financiële beheer over het grootseminarie immers volkomen buiten hem om?

In een scherp antwoord wees van Nooy er op, dat zijn bemoeiingen

1) van B. aan Tomas (medio juli), copie *Luik (Hageveld)*. Op deze copie staat het commentaar van van Wijk. en van der H.

2) Bijlevelt aan van B. 7 juli 1828 t.a.p.

3) brievenboekje als aant. 1 op blz. 70.

4) voor de opheffing van het interdict: *Rijksarchief (Staatssecr. 6033, 5284)*.

5) van der Loos a.w. V, 103; van Banning aan van Nooy 30 juni 1828, *Luik (Hageveld)*.

6) van der Loos a.w. V, 96-97; van Banning aan van Nooy 11 aug. 1828, *Luik (Hageveld)*.

7) Kervel aan van Nooy, 18 en 28 aug. 1828 t.a.p.

geheel binnen het kader van het vice-superioraat bleven. Niemand hoefde er iets achter te zoeken. Behalve de Missie in goede staat aan de toekomstige bisschop over te geven, streefde hij er slechts naar 'het algemeen gemor dat zedert lange op de Holl. Missie tegen het bestuur des Aartspr. bestaat, te doen ophouden en tot het herstel van zijn al te zeer geschokt en miskend gezag krachtdadig mede te werken'¹. Van Nooy had Kervel in verband met de zaak Sem al iets dergelijks geschreven. Nu verzocht hij verschoond te mogen blijven van 'door U gratis uitgedachte veronderstellingen als of er onder de partij der misnoegden (tegen van Banning) overbrengers waren, die zelfs gaarne in de stuurstoel zaten en wien ik, volgens U Ew natuurlijk gehoor moet geven, daar ik mij volgens u met zaken laat lastig vallen die buiten mijn voorzaat omgingen.' - De beide Hollanders moesten in deze zaak buigen, want de nieuwe provisoren maakten al zeer spoedig hun entree te Warmond.

In oktober was er alweer een nieuw geschil. Van Banning had eind 1826 aan de pastoor van Pijnacker, J. J. Tielen, duizend gulden geleend tegen 4%, zonder dat het kerkbestuur daar iets van afwist. Dit bedrag diende voor de aanleg van een kerkhof. Door het plotseling overplaatsen van de eigengereide Tielen was een schuld van 800 gulden aan het licht gekomen. - Nu had van Banning aan J. van der Heyden uit Goes laten doorschemeren, dat hij in aanmerking kwam voor de statie Pijnacker. De aartspriester weigerde hem te benoemen, tenzij de schuld dadelijk werd ingelost². Zowel het kerkbestuur als de aspirant-herder van der Heyden waren hevig verontwaardigd. De laatste verweet zijn landdeken de Zwager met van Banning te heulen: samen zouden ze van der Heyden gebruiken om via hem het resterende bedrag binnen te krijgen.

Op 31 oktober berichtte van Nooy aan van Bommel dat het geschil was geregeld: van Banning had hem meegedeeld, dat men in Pijnacker had betaald³. Maar wie weet - aldus van Nooy⁴ - wat hij daar allemaal geknoeid heeft, en wie garandeert dat hij zijn vice-superior niet wat op de mouw heeft gespeld uit vrees dat deze buiten hem om een pastoor zou benoemen.

Inderdaad, er heerste nog steeds onrust. Dat bewijst de doldriftige brief die van der Heyden op 2 november 1828 aan van Banning richtte. Hij typeert overduidelijk sommige toestanden in het aartspriesterschap Holland onder van Banning. 'Het is waar: Uwe Amplissimus heeft Pijnacker niet beloofd, maar zijn gesponnen listen gebruikt om tot Uw doel te komen! Waarom moet ik andermaal om Pijnacker solliciteren? Waarom moest die brave gemeente, welke door heerschzucht en dwingelandij bedorven wordt, in de waan gebragt worden, dat ik hún pastoor zijn zou? Waarom anders dan om de f 800. — in handen te

1) van Nooy aan Kervel 29 aug. 1828, copie f.a.p. In zijn antwoord van 8 sept. bond Kervel in.

2) alle stukken en kwitantie-copieën *Luik* (Hageveld).

3) *Haarlemse Bijdragen* (1921) 98. 4) *Luik* (Hageveld).

krijgen? U Eerw. schrijft te moeten doen, wat billijk en regtvaardig is; zij moet promoveren die ouder van jaren zijn, dan ik. Hoe veel zijn er niet, die veel jonger zijn dan ik en de beste statien genieten? In het slot Uwer missive verzekert U Eerw. mij van Uwe genegenheid jegens mij, ik wil Uwe genegenheid niet, ik hoop slechts dat er weldra kerkvoogden zullen aangesteld worden, die door opregtheid en nederigheid der Kerk tot eer en sieraad zullen verstrekken. - Het spijt mij waarlijk dat Uwe Ampl. die listen gebruikt heeft, ik heb U Eerw. altijd hoogachting toegedragen en deze houdt thans op. Ik weet het, Uwe Ampl. is er onverschillig voor, even als ik voor Uwe genegenheid ben. Vale.'

Gelijk vanzelf spreekt oordeelde van Bommel dat de auteur van deze lieflijkheden aan van Banning verontschuldiging voor zijn beledigende brief moest vragen, hetgeen op 13 december geschiedde. Bijlevelt deelde van Bommel het standpunt van het kerkbestuur mee¹. Het concept voor een gepeperd epistel naar Soeterwoude stelde van Bommel begin 1829 op. Hij vroeg allereerst waarom van Banning nog steeds geen antwoord had gegeven op de brief van 25 oktober. Vervolgens of zijn uitlating dat de vice-superior de toevlucht van halsstarrige boeren vormde, juist was? Op 9 januari beweerde de aartspriester eenvoudig dat hij een brief de dato 25 oktober nooit had ontvangen². De kern van de zaak ontweek hij echter, wat van Nooy aan van Bommel deed vragen of ook hierachter de geest van Kervel zweefde. - Deze onverkwikkelijke zaak is niet meer door van Bommel opgelost.

Van Nooy is als vice-superior een mislukking geweest. Bij gebrek aan relaties te Rome kon hij geen vruchtbaar contact met de H. Stoel onderhouden. In de Missie gaf hij geen leiding. Integendeel, hij liet zich beheersen door van Bommel, met wie zijn secretaris Bijlevelt onder een hoedje speelde. De laatste klaagde dat van Nooy zonder van Bommels tussenkomst alles 'verknoeid zou hebben', en nog zou verknoeien als hij zich niet 'als machine' liet bedienen³.

Als van Nooy niet steeds was aangespoord, zou hij weinig gedaan hebben: Bijlevelt klaagde herhaaldelijk dat hij soms zes keer een brief te voorschijn moest halen, voordat van Nooy die afmaakte en verzond⁴. Het hoofd van de Hollandse Missie, die tegen ieder die het horen wilde verklaarde dat hij zo gauw mogelijk afstand wilde doen van zijn waardigheid, reproduceerde meestal de influisteringen vanuit Hageveld, waarvoor hij dan braaf geprezen werd door van Bommel. Deze gaf soms nog aanwijzingen bij het concept: een bepaalde felicitatiebrief moest van Nooy 'paasch-best' schrijven en alleen het adres

1) Bijlevelt aan van B. 23 dec. 1828, *l.a.p.*; van der Loos *a.w.* V, 102-103 beweert dat van Nooy hierna 'een geduchten brief (geschreven heeft), waardoor het (kerkbestuur) tot bezinning kwam'.

2) *Luik (Hageveld)*; *Haarlemse Bijdragen* (1921) 111.

3) Bijlevelt aan van B. 15 dec. 1828, *Luik (Hageveld)*. Verschillende brieven in dit dossier bevatten soortgelijke uitspraken. 4) idem 29 nov. 1828.

ervan door zijn secretaris laten calligraferen. - Hoe van Nooy bij de paus en Capaccini protesteerde tegen de opneming van vier alumni van het collegium philosophicum in het collegium romanum in de eeuwige stad, zal in het volgende hoofdstuk worden besproken. Dit protest - weer opgesteld door van Bommel - krijgt pas relief, als we zien hoe de Mechelse vrienden weer gezamenlijk gaan optreden om de pas aangekomen nuntius voor hun denkbeelden te winnen.

De 63-jarige van Nooy is een zielige figuur geweest. Al een kwart eeuw geleden is hij een 'zenuwlijder' genoemd en van het voetstuk gehaald, waarop zijn vriend Le Sage ten Broek hem had gezet¹. In het najaar van 1828 dacht kapelaan Bijleveld de zekerheid te hebben, dat zijn superieur in ongeoorloofde verhouding tot zijn huishoudster stond. Van Bijleveld reisde daarom in november naar Hageveld om in het geheim van Bommel te raadplegen. Deze heeft gezegd, dat van Nooy op heterdaad betrapt moest worden. Van toen af volgde tussen van Bijleveld te Maarssen en van Bommel op Hageveld een drukke correspondentie².

Van Bijleveld was niet de geschikte figuur in deze tragische omstandigheden: hij was te jong en al te gauw geheel overstuurd. Van Wijker-slooth beaamde dat, toen van Bommel hem eveneens op de hoogte stelde. Van Bijleveld's mededelingen dragen de kenmerken van ernstige geschoktheid en kunnen moeilijk als in allen dele exact aanvaard worden. De betrouwbare keur is niettemin bedenkelijk genoeg. Op 26 december 1828 berichtte van Bijleveld: 'Geen twee uren geleden heb ik hem in osculis libidinosis et amplexibus carnificis betrapt.' Hij had van Nooy toen woordelijk gezegd, wat van Bommel hem had geraden. Het resultaat was van Nooy's toezegging: 'mijn Heer ik zal morgen gaan biechten.'

Maar dat gebeurde blijkbaar niet. Van Bijleveld huiverde omdat van Nooy toch doorging met de toediening van de sacramenten. De jonge kapelaan schreef daarom met zekere huivering naar Luik. Hij wist nog veel meer 'horrenda' te vertellen van zijn superieur, die vaak 'trans flumen' - de Vecht - ging, bezoeken aflegde bij een zekere mevrouw D. en soms 'verploert' thuiskwam. Het heette dat van Nooy soms vreselijk vloekte en ontuchtige taal gebruikte. Van Bijleveld vertelde tenminste: 'bij gelegenheid dat een paard geveulend had, heeft hij eene zoo beestachtige uitdrukking gedaan, dat allen op eene na, welke er hartelijk om lachte, schaamrood wierden'. Deze pudeur van een wat al te weinig wereldwijze kapelaan wijst stellig in de richting van de vrome overdrijving van een in zijn onschuld gekwetste jongeling. Dit moeten wij in het oog houden als wij andere pikante details bij van Bijleveld lezen, o.a. dat van Nooy met verschillende vrouwen 'boe-leerde' en dat er in een geval zelfs van abortus sprake geweest zou zijn. Het ene ogenblik zei van Nooy tegen de meid: 'wat bennen wij be-

1) J. C. van der Loos in: *Haarlemse Bijdragen* 39 (1920).

2) *Luik (Hageveld)*. De brieven van van B. zijn door Bijleveld verbrand; die van de laatste zijn alle bewaard.

trapt', maar even later belette hij haar heen te gaan. 'Ik verzwaaar niets - aldus Bijlevelt - en heb u nog veele dingen te zeggen, over zijn gedrag, hij is niet alleen gevallen, maar zoo verschrikkelijk dat men met geene mogelijkheid slegter particularia kon indenken. Behalve dat walgelijke en Hemeltergende legt hij nog op zijn loer om 7 a 8 000 gulden die hier renteloos leggen en het seminarie toebehoren, te stelen! Schrik niet, hij heeft een valsch boek gemaakt, waaruit blijkt dat er niet overschiet, maar hij weet, dat het mij bekend is. Dat zal hem nog weerhouden.'

De verstandhouding tussen hem en van Nooy werd steeds slechter. De vice-superior wilde steeds maar kaarten en liefst in vrouwengezelschap, terwijl zijn secretaris dat weerzinwekkend vond. Bijlevelt achtte zelfs zijn leven in gevaar, omdat van Nooy praatte van 'omverstecken', toen hij hem bezwoer de meid weg te sturen en voor het superioraat te bedanken.

De vice-superior aarzelde toch voor zijn functie te bedanken. Bij buien sprak hij soms over zijn spoedige dood: voor dat geval lag sedert 28 december 1828 een papier gereed, waarin van Wijkerslooth als opvolger stond aangeduid. Soms beloofde hij te bedanken voor zijn waardigheid, niet bij Capaccini - de nuntius die pas in het Koninkrijk was gearriveerd - maar rechtstreeks te Rome. Via Vincent Ciamberlani heeft hij begin 1829 inderdaad zo'n verzoek naar Rome verstuurd.

Van Bommel heeft Capaccini in deze treurige kwestie gemengd. In Maart zijn ze samen in Maarssen geweest: Rome had namelijk de ontslagneming van van Nooy ingewilligd. Omdat het gouvernement argwaan zou krijgen, achtte geen van beiden het geraten dat een spoedige subdelegatie plaats had: zolang geen nieuwe paus gekozen was - Leo XII was gestorven - moesten belangrijke beslissingen liever achterwege blijven¹. Wat er verder in Maarssen besproken is, weten we niet. Op 16 mei kwam van Bommel zelf met een brief van de nuntius en eigende zich de papieren toe, die van Bijlevelt al eerder van van Nooy's werktafel had genomen. In juni bezat van Nooy haast geen stukken van de Missie meer; zelfs zijn faculteiten zou van Bijlevelt op het geringste teken verdonkeremanen. Een jaar later kreeg van Bommel in Luik nog een aantal archivalia.

De vuile was werd binnenshuis gehouden. In zijn dagboek vermeldde Capaccini dat voor van Nooy's verwijdering 'molte e gravissime ragioni' bestonden. Capaccini ontving in mei zijn benoeming tot vice-superior; een K.B. van 25 juni verklaarde deze aanstelling welgevaldig². Voor de buitenwereld scheen van Nooy nog steeds het hoofd van de Missie, omdat aan deze feiten geen ruchtbaarheid werd gegeven. Maar van een daadwerkelijk bestuur valt niets meer te bespeuren. In 1833, na van Nooy's dood, moest van Bijlevelt op last van Antonio

1) Albers I, 287; Capaccini aan Vincent Ciamberlani 29 mrt. 1829, *Den Haag S.J. (Registro)*.

2) *Utrecht* 3a.

Antonucci, Capaccini's opvolger, de nagelaten papieren verzegelen¹.

Le Sage ten Broek, een vriend en bewonderaar van van Nooy, heeft in 1841 de nagedachtenis van de aartspriester verdedigd. Pas in de zomer van dat jaar circuleerden geruchten, dat in de eeuwige stad beschuldigingen tegen van Nooy waren ingebracht. Le Sage bestempelde dit als laster. Tegelijkertijd beweerde hij in de *Catholijke Nederlandsche Stemmen* dat het departement van R.C. Eredienst van Nooy nimmer als superior had willen erkennen. A. Lux, oud-Hagevelder en ambtenaar van dat departement, wees Le Sage toen op het K.B. van 25 juni, waarmee ineens werd aangetoond, dat Capaccini en niet Antonucci van Nooy's opvolger was, dat bovendien de wisseling van personen al in 1829 was geschied. Le Sage reageerde met: 'Wij vernemen hier iets, dat wij en zeker duizenden onzer lezers en zelfs in den hoogsten rang geplaatste geestelijken nooit geweten hebben'².

Door Le Sage's uitval dat de integriteit van zijn vriend boven alle twijfel verheven was, werden eigenlijk van Bommel, Capaccini en van Wijkerslooth gecompromitteerd. Althans zo voelde de laatste het. Van Wijkerslooth wist bovendien, dat van Bommel een verklaring van van Nooy in zijn bezit had³: vermoedelijk een soort acte van afstand van elk daadwerkelijk bestuur als vice-superior, welk stuk opgemaakt moet zijn bij gelegenheid van het bezoek van Capaccini en van Bommel. De Utrechtse aartspriester G. Vermeulen hoorde in diezelfde maand juli bij Antonucci, dat er zware beschuldigingen tegen van Nooy bestonden: hij heeft de brieven van van Bommel aan Capaccini gelezen, waarin aangedrongen werd op de onmiddellijke afzetting van van Nooy en op de benoeming van van Wijkerslooth⁴.

1) van der Loos a.w. V, 83; *Archief Aartsbisdom Utrecht* (1913) 120, 128; *Haarlemse Bijdragen* (1920) 259; *Utrecht* 58.

2) *Cath. Ned. Stemmen* 3 en 24 juli 1841; Gorris a.w. II, 353, nt 1.

3) van Wijk. aan van B. 10 feb. en 22 juli 1841, *Luik* (corr. eccl.).

4) copieboek Vermeulen 21 juli 1841, *Utrecht* 37c.

HOOFDSTUK IV

VAN BOMMEL EN CAPACCINI

TERWIJL in 1828 van Bommel als een soort hofmeier de weinig beduidende van Nooy leidde, gebeurde er niet veel belangrijks in Rome. In de uitvoering van het concordaat kwam weinig schot. Het voorjaar was voorbijgegaan zonder resultaat, de drukke onderhandelingen ten spijt. De Celles wilde de onbuigzame de Méan vervangen door de society-prelaat Mercy d'Argenteau. Voor de andere bisdommen had de regering volstrekt onaanvaardbare kandidaten: priesters uit het Luxemburgse. Niet alleen de Belgische ultramontanen, ook de H. Stoel wenste zijn vertrouwen aan hen niet te schenken. Van der Horst waarschuwde namens de Méan voor Duitse kandidaten en tevens voor Hollanders als Tomas en Schrant, aan wie de Mechelse groep kleurloosheid en regeringsvolgzaamheid verweet.

Het liep niet naar de zin van van der Horst en van Bommel: zij stelden zich in juli 1828 weinig voor van de personenkeuze voor de vacante bisdommen. Zij meenden dat de H. Stoel teveel toegaf: in Rome moest men eindelijk eens inzien dat met concessies niets te bereiken viel. Het nieuws van N. A. Ondernards benoeming klonk hen onge-looflijk¹. Ondanks zeer ongunstige inlichtingen van van Bommels vriend E. B. J. Willaert - een pastoor te Brussel -, van de Méan en Nassalli, had de H. Stoel in juni 1828 zijn goedkeuring gehecht aan Ondernards aanwijzing voor het diocesis Namen. Zijn verheffing schreef men toe aan het persoonlijk ingrijpen van Leo XII, die angstvallig op zijn hoede was voor minder goede verstandhouding met de gekroonde hoofden van Europa. Om zijn werkzaamheden als secretaris van aartsbisschop D. de Pradt - de weinig-bisschoppelijke gunsteling van Napoleon - en op grond van zijn slordig mislezen was deze vriend van Goubau een bête noire voor de jongere Belgische geestelijkheid. Ondernard, die zich tot dan toe steeds in verlichte en Jozefinistische milieus had opgehouden, heeft de verwachtingen evenwel beschaamd. Hij raadpleegde Sterckx; deze drukte hem op het hart altijd hetzelfde standpunt als de Méan in te nemen. Terecht koesterde Sterckx daarna de overtuiging, dat hij Ondernard voor het Mechelse standpunt had gewonnen: er valt weinig af te keuren op zijn bisschoppelijk beleid. In de meningsverschillen die in de winter van 1829 en '30 tussen het episcopaat en het gouvernement zouden rijzen, trok hij steeds één lijn met zijn collegae².

Ondertussen zette de groep anti-ultramontaanse functionarissen zoals van Maanen, Goubau en van Ghert hun politiek hardnekkig voort;

1) *van der H.* aan (seminarie-leraar) van de Ven 6 juli 1828, *Mechelen (van der Horst)*.

2) *Rijksarchief (Eredienst geheim dossiers 15 en 46)*; *anonymus aan van B.* 29 sept. 1828, *Mechelen (van der Horst)*.

een van hun Noordnederlandse agenten was de Amsterdammer Wise-lius en in België secondeerden hen: H. J. van Doorn van Westcapelle, gouverneur van Oost-Vlaanderen, H. R. T. de Lantremange, professor J. Kinker te Luik en de oud-Nassauer G. L. Bergmann te Lier. De fanatieke van Doorn poogde op bijzonder hatelijke manier de veroordeling en gevangenisstraffen voor zoveel mogelijk geestelijken te bewerken¹. Last but not least was er de onverzoenlijke Permanente Commissie uit de Raad van State voor de zaken van de R.K. Eredienst, een commissie die elke uiting van ultramontanisme systematisch en scherp bestreed.

De koning die eerlijk naar een oplossing zocht, was op dood spoor geraakt door gidsen als van Maanen en van Ghert. De soepelere van Gobbelschroy - wel hoffelijk maar beginselloos in principiële kwesties - had de afstand tussen Mechelen en Den Haag niet kunnen overbruggen, evenmin als professor Schrant of pastoor Tomas dat konden. De ultramontaan van Bommel, die wel beginselvast maar niet star bleek te zijn, kreeg in de zomer weer contact met minister van Gobbelschroy. In augustus confereerde hij met hem, hield ruggespraak met zijn vrienden en stelde kardinaal Capellari, toen Capaccini's chef en later paus Gregorius XVI, van die bespreking op de hoogte².

Een nieuwe fase werd ingeluid door het besluit tot Capaccini's reis naar de lage landen. Hem was opgedragen om in Brussel en Den Haag te onderhandelen over de uitvoering van het concordaat. Dit plan was al in het najaar van 1827 ontstaan; om de koning gunstig te stemmen wilde Capellari een kardinaal sturen, maar Willem wenste juist geen aanzienlijke prelaat doch een 'simple voyageur', die tevens tot taak zou krijgen de Belgische geestelijkheid wat te kalmeren. Ogenblikkelijk wordt dan de band tussen de Mechelse adviseurs strakker aangehaald: de Méan, van Wijkerslooth en van Bommel rieden deze bijbedoeling van Capaccini's zending.

Binnen de vriendenkring was al eerder het denkbeeld gelanceerd om iemand naar Rome te sturen: dáár moest de ware toestand van de katholieken bekend worden. Van der Horst die men het geschiktst achtte, weigerde uit vrees dat zijn advocatenpraktijk zou verlopen. Hij stelde van Wijkerslooth als afgezant voor: die had toch kapitaal genoeg. Van Bommel - voor een dergelijke missie geknipt - zou moeilijk over te halen zijn, omdat hij juist in financiële moeilijkheden verkeerde door het faillissement van zijn oom, in wiens zaak hij bijna al zijn geld had gestoken³. Hij aarzelde nog meer voor een lange afwezigheid, omdat de priesterwijding van enkele leerlingen in het verschieft lag. Van Bommel, eigenlijk voorstander van een permanent Belgisch agent in

1) R.G.P. XXXVII, 347.

2) van der H. aan van B. 3 aug.; van B. aan van der H. 6 aug. 1828 *Mechelen (van der Horst)*; Terlinden II, 189, nt 1.

3) van der H. aan van de Ven 24 juli 1828, *Mechelen (van der Horst)*; alle stukken betreffende deze financiële crisis en de daaruit voortvloeiende moeilijkheden met de familie: *Noordwijk*.

Rome, stelde bovendien de voorwaarde dat hem een officiële opdracht met gedetailleerde instructies verstrekt zou worden¹.

Van wie nu precies het plan is uitgegaan om van der Horst voor korter tijd op pad te sturen, blijkt niet duidelijk. In september heeft van Bommel met de Méan en Sterckx te Mechelen gesproken en bij die gelegenheid viel het besluit, dat van der Horst naar Duitsland zou reizen om Capaccini ergens te ontmoeten. Hij moest de Romein een begroetingsbrief van de Méan overhandigen en hem vooral inlichten over de toestand in het Verenigd Koninkrijk en het standpunt van de aartsbisschop.

Van wat er leefde in België kon van der Horst uitstekend op de hoogte zijn, omdat van Bommel vanaf september besprekingen had gevoerd met van Nooy in Maarssen, met de goed ingelichte pastoor Willaert, met van Styrum en L. F. de Robiano de Borsbeek, allen te Brussel. Van der Horst werd ruim voorzien van documenten: uitgewerkte instructies van van Wijckerslooth en van Bommel en een uitvoerige nota, die was opgesteld door de Mechelse secretaris de Ram². Daarin stond de bezorgdheid van de Mechelse groep opnieuw uitgedrukt. Van der Horst moest Capaccini voor een spoedig bezoek aan de aartsbisschop uitnodigen en erop wijzen, dat aan het gouvernement geen concessies meer gedaan mochten worden: vooral niet inzake het onderwijs. Het collegium philosophicum was absoluut onaanvaardbaar. Op dit punt - moest Capaccini bedenken - heerste juist zoveel verwarring, nog vergroot door pastoor Tomas' uitlating dat de H. Stoel het Leuvense instituut nimmer had afgekeurd. Zo'n gezegde was in de Brusselse salons doorverteld en werkte misleidend. Veel geestelijken kan het bovendien weinig schelen; zij verzetten zich niet tegen het collegium. Zij laten zelfs de kranten die de godsdienst verdedigen, ongelezen. - Van Bommel doelde op de ultramontaanse bladen in Gent en Luik: de *Catholique* van zijn vriend C. van Crombrughe³ en de *Courrier de la Meuse* van Paul Kersten. Op zulke bladen, die met soliede argumenten de regeringspolitiek bestreden, moest van der Horst de aandacht van Capaccini richten. De houding van het gouvernement was immers in strijd met de wezenlijke rechten van de kerk en daardoor met de vrijheid van godsdienst. Uit sommige besluiten bleek de kwaadwilligheid overduidelijk, oordeelde van Bommel.

Begin september was de 'simple voyageur' uit Rome naar München vertrokken, waar hij de Mercy d'Argenteau ontmoette. Vervolgens reisde hij naar Keulen over Trier: daar woonde bisschop von Hommer, evenals de Mercy een kandidaat voor een Belgische zetel. Te Keulen ontmoette hij van der Horst. De poging om Capaccini al vóór het betreden van Belgische bodem 'Mechels' te leren denken mislukte.

1) van B. aan van der H. 27 (juli 1828); van der H. aan van B. (eind juli 1828), *Mechelen (van der Horst)*.

2) van B. aan van der H. 5 okt.; van Wijk. aan dez. 6 okt. 1828 f.a.p.

3) C. Picaerts en Adolphe Desmet, *Vie et oeuvres du chanoine Constant van Crombrughe*, Bruxelles 1937, 122.

Eigenlijk is dit niet verwonderlijk, omdat hij juist de opdracht had, de Zuidnederlandse clergé te matigen en dus allerm minst om met deze groep front te maken tegen het gouvernement.

Van der Horsts missie liep uit op een volslagen fiasco. De pauselijke zaakgelastigde bleek vanaf het eerste ogenblik vooringenomen en heeft de Hollander beschouwd als een opdringerig heerschapp. Dat hij alle Keulse hotels was afgelopen om hem te vinden en toen zichzelf binnen twee minuten aanbood om het hele Koninkrijk af te reizen en de vicarissen-generaal al Capaccini's wensen over te brengen, viel niet in goede aarde. Capaccini vond de advocaat een echte intrigant. Bovendien heeft hij van der Horst in een onmogelijke positie gemanoeuvreed met de pijnlijke vraag, of het werkelijk waar was dat de Nederlander het gouvernement min of meer had aangeboden, de aartsbisschop te adviseren naar de zin der regering, als hij daar een goede betrekking mee kon verdienen¹. De doodsbekle van der Horst stamelde dat dit laster was. Dat zal het inderdaad geweest zijn, maar wél moest hij toegeven dat hij, vóór de afkondiging, enkele passages uit de Méans mandement over het concordaat had bekend gemaakt. Hij had zelfs rondverteld welke fragmenten van de aartsbisschop en welke van hemzelf waren. - Zo'n roekeloze uitlating is niet onverklaarbaar voor een onrustig type als de Haagse advocaat. Trouwens, ook van Bommel kon loslippig zijn: minister van Maanen wist via zijn luistervink Wiselius van pastoor A. H. Albert, dat van Bommel er zich in gezelschap op beroemd had in 1825 'juist nog tijds genoeg te Mechelen aangekomen te zijn, om den Aartsbisschop van denkbeelden terug te brengen, welke allerschadelijkst waren'².

Capaccini ging zijn eigen weg dus. Hij arriveerde op 10 oktober te Brussel en nam zijn intrek bij een louche type, dat kans zag zich inzage in zijn correspondentie te verschaffen. Was dit al compromitterend in de ogen van van Bommel, nog verder verwijderde de Italiaan zich van de Méans raadgevers door zijn schijnbaar zeer tegemoetkomende houding jegens het gouvernement. In het Missiegebied werden Belgische krantenberichten bekend: ook daar waren de ongunstige beschrijvingen van Capaccini in de *Catholique* en de *Courrier de la Meuse* oorzaak van een uiterst gereserveerde houding. - In de *Courrier*, een van de 'goede' bladen, publiceerde van der Horst regelmatig!

In Mechelen circuleerden geruchten dat Trierse geestelijken voor de Luikse bisschopszetel in aanmerking kwamen en dat de niet-ultramontaanse pastoor F. H. J. Buydens uit Namen door van Ghert voor Doornik was bestemd. Dan was er ook nog de kwestie van de Utrechtse kerk, de z.g. Jansenistische bisschoppen: die van Haarlem, Jean Bon, had al in de zomer hemel en aarde bewogen om erkend te worden door het gouvernement. Een uitvoerige nota ter verhindering van die erkenning had van Bommel daarom voor van Nooy opgesteld. Samen

1) Albers I, 243-245; *Registro* 63, *Den Haag S.J.*

2) Albert aan Wiselius 9 feb. 1829, *Rijksarchief (van Maanen n 84)*.

vonden dezen dat de zaken er slecht voor stonden; als nu de eenheid onder de kerkvoogden maar bleef bestaan!¹

Koning en hof kregen een gunstige indruk van Capaccini. Een minister ontdekte dat hij gelukkig geen 'rigoriste' was; als men met hem sprak, geloofde men nauwelijks met een priester te doen te hebben². Het moet een heel verschil geweest zijn als Sterckx op audiëntie kwam of wanneer Capaccini verscheen: de laatste kon zich vlot in mondaine kringen bewegen. Aanvankelijk wilde de afgezant van de paus coûte que coûte een accord en liever minder goede dan helemaal geen bisschoppen. Tegenover Sterckx verklaarde hij deze houding: de toestand in Europa was allesbehalve rooskleurig en het was dringend noodzakelijk, dat kerk en gouvernement tot overeenstemming kwamen. Hoe langer men talmde, des te moeilijker zou het zijn tot een accord met de mogendheden te komen³. Deze zienswijze en de lofrede op de Trierse bisschop von Hommer - bête noire voor de Mechelse ultramontanen - verontrustten Sterckx. Hij ontmoette de pauselijke zaakgelastigde onmiddellijk na zijn bezoek aan de koning. Sterckx raadde de Méan daarom aan, zich krachtig tegen Capaccini's plannen te verzetten. De bezorgdheid van hen, die zich nu al drie jaar tegen de kerkelijke politiek van Willem I verzetten, steeg nog toen van Capaccini de uitlating bekend werd, dat naar de overtuiging van de H. Stoel de Belgische clerus voor het overgrote deel uit heethoofden bestond.

Op 23 oktober bracht Capaccini een bezoek aan de aartsbisschop te Mechelen. Hij kreeg van de Méan geen ongunstige indruk; hij vond hem voorzichtig en gematigd, maar niet buitengewoon scherpzinnig. Hij vermoedde dat de prelaat door anderen - hij zal van der Horst wel hebben bedoeld - was opgedraaid. Dat had de Celles ook al gemeend. - De voornaamste zaken werden evenwel afgehandeld tijdens de langdurige besprekingen met Sterckx, die uiteenzette waarom de Méan beslist weigerde om leerlingen van het collegium philosophicum tot de bisschoppelijke seminaria toe te laten. Rome had geen bezwaar - aldus Capaccini - het Leuvense collegium facultatief te verklaren. Slechts de waarschuwing van Sterckx dat deze handelwijze het gevaar van een staatskerk impliceerde, scheen indruk op de pauselijke afgevaardigde te maken⁴.

Capaccini had na één maand te Brussel al rotsvaste overtuigingen. Hij had voor zichzelf uitgemaakt dat de Méan een beperkte geest was, ofschoon geen 'imbécille' zoals het gouvernement hem qualificeerde. Zo had de Gentse clergé wel goede beginselen, maar hij was overdreven streng en onvoldoende ontwikkeld. In het Noorden heette Leopold van Sasse van Ysselst 'un uomo immoralissimo'; van Wijker-slooth noemde hij steeds 'un giovane', maar met gedistingeerd optreden⁵.

1) anonieme briefaantekening sept. 1828, *Mechelen (van der Horst)*; van Nooy aan van B. 28 okt. 1828, *Luik (Hageveld)*. 2) *R.G.P.* XXXI, 305. 3) Albers I, 245-246; Simon I, 97. 4) Simon I, 98. 5) *Registro* 51, 60, 62, *Den Haag S.J.*

De Mechelse oppositie tegen het gouvernementele streven om het ultramontanisme uit te schakelen kwam er steeds ongunstiger voor te staan. In de Italiaanse reiziger zag ze geen bondgenoot. Midden november nog wensten van Bommel noch van der Horst, die woedend uit Keulen was teruggekeerd, op een bijeenkomst te verschijnen, omdat ook Capaccini er aanwezig zou zijn¹.

Van Bommel had van Nooy al laten klagen dat vier alumni van het collegium philosophicum tot het collegium romanum waren toegelaten². Dat betekende een slag in het gezicht van de leidinggevende geestelijkheid van het Verenigd Koninkrijk. Ook naar de paus werd een schrijven gezonden, waarin de ontsteltenis over die opnemingsstand uitgedrukt³. Welke houding moesten de presidenten van de seminaria nu aannemen? Bovendien ontvingen de paus en Capaccini van van Nooy - eigenlijk dus van van Bommel - de dringende bede om geen geestelijken uit het Trierse bisdom, van waaruit het Leuvense collegium zo begunstigd was, tot bisschop te benoemen. Het gouvernement wilde de clerus immers besmetten met valse denkbeelden.

J. van Hooydonk, de administrator apostolicus van Breda, was zich in die dagen gaan voorstellen aan Capaccini te Brussel⁴. De nuntius - aldus van Hooydonk - 'had veel peinelijkheid en scheen zeer getroffen door te zien en te hooren, dat het aannemen van de subjecten uit het col. ph. te Rome bij ons zoo kwaden indruk maakte en de man deed al wat hij kon om het gedrag van Rome te regtvaardigen'. - Zo deed ook kardinaal Capellari in Rome: die zei tegen de Hagevelders Beelen en Hafkenscheid 'met een glimlach van verschoonende onderdanigheid: *Papa fecit*'⁵.

Dat Bernetti, secretaris van staat, in juli aan de koning opnemings van Leuvense leerlingen had toegezegd, zette veel kwaad bloed in ultramontaanse kringen. Ondernard had vóór zijn bisschopswijding eveneens moeten beloven alumni tot zijn seminarie toe te laten. In het Trierse seminarie was dat reeds geschied.

Capaccini is in november geschrokken voor de verontwaardiging, die hier heerste. Hij excuseerde de H. Vader, die op 's konings woord had vertrouwd, en verbood nu namens de paus collegium-leerlingen in de seminaries op te nemen. Ook Ondernard heeft door toedoen van Capaccini en Sterckx zijn beslissing herroepen⁶. Na een maand begon het dus toch te dagen voor de Mechelse vrienden. De komst van de vier Leuvenaren in Rome werd daar al 'politique méticuleuse' genoemd. Capaccini beloofde geen bezoek aan het collegium philosophicum te brengen. Daarom was van Hooydonk gerust over hem: 'Hij komt mij voor als een doortrapt man, dien men niet zal om den tuin leiden.'

1) Monchamp 16.

2) Testa (= van Nooy) aan Capaccini 4 nov. 1828, *Luik (Hageveld)* copie.

3) van Nooy aan de paus 10 nov. 1828, *t.a.p.* copie.

4) van Hooydonk aan van Nooy 18 nov. 1828, *t.a.p.* copie.

5) Beelen en Hafkenscheid aan van B. 29 jan. 1829, cf. Paquay *a.w.* 19.

6) Simon I, 106; van Hooydonk aan van Nooy, als aant. 4 hierboven.

Sterckx heeft Capaccini eindelijk bekeerd tot de inzichten van hem en zijn geestverwanten. In overleg met van Bommel bewerkte hij de Italiaanse diplomaat in een reeks gesprekken. De bedoeling ervan was te verhinderen dat Capaccini te veel en te grote concessies zou doen¹. Bovendien dreigde het gevaar dat de z.g. Jansenistische bisschoppen in hun poging om erkend te worden, zouden slagen².

Sterckx heeft succes geboekt: Capaccini bleek de Mechelse ultramontanen eind november niet langer te negeren. Van Bommel berichtte dadelijk aan van Nooy dat hij van van der Horst betere tijdingen had ontvangen: 'Capaccini schijnt meer en meer de ogen te openen, de Jansenistische prelaten zullen onverrichter zake weer moeten afdruipe. Men denkt zelfs dat er meer kans is dan er tot dusverre geweest is, om goede bisschoppen te krijgen.' Van Bommel stemde enthousiast in met het plan van Sterckx om van Wijkerslooth, als professor aan van Nooy's belangrijkste seminarie, namens de vice-superior naar Capaccini af te vaardigen. Natuurlijk was het ontwerp voor een te overhandigen brief alweer kant en klaar³.

Dat Capaccini van inzicht veranderde was uitermate belangrijk: in december en januari onderhandelde hij intensief met de koning en van Gobbelschroy over de bezetting van de vacante bisschopszetels. In oktober had von Hommer nog de beste papieren: de nuntius had hem in Trier bezocht en was met hem bij de Méan geweest. Von Hommer had bovendien Ondernard gewijd; in Namen waren hij en zijn gevolg nog de verwekkers van een klein schandaaltje wegens hun slordigheid tijdens de plechtigheden en hun weinig geestelijke kleding⁴. Een paar dagen later verscheen hij te Leuven voor een officieel bezoek aan het collegium philosophicum, bij welke gelegenheid hij een hoge onderscheiding ontving.

De Mechelse ultramontanen hebben al het mogelijke gedaan om von Hommer te weren. Een benoeming van de Trierse bisschop zou voor hen een zware nederlaag betekenen. Zij prezen zich daarom gelukkig dat Capaccini niet naar Leuven zou reizen. In december probeerde de koning Capaccini over te halen de Méan door von Hommer te vervangen, maar dat is mislukt. Sterckx' gesprekken met de Italiaanse onderhandelaar hadden hun doel niet gemist. Bedachtzaam en volhardend verzette Capaccini zich tegen 's konings kandidaten: behalve von Hommer waren dat priesters uit het Luxemburgse en Trier.

Van Bommel heeft voor van Nooy de inlichtingen ingewonnen, waarom Capaccini had gevraagd⁵. Ze betroffen verschillende Duitse geestelijken en ook de Noordnederlanders B. J. Gerving, van Riel, Th. Seghers, J. Hofman, A. A. Steinbach, G. van der Lugt, H. Tomas, Kuppens, Hoen, J. M. Chedeville en de Jansenistische bisschop van Haarlem Jean Bon. Met betrekking tot het Bossche vicariaat verza-

1) Simon I, 101.

2) Albers I, 253; B. van Bilsen, *Het Schisma van Utrecht*, Utrecht 1949, 141vv.

3) van B. aan van Nooy 30 nov. 1828, *Luik (Hageveld)*; *AAU* (1913) 103.

4) Simon I, 100. 5) *Notices sur divers personages, Luik (Hageveld)* 66k in: *Utrecht*, n 3a.

melde van Bommel informaties over plebaan J. Hoogaerts; als coadjutor beval hij aan W. van de Ven, pastoor te Tilburg, J. W. Smidts, seminarieprofessor, en A. F. de Wijs, pastoor-deken te Boxtel.

Over de Noordnederlanders luidde zijn oordeel meestal niet gunstig. Toch trok hij de orthodoxie van bijvoorbeeld Hofman, Steinbach, Gerving en van der Lugt niet in twijfel, wèl vermeldde hij nauwkeurig waar ze gestudeerd hadden en of ze de regeringstoelage accepteerden. Zijn ultramontaanse afkeer van de 'duitse geest' blijkt in dit verband wel heel duidelijk.

We dienen ons te wapenen tegen de ultramontaanse hebbelijkheid om ieder die niet dacht in die, vaak overspannen, termen, uit te maken voor regeringsgezind en verlicht, dat wilde zeggen: slecht katholiek! Eenmaal op het pad der oppositie verketterden de ultramontanen alles waarbij het gouvernement betrokken was. Zij identificeerden vaak de 'Duitse neologie' en de Katholieke verlichting. Volgens hen bestond er zelfs nauw verband tussen deze irenische en universele geestesrichting op de grondslagen van christelijke traditie en intensieve geloofsbeleving en tussen de toenemende invloed van de staat op de kerk.

Het kwam misschien omdat een invloedrijk ambtenaar als Piet van Ghert zo sympathiseerde met zielenherders, die onder Duitse invloed tolerant en gematigd waren. Dezen staken immers gunstig af tegen de dweepzieke en onverdraagzame ultramontanen: uit de kring van deze 'verlichte' geestelijken stelde de regering aan Capaccini haar bischopskandidaten voor.

Nu maken de *Notices sur diverses personages* ons bekend met de traditioneel geworden visie op geestelijken, die de Duitse denkbelden niet zonder meer afwezen. Hofman, de pastoor van de Amsterdamse Poolkerk die van Ghert als regent van het collegium philosophicum had gewenst, staat in de *Notices* te boek als zéér regeringsgezind. En wel omdat hij bereid geweest zou zijn, het presidentschap (!) van het collegium te aanvaarden. Hij is besmet met de leer van de Duitse canonisten, luidde het. Iemand die van Bommel aanschreef met 'Geliefde Heer President' gaf 'eenige namen op van verlichten of ten minste partijgenooten'¹; van Hofman zegt deze correspondent dat hij in zijn seminarietijd 'altijd oproerig' was.

Rapporteurs van dit slag qualificeerden het geavanceerde, maar sinds lang niet meer verschijnende tijdschrift van J. M. Schrant, de *Mengelingen voor Roomsche-Catholijken*, steeds met het epitheton 'berucht'. De juist vermelde brieveschrijver aan van Bommel concludeerde uit een artikel in de *Mengelingen* 'dat men zelfs voor Heidensche en Christelijke Godsdienst wel onverschillig zijn kon.' F. F. Treese, een redactielid van dit blad², 'leerde volstrekt geene kinderen. 2 of 3, wanneer het

1) *Luik* (aff. pers.)

2) L. J. Rogier, *Een stem der Katholieke Verlichting*, Nijmegen-Utrecht 1934, blz. 10. De bron van het door prof. Rogier gezochte bericht moet wel de uit Amsterdam aan van B. gerichte brief zijn. Pater Vrijmoed zal die tijdens zijn onderzoekingen te Luik hebben gelezen.

mannen van 18 a 19 jaren waren, nam hij *soms* eens tot de H. Communie aan. Hij was uit of had volk. Na zijnen dood kon de wijnkelder met die van eenen koopman in wijnen vergeleken worden.' Men vertelde dat hij een beving had van het vele drinken.

Gerving, een andere redacteur van de *Mengelingen*, werd in de *Notices* evenmin geschikt geacht voor een bisschopszetel: hij was immers 'van de partij'. Maar ondanks zijn studies in Duitsland was hij toch 'altoos orthodox en stichtend'. Pastoor Steinbach was iemand als Hofman, dus ook verlicht en regeringsgezind. Dat laatste was dan een gevolg van zijn vriendschap met van Ghert. G. van der Lugt, een pastoor uit de hoofdstad en lid van het oude kapittel van Haarlem, ging door als een ernstig en geacht man, maar wat al te ruimdenkend.

De ultramontaan van toen ontbrak het aan begrip voor tolerantie en interconfessionele samenwerking: hij gaf aan dogmata en voorschriften een abnormaal hoge spanning. Pas vijftig jaar later was een rustiger oordeel over een pastoor als Hofman mogelijk. De nuchtere Th. Borret, een gemankeerde bisschop, tekent Hofman dan als een van die priesters 'der oude school', 'welke ja, wat onze hedendaagsche veel-schlachtigheid van devotionalia betreft, ietwat soberder praktijk beaanden; die zelfs, zoo ge wilt, ook op het gebied der pastoraal, ons thans als niet gansch zoo punctueel en reglementlievend voorkomen: maar mannen toch, die in oprechte vroomheid en priesterlijke deugd, in onbezweken verknochtheid aan de kerk, . . . bij niemand van het tegenwoordig geslacht behoeften achter te staan'¹.

Vanuit ons land bespeurde men in de jaren 1825-'30 bij de Duitse katholieken geen worsteling om een specifiek katholiek bewustzijn: de ultramontanen zagen slechts werelds geklede priesters, die Kant bewonderden en hun Mis in minder dan tien minuten lazen. Bovendien circuleerden hardnekkige geruchten dat het met hun zedelijk leven droevig gesteld was. - Van Bommel oordeelde in die periode sterk ultramontaans. Na zijn opleiding te Munster en door de invloed van Lamennais' geschriften, kon hij zich moeilijk verwant voelen aan een Hofman of aan priesters als Schrant, Gerving, Steinbach en Tomas. Wat van Bommel onderscheidde van de enge ultramontanen, was zijn bereidheid om met het gouvernement samen te werken, mits de rechten van bisschoppen en kerk niet werden geschonden. Want toen de koning in het najaar van 1829 het struikelblok voor de samenwerking tussen kerk en regering wegnam, beijverde hij zich om de katholieken achter koning en gouvernement te krijgen, hetgeen hem de heftigste verwijten van engere ultramontanen bezorgde. Toch kwam van Bommel niet terecht in de kring van Schrant, Steinbach en Tomas. Deze heren hebben zich toch wel te soepel gedragen tegenover van Ghert cum suis, soms schijnt het alsof spijt en wrok of teleurgestelde verwachtingen hen parten hebben gespeeld. Want wat anders te denken van onmachtige klaagbrieven van Schrant en Steinbach, waarin zij

1) Th. Borret in: *De Katholiek* (1875) 170; *Haarlemse Bijdr.* (1921) 37 nt.

hoge functionarissen van hun verknochtheid aan de regering verzekeren?¹

De Mechelse groep voelde zich in het begin van het nieuwe jaar 1829 veel geruster. Van Nooy die als vice-superior ad interim door Capaccini op de hoogte werd gehouden, vroeg aan van Bommel: 'Hoe staat UEerw. met de zaken die na den Hr. Cap. moeten, zoude dit geen tijd worden? De man is aan het rijzen en zal dus zijne mensen al meer en meer leren kennen'². - Sterckx zal Capaccini wel bij herhaling de namen van J. A. Barrett, de vicaris-generaal van Luik, van Wijkerslooth en van Bommel hebben genoemd. Anders is het niet te verklaren dat de pauselijke diplomaat zo hardnekkig aan hun candidatuur vasthield. De eerste was onaanvaardbaar voor Willem I, maar over van Bommel bleek op 24 januari overeenstemming bereikt te zijn. Het ligt voor de hand dat de aanduiding van een ultramontaan ook een gevolg is geweest van Capaccini's 'bekering' door Sterckx. Sub rosa werden Capellari en van Nooy op de hoogte gebracht³. In zijn brieven aan Capellari beschreef Capaccini uitvoerig het kunst- en vliegwerk waarmee hij de regeringscandidaten had weten af te wimpelen. De koning is toen blijkbaar ongeduldig geworden, of onder de indruk gekomen van de luidruchtige petitiebeweging, een vervolg op de heftige persartikelen over de ministeriële verantwoordelijkheid. Het Monsterverbond werd waarneembaar. Van Bommel had eind 1828 optimistisch geoordeeld: 'Onze zaken staan niet slecht. De publieke opinie, ook betrekkelijk het onderwijs, krijgt reuzekrachten en van M(aanen) c.s. zitten op hun beurt in een lelijk parket'⁴. Tezeldertijd klaagde een correspondent van van Maanen over de 'verderfelijke Jacobijnsche of ultramontaansche bladen'. Gijsbert Karel van Hogendorp signaleerde de vorming van een blauw-zwart bloc onder Kamerleden en journalisten⁵.

Onder deze omstandigheden is het koninklijk fiat voor van Bommel verklaarbaar. Zonder ruggespraak met zijn adviseurs had Willem I zijn toestemming verleend. Dat de verstandhouding tussen Capaccini en van Bommel, die aanvankelijk voor de Gentse zetel was bestemd, veel beter was geworden, horen we aan de loftrompet van Capaccini: van Bommel is de voorbeeldigste priester van het Hollandse Missiegebied, méér nog: van het ganse koninkrijk. Zijn aanduiding betekent een ware triomf voor de H. Stoel⁶. Capaccini beschouwde hem ineens als zijn gelijke en memoreerde dat van Bommel in 1825 'een dispuut van

1) Schrant aan van Doorn ? okt 1833, *Rijksarchief (staatssecr.* 6036, 7160); Steinbach aan van Ghert, maart 1830; Albers I, 277.

2) van Nooy aan van B. 12 jan. 1829, *Luik (Hageveld)*.

3) Capaccini aan van Nooy 24 jan.; dez. aan Capellari 24 jan en 4 feb. 1829: *Registro, Den Haag S.J.*

4) van B. aan van Berkel 30 dec. 1828, *Noordwijk*.

5) *R.G.P.* XXXVII, 439, 885.

6) Capaccini aan Capellari 4 feb. 1829: *Registro, Den Haag S.J.*; Albers I, 270; Sterckx aan van der H. 9 feb. 1829, *Mechelen (van der Horst)*.

hetzelfde kaliber' als hij-zelf had gevoerd. En dat wil wat zeggen, is de hedendaagse lezer van het *Registro* geneigd op te merken. Capaccini vond de oud-president van Hageveld hoffelijk, intelligent, plooibaar, beminnelijk: in één woord hij is 'perfetto'. Hij spreekt wel veel, maar vindt steeds een aandachtig gehoor¹. - Van de andere bisschoppen, J. J. Delplancq en J. F. van de Velde gaf de nuntius nauwelijks de namen door! De eerste was een timide figuur, de tweede boers-eenvoudig.

Op 13 februari verstuurde Capaccini het officiële benoemingsbericht, waarin hij meedeelde dat de koning van Bommel voor Luik had bestemd. Hij wachtte toen al enige dagen op van Bommels aankomst te Brussel. Deze verscheen vrij plotseling en logeerde eerst in een duur hotel en daarna bij zijn vriend, pastoor Willaert. Hij ging enthousiast aan het werk in nauwe samenwerking met Capaccini, die nu 'door en door knap' heette. Op 12 februari was van Bommel anderhalf uur lang bij van Gobbelschroy geweest om over het collegium philosophicum te spreken. De vijftiende ontving de koning hem. Bij zijn binnenkomst zou Willem I gezegd hebben: 'Nu van Bommel, gij kunt tevreden zijn, ik zal U een mijter op het hoofd zetten'. Waarop hij ten antwoord kreeg dat de stand van zaken gelijk was aan die van augustus 1825, het tijdstip van de vorige audiëntie. Als bisschop zou van Bommel evenmin aan de regeringsplannen meewerken, als hij het had kunnen doen als regent van het collegium philosophicum².

'Doe een extra gebedje voor mij en voor alle degens die op dit ogenblik in actieve dienst zijn', vroeg hij aan de van Berkels³. Er was een nieuw stadium bereikt: Capaccini en van Bommel wilden de sluiting van het Leuvense collegium forceren. Ze hoopten op succes, nu de koning zich zo soepel had betoond inzake de bezetting van de vacante Belgische diocesen. Het ijzer diende gesmeed omdat het vuur heet was: ze konden profiteren van de oppositiestemming, die zich uitte in de liberale en katholieke bladen. Op 20 februari bezocht van Bommel de prins van Oranje, die hem tijdens een onderhoud dat twee uur duurde, de verzekering van zijn vaders welwillendheid gaf. 'Deze hoge personages schijnen de waarheid niet zoo sterk meer te vrezen', schreef hij voorbarig optimistisch aan Peyrot. Tot begin maart bleef hij in de Belgische hoofdstad. Hij dineerde er bij baron de Sécus, van wie Capaccini toen hoge verwachtingen had, bezocht verder A. Borret, de graven H. de Mérode en Vilain XIV, allen geestverwanten van de Lamennais. Met deze Zuidelijke Kamerleden zal de toestand en de te volgen politiek besproken zijn. 'Ik moet hier een moeilijke rol spelen. De prins heeft me erg aangemoedigd en me gezegd, dat ik me boven alle laster verheven moet voelen', luidde het in een brief aan Peyrot⁴.

Dit advies was ad rem. Want bij zoveel persoonlijk succes konden de Unie-katholieken, die juist een felle oppositie wilden voeren, wel

1) *Registro* passim (o.a. 142); *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome* (1931) 439.

2) Albers I, 271; Monchamp 408.

3) van B. aan H. van Berkel sr 13 feb. 1829, *Noordwijk*.

4) van B. aan Peyrot 21 feb. 1829, *Luik* (Peyrot).

bevroeden, dat van Bommel niet voor honderd procent aan hun kant stond. Hij probeerde met Capaccini bij de koning alles te regelen; de liberaal-katholieken zagen daarin al de dreiging van Jozefisme en Gallicanisme. Bovendien speelde van Bommels eigenliefde hem parten: hij was niet alleen verheugd, maar ook geveleid door zijn benoeming. In de diligence van Brussel naar Mechelen had hij zich vrij overmoedig uitgelaten tegenover een vooraanstaand Zuidelijk katholiek, Osy. Later had deze gezegd, dat van Bommel 'une tête exaltée, enchantée de sa nomination et de l'accueil du Roi' was. Sterckx berichtte dat aan van der Horst¹. Hij gaf toe dat deze kwalificatie overdreven was, maar toch: het is noodzakelijk dat van Bommel op het hart gedrukt wordt voorzichtiger te zijn. Negen dagen tevoren had van Wijkerslooth hem in zijn felicitatiebrief dezelfde raad gegeven².

Van alle kanten kwamen inmiddels gelukwensen voor van Bommel³. Sterckx, van Wijkerslooth, Peyrot, van der Horst en van Berkel⁴ zijn het eerst te weten gekomen dat hun vriend gemijterd ging worden. Half februari stuurde de Méan zijn felicitatie. Het antwoordkladje ver-raadt de pas-benoemde als een druk bezette patriciër, een triomfante-lijke en handige politicus. Hij dankt met een vleugje bravoure en toch zijn plaats wetend. Ook uit zijn briefje aan de koning⁵ herkennen we de man met society-manieren, een rara avis onder de Hollandse clergé van die tijd. De familie van Berkel kreeg al dadelijk een uitnodiging voor een reis 'naar de rotzen van de Maas'⁶.

Uit Gent kwam een brief van de invloedrijke pastoor Pycke van de Sint Nicolaas, een goede kennis ook van van Wijkerslooth. Van Nooy's brief is op 25 februari gedateerd; hij bevat een hartelijke en vriendschappelijke gelukwens. Dit verwondert ons minder als we bedenken, dat hij er op dat moment nog onkundig van was, dat van Bommel zijn situatie kende. - Vanuit St. Omer schreef zijn oud-leer-meester te Munster, de la Haye, die van van Bommel zelf het nieuws had vernomen. Deze Franse grandvicaire verbaasde zich over het ontbreken van van Wijkerslooths naam op de lijst van nieuwe bisschoppen.

Van zijn oud-leerlingen moet A. A. J. Meylink wel de eerste zijn geweest, die van Bommel heeft gefeliciteerd. Hij had het nieuws in de *Courrier de la Meuse* gelezen. Beelen en Hafkenscheid hoorden het te Rome; zij klaagden nu: 'Hageveld is zijne laatste ontbinding nabij, de hoop van hetzelfde nog eenmaal in zijn vorigen luister hersteld te zien is vervlogen.' Namens het drietal theologanten dat onder zijn leiding de studie voortzetten, vertolkte J. G. Bootz de stemming op Hageveld: 'Dagelijks ontvangen wij nieuwe blijken der algemeene vreugde over

1) Sterckx aan van der H. 20 feb. 1829, *Mechelen (van der Horst)*.

2) van Wijke, aan van B. 11 en 14^e feb. 1829, *Luik (aff. pers.)*.

3) Een zestigtal brieven *Luik (aff. pers.)*; de brief van Broere t.a.p. (*Hageveld*).

4) van der H. aan van Berkel 10 feb. 1829, *Noordwijk*.

5) gepubliceerd door C. Gerretson in: *Historisch Tijdschr.* (1934) 285vv.

6) van B. aan van Berkel 13 feb. 1829, *Noordwijk*.

Uw Eerws benoeming: de Amsterdamsche vrienden zijn uitgelaten van blijdschap, - Heel de Zandpoort is in beweging. - Aan het Driehuizen haardje wordt van niets anders gesproken - men betreurt slechts het lot van Hageveld; maar anderen zien in de toekomst en beweren, dat wij met ons drieën het verlaten oord weer zullen bevolken.' - Broeres brief klinkt naïef, aanhankelijk en vol hoezees. Behalve van veel andere leerlingen en familieleden hoorde van Bommel natuurlijk ook iets van zijn vroegere medewerkers: de sukkelende van Niel en de Amsterdamse pastoor Boogaerts. Tomas hoopte van Bommel weer eens te ontmoeten en H. de Wijs, de hoekig-ultramontaanse Bossche-naar, zag in de benoeming een overwinning voor de Kerk in de strijd die nu al vier jaren duurde.

Zijn vrienden stuurden de eerste gelukwensen naar het Brusselse hotel de Suède, begin maart evenwel naar het Doelen-hotel in Amsterdam en vanaf 20 maart naar Hageveld. Van Bommel reisde namelijk met Capaccini naar het Noorden om de pauselijke afgevaardigde voor te stellen aan de leidende geestelijkheid van de Missie en aan van Nooy. In Maarssen zullen ook nog andere zaken besproken zijn.

Van deze tijd dateert de samenwerking tussen van Bommel - nog steeds trouw geadviseerd door van der Horst - en Capaccini. De Méan stond buiten het centrum der activiteit: hij moest bijvoorbeeld de reis van de twee nieuwe prominenten uit de krant vernemen. In maart bood van der Horst een diner aan, waarbij van Hugenpoth, van Wijkerslooth en twee leden van de Rekenkamer tegenwoordig waren. Maar daarna vernam de buitenwereld weinig meer van de aangewezen bisschop van Luik. Terwijl Capaccini in het Zuiden confereerde, hulde van Bommel zich te Hageveld in een diep stilzwijgen. Zijn bisschoppelijke werkzaamheden eisten nog weinig aandacht om de eenvoudige reden, dat de bekrachtiging uit Rome tot half mei op zich liet wachten. De dood van Leo XII had een onvermijdelijke vertraging veroorzaakt. Maar daarna, in de zomer, maakte de regering geen haast. Zij paste dezelfde tactiek toe als in het najaar van 1827, toen het concordaat wel gesloten maar niet uitgevoerd werd. Capaccini's onderhandelingen werden eveneens onderbroken: ze werden pas in mei officieel hervat. De eerste van die maand bood hij zijn geloofsbriefven aan: hij was op verzoek van de koning verheven tot internuntius.

De van Maanen-coterie was allesbehalve enthousiast over van Bommels uitverkiezing. Hij stond ongunstig bekend bij hen, vandaar de klacht: 'Waarom maakt men zich niet meester van den Bisschop van Trier? Dat is een raisonnabele kop'. De gouverneur van Oost-Vlaanderen, H. J. van Doorn van Westcappelle, hoopte dat *zijn* bisschop, van de Velde, niet te veel op van Bommel leek: die man was immers 'entièrement à la dévotion de l'archévêque'¹. Pastoor Albert, geheel

1) Wiselius aan van Maanen 16 feb. 1829, *Rijksarchief (van Maanen n 84)*; R.G.P. XXXVII, 536.

verknocht aan het gouvernement, wist op 9 februari kennelijk nog niets: hij schreef aan zijn Amsterdamse vriend Wiselius over de 'verkeerde ijver' en het doen en laten van van Bommel en van Wijker-slooth: 'De Jesuiten en hunne factie houden dus niet op te woelen; het Monachismus blijft steeds schaden aantigten, en is het de heeren van Hageveld bij Haarlem onder Velzen niet gelukt het bestuur der Missie in handen te krijgen, zij hebben hunne geest aan hunne leerlingen medegedeeld'¹.

Velen hadden de benoeming van drie nieuwe bisschoppen toegeschreven aan de indruk, die de petitiebeweging aan het begin van het jaar gemaakt zou hebben op de koning. Vooral de katholieke supporters van het Monsterverbond zochten hier causaal verband. Deze volbloed ultramontanen - inderdaad plus papistes que le pape - wilden thans zelfstandig hun zaken regelen. Nu de petitiees geholpen hadden bij de bisschopsbenoemingen, diende zo snel mogelijk een oplossing te komen voor de status van het collegium philosophicum en de andere kwesties. Om een onbekende briefschrijver aan het woord te laten: 'de Heer van Bommel heeft alleszins belangrijke discussiën gehad en met Z.M. en met de Erfprins, elk van ruim twee uren en met de Mey en Tets van Goudriaan, en met van Gobbe(elschroy), waarbij Z.H.Eerw. nog zaken noch personen gespaard heeft. Tot dusverre heeft men niet veel gewonnen dan de benoeming van de 3 bisschoppen, edoch de opinie wordt zoo sterk, dat zij wel zullen moeten afkomen, zoo lang de liberalen het eens blijven met de apostolieken. - De meerderheid der commissie voor het onderwijs helt over tot eene onbeperkte vrijheid en dan zijn wij verre genoeg. Nu begint ook de Romeinsche vreemdeling de kracht der opinie te leeren kennen en in te zien met wien hij te doen heeft'².

Van Bommel heeft zich in de komende maanden op het standpunt gesteld van de 'apostolieken', zoals de katholieke partners van het Monsterverbond zichzelf noemden. Bij zijn pogingen om volledige vrijheid voor het kerkelijk onderwijs te verkrijgen, drong hij in die zomer de liberaal-katholieke, beter: de ultramontaanse, mening op aan Capaccini, die evenals in november 1828 zeer vergaande concessies aan het gouvernement wilde doen. - Zoals nog zal blijken, heeft van Bommel slechts korte tijd 'unionistisch' gedacht.

De liberaal-katholieken van toen waren ultramontanen, alleen onderscheidden zij de politieke orde van de godsdienstige. Op politiek terrein moest men zich door zijn rede, op godsdienstig gebied door zijn geweten en het kerkelijk gezag laten leiden. Vóór Veuillot vormden de twee leden van de koppeling 'liberaal-katholicisme' een optelsom, ná hem modificeerde het eerste lid het tweede³.

1) Albert aan Wiselius (die de brief aan van Maanen doorstuurde) 9 feb. 1829, *Rijk-archief t.a.p.*

2) anoniem, ongeadresseerd en ongedateerd, *Mechelen (van der Horst)*.

3) K. van Isacker S.J., *Werkelijk en Wettelijk land*, Antwerpen 1955, blzz. 33vv; L. J. Rogier, *In Vrijheid Herboren* 127.

Onder indruk van 'la superiorità' van van Bommel, boven wie ook van de Belgische clergé, had de pauselijke zaakgelastigde in februari met de gedachte gespeeld, het Leuvense collegium onafhankelijk van de commissie voor het openbaar onderwijs te maken en de toekomstige bisschop van Luik aan het hoofd ervan te stellen. Naar zijn vaste overtuiging zouden de Belgische bisschoppen dan om strijd hun seminaristen naar Leuven zenden. Na de pauswisseling klaagde de koning bij Capaccini over de petitionnementen, waarachter hij de geestelijkheid als motor vermoedde. Er liepen immers geruchten dat in de Kempische biechtstoelen aan de penitenten gevraagd werd, of ze de petitities hadden ondertekend. Behalve enige onvoorzichtige uitlatingen van van Bommel - ondanks Sterckx' aansporing tot het gebed *pone Domine custodiam ori meo* - was aan de koning bekend geworden, dat op het Vlaamse platteland de geestelijkheid huis aan huis handtekeningen verzamelde ten gunste van de onderwijsvrijheid. Dat ze daarmee de liberalen in de kaart speelden was ook voor Willem I en van Gobbelschroy duidelijk. Daarom talmde de vorst met zijn besluit om het collegium facultatief te stellen. Ook de vrees dat de katholieken toch nooit trouwe onderdanen zouden worden, omdat hun vorst protestant was, scheen de koning van daden af te houden. Van de andere kant verzette Capaccini zich tegen een plan om een controle-commissie op het onderwijs in te stellen¹.

De onderhandelingen verliepen niet gemakkelijk, zeker niet toen de Belgische afgevaardigden in de Kamer tegen de begroting hadden gestemd. Om een openlijke strijd tussen de katholieke geestelijkheid en het gouvernement te voorkomen, heeft Capaccini volgens zijn Romeinse instructies er tenslotte in toegestemd dat na de facultatiefverklaring de leerlingen van het collegium philosophicum toegang kregen tot de bisschoppelijke seminaries. Tenminste, wanneer hun geschiktheid uit een examen was gebleken. - De Mechelse groep vond dat Capaccini in ruil voor de facultatiefverklaring het Leuvense collegium achteraf erkende. Zij wilde de bisschoppen niet tot opnemering verplichten. Sterckx protesteerde tijdens een hooglopend gesprek, maar de handigere Romeinse diplomaat slaagde er zelfs in, van de tegenstribbelende de Méan litterae dimissoriales los te krijgen voor Leuvense leerlingen, die toegelaten zouden worden tot de Romeinse colleges².

De koning was over deze gedeeltelijke overwinning erg voldaan: in Capaccini moet hij op zo'n ogenblik een prelaat gezien hebben, die voor rede vatbaar was. Dat in tegenstelling met de Zuidnederlandse geestelijkheid. De internuntius had zich echter opnieuw verwijderd van de groep de Méan, Sterckx, van Bommel en van der Horst. Van priesters uit het Luikse ontving Capaccini een protest: de gedachte dat het stuk in Mechelen was opgesteld kon de geadresseerde niet van zich afzetten!

1) *Registro* 138, 149, 185; gedeeltelijk ook bij Albers I, 293vv.

2) Simon I, 107-108. Sterckx stelde *van der H.* op de hoogte.

Op 20 juni werden dan eindelijk twee koninklijke besluiten¹ van kracht; vier dagen later volgde de publicatie. Het eerste verklaarde het collegium facultatief voor studenten, die hun theologische scholing aan de bisschoppelijke seminaries wilden voortzetten. Het tweede besluit verminderde diezelfde dag nog de gedane concessie aanzienlijk. Immers, voor toelating tot de seminaries moesten de aspiranten die niet in Leuven hadden gestudeerd, zich aan een openbaar examen onderwerpen. Personalialia en studiegegevens over de kandidaten dienden naar het departement van van Gobbelschroy gezonden te worden.

De besluiten werden niet gunstig ontvangen. Liberalen noch katholieken van het Monsterverbond hadden er een goed woord voor over. De 'dweper' zagen in het tweede K.B. een valstrik, 'te lomp om er in te vallen'. De vier jaar tevoren aan de dijk gezette Goubau verwonderde zich over de ontevredenheid van de geestelijkheid. Hij klaagde dat de koning al Capaccini's wensen inwilligde; het zou hem niets verwonderen als de koning op een goede dag nog eens zijn geloofsgenoot werd².

De internuntius zelf beschouwde de resultaten van zijn onderhandelingen als een succes. Zo voelden de buitenlandse diplomaten in Brussel het vermoedelijk óók. Evenals de Brusselse clergé troostten bisschop Delplancq en plebaan Sterckx zich: de K.B.'s hadden immers nog ongunstiger kunnen uitvallen! De felle *Courrier de la Meuse* reageerde en ageerde ogenblikkelijk: Kerstens blad verweet de regering 'de ne jamais donner une joie sans mélange', woorden die van Bommel later nog eens herhalen zou. Capaccini wierp daartegen op, dat het tweede besluit geaccepteerd moest worden, op gevaar anders alles te bederven. 's Konings eigenliefde en de gezindheid van zijn raadslieden hadden toch al haast onoverkomelijke barrières gevormd. Bovendien - verontschuldigde zich de internuntius in zijn correspondentie naar Rome - was de koning al van zoveel afgehouden: vervanging van de Méan door von Hommer en benoeming van een Jansenist tot bisschop van Gent³.

Hadden de *Courrier de la Meuse* en de minder gezaghebbende *Ultramontaan* met hun artikelen tegen het tweede besluit de openbare mening beroerd, van Bommel deed de hoge geestelijkheid in het Zuiden van gevoelen veranderen, toen die zich evenmin als Capaccini verontrustte over de departementscontrole op de toelating tot de seminaries. Het schijnt alsof de Belgische leken eerder dan de geestelijken geïnfiltreerd zijn met het ideaal van een absolute scheiding tussen kerk en staat. In het Noorden Le Sage ten Broek en in het Zuiden de Brusselse kring rond de Mérode, Vilain XIV, L. de Robiano en in Luik de ahang van Pierre Kersten met zijn *Courrier*.

De gouvernementsfobie in het Gentse diocces is een ander ver-

1) Albers I, 301.

2) *R.G.P.* XXXVII, 611, 613. 'Je ne m'étonnerais pas de voir l'un de ces jours S.M. devenir mon corréligionnaire' (Goubau aan Roëll, 3 juli 1829).

3) *Registro* 220 vv.

schijnsel: het was het gevolg van een bizar conservatisme en enge afkeer van het protestantse Den Haag. De Gentse geestelijken moeten zich onbewust voor het karretje van de groep de Mérode hebben gespannen; ook de Luikse clergé zou dat doen. Dit zogenaamde liberaal-katholicisme vond zijn oorsprong niet in de geschriften van de Lamennais, maar in het 'willen leven' van een katholieke groepering. De 'zwarten' van het Monsterverbond hebben nooit *liberaal* gevoeld, want voor de ultramontaanse ijveraars bleven de liberalen moderne heidenen. Uit politieke berekening zochten de Luikse en Brusselse katholieke leken, mannen van de daad, contact met de liberalen¹. Later zouden sommige katholieken het politiek liberalisme evenwel ideologisch aanvaardden².

In deze ontwikkeling, deze groei van katholieken en liberalen naar elkaar toe, valt van Bommels lonken naar de liberalen te verklaren. In een pamflet waarin hij protesteerde tegen het tweede besluit van 20 juni schreef hij: 'Hulde aan de liberalen, die met ons de constitutionele vrijheid verdedigen ten koste van hun rust en vrijheid. Zij verdienen al onze achting.' In een ander geschrift prees hij het Monsterverbond aan 'als de eenige reddingsplank'. Toch is hij niet de typische Unionist, maar voor alles een practicus, die elke kans aangrijpt om zijn doel te bereiken. Na de zomer van 1829 stelde hij immers zijn politiek vertrouwen in de koning en probeerde hij de katholieken hun alliantie met de liberalen te laten verbreken.

Wat in 1828 niet meer dan een flirtation leek, maakte het gouvernement in 1829 ernstig bezorgd: de Unie begon een politieke bedreiging voor het Verenigd Koninkrijk te vormen. Tijdens de jaarwisseling, toen een petitie-storm woedde, werd de 'anti-ministeriële' tendentie door sommige Noordnederlanders scherp gevoeld. Er ontstond al iets van een scheiding vóór de Scheuring. De voorzitter van de Eerste Kamer en de minister van Justitie zagen al een duidelijke scheiding 'tusschen de vii en x provinciën'. Van Maanen beweerde 'dat men ons tot de heillooze tijden van 1789 en 1790 wil terugbrengen; het *peuple souverain* wordt meer en meer op den voorgrond geplaatst door de ultra-liberalen of liever oude Jacobijnen, van welke de ultramontanen zich meesterlijk bedienen'. Tegelijkertijd ontbrak overleg en samenwerking tussen koning en ministers: een rapport van van Gobbelschroy over het onderwijs leerde van Maanen uit de bladen kennen³.

In de maand van de twee beruchte K.B.'s over het collegium philosophicum verscheen ook Louis de Potters vlugschrift *Union des catholiques et des libéraux*. Het verzet groeide als een rollende sneeuwbal; vooral onderwijsvrijheid was het doel van de oppositie. Teruggekomen van hun aanvankelijk mee-gaan met de kerkelijke politiek, onte-

1) H. Haag, *Les origines du catholicisme-libéral en Belgique*, Louvain 1950, blz. 122. Wat de Brusselse kring betreft: voor Henri de Mérode dient een uitzondering gemaakt te worden. Deze was een Lamennais-theoreticus en onderhield al sinds 1826 contact met de Fransman.

2) van Isacker a.w. 37. 3) R.G.P. XXXVII, 523, 531-532.

vreden over het aantasten van de drukpersvrijheid en tenslotte bezielde door de spiritualistische ideeën van F. Guizot en Victor Cousin, overwon de nieuwe generatie liberalen tijdelijk haar anticlericalisme. In hun parlementaire oppositie naderden zij de katholieken, die zich achter hetzelfde vrijheidsvaandel schaarden¹. Van Bommel zag maanden vooruit toen hij op 25 juni voorspelde, dat er een ogenblik zou komen, waarop het gouvernement zich wel tot de katholieken moest wenden. Ook protestanten hadden hem dat verzekerd. De regering dachtte de gevolgen van het Monsterverbond, mede doordat tegenover de Belgische politieke eenheid, verdeeldheid onder de Hollanders heerste².

In de overtuiging dat door pal te staan de overwinning *casu quo* concessies zonder voorbehoud verkregen konden worden, vertrok van Bommel kort na de publicatie van de 20 juni-besluiten vanuit Hagveld naar het Zuiden. De eis dat iemand pas na een admmissie-examen tot het bisschoppelijk seminarie toelating zou krijgen, wilde hij onder geen beding aanvaarden³. - Capaccini was geschrokken van het tumultueuze protest van de groep Robiano en van de artikelen in de *Courrier*, waarin de bisschoppen werden uitgenodigd het tweede besluit te negeren. Capaccini heeft Sterckx en van Bommel ontboden om hun oordeel te vernemen. Met de laatste besprak hij zijn juist ontvangen benoeming tot vice-superior, dus als opvolger van van Nooy. Van Bommel raadde de internuntius de aanvaarding af, om meer vrijheid van handelen te kunnen behouden. Vervolgens bracht hij het gesprek op de moeilijkheden, die het admmissie-examen voor de seminaries meebracht⁴.

Ofschoon de finesses ons niet bekend zijn, is het zeker dat de besprekingen Sterckx en van Bommel niet hebben gerustgesteld. Zij zagen in, dat Capaccini het tweede K.B. van 20 juni wel wilde aanvaarden en dat hij de bisschoppen zelfs tot zijn zienswijze wilde overhalen. Het tweetal besloot een bisschoppenvergadering te beleggen, waarop Capaccini van de ernst van de toestand overtuigd moest worden. Van 17 tot 20 juli confereerden van Bommel en Sterckx met de pauselijke zaakgelastigde te Contich bij Antwerpen. Ofschoon Capaccini op 20 juli al naar Rome berichtte, dat hij van opinie veranderd was, schijnt hij zich toch nog niet geheel aan de Mechelse zijde geschaard te hebben. Hij begreep wel dat het collegium philosophicum niet wezenlijk facultatief was geworden. Want welke eisen zou het gouvernement bijvoorbeeld stellen aan de kandidaten voor de seminaries? En wat te doen met de jongens die in het buitenland waren opgeleid? Of met hen die na 1825 in het koninkrijk clandestien waren onderwezen? En keurde de H. Stoel het collegium achteraf niet goed, als hij accoord

1) Simon I, 111-112.

2) van B. aan Peyrot 25 juni 1829, *Luik (Peyrot)*.

3) van B. aan van der H. ongedateerd, *Mechelen (van der Horst)*.

4) Terlinden II, 262-263.

ging met een facultatiefverklaring? Van Bommel meende tenslotte, dat men van de koning toch méér gedaan kon krijgen¹.

Het drong tot Capaccini door dat de Mechelse groep zich niet aan het tweede K.B. wilde onderwerpen. Ook van Crombrughe uit Gent en de Bosschenaar van Gils, die misschien via van Wijkerslooth dezelfde mening hadden uitgesproken, wensten dat niet. Van Bommel en Sterckx veroordeelden het besluit als onrechtvaardig en ongrondwettig². - Intussen organiseerden van Bommel, van der Horst en van Wijkerslooth het verzet. Meer kon men niet doen: 'gij zijt toch een braven Carlos en wij, het moge gaan hoe het wil, wij zijn braven Keesen', schreef Cornelis van Bommel aan Charles van der Horst na een onderhoud met Cornelis van Wijkerslooth.

Op 5 augustus volgde een nieuwe conferentie. Pas toen zou Capaccini zich definitief tot het standpunt van van Bommel hebben laten overhalen. De andere bisschoppen waren het eens met de Hollander. Toch kan men zich niet aan de indruk onttrekken, dat de internuntius tot midden september nog enigszins heeft geaarzeld. Misschien wifelde hij, doordat van Bommels visie op de oorzaken van de groeiende onrust hem niet kon overtuigen; volgens Capaccini was dat geen onontkoombaar gevolg van de Mechelse oppositie in 1825, maar school de eigenlijke oorzaak in het Monsterverbond en in de journalistenprocessen. Hij zal wel niet goed geweten hebben, op welke wijze de koning het beruchte K.B. ongedaan kon maken zonder aan prestige te verliezen. Anders is het grof geschut, waarvan van Bommel zich ging bedienen, moeilijk te verklaren.

Van Bommel heeft de Méan er namelijk toe overgehaald, een rondschrijven te richten tot alle dekens van het aartsbisdom. Hun werd op 7 augustus meegedeeld, dat men het tweede besluit van 20 juni niet zou onderhouden³. Kort daarop zond van de Velde, de nieuwe bisschop van Gent, een soortgelijke circulaire rond. Ook dit was volgens van Bommels plan: hij wilde aan het verzet eenheid en gelijkvormigheid geven.

De Raad van State heeft overwogen om de Méan te vervolgen, maar op advies van van Gobbelschroy zag de regering daarvan af: zij wilde de ontevredenheid niet vergroten. De koning liet toen weten dat het tweede besluit inderdaad gewijzigd zou worden, als de aartsbisschop een rekest indiende. Van Bommel ontraadde dit: de regering zou deze voorwaarde wel niet zonder bijbedoeling gesteld hebben. Hoewel Capaccini deze redenering niet onjuist achtte, wilde de pauselijke diplomaat zich soepeler betonen: hij verklaarde zich voorstander van een verzoek. Maar dan zo gesteld, dat de regering wier jozefinistisch beknibbelen hij zeker opmerkte, geen misbruik van het stuk kon maken⁴.

1) van B. aan van der H. (begin) aug. 1829, *Mechelen* (farde 26).

2) Simon I, 109-110; *Registro* 237, 242.

3) *Registro* 258; brief van van B. ongedateerd, *Mechelen* (farde 26).

4) Albers I, 306-307, aan te vullen met *Registro* 260. Capaccini noemde Willems kerkelijke politiek meermalen jozefinistisch.

Aan Capaccini's wens een *remontrance respectueuse* in te sturen, voldeden de nieuwe bisschoppen niet, hetgeen 's konings ontstemming opwekte. De internuntius, die van Bommels woorden *stelsel van wantrouwen* overnam, verdedigde tijdens een audiëntie bij de koning de clerus. Die meende wellicht niet ten onrechte dat het gouvernement nog nimmer te goeder trouw tegenover de katholieke godsdienst had gehandeld. In dezelfde conferentie van midden september wees Capaccini erop, dat het tweede besluit van 20 juni in strijd was met de grondwet¹.

Ook dit argument had Capaccini overgenomen van de nieuwe bisschop van Luik, die zijn stelling zelfs voor het forum der publieke belangstelling behandelde. Van Bommel heeft met alle kracht zijn zin doorgedreven toen hem duidelijk was, dat Capaccini niet goed durfde, geen *tutto o niente* riskeerde. Bovendien was gebleken dat van het gouvernement geen initiatief viel te verwachten. Gebiologeerd haast door de kans die hij voor het grijpen zag, schreef hij eind augustus bij de Peyrots in Antwerpen zijn brochure *Trois chapitres sur les deux arrêtés du 20 juin 1829 relatifs au Collège philosophique*².

Een paar dagen had hij er maar voor nodig: naar Peyrots getuigenis ging de schrijver heel en al op in zijn werk en leek het, alsof hij een profetenvizioen had. Passages, waarin hij een catastrofale scheiding in het Verenigd Koninkrijk voorspelde, werden weer doorgestreept. Van Bommel moet bevangen zijn geweest door dat typisch enthousiasme van te kunnen handelen op het hoogste niveau, een soort vervoering waarbij hij zuiver op zijn intuïtie leefde. Niet zonder een zweem van eigenliefde kon zijn dadendrang hem in zulke momenten tot een overwinningsroes voeren: hij praatte dan zijn mond voorbij of prikkelde anderen door zijn scherpe aanvallen. Nu kreeg Capaccini een steek: de pauselijke afgezant had zich 'in de luren' laten leggen tijdens de onderhandelingen over de facultatiefverklaring. Rome mocht - aldus van Bommel - niet met minder tevreden zijn dan met de rechten die in de grondwet gegarandeerd waren.

De brochure, die bij lezing wat tegenvalt, handelt over de vrijheid van de seminaries en vormt een prelude op de latere onderwijsgeschriften. Van Bommel stelde uitdrukkelijk vast dat het gouvernement dezelfde weg volgde als Jozef II, dat die gang van zaken fataal was, toen en nu. Hij stak de hand uit naar de liberalen en gaf zijn visitekaartje van Unionist af. De ministers moesten hun pogingen om de liberalen en katholieken te scheiden staken. Ondanks hun religieuze verschillen streven die twee partijen immers naar een gezamenlijk doel: volledige vrijheid van godsdienst en meningsuiting en daardoor de herovering van hun politieke rechten. De petitiebeweging acht van Bommel een gerechtvaardigd strijdmiddel: ze is de schuld van de ministers zelf. Twee dagen na de beruchte twintigste juni heeft de koning in Luik het petitoneren 'une conduite infâme' genoemd: achter die

1) *Registro* 262.

2) Bruxelles (septembre) 1829. Een Nederlandse vertaling verscheen in 1829 bij Langenhuyzen te 's-Gravenhage.

ongelukkige uitlating hoort men - aldus de schrijver van de *Trois Chapitres* - de influisteringen van raadslieden die de koning een *systeem van wantrouwen* opdringen. Daarom moeten ambtenaren die het vertrouwen van de katholieken genieten, het Departement van Eeredienst leiden. Geen protestant als D. J. van Ewijk noch iemand als van Ghert die alles bederft wat hij aanraakt, horen te beslissen over zaken die de katholieken aangaan. De commissie uit de Raad van State voor de zaken van R.C. Eeredienst moet 'vernietigd' worden, omdat zij 'het vertrouwen in de weg staat'¹.

Van Bommel verwonderde zich erover dat de geestelijkheid zo slecht opkwam voor haar constitutionele rechten. Na 1825 heeft het gouvernement een reeks kunstgrepen uitgevoerd. Het ging nog verder dan tijdens de schuilkerkenperiode; toen was de toelating tot de seminaries vrij van regeringsbemoeienis. Het doel van de gouvernementsspolitiek is geen protestantisering van de katholieke bevolking, maar ondermijning van de orthodoxie. Den Haag preekt godsdienstige verdraagzaamheid, maar wil naar Duits aufgeklärt voorbeeld onderwerping van de kerk aan de staat en probeert de banden met de Heilige Stoel losser te maken². - Onder de katholieken in het Verenigd Koninkrijk - aldus nog steeds van Bommel - groeit de ontevredenheid; 'ten einde onlusten te voorkomen' breke het gouvernement eindelijk met zijn stelsel van geven en weer terugnemen. De rechten van de katholieken, een onbelemmerde vrijheid van godsdienst op de eerste plaats, mogen niet langer worden geschaad.

De schrijver die zich achter het pseudoniem van 'un père de famille pétionnaire' verschool, trok met zijn pamflet inderdaad de aandacht in Brussel. Buiten de Brabantse hoofdstad is het minder bekend geworden. Pas negen jaar later ontmaskerde de auteur zich. Voor het vinden van een drukker heeft Peyrot gezorgd; op 26 augustus werd met J. J. Vandenborgh, die nog gearzeld heeft uit vrees voor rechtsvervolging, een contract voor 2500 exemplaren getekend. Van Bommel was over zijn uitgever allesbehalve tevreden. Niet alleen wegens de massa drukfouten, maar vooral omdat Vandenborgh zo slecht voor de verspreiding zorgde. Verschillende kranten hadden geen recensie-exemplaar ontvangen, mensen als d'Hoogvorst en de Sécus hadden het boekje niet present gekregen en Capaccini moest het zelfs kopen. Dan zorgen de liberalen beter voor hun pamfletten, klonk zijn verzuchting³.

Van der Horst had weer inlichtingen verschaft en Peyrot copieerde het manuscript, opdat zelfs bij de drukker van Bommels handschrift niet ontdekt kon worden. Sterckx kwam elke dag overlezen wat van Bommel op schrift had gesteld. Heel waarschijnlijk heeft hij er ook voor gezorgd, dat al te dreigende revolutie-voorspellingen uit het

1) a.w. (Ned. vertaling) 78, 79.

2) idem 23-24.

3) van B. aan Peyrot 15 sept. 1829, *Luik (Peyrot)*; aantekeningen van Peyrot over de uitgave, *Luik (aff. eccl.)*.

manuscript geschrapt zijn. - Tielemans, de adjudant van de Unie-liberaal de Potter, dacht negen weken later dat van Bommel en Vilain XIV de auteurs van het vlugschrift waren. Anderen zagen in de Mérode en Robiano de verantwoordelijke personen. De Belgische bladen gaven over het algemeen waarderende recensies¹. In het Noorden heeft G. Groen van Prinsterer, de secretaris van het Kabinet des Konings, nog in september het boekje opgevraagd², misschien om het door te geven aan de koning. Willem I en Groen lazen ook het brochure'tje van J. R. Thorbecke, toen hoogleraar te Gent, waarin eveneens gepleit werd voor vrijheid van onderwijs in plaats van staatsmonopolie³. De koning heeft al in september geweten wie de auteur van de *Trois Chapitres* was. In de tweede helft van die maand is een Hollandse vertaling verschenen, waarvan twee honderd present-exemplaren in het Noorden zijn verzonden. Broere corrigeerde de drukproeven: mogelijk is hij ook de vertaler geweest⁴.

Vanaf het begin van die zomer fungeerden Capaccini en van Bommel beiden als leiders van de katholieken. Na 20 juni was van Bommel de invloedrijkste: hij bekeerde de internuntius en liet de Méan per rondschrijven instrueren, dat het K.B. genegeerd moest worden. Hij kan bovendien gelden als de voornaamste bewerker van het fameuze 2-oktoberbesluit.

Na het grandioze tuinfeest op Hageveld, door zijn aanhankelijke oud-leerling Leesberg beschreven, reisde hij nog in augustus voor goed naar het Zuiden. Van der Horst vertoefde in die maand in Noord-Frankrijk: hij sprak daar met de anti-Menaïssist Affre, de vicaris-generaal van het bisdom Amiens, over de vrijheid van onderwijs⁵. De eerste week van september begon te Brussel een reeks conferenties tussen van Bommel en enkele autoriteiten. Behalve over de placetering van de bisschopsbullae, waarover we nog spreken, onderhandelde hij met de Mey van Streefkerk, van Gobbelschroy, Capaccini en tenslotte met de koning over een nieuw koninklijk besluit voor het onderwijs. De Méan had geen rekest voor wijziging van het besluit van 20 juni ingediend, zodat hier duidelijk sprake gaat worden van een concessie van Willem I.

Deze was door Capaccini al bekend gemaakt met de ideeën van de *Trois Chapitres*. De koning heeft 14 september aan de internuntius gevraagd of van Bommel zich ter beschikking wilde houden⁶. Van Bommels vrijmoedigheid in zijn pamflet en de opwinding in het Zuiden

1) Monchamp 23 nt; *Catholique* van 18 sept.; *Courrier de la Meuse* van 23 sept.; *De Antwerpenaer* van 7 okt 1829.

2) *R.G.P.* LVIII, 200, 201.

3) I. J. Brugmans, *Thorbecke*, Haarlem 1948², blzz. 29-30.

4) van B. aan Peyrot (sept.); 27 en 20 okt. 1829, *Luik* (Peyrot); *Drie Verhandelingen over de twee besluiten van den 20 Juni betreffende het Collegium Philosophicum door eenen huisvader, petitie-teekenaar*, 's-Gravenhage 1829 (aanwezig Minderbroedersbibl. te Alverna).

5) van der H. aan van B. aug. 1829, *Utrecht* 173.

6) van B. aan Peyrot 15 sept. 1829, *Luik*.

deden de koning toegeven. Capaccini werd opnieuw ontboden om de facultatief-verklaring onder de loupe te nemen. Van Bommel kreeg steeds meer contact met de omgeving van de koning: eind september dineerde hij bij de Mey van Streefkerk, naar wie de koning in die dagen juist het liefst luisterde. Deze oordeelde met van Bommel: alles of niets. En in die zin adviseerde zelfs de Celles de koning¹.

De mogelijkheid Willem I te verwijderen van zijn anti-clericale adviseurs was aanwezig. Het ministerie trad niet meer als een team op, dat merkten we reeds aan van Maanens klachten. Op de koning zelf had van Bommel zijn hoop gesteld. Willem I ontbood dus een principeel tegenstander van zijn politiek, terwijl hij strikt genomen slechts met Capaccini te maken had. Hij verwachtte een oplossing van iemand, die zijn redeneringen ontwikkelde op basis van de grondwet².

Op 27 september was de pauselijke zaakgelastigde niet minder dan vier en een half uur bij de koning³; op 1 oktober is deze conferentie bijna drie uur lang voortgezet. De onbeperkte vrijheid van handelen voor de bisschoppen in hun seminaries vormde de kern van de besprekingen. De koning en Capaccini werden het tenslotte eens over een uit te vaardigen K.B., waarvan de tekst door van Bommel en Sterckx was opgesteld in de pastorie van hun vriend Willaert⁴. Dit K.B. was volgens Capaccini volmaakt, mits er niets aan veranderd werd. Wanneer de Commissie uit de Raad van State advies moest geven, zou alles weer bedorven worden. De internuntius merkte dat Willem I op eigen benen wilde staan. De koning heeft alleen de minister van binnenlandse zaken gehoord en deze wilde aan de katholieke verlangens wel tegemoet komen.

Van Bommel is 2 oktober bij de koning op audiëntie geweest⁵. Willem I droeg hem op een concept-besluit te redigeren: het zal wel gelijkluidend zijn geweest aan het ontwerp dat Capaccini de dag tevoren had aangeboden. De bisschoppen mochten krachtens het nieuwe K.B. dat die dag is ondertekend, hun seminaries openen, zoals door het concordaat was bepaald. Studenten die in het buitenland het Leuvense collegium hadden ontlopen, kregen zelfs toegang. Dit laatste maakte van Bommels triomf volledig: ook Broere en zijn vrienden konden hun studie regelmatig voortzetten.

De bisschop van Luik wist overigens heel goed dat zijn aandeel in de beslissing van 2 oktober belangrijk was⁶. Diezelfde dag gaf de koning hem de verzekering dat de opheffing van het collegium philosophicum binnen drie maanden zou volgen en voorts dat hij een

1) de Mey aan van B. 23 sept. 1829, *Rijksarchief (staatssecr. 6033, 4651)*; van B. aan Peyrot 29 sept., *Luik*.

2) de Mey, cf. vorige aant.

3) *Registro* 264, *Den Haag S.J.*

4) Simon I, 111; H. T. Colenbrander, *Willem I*, Amsterdam 1935, blz. 320.

5) J. Daris, *Histoire du diocèse et de la principauté de Liège*, Liège 1873, IV, 345vv; Albers I, 307vv; *Registro* 264vv; C. van Bommel, *Leerrede over het primaatschap van den Paus van Rome*, 's-Gravenhage 1838, blzz. 80-81; Monchamp 63.

6) Monchamp 46.

nieuwe directeur van R.C. Eredienst zou benoemen. Eindelijk zou van Gherts invloed geëlimineerd worden: 'die man moet weg' klonk het immers al jaren in de kring van van der Horst, van Bommel en Sterckx.

Van Bommel kon niet nalaten op te merken, dat het een veel gunstiger indruk zou maken, als de koning deze twee plannen meteen in daden omzette. Dit is niet gebeurd. Toch hebben beide mannen elkaar die dag een ogenblik gevonden: achter van Bommels pathetische uitspraak 'il (le Roi) m'a montré en ce jour mémorable son coeur paternel tout à découvert, celui encore de mon amour et de mon dévouement sans bornes', schuilt de zekerheid dat hun inzichten overeenkwamen op dat moment.

2 Oktober is een belangrijke datum geworden. Van toen af tot eind januari 1830 heeft deze volte face in de kerkelijke politiek geduurd. Daarna verliet de koning weer de ingeslagen weg, omdat die niet naar de verhoopte rust in het koninkrijk scheen te voeren.

De kardinaal-staatssecretaris liet van Bommel nadrukkelijk bedanken door Capaccini, die de H. Stoel natuurlijk had ingelicht over het aandeel van de Hollander in de onderhandelingen. De Belgische katholieken juichten nu hun vreugde over het K.B. niet uit zoals in het najaar van 1827: ze vreesden de band met de liberalen te schaden¹. Ze raakten in de volgende maanden steeds meer verstrikt in politieke grieven. Onderwijl voelden de Haagse hoge ambtenaren en de leden van de Raad van State zich rondweg beledigd. Van Maanen en van Ghert waren heftig verontwaardigd, dat slechts de onbetrouwbare van Gobelschroy geraadpleegd was.

Op 5 oktober kregen de drie nieuwe bisschoppen eindelijk toestemming tot uitoefening van hun functie. Men kan een parallel trekken met het niet-uitvoeren van het concordaat. In het vroege voorjaar had Capaccini een accoord bereikt over de benoemingen. Toen de bullae uit Rome waren aangekomen, nodigde de regering de bisschoppen uit om naar Brussel te komen: ze konden het koninklijk placet vragen en zouden daarna de stukken ontvangen. De bisschoppen van Doornik en Gent waren desnoods genegen, maar van Bommel verzette zich absoluut. De permanente commissie eiste bovendien een eed van trouw en de opneming van collegium philosophicum-alumni in de bisschoppelijke seminaries². Bij de wijding van Ondernard was van Ghert, de motor van de commissie, handig geweest en pas toegelaten, toen de ceremoniën in de privé-kapel haast geëindigd waren. Ook van Gobelschroy hield in juli vast aan de placetering, ondanks Capaccini's heftig verweer. De koning betoonde zich evenmin soepel, zeker na de tactische blunder tijdens zijn reis door de Zuidelijke provincies. Zijn uitlating dat het petitioneren 'une conduite infâme' was, riep daar een soort geuzenverzet wakker. - Het zag er niet naar uit, dat de regering

1) *R.G.P.* XXXI, 325.

2) Rapport van van Ghert 25 juni 1829, *Rijksarchief (Eredienst 367)*.

de eedsvoorwaarde zou laten vallen. Toen Capaccini in juli dreigde met een breuk tussen de H. Stoel en het Koninkrijk, gaf van Gobbelschroy de toezegging, de koning te verzoeken aan de internuntius nogmaals een onderhoud over deze aangelegenheid toe te staan¹.

Van Bommel was ervan overtuigd dat het gouvernement op den duur zou toegeven. Het moest zeker een einde maken aan zijn tactiek van toestaan en prijsgeven: het Monsterverbond werd immers levensgevaarlijk. Hoe langer hij daarom talmde met zijn reis naar Luik, des te minder moeilijkheden zouden de aanvaarding van zijn bisschopszetel in de weg gelegd worden. Dat verzekerde hij Capaccini en de Luikse vicaris-generaal J. A. Barrett al in de zomer: zij waren veel ongeduldiger!²

Van Bommel wilde zich met zijn collega's in stilzwijgen hullen, want op een officiële verklaring waarom de bisschoppen geen bezit van hun zetels namen, zou ongetwijfeld een openlijke strijd met het gouvernement volgen³. - Thorbecke kon aan van Bommel gedacht hebben, toen hij bij Groen over de wispelturige politiek van de regering klaagde. In plaats van beperkte uitvoering van het concordaat - aldus Thorbecke⁴ - 'protesteert de regering, maakt vervolgens door niets doen nog ongeduldiger, gaat daarna aan het werk met het plan om door de keuze van welgezinde bisschoppen het verlorene wederom in te halen, en laat zich ten laatste bisschoppen opdringen, zoals de (clericale) partij ze wenst.'

Capaccini was na zijn audiëntie van eind juli vrij optimistisch. Hij kreeg de indruk dat de regering zich niet tegen de H. Stoel keerde, maar tegen de clergé in wie ze een troep verblinde heethoofden zag⁵. Die indruk koesterde hij niet ten onrechte: de kerkelijke politiek van Willem I en zijn adviseurs is in de eerste plaats anti-ultramontaans geweest. Van Gobbelschroy en van Maanen wilden de 'dweep-en partij-zucht' uitroeien; zij vonden het ouderwets om een distinctie te maken tussen protestantse en katholieke staten. Zij maakten eigenlijk een tegenstelling tussen ultramontaans en 'echt-katholiek', d.w.z. katholiek in 'verlichte geest' en naar Duits model⁶.

Een inspecteur Wijnbeek kon dan ook veel beter opschieten met de rationalistische priester-professor Georg Hermes uit Bonn, met de aartsbisschop van Keulen en vicaris-generaal Hüsgens. Toen deze Hollander die collegium-leerlingen te Trier en Bonn moest kwartieren, vertelde dat deze jongelieden geen toegang tot de Belgische seminaries kregen, hadden zij immers verbaasd het hoofd geschud en gezegd: 'es

1) *Registro* sparsim vanaf 7 feb. 1829.

2) van B. aan Peyrot 25 juni 1829, *Luik*.

3) *Essai sur la manière de procéder dans les circonstances présentes, Luik (aff. eccl.)* Deze beschouwing bevat ook richtlijnen voor de oversten van de Hollandse Missie, voor het geval dat ook daar bisschoppen benoemd zouden worden.

4) Thorbecke aan Groen 11 juni 1829 (*R.G.P.* LVIII, 172-173).

5) *Registro* (26 juli 1829) 246.

6) Deze opmerkingen zijn gemaakt n.a.v. de oprichting van het tijdschrift *Katbolikon*. (*R.G.P.* XXXVII, 298-299, 300, 305-306; *Rijksarchief (Eredienst* 360, gearr. 14 feb. 1827).

ist ein Beweis dasz die Religion bei Ihnen keine Herzensache ist'¹. Dan voelde de verlichte Jan Wap, de jonge medewerker van van Ghert, de Duitse sfeer beter aan. Hij fulmineerde tegen de ultramontanen, omdat ze hun 'bevelen uit het Vatikaan' ontvingen, maar ook tegen de liberalen om 'hunne onbegrijpelijke en gedrogtelijke verbindtenis met de Ultramontanen'². Deze katholieke die een modelburger naar Willem's taal- en kerkelijke politiek mag heten, verhief troon boven altaar, waarschuwde voor de losbandigheid der drukpers en kon het leed niet overzien, wanneer de regering het openbaar onderwijs uit handen gaf, omdat de Jezuïeten er zich dan dadelijk meester van konden maken.

Tussen de onverzoenlijke ultramontanen van het Monsterverbond en de functionarissen rond van Maanen en de permanente commissie, naderden de ultramontaan van Bommel, de diplomaat Capaccini, van Gobbelschroy - die het oneens was met de permanente commissie³ - en tenslotte de koning-zelf elkaar. De koning ging niet tot het uiterste, zoals sommige van zijn adviseurs eisten. De permanente commissie vond het bijvoorbeeld zeer gevaarlijk om toegevend te zijn, al was het maar een ogenblik: de geestelijkheid zou immers niet tevreden zijn vooraleer zij alles had 'verkregen wat zij nodig acht om zich in alles van het tijdelijk gezag onafhankelijk te maken en zoo mogelijk boven hetzelfde te verheffen, en daarover te heerschen'⁴.

Na het Contich-incident verdedigde Capaccini ook in deze kwestie de zienswijze van van Bommel, die de aanvraag tot placetering van zijn bisschopsbul weigerde. Tijdens het banket ter ere van 's konings verjaardag - Capaccini had een ereplaats - heeft de handige Romein zijn slag geslagen: met ontwapenende directheid vroeg hij aan de koning af te zien van verdere vertraging. Een toezegging was het antwoord en op 30 augustus ontvingen de bisschoppen het verzoek om de officiële stukken in Brussel te komen ontvangen⁵.

Van Bommel heeft even niet goed raad geweten met die regeringsuitnodiging. Hij was achterdochtiger dan Capaccini en wilde minstens talmen om de kat uit de boom te kijken. Hij kon zich niet voorstellen dat het gouvernement plotseling zijn 'stelsel van wantrouwen' had losgelaten. - Peyrot had het nieuws doorgegeven; vanuit Burgh bij Leiden informeerde van Bommel of Capaccini zijn overkomst naar België wenselijk achtte. Voorzichtigheid is geraten: laten de bisschoppen zich vooral niet haasten, want of de regering eist de indiening van een verzoek om placetering van de stukken, of zij reikt ze voorwaardelijk over.

Van Bommel stelde voor tijd te winnen en vooraf te overleggen met anderen. Van de Velde en Delplancq moesten voorlopig liever niet

1) *Rijksarchief (Eredienst)* 347, 1-5.

2) J. J. F. Wap, *Antwoord aan de Verdwaalden onder mijne Landgenooten*, Brussel 1828, blz. 12, 31, 33-34.

3) Van Gobbelschroy aan de koning 26 feb. 1830, *Rijksarchief (Binnenl. Z. kabinet 26)*.

4) Permanente Commissie aan van Gobbelschroy 25 juli 1829, *Rijksarchief (Eredienst 367)*.

5) *Registro* 253, 255-256.

naar Brussel reizen. Voor Delplancq, over wie een Nederlands blad al bericht had dat hij binnenkort gewijd zou worden, hadden brieven niet voldoende resultaat: Sterckx moest hals over kop naar Doornik om hem uit te leggen, dat de regering waarschijnlijk voorwaarden zou verbinden aan de overhandiging van de bisschopsbulla. Delplancq die zich nooit met de politiek had bemoeid, zag geen bezwaren; de Gentse bisschop van de Velde weifelde en vroeg raad aan de president van het seminarie Herlaer, van Gils. Van Bommel wilde een ontmoeting met van de Velde arrangeren, opdat de Méan en Sterckx hem konden instrueren. Zelf zou hij intussen onderzoeken, waar angels en klemmen konden schuilen en hoe die verwijderd moesten worden. Hij berichtte van Gobbelschroy dat hij naar Brussel zou komen, zodra hij orde op zijn zaken had gesteld. Zijn vertrek uit het Noorden kon immers wel eens definitief zijn¹.

Van Bommel gedroeg zich ongetwijfeld weer als een onvervalste 'ultramontaan', maar zijn reserve bleek achteraf geen misplaatste enghartigheid. Het gouvernement, dat een maand tevoren de koning tot een geheim K.B. had aangespoord ter goedkeuring van een aanbod 'om eenen leerstoel ter onderwijzing der beginselen van de Gallicaansche Kerk te stichten'², had inderdaad nieuwe moeilijkheden. De eis bleef namelijk luiden, dat de bisschoppen eerst het placet moesten vragen.

In september kwam de crisis³. Capaccini onderhandelde intensief met de koning en later is van Bommel erbij gehaald. Geen van beiden gaf ook maar een duimbreed toe. Van Gils, door van de Velde naar zijn oordeel gevraagd, erkende een *non possumus* als de enig juiste houding.

De koning verkeerde weer in een andere stemming dan op zijn verjaardag: nu was hij geprikkeld omdat de nieuwe bisschoppen op 5 september het placet met een beperkende formule hadden aangevraagd 'om het tijdelijke te genieten, dat aan het episcopaat verbonden is'⁴. Van Bommel had dit aan van Gobbelschroy voorgesteld⁵. De minister poogde de koning te overreden⁶: 'het zoude niet onmogelijk zijn, dat de bisschoppen den aangewezen weg zouden weigeren te volgen, en dat zij op grond der beginselen reeds vooraf door den Courrier de la Meuse ontwikkeld, zouden beweren dat de grondwet niet toelaat, dat de civiele autoriteit zich met de bloot spirituele zaken bezig houde. Welke weigering dan een zeer lang uitstel in de bezitneming der bisschoppelijke zetels zoude veroorzaken, ja zelfs misschien tot eene geheele scheuring met de benoemde bisschoppen zoude kunnen leiden.'

Van Maanen en Verstolk vonden deze vrees van te weinig gewicht: wanneer de koning daarom toegaf, zou 'het constitutioneel monar-

1) van B. aan Peyrot 30 aug. 1829, *Luik (Peyrot)*.

2) K.B. van 30 Julij 1829 Zeer Geheim, *Rijksarchief (Eredienst 367)*.

3) Albers I, 274-276.

4) *Rijksarchief (Staatsreer.* 4 okt. 1829 n 108).

5) R.G.P. XXXVII, 648.

6) *i.a.p.* 645.

chaal bestaan' van de koning 'ten einde lopen'. De ultramontanen zochten immers de koninklijke macht te niet te doen. Het gedrag van de apostolieke factie - aldus deze heren - kan niet zwart genoeg worden afgeschilderd. De toestand is nu ongunstiger dan tijdens de concordatsonderhandelingen van de Celles te Rome, omdat 'de slecht denkende geestelijken . . . wederom meerdere toegang te Rome verkregen hebben'¹. De permanente commissie eiste natuurlijk, dat het placet zonder reserve werd gevraagd; het verzoek moest zelfs op zegel worden ingediend! Een model zouden de bisschoppen krijgen toegestuurd².

Begin oktober capituleerde de koning ook in deze kwestie. De toenemende onrust in het land is daar niet vreemd aan geweest, maar toch zal het de koning persoonlijk een zelfoverwinning hebben gekost. Het recht van placet rekende hij tot een van zijn prerogatieven en het collegium philosophicum was zijn lievelingsdenkbeeld geweest. - Van Bommel had gelijk gekregen: de regering deed concessies om uit haar verlegenheid te geraken. Tegenover Capaccini en van Bommel hadden de lieden van de permanente commissie gestaan. Van Gobbelschroy balanceerde al die tijd op het midden van de wip³.

In die eerste week van oktober behaalden de ultramontanen een dubbele overwinning. Eerst kwam het besluit dat de seminaries opstelde en vlak daarna, op 5 oktober, de toestemming voor de bisschoppen om hun functie te aanvaarden. Een belangrijke periode was nu afgesloten: in hun moeizame strijd van meer dan vier jaar hadden de adviseurs van de Méan getriomfeerd. De koning had zich verstaan met de leiders van de geestelijkheid, bij wie Capaccini zich had geschaard. De Goubaus, de van Maanens en van Gherten hadden de vlag moeten strijken voor de Mechelse kring.

1) *J.a.p.* 651, 653, 654.

2) Dotrengé namens de Permanente Commissie aan van Gobbelschroy 8 sept. 1829, *Rijksarchief (Eredienst 367)*.

3) *Registro* 260-264.

HOOFDSTUK V

MISLUKTE POGING TOT SAMENWERKING MET DE KONING

OP de dag dat de bisschoppen verlof kregen hun ambt te aanvaarden, leverde van Bommel een in twee dagen neergeschreven opstel in over de verhouding tussen kerk en staat. Met het onderwijs pamflet dat enige weken later verscheen, vormt dit *Système de liberté illimitée des cultes et des opinions religieuses, mis constitutionnellement en rapport avec la loi fondamentale du Royaume des Pays-Bas et spécialement appliqué au culte catholique*¹, zijn derde geschrift in twee maanden tijds. Van Bommel had zich in september tot hoog niveau opgewerkt. Hij wist zijn invloedrijke positie vlak bij de koning enige maanden te behouden. Opnieuw zien we geen beheerste deskundige aan het werk, maar een man van de praktijk, impulsief en enthousiast. Zijn manier van doen bracht hem eindelijk in conflict met de liberalen en katholieken van het Monsterverbond. Zijn logische betoogtrant, die zijn woorden zo'n merkwaardige aantrekkingskracht verlenen, heeft dus gefaald.

Op 2 oktober had de koning, die op het punt stond naar Den Haag te vertrekken, aan van Bommel gevraagd zo spoedig mogelijk een uiteenzetting te geven van zijn ideeën over de vrijheid, die de vorst volgens de grondwet aan zijn onderdanen moest geven. Willem I hoopte dat de oppositie automatisch zou verdwijnen, als hij méér vrijheid verleende. Van Bommel voldeed aan dat verzoek in 72 uur tijds, bij de curé de la Chapelle te Brussel, wiens kapelaan het manuscript copieerde. Hij heeft zijn gedachten inééns op papier gezet; tijd om de bladzijden te corrigeren kon hij zich nauwelijks gunnen. Vandaar de verontschuldiging voor 'mon griffonnage' en voor de doorhalingen. De kapelaan, die het opstel copieerde, klaagde dat hij van Bommels dictaat niet snel genoeg kon opnemen.

Het uitgangspunt van deze beschouwing over kerk en staat is de grondwet. Die bevat twee kardinale punten: vrijheid en bescherming van de godsdienst. De vrijheid is niet beperkt tot de geloofsovertuiging, maar betreft ook de eredienst. Als in een land met meer godsdiensten de staat een absolute neutraliteit in acht neemt, zal hij daar zelf van profiteren, omdat de goede zeden, de sociale orde en de wetten gerespecteerd worden. Het systeem van de *liberté illimitée*, de onbegrensde vrijheid, van een *laissez faire*-houding tegenover de religie is de enige mogelijkheid. Onder zo'n bewind zal het goed en blij leven zijn. Vanzelf zal dan de eenheid het van de twist winnen en de verdraagzaamheid zegevieren. Geen dogmatische tolerantie, want dat zou ongerijmd zijn, maar een praktische en burgerlijke tolerantie. Jammer

1) *Rijksarchief (Staatssecr. 5725, 26 okt. 1829 LaV29 geheim)*, afgedrukt door Monchamp 46-71.

genoeg bestaat dit utopia nog niet in Europa, wèl in Amerika, waar het rijke vruchten oplevert. De wonderlijke expansie van dat energieke volk, waarvan zelfs de slaven vol activiteit voor het welzijn van het vaderland werken, bewijst dit, aldus van Bommel. Het oude moederland Engeland, noch Frankrijk zijn zover. In Frankrijk dringen weliswaar de opvattingen van het tijdschrift de *Globe* tot steeds breder bevolkingskringen door, maar of zijn redacteurs zullen verstaan worden en Frankrijk gered, blijft voorlopig een open vraag.

Mocht het België gelukken deze volstreckte vrijheid te realiseren, dan zou dat slechts het werk van de koning kunnen zijn, omdat deze boven de tegenover elkaar staande partijen zetelt. De onbeperkte vrijheid zou de cirkel van het wederzijds wantrouwen kunnen breken. Nu bestaat deze helaas tussen de Belgische katholieken wier godsdienst vroeger geprivilegieerd was, en anderzijds de protestanten in het Noorden, die in dezelfde omstandigheden hebben verkeerd. De koning alléén kan dat bewerken. Wanneer de gelovigen hun godsdienst waarlijk onbelemmerd kunnen uitoefenen, zal het gemor uit het Zuiden verstommen. 'Fiat! Fiat!', eindigt deze passage.

Met die onbegrensde vrijheid is bescherming van de godsdienst door de staat niet in tegenspraak: de godsdienst draagt onschatbaar veel bij tot de rust in de maatschappij en tot eerbiediging van het gezag. De noodzakelijke steun aan de godsdienst is dan een soort tegenprestatie van de staat. Het kan gebeuren in de vorm van subsidies en, voor wat de katholieken aangaat, door teruggave van door Revolutie of Reformatie genaaste goederen.

Aan de practische toepassing van het vrijheidsbeginsel mankeert het nodige: in plaats van een *laissez faire* kluistert het gouvernement de Kerk. Van Bommel formuleerde enkele desiderata. Zaken die de katholieke godsdienst betreffen, moeten behandeld worden door ambtenaren die het vertrouwen van hun geloofsgenoten bezitten. Een onoverkomelijk obstakel is verder het collegium philosophicum *tel qu'il est*. De recente facultatiefverklaring neemt de inconsequentie niet weg, dat het gouvernement zich met het kerkelijk onderwijs bemoeit. Tegen een centraal seminarie, waarvan de staat de kosten draagt, maar waarover de bisschoppen de leiding hebben, is geen bezwaar: dat is conform het beginsel van een vrije, tegelijk gesubsidieerde, kerk in een vrije staat. Derhalve: of sluiting of reorganisatie van het Leuvense instituut op andere basis. Van Bommel dacht dat sluiting het wenselijkst was: het zou op het grote publiek een goede indruk maken. Misschien zou op initiatief van het episcopaat een dergelijk instituut later beter tot zijn recht komen.

Een steen des aanstoots bestaat er nog in de vorm van het koninklijk placet, een overblijfsel uit vroeger tijden toen de paus zekere indirecte macht over tijdelijke zaken werd toegeschreven. Evenzo dient de vaak willekeurige bemoeienis met pastoorbenoemingen zo spoedig mogelijk te verdwijnen. Zelfs na een personeelswijziging ten departemente hoort dit kwaad met wortel en tak uitgeroeid te worden: de ambte-

naren bezitten principieel geen zeggenschap daarover. Van Bommel maakte tenslotte nog bezwaar tegen de organieke artikelen van het concordaat van 1801, tegen de bestaande regeling van de katholieke feestdagen, tegen de belemmeringen voor kloosterorden die zich binnen het koninkrijk willen vestigen en tegen de dienstplicht-regeling voor seminaristen. Verbeteringen in liberale zin kunnen gemakkelijk tot stand komen.

Deze redenering was een variatie op een ouder thema: van Bommels rapport aan de Méan in het najaar van 1826¹. De overeenkomst is opvallend, zelfs de volgorde is ongeveer dezelfde. Ofschoon die beschouwing vermoedelijk niet op zijn schrijftafel heeft gelegen, moet ze hem toch als voorbeeld gediend hebben. Alleen het defensieve, anti-gouvernementele accent is veranderd in een dringend beroep op loyale samenwerking. Daaruit blijkt weer duidelijk dat van Bommel geen absolute scheiding van Kerk en staat voorstond.

De Mey van Streefkerk, de secretaris van staat, overhandigde het opstel aan de koning, die het dadelijk doorlas. 'Il me met dans un nouveau monde', zou de reactie van Willem I geweest zijn. Hij vond van Bommels visie zeer belangrijk². Dat hij niet tot drastische koerswijziging besloot, weet van Bommel aan het geprikkeld debat, dat zich gedurende de volgende weken in de Staten Generaal ontwikkelde. De protestantse oppositie, door minister van Maanen gelanceerd, zou de soevereïn hebben teruggehouden.

Na zijn besprekingen met Capaccini, van Gobbelschroy en Willem I was van Bommel begin oktober 1829 ervan overtuigd, dat de koning zelf de publieke opinie kon veranderen door werkelijke toepassing van de liberale grondwet. De koning meende het eerlijk; het ogenblik was gunstig en op deze basis kon een vruchtbare samenwerking, een principiële relatie tussen Kerk en staat gestabiliseerd worden. - Er was in België heel wat veranderd sedert 1815: toen werd de grondwet verworpen, nu deed een bisschop een dringend beroep op diezelfde grondwet. Het is de ontwikkeling van de Broglie naar Sterckx, maar ook die van de Méan in 1816 naar 1825 en later!

Van Bommel geloofde nu rotsvast op de juiste weg te zijn. Hij dacht dat niet alleen de koning, maar ook van Gobbelschroy en de Mey van Streefkerk in doorvoering van een algehele vrijheid van godsdienst de enige oplossing zagen. Met het protestantse sentiment dat de niet-katholieke Willem I op de duur toch weer deed aarzelen, heeft de bisschop-diplomaat in al zijn enthousiasme geen rekening gehouden. Pas na zijn eerste Herderlijke Brief in februari 1830 heeft hij blijkbaar ingezien, dat zijn poging tot samenwerking met het gouvernement op een mislukking uitliep: sedertdien zou hij slechts de waarschuwing herhalen, dat het regeringswantrouwen het Zuiden steeds scherper prikkelde. Eigenlijk mag men niet van een échec van van Bommel ge-

1) boven, blz. 59.

2) De Mey aan van Gobbelschroy 16 okt. 1829, *Rijksarchief (Staatssecr. 6033, 4651)*.

wagen: voor een toestand als door hem gewild was de tijd niet rijp. De ideeën van het *Système* zijn te beschouwen als de formulering van een theorie, die in later jaren de Fransman Montalembert tot zijn program verklaarde. De denkbeelden van 1829 heeft van Bommel herhaald en uitgewerkt in zijn onderwijsgeschriften; ze zijn de winst van een katholieke renaissance, van de generatie ná de revolutie, die de kloof tussen kerk en wereld wilde overbruggen. Sommigen wilden de band tussen kerk en staat verbreken, maar anderen - zoals van Bommel - wensten een wederzijdse onafhankelijkheid, die steun aan elkaar niet uitsloot. Een apostolische instelling hebben ze gemeenschappelijk.

Bid dat de koning in zijn gunstige dispositie blijft, vroeg van Bommel aan Peyrot¹ na de beëindiging van zijn werk. Op diezelfde vijfde oktober spoorde hij de aartsbisschop aan een dankbrief tot de koning te richten². Die zal daarvoor wel erg gevoelig zijn. Het concept voor zo'n schrijven was er natuurlijk bijgevoegd. De Méan moest de brief zo spoedig mogelijk naar de koning sturen, of liever nog: hem door Sterckx aan de Mey van Streefkerk laten overhandigen. Van Bommel eindigde zijn brief aan de Méan met een vergenoegd: 'Les bulles sont placetées, cependant dans mon travail (n.l. het *Système*), je me moque du placet.'

Zijn stemming bleef twee weken lang overmoedig; hij voelde zich de grote man van het ogenblik. Broere stelde hij gerust: 'aucune arrière-pensée de la part du Roi, et c'est moi qui vous en assure'³. - Hij 'stuurde' van Crombrugghe met een brief naar de Mey; in zijn *Catholique* moest de Gentse priester maar een dankbaar artikel opnemen⁴. Van Crombrugghe heeft ook een copie van het *Système* gekregen. Van Bommel kon 'wel 25 pikante anecdoten' uit het overleg vertellen; als Peyrot de copie van het *Système* las, zou hij zien in welke richting zijn bloedverwant de koning wilde loodsen. De ministers, speciaal van Gobbelschroy, bewerkte hij 'pour leur faire dévorer d'avance cette liberté illimitée'. Kortom: 's konings naaste medewerkers schenen marionetten te zijn van een nieuwe regisseur. De Méan kreeg nieuwe instructies: hij moest goede professoren voor zijn heropende seminaries benoemen. President Collier was om zijn voorkeur voor het absolutisme daarvoor niet de juiste man; als hij de aartsbisschop was, zou van Bommel Collier groot-vicariss maken, heel het seminarie-personeel vernieuwen en bijvoorbeeld de Ram benoemen⁵.

Tot ongeveer midden oktober heeft dit geduurd, toen bedaarde de opwinding van de homo novus. - Had de koning op hem als een deus

1) van B. aan Peyrot 5 okt. 1829, *Luik* (Peyrot).

2) van B. aan de Méan 5 okt. 1829, *Mechelen* (de Méan farde 26). De aartsbisschop heeft inderdaad in een brief aan de koning en door een herderlijke brief uiting gegeven aan zijn voldoening: Albers I, 310, 312.

3) van B. aan Broere 7 okt. 1829, *Warmond*.

4) van B. aan van Crombrugghe 3 okt. 1829: Pieraerts-Desmet a.w. 115-116.

5) van B. aan Peyrot 7 okt. 1829 (Monchamp 71-72); van B. aan de Méan 20 okt. 1829, *Mechelen* (de Méan farde 26).

ex machina al zijn hoop gesteld? Want hij was onderhand radeloos door de oppositie van het Monsterverbond, van de Brusselse en Luikse liberalen en de clergé in Vlaanderen.

Capaccini en de Mechelse groep waren aanvankelijk tevreden. Maar nu moesten de schapen hun herders volgen, en dat zou mislukken. De besluiten van 2 oktober hadden eerder genomen moeten worden, of minstens door een duidelijke koerswijziging gevolgd. Waren in oktober de desiderata van het *Système* vervuld, dan had de regering de liberaal-katholieke Unie misschien nog kunnen splijten. Nu ging alles te weifelend en traag. De publieke opinie was niet gewonnen, alleen maar de katholieke leiding te Mechelen. De liberale pers waarschuwde de katholieken, zich niet te laten misleiden en tevreden te zijn. De koning keerde terug op zijn schreden: zijn teleurgestelde adviseurs hebben daar ongetwijfeld toe bijgedragen. Schrant vroeg klagend aan van Maanen of hij nu vijftien jaar lang rust, fortuin en vrienden had geofferd voor dit resultaat: een dubbelhartige Italiaan als werktuig van de aartsbisschop misbruik te zien maken van 's konings vertrouwen? En de anti-papistische van Maanen-cliënt Bergmann wist dat speciaal van Bommel de onheilbewerker was¹. De querulant Wiselius had gehoord 'dat de Heer van Bommel de ziel en het leven is van de Luiksche confederatie' alsmede, dat deze ook 'de steller is geweest van de hevigste uitvallen van Sasse van Isselt' in de Kamer. Overigens in deze zaken niet alléén: 'in alles is de Heer van Bommel de aandrijver'².

Er was nog een andere reden waarom na de dageraad van 2 oktober de zon niet doorbrak: sedert die maand sloot de Mechelse kring niet meer en verloor daardoor aan kracht. Al voordien waren nuances te onderscheiden, maar nu bleek wel heel duidelijk dat van Bommel en van der Horst op de ingeslagen weg voortgingen, terwijl de anderen niet volgden. De Méan werd meer en meer beheerst door de voorzichtigere en gematigde Sterckx. Van Crombrughe die in de zomer nog een belangrijke stem in het kapittel had, scheen terug te vallen in het traditionele Gentse conservatisme, iets waarover van der Horst zich dadelijk heeft geërgerd. Deze oud-president van het college te Aalst was een heftig anti-menaïssist en stond om zijn aversie van het niet-katholieke gouvernement in Haagse kringen bekend als een echte Jezuïet. Capaccini vond van Bommel ook al te weinig gereserveerd tegenover koning en ministers. Hij probeerde een eigen weg te bewandelen, maar verwierf daardoor de gunst van de Belgische pers toch niet. In het Zuiden werd de oppositie algemeen en in de Kamer werden de tegenstellingen steeds scherper waarneembaar³.

Van Bommel was enkele dagen na de inlevering van het *Système* naar Den Haag vertrokken. Hij zag zijn positie met de dag moeilijker worden. Omdat hij het vertrouwen van alle partijen scheen te hebben,

1) Terlinden II, 276.

2) Wiselius aan van Maanen 17 okt. en 15 dec. 1829, *Rijksarchief (van Maanen n 85)*.

3) Simon I, 111-112.

was het lastig het iedereen naar de zin te maken¹. De krantenlezers wisten van de audiënties bij de koning. De unionisten vreesden dat van Bommel in zijn ijver om de koning te bekeren zich door het gouvernement om de tuin liet leiden. Men viel hem in oktober trouwens van verschillende zijden aan.

Van Bommel signaleerde een crisis: hij verwachtte een gunstige ontwikkeling na en op grond van zijn gesprekken met de koning. Maar de *Courrier des Pays-Bas* schreef dat zijn pleidooi voor gematigdheid alles zou bederven. Capaccini werd steeds bezorgder en heeft nog een hele dag lang met van Bommel geconfereerd bij de Peyrots in Antwerpen².

Buitenlandse waarnemers constateerden een politieke chaos: het Monsterverbond was immers niet doorbroken en ongetwijfeld zouden de katholieke afgevaardigden in de komende Kamerdebatten de liberalen steunen. De koning wist geen partij te kiezen; hij was onzeker, verleende concessies en trok die later weer in. Dat is nu een koning naar de mode van de eeuw, schamperde de Oostenrijkse gezant³.

Dezelfde diplomaat meldde Klemens von Metternich, dat de Celles en van Bommel op verzoek van de koning de gemoederen van de Kamerleden in Den Haag poogden te kalmeren. Beide mannen preekten wel gematigdheid en eendracht, spoorden aan het verleden te vergeten en verzekerden stellig dat de koning de grieven zou wegnemen, maar de oppositie geloofde niet aan beloften. - Deze mededeling klinkt allesbehalve onwaarschijnlijk. Van Gobbelschroy en de Celles zijn van Bommel inderdaad bij van der Horst gaan opzoeken⁴. Ook hield van Bommel rekening met de mogelijkheid dat de koning de datum voor zijn wijding zou uitstellen⁵. Begin november zouden de oppositiebladen lucht gekregen hebben van deze bemiddelingspogingen. Volgens de Oostenrijkse en Deense gezanten tenminste⁶. De Celles protesteerde in enkele bladen en van Bommel verliet onmiddellijk de residentie. - Maar dat vertrek stond in verband met zijn wijding te Luik.

Na het K.B. van 2 oktober heeft van Bommel de onderwijskwestie ineens en principieel willen regelen. Het collegium philosophicum was nu wel facultatief, maar er bleven nog wensen genoeg over. Omdat in de Staten-Generaal een onderwijs-wetsontwerp aan de orde kwam, schreef hij weer een nieuwe brochure: zijn derde in zeven weken⁷. *Laissez faire* luidde het uitdagende motto. Het vlugschrift doet onrustig en pathetisch aan; een groot aantal citaten maakt de uiteenzetting

1) van B. aan Peyrot 20 en 29 okt. 1829, *Luik*.

2) van B. aan Peyrot 29, 30 okt. en 3 nov. 1829, *Luik*; *Registro* 274-275, *Den Haag S.J.*

3) Mier aan von Metternich 31 okt. 1829: *R.G.P.* XXXI, 325.

4) Th. Juste, *La révolution belge de 1830*, Den Haag 1872, blz. 158; van B. aan Peyrot 3 nov. 1829, *Luik*.

5) van B. aan Peyrot 29 okt. 1829, *Luik*.

6) Mier aan von Metternich 16 nov. 1829; Selby aan Schimmelmänn 28 nov. 1829, *R.G.P.* XXXI, resp. 326 en 424.

7) *Essai sur le Monopole de l'enseignement aux Pays-Bas*, Anvers 1829.

nodeloos lang. Dat de auteur al te drukke werkweken achter zich had, is duidelijk merkbaar.

Van Bommel stelde in zijn *Essai sur le Monopole*, dat de onderwijs-vrijheid het palladium van alle andere vrijheden vormt. Er bestaan twee mogelijkheden: onherroepelijk absolutisme als consequentie van het bestaande monopolie-systeem, of onbeperkte doorvoering van de grondwettelijke vrijheid, waardoor de Belgische tradities geëerbiedigd worden. Het gouvernement heeft tot nu toe niet weten te kiezen en beproeft een *système mitoyen*, waardoor het verzet van twee kanten rijst.

Van Bommel simplificeerde de toestand ongetwijfeld. Toch was het waar dat de onderwijspolitiek vanaf 1825 het monopoliestelsel ontken-de, maar dat datzelfde stelsel tegelijkertijd vigeerde! - In een lang histo-risch overzicht en met veel citaten uit Condorcet en Robespierre be-streed dan Bommel Goubau en van Ghert, die deden alsof het onder-wijs een exclusief koninklijk prerogatief is en tot de regalia behoort. Dit soort absolutisme is identiek met geestelijke vrijheidsberoving. Volgens de grondwet is het onderwijs een voorwerp van aanhoudende zorg voor de regering: dit betekent dat de staat bescherming biedt, maar niet dat hij kan *dogmatiseren*.

Tegenover van Bommels verwerping van het staatsmonopolie en zijn geëiste vrijheid voor het onderwijs, stelden zich de Hollandse onderwijsautoriteiten, die in de sfeer van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen leefden. Meer vrijheid vonden de belijders van een alge-meen christendom boven geloofsverdeeldheid hoogst ongewenst, om-dat bandeloosheid er het gevolg van zou zijn. De staat zou onder-mijnd worden. De Rotterdammer P. de Raadt, een man uit de praktijk van het onderwijs, vond dat iedere bestrijder van de wet van 1806, die de woorden monopolie en dwingelandij in de mond nam, al daardoor toonde, dat hij geen oog had voor de weldadige gevolgen van het laatste geschenk van de Republiek aan de beschaafde wereld¹. Wie op meer vrijheid aandringt, zou wel eens heimelijk denationalisering van het onderwijs bedoelen. En dat is in strijd met de aanhoudende zorg die de regering moet hebben. Het gevaar bestaat dat de nieuwe onder-wijswet het beste wat de achttiende-eeuwse maatschappijen hebben nagelaten, zal verloochenen.

Lijnrecht verzette de Raadt zich tegen van Bommels *Essai*²: 'De noordelijke provincien. . . beschouwen de wetten op het onderwijs als het Palladium der gewetensvrijheid, die de kern, de ziel, het wezen is van den Nederlandschen staat, en (zij) maken aanspraak op het onge-stoord bezit dier wetten, als op een voorvaderlijk erfgoed.' De Raadt verwijst in een voetnoot naar van Bommel als hij het heeft over 'de

1) P. de Raadt, *Brief over de wetten op het Lager Onderwijs aan den Heer J. Corver Hooft bij zijne benoeming tot voorzitter der Tweede Kamer der Staten Generaal*, Rotterdam 1829.

2) P. de Raadt, *De Wetten op het Lager Onderwijs in het Koninkrijk der Nederlanden, ge-schiedkundig beschouwd als een Eigendom der Noord-Nederlanders, en de geest en strekking dier wetten opvoedkundig verdedigd*, Rotterdam 1830. Van Bommel wordt met name genoemd op blzz. 82, 101-104.

zoo boos als ongepast verzonnene naam van Monopolie.' Het zijn juist de ultramontanen die naar een *geestelijke monopolie* streven.

Het Hollands-conservatieve standpunt van mensen als de Raadt werd ook afgewezen door de doctrinaire liberalen. De jonge Thorbecke stond vrij onverschillig tegenover het staatsmonopolie op het onderwijs en trok de vrees dat staatsgevaarlijke ideeën op de bijzondere school konden worden onderwezen, ad absurdum door: dan mocht men de leerlingen wel gaan kazerneren! Overigens sprak Thorbecke zich in die tijd niet uit over de verhouding kerk en school¹.

In religiosis was het feitelijk geen papenhaat waardoor conservatieven als de Raadt zich lieten leiden, maar veeleer een Aufklärungs-christendom uit de optimistische achttiende eeuw, toen de filantropische maatschappijen ijverden voor een onbezorgd geluk voor alle mensen. De orthodox-christelijke revivals leken voor het algemeen christendom een bedreiging: godsdiensttwisten en sectenhaat zouden terugkeren en alle winst van de achttiende eeuw zou te niet gaan. In naburige landen sprak men immers al van Restauratie der Middeleeuwse denkbeelden, vreemd en vijandig aan de moderne, verlichte tijd? Het doel daarvan 'is gewetensdwang met zijn geheelen zwarten stoet: een monster, dat rivieren van bloed en tranen heeft doen stromen'². Nu zal het bijzonder godsdienstonderwijs de nationale een-dracht in de scholen ondermijnen. Wie zou niet schrikken van van Bommels uitspraak: 'la tolérance religieuse ou dogmatique n'est et ne sera jamais qu'une absurdité'³?

Van Bommel wilde in de nieuwe onderwijswet geen concessie zien, maar een rechtsherstel, een voortgaan op de 2 oktober ingeslagen weg. Opnieuw wees hij op het belang van de rust in de staat. Het gevaar van een uitbarsting achtte hij niet denkbeeldig. Laten daarom katholieken, liberalen en protestanten zonder bijgedachten elkaar de hand reiken en een *système de liberté illimitée* aanvaarden.

Op 3 november had van Bommel een onderhoud van twee uur met de koning; hij kreeg toen de stellige toezegging dat het collegium philosophicum zou worden opgeheven. De bisschop kon optimistisch zijn, omdat van Gobbelschroy hem had verzekerd dat de wet op het onderwijs gunstig zou uitvallen. Maar Groen, de ministerraad en de Raad van State brachten verschillende beperkende clausulen in het ontwerp, zodat tegen midden november alle enthousiasme weer bekoelde⁴. Pas maanden later volgden enkele concessies: een wet kwam niet tot stand. Wat de koning deed in die jaren, was feitelijk niet meer dan weifelen: hij scheen toe te geven ondanks een anti-katholieke pers en

1) Brugmans, *Thorbecke*, 28-29, 142; L. W. G. Scholten, *Thorbecke en de vrijheid van onderwijs tot 1848*, Utrecht 1928, blzz. 86-87.

2) De Raadt, *De Wetten* 66.

3) *Essai* 171, aangehaald door de Raadt, *De Wetten* 102, 103.

4) van B. aan kanunnik Hovent 3 nov. 1829, *Meebelen (de Méan)*; S. Stokman, *De Religieuzen a.w.* 284vv; Monchamp 31; D. Langedijk, *De Geschiedenis van het Protestant Christelijk Onderwijs*, Delft 1953, blzz. 32vv.

soms tegen de zin van zijn raadslieden, maar die concessies lieten vaak lang op zich wachten en bevredigden bovendien haast niemand¹.

In de zaak van de van anti-clericaal tot unie-liberaal bekeerde de Potter is van Bommel die maand eveneens betrokken geweest². De Belg was in een van de beruchte persprocessen veroordeeld. Toen nu een Brusselse liberaal aan Louis de Potter had megedeeld, dat op het ministerie zijn verzoek om gratie lag, heeft de veroordeelde vanuit de gevangenis *Des Petits Carmes* aan van Bommel gevraagd om tijdens een van diens audiënties de koning erop te wijzen, dat dit stuk alleen maar vals kon zijn. De Potter verwees van Bommel voor meer bijzonderheden naar zijn alter ego Tielemans, een referendaris op het ministerie van buitenlandse zaken. De Potter verklaarde er niet aan te denken, de regering uit een lastig parket te helpen door gratie te verzoeken: 'je ne puis, et vous sentez cela, Monseigneur, aussi bien que moi, lui demander grace'³.

Van Bommel zal deze bemiddeling niet hebben kunnen of willen weigeren. Een katholiek unionist als het Kamerlid de Sécus werkte samen met de Potter: waarom zou de schrijver van de *Trois Chapitres*, die hulde had gebracht aan de liberalen, nu in zijn poging om katholieken en gouvernement te verzoenen, niet tegelijkertijd de liberalen willen meevoeren? Later, in het voorjaar van 1830 en nogmaals in 1832 en 1838, stelde de Hollandse pers het voor alsof van Bommel met de Potter een samenzwering had gesmeed, om door een revolutie het Verenigd Koninkrijk te splitsen. Zo'n complot is een anti-papistisch spookbeeld geweest: al maanden voor de Scheiding bestond tussen de Luikse bisschop en de Potter en Tielemans geen contact meer. In de correspondentie van de twee liberale vrienden komt van Bommels naam of schuilnaam *Melchisedech* nergens voor.

Van Bommel heeft nooit met de Potter gesproken: van Tielemans die van Bommel twee of drie maal zag, heeft hij slechts twee briefjes gekregen, welke in originali aan de minister doorgegeven zijn. Bij nader contact zal van Bommel achter de liberale heethoofden, die hem de codenaam van Melchisedech, de hogepriester, gaven, de vrijmetelaars ontdekt hebben: zij zullen hem te onbetrouwbaar geweest zijn. Van hun kant hebben de Potter en Tielemans van Bommel kennelijk slechts willen gebruiken, zeker niet met hem willen samenwerken. Het is te merken aan de zelfbewuste en soms hautaine toon in hun brieven⁴.

Had de Luikse bisschop succes met de overhandiging van de Potters protest aan de koning? Hij hoorde van Willem I persoonlijk dat het stuk in kwestie niet eens bestond. Tielemans kreeg de protestbrief

1) Stokman 289-292, 307.

2) Monchamp 29-35; *De Katholiek* (1852) 286-287.

3) L. de Potter aan van B. 10 en 12 nov. 1829, *Luik (corr. pol.)*: Monchamp (72-76) geeft abusievelijk oktober op; van B., *Leerrede . . . van 1838*, blzz. 81-82.

4) o.a. Colenbrander, *Willem I*, 350; de Potter, *Souvenirs*, Bruxelles 1840 (Ned. vertaling te Dordrecht 1840, I, 46-48).

toen terug. Tegelijkertijd spoorde van Bommel de gevangene in de *Petits Carmes* aan een rekest in te dienen, omdat hij wel gemerkt had dat de koning tot gratieverlening geneigd was. Maar dat bleef de Potter weigeren.

Capaccini hoorde later nog, dat van Bommel aan de Potter beloofd zou hebben, de katholieken vrijheid van onderwijs en drukpers en ministeriële verantwoordelijkheid te laten eisen. De Potter zou er dan voor zorgen, dat de liberalen de katholieke wensen ondersteunden¹. Dit gerucht kan een motief geweest zijn voor Capaccini's steeds verdere distantieering van van Bommel na maart 1830. De internuntius had trouwens al eerder blijk gegeven van zijn afkeer van het Monsterverbond en ervoor gewaarschuwd, betrekkingen met het liberale 'cannille' aan te knopen.

De 'affaire' van Bommel-de Potter is overigens op sommige punten niet helemaal helder. Het schijnt dat de bisschop zich tijdens een van zijn ontmoetingen met Tielemans bij van der Horst - le rendez-vous général - onvoorzichtig heeft uitgelaten. Sindsdien hield de prins van Oranje hem voor een intrigant. De koning werd ook al veel gereserveerder jegens van Bommel², toen hem in maart dergelijke berichten bereikten.

Begin november begaf van Bommel zich van Den Haag via Antwerpen naar Luik, waar de wijding op zondag 15 november zou plaats hebben. Tien dagen ervoor was in de *Peyrotterie* een diner aangericht voor de bisschop, mevrouw Gillès-de Pelichy, Sterckx, douairière Gillès-de Prez, Delplancq, Peyrot zelf, Louis Gillès, Sophie Gillès, François de Crassier, van de Velde, mevrouw Peyrot-van Bommel, Capaccini en mevrouw Gillès-Roos. Tijdens dit intieme feest werden natuurlijk veel tafelgedichtjes opgezegd, waarin *Pieux van Bommel* steevast op *l'Eternel* rijmde. Na afloop speelde Capaccini met de kinderen Peyrot en improviseerde grappige Italiaanse versjes voor hen³.

Een uitgebreide schare familieleden en kennissen - van Bommels, van der Kuns, van Berkels, van Rijkevorsels, C. L. van Wijkerslooth, Henri de Wijs uit Den Bosch -, Luikse adel en kerkelijke autoriteiten zagen van Bommel op de dag van de wijding, 's morgens om negen uur, doodsbleek de altaartrappen bestijgen. Als consecrator fungeerde Ondernard; hij werd geassisteerd door Delplancq en Barrett. Charles van der Horst had de mijter gegeven; deze boezemvriend kon niet aanwezig zijn omdat de bisschop van Gent in die dagen bij hem logeerde. Van Niel had de albe van Brusselse kant geschonken, de Peyrots het bisschopskruis met ketting. Jean van der Kun de waterpul en Blommaert de twee ringen.

Tegen de middag waren de plechtigheden afgelopen. Na een receptie en bezichtiging van het paleis volgde een diner voor de geestelijk-

1) *Registro* 354. 2) *Registro* 364.

3) Peyrot verzorgde het verslag van al deze gebeurtenissen, *Luik (aff. pers.)*.

heid. 's Maandags kwam het diner voor de familie, waarbij tevens van Wijckerslooth, Barrett, het kamerlid Nicolaï, advocaat Bellefroid, baron de Crassier, Delplancq, Beekman, de gouverneur van Maastricht en zijn vrouw, graaf d'Hamal, Ondernard, Jacques Blommaert en de Luikse gouverneur Sandberg tegenwoordig waren. Officiële toasten bleven achterwege, omdat de pasgewijde bisschop eerst zijn eed voor de koning wilde afleggen. Dinsdags vertrokken de gasten en daags daarna van Bommel zelf: over Brussel reisde hij naar de aartsbisschop te Mechelen en vandaar via Antwerpen per boot naar Rotterdam, waar hij bij de familie van Schelle logeerde. Zondag 22 november arriveerde hij bij van der Horst.

De politieke verwarring in Den Haag¹ bleek eerder toegenomen dan verminderd. De oppositie eiste het ontslag van minister van Maanen. 'Rien ne fait espérer que le budget passera', meldde de Deense gezant. Een Oostenrijks waarnemer voorspelde dat de tien-jaarlijkse begroting, die in het voorjaar al in eerste ontwerp was verworpen, de koning belangrijke concessies zou kosten². Dat Willem I geen partij wist te kiezen en steeds maar halve maatregelen nam of achter de feiten aanliep, beschouwde men toen al als zijn voornaamste fout. De prins van Oranje schreef aan zijn zwager de tsaar: 'le Roi ne sait pas mener sa barque'.

In de Kamerdebatten om de begroting en door een hernieuwde petitiebeweging beten Zuid en Noord, oppositie en gouvernement steeds feller naar elkaar. Tegen het persoonlijk beleid van Willem I verzette zich - al was het om andere redenen dan in het Zuiden - ook een Amsterdamse coterie. De Amsterdammer J. Corver Hooft werd in plaats van de regeringscandidaat Beelaerts van Blokland met steun van de zuidelijke oppositie tot voorzitter van de Tweede Kamer gekozen³.

Capaccini zag de uitvoering van het concordaat en de uiteindelijke regeling van de kerkelijke aangelegenheden in het noorden bedreigd door de overgeprikkeldheid der partijen, van de oppositie en het gouvernement. De katholieken toonden zich niet erkentelijk voor 's konings maatregelen van 2 oktober en leken zich nu over de hele linie tegen de burgerlijke overheid te verzetten. Een welwillende brief van de paus kon 's konings verbittering over de agitatie van het Monsterverbond, dat intact bléef, niet wegnemen. De internuntius betreurde de verhitte persartikelen van de groep de Mérode en de Robiano evenzeer als het verzenden van de petitie, vaak het eerst door de dorps-pastors ondertekend. Capaccini adviseerde in de dagen dat de koninklijke boodschap ontstond nog in de trant van oktober: onbeperkte vrijheid van godsdienst volgens van Bommels geloofsbelijdenis in het *Système*. De koning alleen kan de kloof tussen België en Den Haag overbruggen en het zuidelijk wantrouwen tegen het gouvernement

1) boven, blz. 115. 2) R.G.P. XXXI, 424, 326.

3) L. G. J. Verberne, *Geschiedenis van Nederland* (onder red. v. H. Brugmans), Amsterdam 1937, VII, 251.

wegnemen. Het personeel aan het departement van R.C. Eredienst moet vervangen worden en de gehate permanente commissie uit de Raad van State opgeheven. Als het Noorden goede bisschoppen krijgt, zullen de liberaal-katholieken zich 'hun plaatsen rond de troon herinneren'.

Maar de koning zette zich schrap en wilde tegen het advies van van Gobbelschroy intimideren in plaats van overreden. Het lag niet in zijn karakter toegeeflijk te zijn als er gedreigd werd. - Groen van Prinsterer, toen secretaris van het kabinet des konings, en de ministers van Maanen en Verstolk hebben Willem I tot de koninklijke boodschap van 11 december aangezet. Dit bekende staatsstuk bedoelde de oppositie te kalmeren en een uiteenzetting te geven van de rechten van de soeverein: 'Mijne regeering is eene getemperde monarchie, geene republiek met een koning. . . . Ik ben de Koning der Nederlanden; ik ken mijn regt, ik ken mijn plicht.' - Die uitval wees de eis van ministeriële verantwoordelijkheid absoluut af¹.

Van Bommel had er niet op gerekend dat de Belgische clergé na 2 oktober de petitiebeweging nog zou vóórgaan; hij wist met wat in december gebeurde geen raad. - We zullen maar afwachten waar dat op uitdraait, schreef hij vanuit Den Haag aan Peyrot. Hij kon niets uitspreken en legde zich bij de loop der gebeurtenissen neer. Van der Horst schijnt buiten hem om enige woedende brieven naar België geschreven te hebben, maar ook hij kon geen verandering meer forceren. Evenals zijn bisschoppelijke vriend zweeg hij nu maar. Het schrijnende van Bommel dat hij in ongenade was gevallen bij hen, die kort tevoren nog een orakel in hem zagen. Dat hij de vernedering een geschenk Gods noemde en verklaarde van het politieke forum terug te treden, alles overlatend aan de Voorzienigheid, tekent zijn teleurstelling voldoende.

Capaccini sloeg hem nauwkeurig gade en berichtte naar Rome dat de bisschop van Luik veel zou leren van deze ervaringen. Niet ik maar hij-zelf heeft 'zich in de luren laten leggen', triomfeerde Capaccini: hij nam dus de uitdrukking over die van Bommel enkele maanden tevoren aan zijn adres had gelanceerd. In een neerslachtige bui schijnt de Hollander, begin december, Capaccini te hebben bekend, dat de enig juiste tactiek die van de internuntius was: met soepelheid valt meer te bereiken dan met principiële rechtlijnigheid.

Inderdaad was men de laatste jaren vanuit Mechelen al te voortvarend opgetreden. De verhouding kerk-staat naar het *Système* was geen ideaal maar een utopie; de moeilijkheden van psychologische aard om tot herstel van de grieven te komen waren door de theorie onderschat. Toch kon Capaccini van Bommel ondanks zijn onbesuisdheid - de aanvallen in de *Trois Chapitres* en de toon van het *Essai sur le monopole* hinderden hem nog steeds - niet genoeg prijzen: hij voorspelde dat de Hollander mettertijd de sterkste stut van de Kerk in het Koninkrijk

1) Colenbrander, *Willem I*, 344-346.

zou worden. Daarom heeft de H. Stoel via de internuntius van Bommel geprezen voor zijn houding in de afgelopen jaren¹.

In hoeverre het aan van Bommel te danken is dat de Pelichy en van der Horst met ingang van 1 januari 1830 belast werden met de leiding over het departement van R.C. Eredienst², valt moeilijk uit te maken. De Mechelse groep had al jaren de vervanging van secretaris Piet van Ghert geëist. Nu was ook Capaccini daarvoor aan het werk. Hoe kunnen de katholieken toch vertrouwen stellen in van Ghert, T. Dotrengé en L. A. Reyphins van de Permanente Commissie?, had hij aan de koning en de prins van Oranje gevraagd. In de verwarde en sensationele dagen rond 11 december heeft de koning weer een concessie gedaan. Wel hief hij de permanente commissie niet op, maar hij liet toch ultramontaanse invloed toe op het departement. F. J. M. Th. baron de Pelichy, een Zuidnederlander die procureur impérial was geweest, zag zich per K.B. van 17 december benoemd tot directeur-generaal van het ministerie van R.C. Eeredienst op een salaris van negen duizend gulden, waarbij hij nog vrije inwoning kreeg in het gebouw van de Generale Directie. Deze benoeming zou de moeilijkheden niet oplossen, want een conflict tussen de Permanente Commissie en de Generale Directie voor R.C. Eredienst volgde onvermijdelijk.

Op 10 december was de rechtschapen maar weinig krachtige edelman een audiëntie toegestaan: de Pelichy eiste toen als een *conditio sine qua non*, dat hij *carte blanche* voor de keuze van zijn naaste medewerkers zou krijgen. Hij confereerde vervolgens met van Bommel, van der Horst en Capaccini³. Ondanks de betrekkelijke passiviteit van van Bommel - hij lag ziek in Den Haag - moet de bisschop belangrijke invloed hebben uitgeoefend. Zijn vriend van der Horst zal hij wel als secretaris hebben voorgesteld. Wie anders, want Capaccini vond de Haagse advocaat ondanks zijn grote verdiensten een te onrustig heerschap. Wat van Bommel op 11 december nog haast niet kon geloven, geschiedde enkele dagen later: op voordracht van de Pelichy werd van der Horst aangesteld tot secretaris en adviseur op een tractement van 4.000 gulden. De Pelichy zou van vreugde hebben gehuild. De laatste stoot kwam van Capaccini tijdens zijn onderhoud op 16 december met de prins van Oranje; twee dagen later volgde de koninklijke beschikking⁴.

Konden politie-directeur S. Wiselius⁵, predikant J. Fabius en andere gouvernement-supporters zich niet ontevreden tonen over de nieuwe directeur-generaal, over van der Horst luidde hun oordeel allesbehalve gunstig. Hij was een *ultra* dus 'een allerslechtste kerel'. Bovendien wist

1) *Registre* 280-289; van B. aan Peyrot 23 nov. 1829, *Luik*; *Monchamp* 77-79.

2) Albers I, 325-326.

3) van B. aan Peyrot 11 dec. 1829, *Luik*.

4) van Bommel, *Trois Chapitres* 78-79; Albers I, 325-329; van B. aan Peyrot 11 en 17 dec. 1829, *Luik*; *N.N.B.W.* IX, 781-782; *Rijksarchief* (Eredienst 377).

5) Wiselius aan van Maanen 18 feb. 1830, *Rijksarchief* (van Maanen n 86).

men te vertellen dat de 'beruchte advocaat' regelmatig artikelen leverde aan de oproerige *Courrier de la Meuse*. De Pelichy zou gewis de dupe worden van deze 'huurling der geestelijkheid', voorspelde men. - Als van der Horsts benoeming al zorgen baarde - zijn werk voor de Méan was in Haagse kringen bekend -, dan is het weinig verwonderlijk dat de invloed van van Bommel fataal genoemd werd. De anti- en verlicht-katholieke ambtenaren hadden zijn ster in de laatste maanden zien rijzen. Van Assen¹ wenste in een brief aan Groen 'zijn^{1/4} Heiligheid' cum suis 'naar den duivel, hun aller chef'. 'Wat wurmen wij, terwijl Z.M. den gluiperd van Bommel tot zijn confident heeft? . . . Van Bommel is nu in de eigenlijke zin onze Rothaan de II. Van der Horst kan zijn beschermer de inzage in de geheime briefwisselingen niet weigeren. . . Welk een donker verschiert.'

Na zijn teleurstelling en moedeloosheid van begin december hervatte van Bommel zijn politieke activiteiten. Geleidelijk, want omstreeks de vijftiende lag hij een paar dagen ziek te bed. - Terwijl de Belgen hun verbittering luchtten in een dolle petitiewoede, zag van Bommel toch perspectief in de Koninklijke Boodschap. 11 December had hij die nog een 'petit coup d'état manqué' genoemd; twee weken later heeft hij er een basis voor samenwerking in gevonden. Hij nam zich voor om het vertrouwen tussen de Zuidelijke clergé en de koning te herstellen.

Willem I begon opnieuw te weifelen en hield niet consequent vast aan zijn koninklijke boodschap. Hij was weer bereid tot concessies aan de katholieken: 'puériles chicanes' constateerde de Deense gezant vol ergernis². De koning die in de literatuur wat al te eenvoudig als een zelfbewust autocraat is uitgetekend, wilde niet voor 'onberadene eischen' zwichten, maar durfde zijn program van 11 december niet zonder aarzelen uitvoeren.

De 'gouvernementelen' betreunden het, dat na de krachtige taal in de koninklijke boodschap, de Pelichy benoemd was: 'om een blijk te geven, dat het den Koning met zijne verklaring ernst is, had hij van Ghert alleen tot hoofd van het departement, onder welke benaming dan ook moeten benoemen, want hij toch kent het het best en dat ware een donderslag voor de factie geweest'³. - Ook de Celles werd aan de dijk gezet en opgevolgd door A. van Liedekerke. De koning vergrootte de onrust nog door Kamerleden die tegen de begroting hadden gestemd, en sommige burgemeesters in het Zuiden te ontslaan. Van Gobelschroy moest zijn portefeuille van binnenlandse zaken overgeven aan de Belg E. C. G. de la Coste, allesbehalve een man van de daad⁴.

's Konings bereidheid om met Capaccini en van Bommel te onderhandelen keerde eind december weer terug. Van buiten af moest men

1) van Assen aan Groen 13, 20 en 29 dec. 1829; *R.G.P.* LVIII, 232, 235, 240.

2) *R.G.P.* XXXI, 430.

3) geciteerd door Albers I, 332.

4) Albers I, 337-338; Colenbrander 348-349; A. J. A. Smits, *De Scheuring van het Verenigd Koninkrijk en de Houding van het Vlaamse Land in 1830*, Brugge 1950, blz. 331.

de sfeer echter niet bederven. Van de Unie-katholieken was gevaar te duchten. Bovendien was de koning tenslotte een protestant en verzette de regering zich tegen wat hij aan de clericalen wilde toestaan. Toch meende van Bommel de draad van oktober weer op te kunnen nemen. Het scheen wel alsof Capaccini en van Bommel samen met de koning de katholieken los wilden wrikken uit de oppositie. Van Bommel poogde zich te distanciëren van de hysterische journalistiek die velen het hoofd op hol bracht. De koning leek de katholieken weer recht te willen doen: 9 januari 1830 hief hij zijn collegium philosophicum op. Het vooruitzicht dat de onderwijswet gunstiger zou uitvallen dan het ontwerp van 26 november, schonk eveneens vertrouwen.

Bij de jaarwisseling blijkt van Bommel opnieuw in de termen van oktober te denken. Hij vestigde de aandacht van de koning weer op zijn *système de la liberté illimitée* en hoopte 'dat hetzelfde nog eens bij Uwe Majesteit zal bovendrijven.' De minuut van deze brief¹ onthult ons dat de politieke ontwikkeling tussen 5 oktober en 31 december van Bommel voorzichtiger heeft gemaakt: het adjectief *illimitée* is doorgehaald! - Maar mocht de koning zijn stelsel overnemen, 'O, dan ging alles van zelve en nimmer zullen de regten uwer kroon beter erkend en geëerbiedigd zijn'.

Van Bommel logeerde nog steeds bij van der Horst in de Molenstraat. Hij was opnieuw ziek geworden en knapte pas op in de eerste week van januari. De koning heeft zijn eigen lijfarts, de katholieke Leidse professor Bernard, naar de zieke gezonden. Tijdens zijn herstel heeft van Bommel zijn fameuze eerste herderlijke brief geschreven, die bedoeld was als een poging de katholieken nader tot de koning te brengen. Terwijl velen al een revolutie in het verschiep zagen, wilde hij de crisis zonder geweld bezweren. Van het begin af was van Bommel zich bewust dat een blad als de *Politique*, de herdoopte *Mathieu Laensbergh* dat geredigeerd werd door de Unie-liberalen P. Devaux en Ch. Rogier, fel zou ageren tegen zijn opzet. Voor de oppositie was het slagen der petitiebeweging immers van het grootste belang. Van Bommel heeft de bezwaren en de opspraak voorvoeld; hij raadpleegde daarom de internuntius. Deze gaf zijn fiat en stelde hem gerust over de reacties bij de andere bisschoppen, aan wie van Bommels activiteit ongewenst kon schijnen. De tweede autoriteit die de schrijver consulteerde was niemand anders dan de koning. Van Bommel vroeg om zijn oordeel over de passage waarin hij aandrang op staking van het petitioneren². Hij overlegde ook met de Pelichy en van der Horst, omdat ook zij een einde aan de petitieën wilden hebben³.

We raken in deze kwestie aan de structuur van de Unie⁴. Het liberaal-katholicisme kwam eerder voort uit de levensdrift, het willen leven van een katholieke groep, dan dat het opgewekt was door de

1) van B. aan de koning 31 dec. 1829 (Monchamp 80).

2) idem 10 jan. 1830 (Monchamp 81-83).

3) R.G.P. XXXI, 430-431. 4) Haag a.w.

Franse profeet van die dagen, de Lamennais. Deze Bretonse priester was voor hen minder leider dan briljant bondgenoot. Dat het liberaal-katholicisme in België meer taktiek dan systeem was, zou dit kunnen bevestigen. Baron de Gerlache had het denkbeeld van een politieke Unie tussen liberalen en katholieken gelanceerd om des te beter het katholiek ultramontaans standpunt te verdedigen.

Een liberaal als Paul Devaux, de ziel van *Mathieu Laensbergh*, stemde in met de Gerlaches roep om onderwijsvrijheid. Devaux' bent verwierp eveneens het staatsmonopolie, maar schrok er voorlopig van terug, één lijn met de katholieken te trekken. Pas toen in 1828 de concordaatsonderhandelingen feitelijk mislukt waren en Kerstens *Courrier de la Meuse* zich met de liberalen verstond, kwam het Monsterverbond tot stand. In zijn onderwijsbrochuren van september 1829 beschouwde ook van Bommel, dus een van de Mechelse leiders, die al sedert juni 1825 tegen het gouvernement geopponeerd hadden, de Unie als een uiterst welkome hulp.

Het is niet zo dat de katholieken nu ineens 'liberaal-progressief' zijn geworden: ze bleven even ultramontaans en traditionalistisch, maar voor de verwezenlijking van hun politieke idealen zochten ze een tijdelijke alliantie met de liberalen, wier belangen die der katholieken raakten. Het bleef voor honderd procent politieke berekening. Niet de theoretici als H. de Mérode maar uitsluitend de mensen van de praktijk, journalisten als de Gerlache en Kersten speelden een rol bij de tot stand koming van de Unie. Van Bommel hoorde bij dezen: hij was meer opportunist dan systematicus. - Ook de liberalen zagen in de Unie niet meer dan een tactische coalitie, waarvan elke partner op een maximum aan voordeel voor zichzelf hoopte¹.

Het kwik in de politieke thermometer was in december 1829 zo hoog gestegen, dat de scheuring misschien toen al een feit was geworden: er ontbrak alleen een Frans voorbeeld. In die kritieke maand moet van Bommel geschrokken zijn van het resultaat der tactiek, van de haast oproer kraaiende Unie-journalisten onder wie de liberale de meest geexalteerden waren. Een goede verstandhouding met de koning zelf achtte hij een veiliger basis voor de samenwerking tussen kerk en staat. Hij wilde de Unie verbreken om rechtstreeks van Willem I concessies los te krijgen, dus in plaats van met de liberalen en via de Kamer². Eigenlijk wilde van Bommel slechts wat eerder dan anderen het blauw-zwarte verbond doorbreken. Maar de Unie-katholieken zagen het tijdelijke van de tactiek niet meer; zij hadden zich blindelings voor het liberale karretje gespannen. Van Bommels pacificatie-poging is een te grote krachttoer geweest: hij heeft zijn invloed en gezag overschat en de politieke neurose van de opgeruide massa te lichtvaardig beoordeeld. In juli en augustus had hij wel een Capaccini kunnen afhouden van al te gemakkelijk toegeven, maar een hoffelijke en plooibare diplo-

1) a.w. 97vv.

2) Ad. Bartels, *Documents historiques sur la Révolution belge*, Bruxelles 1836², blz. 112.

maat te bekeren was iets anders dan een weerspannige massa zijn wil op te leggen.

Wat was de inhoud van die eerste herderlijke brief¹, waarin eerst dank werd gebracht aan de Luikse gelovigen voor de ontvangst, die ze hun bisschop hadden bereid? - Van Bommel weidde uit over het gezag dat de bisschoppen opgedragen is. Aan hen te gehoorzamen is voor de gelovigen een dure plicht. De herder moet steeds waken en nimmer ophouden zijn schapen te leiden. In België wordt het inzicht van de gelovigen vertroebeld door nieuwe en valse theorieën over kerk en staat. Duidelijk doelend op de politiek van van Maanen en van Ghert, verwierp het mandement de verstrengeling van de twee machten. Van Bommel wees erop dat de grondwet kerk en staat gescheiden heeft verklaard. Er bestaat dus een 'parfaite liberté de culte'.

Na aldus stelling genomen te hebben tegen de van Maanens, bepaalde hij de verhouding koning-katholieken. Opvallend is weer dat het adjectief *illimité* vervangen is door *parfaite*. Dit duidt op matiging in van Bommels terminologie of minstens op de grootst mogelijke voorzichtigheid. De kreet om onbeperkte vrijheid gebruikte niet alleen de oppositie in het Koninkrijk!

Scheiding van kerk en staat betekende voor van Bommel eigenlijk wederzijdse onafhankelijkheid. Hij verdedigde de rechten van de kerk maar wilde ook de eerste zijn, die zich tegen iedere aanvaller van de tijdelijke macht zou verheffen. Hij zou nimmer instemmen met de leer van de volkssouvereiniteit, waardoor het koninklijk gezag uitgeleverd werd aan de hartstochten van de massa. Koningen zijn 'luitenants' van God en hebben van Hem hun macht ontvangen. Daarom zijn de onderdanen aan de vorst eerbied verschuldigd, moeten zij de wetten onderhouden en dienen zij een geest van haat of animositeit te mijden, want anarchie en godsdienst zijn onverzoenbaar.

Priester en bisschop hebben te zorgen voor een vredelievende instelling van de gelovigen tegenover het wereldlijke gezag. Temeer, omdat zij aan de koning veel verbeteringen danken. Als de katholieke onderdanen zich loyaal gedragen, zal binnenkort heel het koninkrijk de vruchten plukken van 's konings goede verstandhouding met de H. Stoel en de bisschoppen. De geestelijkheid dient daarom de geprikkelde stemming te bedaren en aan te dringen op het staken van de petitiebeweging.

Van Bommel wilde dus, het blijft een centraal thema, kerk en staat wederzijds volkomen onafhankelijk, maar tegelijk elkaar steunend en beschermend. Dit was in strijd met de opvattingen van de permanente commissie, die natuurlijk opkwam voor het gouvernements-ideaal van een door de staat gecontroleerde kerk. Van de andere kant viel een unionist als de Robiano de bisschop af, omdat hij het mandement van verregaand Gallicanisme beschuldigde.

1) C. R. A. van Bommel, *Mandemens, lettres pastorales, circulaires et instructions*, Liège 1844, I, 1-26.

Voor de ultramontanen van die tijd was van Bommel inderdaad gematigd, zeker als men zijn beschouwing vergelijkt met wat Lamennais leerde. De Fransman lijkt veel krampachtiger en wees bijvoorbeeld iedere financiële ondersteuning door de staat af. Lamennais, 'ce grand esprit immodéré' naar Sainte Beuve's uitspraak, nam formeel de liberale beginselen over, hoewel hij eigenlijk een contra-revolutionair is geweest: zijn eigenlijke doel was een ultramontaans imperialisme vanuit Rome over de wereld. Van Bommel doet minder theoretisch en meer opportunistisch aan; hij wil dat kerk en staat zich met elkaar verstaan voor het welzijn van de onderdanen. Natuurlijk niet op de manier van een verlicht despoot, die in de kerk een soort pedagogisch politieapparaat ter bevordering van rust en zedelijkheid bezat. Samenwerking, aldus van Bommel, is mogelijk bij een *laissez faire*-houding, dus wanneer de staat de dogmatische integriteit van de kerk respecteert.

De ongelukkige benaming van *liberaal-katholicisme* past slechts bij van Bommel, als men oog heeft voor de nuances in deze levensstijl en wanneer men zich herinnert, dat het traditionalisme er een belangrijke factor in is geweest¹. In België bestreden immers het traditionalisme en ultramontanisme de onbeperkte staatsmacht, maar hanteerden samen de politieke tactiek van het Unionisme.

Evenals de Franse Restauratie-katholieken verkondigde van Bommel, dat alle gezag van God komt. Maar de geestelijkheid een bevoorrechte plaats geven zoals onder het ancien régime, wenste hij niet. François René Chateaubriand leerde wel dat de kerk van de staatsmacht bevrijd moest worden, maar hij koppelde de kerk aan de monarchie: door de Revolutie was de Franse natie van Gods wegen afgedwaald, doch met de terugkeer van de Bourbons kon ze weer op het rechte spoor komen. De volbloed aristocraat Louis de Bonald stelde de godsdienst verre boven de staat, terwijl Joseph de Maistre als Félicité de Lamennais de staat als het ware degradeerde tot een theocentrisch imperialisme van ultramontaanse origine. De evenzeer ultramontaan te noemen van Bommel waardeerde de staat toch hoger. Hij eerbiedigde de grondwet, hij beriep zich er zelfs op. Hij bezat meer politieke gevoeligheid dan de Fransen en moest wel minder star koersen in een land met gemengde godsdienstklaar. Tenslotte was hij van een jongere generatie, die de revolutie niet zo 'satanique dans son essence' taxeerde, als de Maistre deed. Het Belgisch liberaal-katholicisme was immers niet identiek met het traditionalisme van de Bonald en de Maistre: het was eruit ontwikkeld!

De laatste passage van de herderlijke brief, dus die waarin hij tussen de regels door aandrang op het staken van de petitiebeweging, was een wijziging van de oorspronkelijke tekst. Toen namelijk in de derde week van januari de Luikse diocesane synode het concept besprak, ver-

1) Haag 97vv.

zetten alle leden zich tegen het gebod om zich tot de zielzorg te beperken en alle activiteiten van politieke aard aan de bisschoppen over te laten. De formulering was vrij scherp; vandaar de dringende bede om deze passus te schrappen of minstens verregaand te matigen, wilde de bisschop een schisma onder zijn clergé voorkomen. Hij zou anders alle vrouwen verliezen, meende de Luikse vergadering.

Van Bommel heeft inderdaad een modificatie aangebracht¹. Beide lezingen had hij aan de koning ter bestudering overhandigd, dus ook de becritiseerde tekst. Hij zag toen in dat de eerste redactie inderdaad erg kras klonk. Een regelrecht verbod van de petities, waaraan hij ook nog een ogenblik had gedacht, vond hij onvoorzichtig en ontactisch: het zou olie op het vuur zijn. Hij had vijf dagen tevoren tijdens een audiëntie de koning al gewaarschuwd, dat men de Luikenaren nimmer half vóór of tegen heeft. Van Bommel had toen beloofd, zich bij voorkomende moeilijkheden rechtstreeks tot de koning te wenden.

Nu deed zich zo'n gelegenheid al voor. Hij dacht dat er drie wegen openstonden: 'ofwel de boel er aan te wagen . . . en het afkondigen van de passage te bevelen', - maar dan zouden verschillende pastoors weigeren hun eigen veroordeling van de kansel af te lezen -, ofwel de passage te wijzigen, ofwel de brief in te trekken en ter plaatse, minder in het openbaar, de petitiebeweging tegen te gaan.

De bisschop ging in zijn vertrouwen op de koning wel zeer ver: hij liet het heel en al aan Willem I over, welke maatregel getroffen moest worden. Dat berichtte hij vanuit Delft, via de Mey van Streefkerk aan wie hij een spoedig antwoord verzocht. Dat antwoord moest naar Rotterdam gezonden worden: van Bommel zou namelijk zodra de beijzelde weg langs de vaart berijdbaar was naar de familie J. E. A. van der Kun aan de Leuvehaven vertrekken en vandaar naar Luik reizen².

Nog dezelfde dag berichtte de Mey dat de koning liever de oorspronkelijke, dus scherpere, redactie gebruikt zag maar ook wel in de gewijzigde formulering kon berusten. Zijn vurige wens was slechts, dat het verder petitioneren van de geestelijken krachtadig werd tegengegaan³. - Van Bommel heeft uiteindelijk de gewijzigde formulering gebezigd. Deze correspondentie met de koning is indertijd, gelukkig voor van Bommel, onbekend gebleven. Hij heeft toch wel grote risico's genomen; ze zijn alleen te verklaren uit het verschil dat hij maakte tussen de koning persoonlijk en zijn adviseurs. Die laatsten had hij immers sedert 1825 ononderbroken bestreden.

De publicatie van zijn eerste mandement op 5 februari is hem duur te staan gekomen, ondanks de aangebrachte matiging. Alle Unionisten, katholieken zowel als liberalen, waren woedend. Kersten weigerde de brief af te drukken in zijn *Courrier de la Meuse*. Daarover door de

1) voor de twee redacties: Monchamp 83-86; van B. aan de Mey en dez. aan de koning, 24 jan. 1830, *Rijksarchief* (Staatssecr. 6033).

2) van B. aan de koning en aan de Mey, als in aant. 1.

3) de Mey aan van B. 24 jan. 1830: Monchamp 86-87; van B. aan H. van Berkel 24 en 25 jan. 1830, *Noordwijk*.

orangistische *Journal de la Province* ondervraagd, antwoordde hij het vertrouwen in de koning, zoals dat in meer dan een passage van de herderlijke brief werd betoond, niet te kunnen delen. Een Kamerlid uit het Zuiden betitelde het stuk als een ministerieel-episcopaal factum¹.

Van Wijckerslooth had zijn vriend gewaarschuwd voor het effect van zijn eerste mandement². Sterckx speet het dat van Bommel zich had 'embarqué dans cette galère'. Sterckx gaf weinig voor de verzekering dat door te rekenen op de gezindheid van de koning veel goeds verkregen zou worden: de voordelen moesten wel erg groot zijn, wilden ze de aangerichte schade compenseren. Zijn enige zorg was nu dat van Bommel door op de dagbladcritieken in te gaan de zaak niet nog zou verergeren³. Andere geestelijken noemden het Luikse mandement een blunder. De secretaris van de bisschop van Doornik had vanaf het ogenblik dat van Bommel in Den Haag in de gunst stond, altijd wel gedacht dat hij zo'n streek zou uithalen⁴. Graaf P. van der Vrecken had gehoord dat lieden uit de omgeving van kardinaal Capellari meenden: 'il (van Bommel) a un peu dévié de ce que dans d'autres pays et en pareilles circonstances les évêques font ordinairement.' Zij schenen al die loftuitingen op koning en gouvernement hoogst gevaarlijk te vinden⁵.

Graaf Louis F. Robiano de Borsbeek vertolkte de gevoelens van de Brusselse katholieken: in zijn uitvoerig gedocumenteerde protestbrief aan Sterckx gericht brandmerkte hij het mandement als zuiver gallicanistisch⁶. Naar de Culemborgse père de Hasque stuurde hij een tegengif in de vorm van Lamennais' *Des Progrès de la Révolution*. De driftige graaf vermoedde dat de Voorzienigheid van Bommel deze blunder had laten begaan, opdat zijn invloed op het episcopaat zou verdwijnen⁷. Ook in een open brief aan de *Courrier des Pays Bas* van 25 februari viel Robiano van Bommels herderlijk schrijven aan. Een ander blad, de wilde *Eclaireur*, vond het beginsel dat alle macht van God komt en daarom de soeverein geëerbiedigd moet worden, onzin: het wees erop dat het volk de eigenlijke soeverein was. De meer bezadigde *Le Belge* constateerde tegenspraak tussen van Bommels mandement en zijn gedrag van vroeger.

Van Bommels opzet was geweest de Unie te doorbreken door aanvaarding van de koninklijke boodschap van 11 december 1829. De oppositie had die veroordeeld; daarom verloor van Bommel alle autoriteit en sympathie in dat kamp. Robiano zag 'ce prélat politique et négociateur' de invloed verliezen, die hij juist over zijn bisschoppelijke collegae zocht uit te breiden. Hetzelfde berichtte ook de Franse

1) Monchamp 36-37.

2) van Wijck. aan van B. 24 jan. 1830, *Luik* (Peyrot).

3) Sterckx aan van der H. 16 en 22 feb. 1830, *Mechelen* (van der Horst).

4) geciteerd door Haag 118.

5) van der Vrecken aan van B. 10 mei 1830, *Luik* (corr.).

6) L. F. de Robiano de Borsbeek aan Sterckx 22 feb. 1830, *Mechelen* (de Méan farde 26).

7) Robiano aan de Hasque 10 jan en 3 mrt. 1830, *Utrecht* n 149.

gezant aan Jules de Polignac, de man van Charles X's 'onmogelijke ministerie'¹.

De Hollandse gouvernementelen wantrouwden van Bommel eveneens. Een van hen², kennelijk een conservatief, zag het monsterverbond zijn ontbinding nabij. In zijn pamflet merkte hij op dat de katholieken hun 'liberale bondgenooten thans, om de omstandigheden, een weinig vroeger dan anders in het plan lag, verlatende, (hun) heil door eene geveinsde aansluiting aan de Koning willen beproeven'³. Eigenlijk waren de katholieken toch nooit te vertrouwen, omdat ze 'eene ingelegerde vreemde heirmagt, onder vreemde krijgstucht, onder vreemd opperbevel staande', vormen.

De anti-Belgische procureur-generaal te Luik was weliswaar tevreden over het mandement, maar betwijfelde of de bisschop in zijn goede intenties zou volharden, wanneer hij in de stad en in de dagelijkse omgeving van lieden als Kersten en Barrett woonde⁴. Een ander hoge ambtenaar in het Zuiden⁵ vond van Bommel een intelligent maar gevaarlijk en ondankbaar heer, die zijn vorst een rad voor ogen draaide. Door zijn eis de kerk onafhankelijk van de staat te houden en door de pretentie, dat de bisschoppen over het seminarie-onderwijs moeten kunnen beschikken, toont van Bommel zich een prelaat uit een andere eeuw en een aanhanger van een 'ultramontanisme pur'. Zijn constructie van een bijzondere staat, de kerk, binnen de staat is een illusie en zal de oorzaak van veel strijd worden. Bovendien wist dezelfde van Doorn uit Brussel haarfijn te vertellen: van Bommel handelt in strijd met Christus' voorschrift: 'Mijn Rijk is niet van deze wereld'. De geestelijkheid wil een plaats in de staat bezetten, die haar in het geheel niet past en toekomt.

Maar als dezelfde rapporteur de dag daarna in de *Gazette des Pays-Bas* het laatste gedeelte van het mandement heeft gelezen - en dus ook de oproep om het petitioneren te staken -, slaat hij om als een blad aan een boom. Zijn theoretische aanmerkingen schijnt hij in het naschrift van een vol folio-vel vergeten te zijn. Ineens vindt hij, dat van Bommel uitstekende denkbeelden koestert; hij bekent rouwmoedig zich te hebben vergist. De bisschop zal zelfs de verleidelijke sofismen van de *Catholique* en de *Courrier de l'Escaut*, die beide voor ondertekening van de petitie pleitten, kunnen neutraliseren: hij verdiende volgens van Doorn eigenlijk een officieel pluimpje van het gouvernement.

In gouvernementsskringen waar staatstoezicht op de godsdienst in plaats van scheiding van de twee machten werd nagestreefd, zagen met van Doorn velen toch niet heel scherp. Zij lieten zich misleiden door van Bommels afkeuring van de petitiebeweging. Van Bommel specu-

1) *R.G.P.* XXXI, 183.

2) *Vaderlandsche Bedenkingen op den Herderlijken Brief, van zijne Hoogwaardigheid den Heere Bisschop van Luik*, Gorinchem 1830 (Knuttel 26276).

3) *f.a.p.* 12.

4) de Lantremange aan van Maanen 28 feb. 1830: *R.G.P.* XXXVII, 796.

5) van Doorn aan de Mey 13 en 14 feb. 1830, *Rijksarchief* (*Staatssecr.* 6033, 3023c).

leerde immers alleen op de persoon van de koning, opdat men wat loyaler tegenover de kerk zou handelen. Willem I had sinds januari 1829 immers al verschillende keren het initiatief voor concessies genomen?¹

De wantrouwige Bergmann had bij geruchte vernomen, dat van Bommel op hoge order zijn mandement had ingetrokken. Dat zou een manifeste oorlogsverklaring tegen het Oranjehuis betekenen, schreef hij aan minister van Maanen². Toen begin maart de onrust wat was bedaard, vond hij dat behalve de koninklijke boodschap en enkele recente regeringsmaatregelen ook van Bommels brief daartoe had bijgedragen. Maar het had slechts geholpen bij het Janhagel: 'het redenerend publiek ontwaard daarin ook de vergulde Loyolas pillen, en zegd Timeo Danaos et dona ferentes.'

Van zijn vriend Steinbach stuurde van Ghert een brief door naar van Maanen³. De referendaris kreeg de raad om het Luikse mandement maar niet al te zeer te vertrouwen: 'er zijn immers wel andere blijken van dien man?' Steinbach die zelf een bisschopscandidaat van de regering was geweest, vermoedde dat het herderlijk schrijven bedoeld was als wegbereiding voor baron de Wijkerslooth. . . . Aan de teleurgestelde pastoor was eveneens ter ore gekomen dat van der Horst alle departementsstukken ter beoordeling toestuurt aan zijn adellijke vriend. Al die nieuwe bisschoppen, de koning door Capaccini afgedwongen, brengen het land in rep en roer. Die gewetenloze 'overberger' probeert voor een dikke beloning van de familie de Wijkerslooth 'op een fanatiek hoofd, bezielt met verwaandheid, eigenliefde, dwanglust zonder eerbied zoo min voor koning als voor zijn medebroeders, eenen Mijter op te zetten'.

Niemand wist goed weg met het mandement, iedereen had kritiek: van Maanens correspondenten, liberalen en verlichte katholieken even goed als verhitte unionisten. De deining was zo groot dat Capaccini erover dacht van Bommel naar Amsterdam over te plaatsen. Daar was hij uitstekend op zijn plaats, maar de regering zou haar goedkeuring wel nimmer aan zo'n plan hechten.

Op 2 februari was de bisschop eindelijk terug in zijn diocese. En niet onopgemerkt door de liberale *Politique*, door voltairianen en vrijmetselaars! De *Courrier de la Meuse*, het katholiek-unionistische blad, had van Bommels autoriteit bij voorbaat ondermijnd door zijn gemotiveerde weigering om de herderlijke brief aan te kondigen. - Al dat kabaal was al begonnen, vóórdat het mandement officieel van de kansel was afgelezen. Van Bommel hoopte even dat het tumult zou bedaren, als men de inhoud goed bestudeerd zou hebben. Hij vergat weer, dat het opgezweept grote publiek nimmer vatbaar is voor logi-

1) Stokman 275-276.

2) 22 feb. en 2 mrt. 1830, *Rijksarchief (van Maanen n 86)*.

3) Steinbach aan van Ghert begin mrt. 1830, *i.a.p.*; Albers (I, 276-278) gebruikte deze brief ook, maar in aant. 4 is niet bedoeld de Pelichy doch van der Horst, want in de brief staat 'den geheimschrijver van den Baron de P...'

ca en redelijkheid. 10 Februari verwachtte hij nog dat hij zijn doel - staking van de petitiebeweging - zou bereiken ondanks het dispuut over zijn mandement¹. Maar al spoedig bleek dat de oppositie eerder aanwies dan verminderde. Van Bommels waagstuk was op een fiasco uitgelopen en daarmee had hij tevens zijn invloed verspeeld; in België werd nu Sterckx de belangrijkste kerkelijke leider².

De petitie-beweging³ duurde in alle hevigheid voort. De blauw-zwarte oppositie eiste vrijheid van drukpers en onderwijs, ministeriële verantwoordelijkheid, vrij gebruik van de Franse en Nederlandse taal, uitvoering van het concordaat van 1827 en vrijlating van de Potter. Voor het gouvernement waren er onder de katholieken drie soorten petitionarissen: woelzieke pastoors die hun schapen dwongen te tekenen, neringdoenden uit vrees hun klanten te verliezen en mensen die geen eigen mening hebben maar tekenen omdat hun kennissen het óók hebben gedaan. Het lijkt of de plaatselijke autoriteiten over het algemeen meer de geestelijken dan de liberalen als de stokers beschouwden. Die 'fanatieke belhamels' maken het volk immers wijs, dat het gouvernement de katholieke godsdienst zal afschaffen!

Veel verhalen⁴ zijn doorgegeven met de bedoeling aan de anticlericale superieuren te behagen. Het verzamelbureau voor inlichtingen aangaande de petitie of 'schelmstukken' vormde het Parket van het Hooggerechtshof te Brussel. - De procureur-generaal vernam bijvoorbeeld van het dorpie Deuterghem uit het arrondissement Kortrijk: 'deze gemeente, welEd Gestrenge Heer, is een nec plus ultra van alle helsch gebroedsel, dat de geestdrijverij op het aardrijk uitgewalgd heeft, ziel- en ligchaam bestierders, ambtenaren en onderhoorige, alle om strijd putten hunne kragten aldaar uit, om uit te munten in bijgeloovigheid, en strafbaren woelgeest'.

De Gentse clerus heeft haast algemeen aan de petitie deelgenomen. In het Noorden waren Haarlem en Heemstede, Soest, Leusden en Amersfoort, Rotterdam en Nijmegen en de hele provincie Brabant de centra. In Rotterdam munten geestelijkheid en parochianen van het Steiger weer uit; in de Nijmeegse Courant prijkten advertenties bij wijze van oproep. De protestanten in de Waalstad haalden als repré-saille al het geld, dat ze onder Rooms en hadden uitstaan, plotseling op.

Hoe was het in het bisdom Luik gesteld? Van Bommel had immers aan de koning mondeling beloofd dat hij zijn geestelijkheid van de petitie zou afhouden?⁵ Terwijl in Vlaanderen en Holland de geeste-

1) van B. aan Peyrot 4 en 10 feb. 1830, *Luik*; van B. aan de Pelichy 8 feb. 1830, *Rijksarchief* (Eredienst geheim 1178, 8).

2) *R.G.P.* XXXI, 183, 424; Haag 118-119.

3) *Rijksarchief* (Eredienst geheim 1178, 8); H. de Mérode's rapport bij Haag 269vv; A. Magnette, *Le petitionnement belge pour le redressement des griefs* (*Revue belge de philologie et d'hist.* (1933) 1061vv).

4) *Rijksarchief* (Eredienst geheim 1178, 8).

5) gouverneur van Luik (Sandberg) aan van Gobbelschroy 18 dec. 1829: *R.G.P.* XXXVII, 729-730.

lijken als de grootste schuldigen werden aangeduid, wees men in het Luikerland de burgemeesters, schepenen, notarissen, advocaten en gemeenteambtenaren aan: *de liberalen die men vroeger revolutionairen noemde*, dus de gewezen Jacobijnen. De oudere clergé tekende vaak niet omdat de bisschop zich had uitgesproken. Toch klonk daar de katholieke wens, onderwijsvrijheid, het nadrukkelijkst. - In het cabaret of bierhuis ging de garde-champêtre soms rond om de aanwezigen tot ondertekening over te halen. Elders wekte de burgemeester op om naar de herberg waar de petities lagen, te gaan. Het aandeel van de Luikse geestelijkheid is niet noemenswaardig, antwoordden de meeste rapporteurs op de desbetreffende vraag van het ministerie van justitie.

Eind december 1829 had de Mey de Pelichy geïnstrueerd dat bij een voordracht, agreatie of emeritaat en bij verlenging van toelagen, gratificaties of pensioenen moest worden opgegeven, of de belanghebbende gepetitioneerd had. De Pelichy richtte zich op 15 januari 1830 met een circulaire tot de bisschoppen. Dezen werden uitgenodigd de petitiebeweging tegen te gaan; het was een verzoek met een stok achter de deur, want 'la source des bienfaits déjà émanés du Trône' kon wel eens opdrogen¹. Alle bisschoppen beloofden nog diezelfde maand, dat ze zouden meewerken; hun clergé excuseerden ze door te zeggen dat antipathie tegen de koning geen rol speelde. Van Bommel² stuurde natuurlijk zijn herderlijke brief. Hij waarschuwde tevens voor discriminatie van priesters die zich wel of niet gecompromitteerd hadden met de petitiebeweging. De Pelichy nam in zijn rapport aan de koning³ dit advies over en verklaarde, dat het ondertekenen van een petitie geen strafbare handeling was. Een actie daartegen zou een averechtse uitwerking hebben, iedereen prikkelen en geen enkele priester ernstig financieel nadeel berokkenen. - De koning heeft de raad van de Pelichy - en van Bommel - niet opgevolgd. Hij was het in principe wel ermee eens, maar wenste waarborgen en de zekerheid, dat de petitiebeweging zou gestaakt worden. 'Dag hoe? is de vraag', tekende de vorst eigenhandig aan op het rapport⁴. Hij was in februari 1830 verder van zijn doel verwijderd dan in oktober 1829; zelfs in 1825 waren de gemoederen niet zo verhit, bekende hij aan Capaccini.

Die eerste maanden van 1830 scheen de Unie hechter dan ooit. Alles was heel anders gelopen dan van Bommel zich had voorgesteld: in plaats van een herwonnen vertrouwen was de kloof tussen koning en katholieken vergroot. Hij-zelf was volkomen geïsoleerd geraakt door zijn poging om de haast revolutionaire onrust van december te matigen. Hij was het doelwit van een razende pers, terwijl hij door het

1) de Pelichy aan de Belgische Bisschoppen 15 jan. 1830, minuut van deze circulaire *Rijksarchief* (*Eredienst* geheim 1178, 8).

2) van B. aan de Pelichy 8 feb. 1830, *Rijksarchief* t.a.p.

3) de Pelichy aan de koning 12 feb. 1830, minuut t.a.p.; origineel: *Rijksarchief* (*Staatsseccr.* geheim 28 feb. 1830 LaYb).

4) *Staatsseccr.* t.a.p.; inderdaad werd de agreatie van verschillende benoemingen van priesters-petitionarissen geweigerd, cf. *Rijksarchief* (*Eredienst* geheim 1178, 9).

échec van zijn mandement zijn machtige invloed op de koning verloor. Willem I moest tot het inzicht gekomen zijn dat ook van Bommels stelsel van vertrouwen en vrijheid geven aan de katholieken niet tot nationale resultaten leidde. Bovendien speelden geruchten, dat van Bommel zich gecompromitteerd had met de Potter, in deze dagen een rol; de prins van Oranje noemde hem immers een intrigant?

De zogenaamde liberaal-katholieken beschouwden van Bommel nu als een tegenstander. Tegenover de tactiek van het mandement - volgzzaamheid en daardoor kans op nieuwe concessies - wilde Robiano de Borsbeek die concessies niet afwachten, maar nemen. Leken en priesters wensten het episcopaat en Capaccini niet te erkennen als 'régulateurs de ses principes'¹. Liberalen en katholieken bleven in België verbonden, omdat *vrijheid* het devies van de nieuwe generatie was, zowel op politiek als godsdienstig gebied. Achter het vaandel van de vrijheid ontmoetten Guizot en de Lamennais elkaar, Robiano en de Potter, de *Globe*, de *Revue Catholique*, *Courrier de la Meuse* en de *Correspondant*. De Belgen beleden de ideologie van de vrijheid en de katholieken hoopten op de goedkeuring van de paus, maar Capaccini die zich erbuiten hield, voorspelde de Robiano's een lange quarantaine-periode in Rome.

De voorzichtige maar buitengewoon handige internuntius geeft in zijn rapporten van 16 en 22 februari een juiste analyse van de toestand². De koning toont onmiskenbaar zijn goede wil, maar zijn ambtenaren maken nog geen koerszwenking en blijven anti-katholiek en anti-Belgisch, dus ook anti-liberaal denken. Dat twee Zuidnederlanders in het kabinet zitting hebben, levert geen voordelen op. De anticlericale de la Coste, die van Gobbelschroy voor binnenlandse zaken is opgevolgd, haat de clergé. En van Gobbelschroy, nu minister van koloniën, is te weinig beginselvast dat men op hem kan bouwen.

Capaccini gaf een rake karakteristiek van de leidende figuren. De leden van de Staatsraad en de permanente commissie noemde hij heftig anti-katholiek; tegen hen is de goede maar zwakke de Pelichy niet opgewassen, ondanks de steun van zijn felle secretaris van der Horst. De laatste kan men geen talenten ontzeggen, maar hij is wat opdringerig. Bovendien heeft hij natuurlijk geen stem in de vergadering. Evenmin als de Haagse directeur van R.C. Eredienst is de grijze Mechelse aartsbisschop een krachtfiguur; hij laat zich leiden door de knappe Sterckx, door een mediocriteit als kanunnik Hovent en door de seminariepresident Collier, een man die alle *feeling* voor zaken mist. Aangezien de drie adviseurs het onderling oneens zijn, kan de toestand in dat diocees allesbehalve ideaal genoemd worden. De bisschoppen van Doornik en Gent ontbreekt het aan tact; hun respectieve vertrouwelingen, Leclercq en van Crombrugghe, zijn goede priesters maar de laatste is te fel en de eerste een heethoofd zonder manieren. Dat de Naamse bisschop Ondernard een gemakkelijk beïnvloedbaar figuur was, bleek reeds eerder.

1) Lagrange aan de Polignac 28 feb. 1830: *R.G.P.* XXXI, 183.

2) *Registro* 320-328, ook gebruikt door Albers I, 357vv.

Alleen van Bommel - aldus de internuntius - is boven alle lof verheven, maar aan zijn goede beginselen en talenten paart zich nog geen ervaring. De kunst van diplomatieke trucs en van het ontveinzen is hij nog niet machtig. Wel kan hij uitstekend met de koning onderhandelen, maar tegenover de massa neemt hij een te logisch-intellectualistische houding aan: die kan men niet met redelijke argumenten bepraten. De reactie op de eerste herderlijke brief bewijst dit overduidelijk. De combinatie van gematigde en beredeneerde uiteenzettingen met zijn verwoed doorzetten klinkt paradoxaal en tóch: 'non è la testa la più fredda'. Als zijn enthousiasme hem in vervoering brengt, kan niemand hem tegenhouden. Capaccini had net als Sterckx hem op het hart gedrukt, dat hij zich niet aan krantenpolemieken mocht wagen. De internuntius was er echter niet zeker van, of de bisschop die raad zou opvolgen.

Terwijl het gouvernement zich in een hoek gedrukt voelt en steeds feller van zich gaat afbijten, hitsen de Belgen, liberalen en kerklieden, geestelijken zo goed als leken, elkaar steeds meer op. Onder de katholieken schreeuwen die lieden het hardst om de burgerlijke vrijheden, die zich in 1815 haast pathologisch verzetten tegen het afleggen van de eed op de grondwet¹. Toen wees men wettelijke vrijheid van godsdienst van de hand, thans wordt diezelfde vrijheid geëist. Gold toen dat de vrijheid de dwaling en onverschilligheid in godsdienstige zaken begunstigde, nu gelooft niemand dat het land veilig zal zijn, zolang er geen volledige vrijheid van godsdienst heerst.

Behalve de priesters roeren zich de leken, die volgens Capaccini volslagen menaïssisten zijn geworden. Het is heel moeilijk om hen te bestrijden, omdat ze het gezag van de paus boven alles stellen. Maar toch zijn de ideeën van deze heren - Henri de Mérode is de Belgische voorman - allergevaarlijkst, want zij bestrijden de vorsten en vleien de volken. - De regering voert een grillige en wantrouwen-wekkende politiek tegenover de katholieken en verlangt, dat het monsterverbond verbroken wordt. Ze is vaak niet onpartijdig, omdat ze alles wat Protestanten en Hollanders is, begunstigt.

Sinds 1815 was de samenleving van Noord en Zuid min of meer gedwongen geweest. Voortdurend rezen moeilijkheden, zodat verschillende buitenlandse waarnemers de wenselijkheid van algehele of administratieve scheiding betoogden. Willem I gaf herhaaldelijk blijken van onstandvastigheid en zijn regering scheen de ernst van de toestand niet in te zien. De toestand was hachelijk, vooral omdat in België zowel de katholieken als de liberalen zich steeds meer op Frankrijk oriënteerden. Zodra in dat land het koninklijk ministerie plaats zou moeten maken voor een liberaal, was naar het gevoelen van velen een revolutie allerwaarschijnlijkst. Zo dachten en vreesden niet alleen Capaccini en van Bommel!

Ondanks de reeks verbeteringen voor de katholieken had zich geen

1) een argument ten overvloede voor de visie van Haag a.w.

principiële verandering in de kerkelijke politiek voltrokken. Het systeem van wantrouwen prikkelde de oppositie hoe langer hoe heftiger. Niet alleen de regering wantrouwde de katholieken, ook de koning bleef ervan overtuigd, dat goede katholieken hem wel moesten haten, omdat hij in hun ogen een ketter was. In navolging van de Franse liberaal-katholieken meenden de Belgische, dat vrijheid in alles de enige weg was om de godsdienst te redden. De afstand tussen het Haagse gouvernement en de Belgische oppositie bleek begin maart 1830 even groot te zijn als vijf maanden tevoren. Daaraan hadden zelfs de onderhandelingen tussen de koning en van Bommel en Capaccini niets kunnen verbeteren, hoe eerlijk en begrijpend deze drie elkaars standpunt ook benaderden.

Wat erger was: de koning ging zich heroriënteren, zodat van Maanens adviezen en die van de leden der Permanente Commissie uit de Raad van State, dus van Dotrege, Reyphins en van Ghert, hem weer tot uitgangspunt van handelen dienden. Diep in zijn hart moet de katholiek-schuwe Willem I in de Zuidelijke bevolking slechts onnationale Rooms en ondankbare liberalen hebben gezien: géén onderdanen van het Koninkrijk der Nederlanden. Ook het protestantse Noorden begreep niets van het Belgisch rumoer: daar hadden zich na 1813 veel minder moeilijkheden voorgedaan. Men begreep de koning wel niet altijd, vooral de rentenierende oud-regenten en de Amsterdamse kooplieden niet als weer nieuwe maatschappijen of leningen werden aangekondigd, maar over het algemeen wist men toch dat hij voor het geluk en de welvaart van het rijk zorgde.

Dank zij een wonderlijke doorenmenging van verlicht despotisme en een soort liberalisme was de doorsnee-noorderling tevreden met de gang van zaken: hij zag slechts de liberale façade, waarachter het absolutisme van het gouvernement schuilging. De verandering in de staatsinrichting sedert de Bataafse tijd was weliswaar gecontinueerd, maar toch had 1813 in Nederlands geestesmerk geen vernieuwing gebracht¹. Verlichte humaniteit, weke gevoeligheid en zichzelf overleefd hebbend rationalisme in de trant van van der Palm waren de onvaste grondslagen van onze geestelijke beschaving. Verhevenheid en vooruitgang allitereerden en weldadigheid was de hoogste zedelijke deugd. Er was geen nieuwe klasse aan het roer gekomen na 1813, en al hadden veel hoge ambtenaren Napoleon gediend, toch kan men volhouden dat de tradities van het Oostenrijkse hof, waar Goubau en van Gobelshroy zich hadden geschoold, doorwerkten.

In het Zuiden, in België, is men nooit enthousiast geweest over de beslissingen van de mogendheden in 1814. Daar was het vertrouwen in de nieuwe sovereign en het protestantse Holland niet snel gegroeid. Ondanks de besprekingen van de avontuurlijke Hugo van Zuylen van Nijvelt, die als agent van Willem I naar België was gezonden om goodwill te kweken. Men behoeft zich niet om belgicistisch standpunt

1) J. Huizinga, *Tien Studiën*, Haarlem 1926, blzz. 80-98.

te stellen, als men de ingeroeste tradities daar van het begin af de 'réunion intime et complète' ziet verhinderen. De streefde souverein miste het inzicht en de tact om het volkskarakter van de in zijn ogen achtergebleven Belgen te peilen en met het noorden te doen harmoniëren. De koning-koopman bezat trouwens weinig feeling voor de geestelijke waarden van zijn volk; hij ontplooidde administratieve activiteiten en een plan tot economische eenheid.

De Zuidelijke katholieken hadden zich al tegen de grondwet verzet en de conservatieven verlangden naar de terugkeer van het ancien régime; ze zouden aansluiting bij Oostenrijk het meest natuurlijk hebben gevonden. Zuidnederlandse politici als Raepsaet, de gematigd-conservatieve de Mérode, de Antwerpenaar Dubois en César de Méan, de broer van de aartsbisschop, voorts de liberalen Gendebien, de vader van Alexander, de oud-Jacobijn Aerschot en de advocaten Leclercq en Dotrenghe moeten zich na 1814 de minderen hebben geweten van de superieur-doende politici uit het Noorden¹.

Integratie van de beide delen van het Koninkrijk leek in de drie lustra der vereniging steeds een even ver verwijderd ideaal. In België noemde men Willem I *de koning van Holland* en in het K.B. van 14 augustus 1825 voor de jongelieden die naar het buitenland gaan om het collegium philosophicum te ontlopen, heet het: 'aucun des jeunes Belges . . . ne pourra être admis à l'une de nos universités.' De weder-opleving in andere landen met het achterblijven in België vergelijkend, sprak de reactionaire de Foere van: 'La Hollande se rétablit même par notre argent et nos malheurs', aldus op het zeer van het amalgame der staatsschulden doelend. Van Bommel liet van het verlenen van onderwijsvrijheid de rust in het vaderland afhangen, evenals *le rapprochement et l'union des deux parties dont elle se compose*. In hun brieven aan de nieuwe bisschop feliciteerden van Bommels kennissen *l'Eglise belge* en op de tweede plaats *le clergé du Royaume*. Tijdens de troebelen van augustus 1830 eiste een unionistisch blad *le renvoi du ministère antipopulaire dont les actes ont spécialement frappé la Belgique*².

1) Y. Schmitz, *Guillaume Ier et la Belgique*, Bruxelles 1945, blzz. 105vv. Dit onrustig werk is niet op onbekende bronnen gebouwd.

2) W. J. F. Nuyens, *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk van 1815 tot op onze dagen*, Amsterdam 1883, I, 141; C. van Bommel, *Essai* 2; R. Demoulin, *Les journées de septembre 1830*, Liège 1934, blz. 69; citaat bij Haag a.w. 49; E. Pycke de ten Aerde en Meylink aan van B. resp. 19 en 14 feb. 1829, *Luijk (aff. pers.)*; *Courrier de la Meuse* van 29 aug. 1830.

HOOFDSTUK VI

WAARSCHUWINGEN EN ADVIEZEN AAN DE PELICHY EN DE MEY VAN STREEFKERK

TERWIJL het wederzijdse wantrouwen bleef groeien en het gouvernement, overdreven schichtig en beducht voor prestige-verlies, geen enkele serieuze poging tot toenadering deed, trok van Bommel in zijn bisdom aan het werk.

Toen hij eind maart te Maastricht ging vormen, klaagde hij nog steeds over zijn gezondheid. Van Bommel bezat trouwens geen sterk gestel en kuurde steeds meer naarmate hij ouder werd. - De zorgen voor zijn bisdom, in het bijzonder voor de residentie Luik zelf, namen hem nu geheel in beslag. Reparatie-werkzaamheden aan de Sint Paulskerk, aan het orgel, eisten veel geld, en het zoeken naar gebouwen om het seminarie onder te brengen, kostte veel moeite en tijd¹. In de voorzomer vroeg bovendien de even felle als hardnekkige strijd tussen het amortisatie-syndicaat en de kerkfabrieken over het bezit van de kerkelijke goederen zijn voortdurende aandacht. Zulke problemen krijgen meer dan locale betekenis, doordat van Bommel elke gelegenheid te baat nam op de gevaren te wijzen van het 'stelsel van wantrouwen', door de regering toegepast.

Financiële zorgen waren er al toen de gemeente Luik zich voor de taak zag geplaatst, haar bisschop onderdak aan te bieden. Het oude paleis schijnt uit weinig meer dan desolate muren bestaan te hebben. Gouverneur Sandberg had al in het vroege voorjaar van 1829 naar Den Haag geschreven, dat een bisschop daar niet in kon trekken. In september drong hij aan op spoedige voorzieningen, waarna de minister een lijst van de meest noodzakelijke meubels vroeg. Enkele Luikse notabelen luidden de noodklok, toen bekend werd dat de bullen aan de bisschoppen overhandigd waren. Baron de Crassier, lid van het provinciaal bestuur, maakte zich de tolk van hen die toch niet de gênante onbeleefdheid wilden begaan, de nieuwe herder een kale ruimte binnen te leiden waar zelfs het meest urgente ontbrak. - In oktober ging de behanger aan het werk en onderwijl kregen een aantal zaken opdrachten voor het installeren. Nog even rezen er moeilijkheden over de vraag wie de rekeningen moest betalen, het gouvernement of de provincie, maar de koning zou de kosten van inrichting fourneren, als de provincie voor het verdere onderhoud zorgde. - Op het departement vond men de prijs van sommige artikelen erg hoog.

De nieuwe bewoner had naar vicaris-generaal Barrett geschreven, dat hij tenminste de eetkamer, de ontvang-salon, zijn eigen vertrekken

¹) van B.'s brieven aan Peyrot mrt.-juli 1830, *Luik*.

en enige slaapkamers gemeubileerd hoopte aan te treffen. Voor tapijten en stoelen, nachtkastjes en schilderijen, lampetkannen en bidstoel confereerde hij op 8 oktober 1829 langdurig met de minister van binnenlandse zaken te Brussel, want vanuit Luik had men deze nog niet kunnen overtuigen van het acute van de zaak. Acht duizend gulden zouden zeker nodig zijn, had de provincie Luik begroot. - De volgende maand ging men er opeens spoed achter zetten, en op 18 november verleende de koning de gevraagde subsidie¹.

Deze subsidie dekte niet meer dan de allereerste behoeften. In januari en maart diende van Bommel, een nieuwe verlanglijst in bij het Departement van R.K. Eredienst. Hoe Barrett heeft kunnen huizen is ons een raadsel, als we vernemen dat de pilaren van de kapel hoognodig gestut moeten worden, de kapel-zelf volkomen kaal is en zonder altaar, dat het archief uit vier naakte muren bestaat, elk bureau-vertrek ontbreekt en niets te vinden is dat op bibliotheek of bediende-kamertjes lijkt. Wandtapijten, kroonluchters of pendules zijn niet aanwezig; resten van het oude meubilair zijn totaal onbruikbaar: zij duiden slechts aan wat er allemaal moet komen. Alle kamers liggen aan de zonzijde en zijn 's zomers volmaakt onbewoonbaar, omdat nergens zonblindende zijn aangebracht. Er zit niets anders op dan in eigen huis te kamperen, berichtte van Bommel aan de Pelichy; logés kon hij niet ontvangen.

De Hollander uit een welgestelde zakenfamilie had nimmer de kleine en goede dingen des levens versmaad en liet het voorkomen, dat zijn gezondheid al in de eerste de beste Luikse zomer een flinke knak zou krijgen. Hij wenste evenmin afbreuk te doen aan zijn waardigheid door een onbewoonbaar paleis te betrekken. Gebrek aan comfort zou hem 'verchagrijnen' in de moeilijke beginmaanden, na de rel rond zijn mandement. Van de Gouverneur en de provincie viel op korte termijn niet veel te verwachten: die hadden achttien maanden nodig gehad om de huidige status te bereiken! En was het tenslotte teveel gevraagd, dat hij in zijn tuin grond kreeg in plaats van een berg puin? - Ook toen konden vergunningen maar bezwaarlijk en niet zonder veel vertraging buiten Den Haag geraken: eerst op 20 augustus werden de provinciale staten van Luik gemachtigd een halve buitengewone opcent te heffen op alle directe belastingen gedurende het jaar 1831. Daarmee konden zij dan inrichting, verbouwing en verdere meubilering van het bisschoppelijk paleis financieren².

De salarissen van de nieuwe bisschoppen wachtten eveneens op een definitieve regeling. Maar toen in maart het eerste kalenderkwartaal eindigde, meende de Pelichy niet langer te mogen dralen met het ontwerpen van een voorstel. Het initiatief daartoe was uitgegaan van secretaris Charles van der Horst. Aan tractement zou van Bommel 11.150 gulden toucheren en als abonnement 1200. Daarmee hield zijn

1) *Rijksarchief* (Eredienst 324 tot en met 328 passim); *Staatssecr.* 3299, 18 nov. 1829, n 104.

2) van B. aan de Pelichy 5 jan. en 20 mrt. 1830, *Rijksarchief* (Eredienst 399 en: geheim 34).

salaris het midden tussen dat van de bisschoppen van Gent en Doornik¹.

Omdat hij over 1829 niets had ontvangen en in het najaar uit hoofde van zijn ambt enkele kostbare reizen had moeten ondernemen, diende van Bommel via de Pelichy een verzoekschrift in om een tegemoetkoming in zijn onkosten. Drie duizend gulden werden toegestaan, omdat die som eveneens aan de bisschoppen van Gent en Doornik was verleend. Dit, ondanks de omstandigheid dat 'zijne middelen niet geheel zoo bekrompen waren als die van zijn collega's', naar de Pelichy aantekende in zijn advies aan de koning².

Het speuren naar behuizing voor het klein- en groot-seminarie bood in Luik, dat in die tijd ruim 48.000 inwoners telde, grote moeilijkheden. Allereerst omdat de twee secties op uitdrukkelijk verlangen van de koning - K.B. van 2 oktober 1829 - verenigd moesten blijven en voorts omdat er geen gebouw gevonden kon worden, dat groot genoeg was. Van Bommel begrootte zijn tweede afdeling op driehonderd leerlingen, het klein-seminarie zou dan plaats moeten bieden aan zeshonderd leerlingen. Het stedelijk college dat aan de tuin van het évêché grensde stond men hem niet toe; dat van Beauregard was te klein, weer een ander instituut was wel geschikt maar vergde te veel onkosten, omdat het oud en vervallen was. Zo passeerden nog enkele gebouwen de revue. De eigenlijke oorzaak van het niet-slagen van van Bommel school in de tegenwerking van de régence van Luik: dezelfde oppositie-liberalen die tegen het mandement hadden gereageerd, waren gebrand op iedere overwinning die ze op het Hollandse gouvernement en zijn creaturen konden behalen. En in hun ogen was van Bommel immers een regeringssupporter!³

De Pelichy had de gouverneur van Luik weliswaar aangemaand de bisschop zoveel mogelijk behulpzaam te zijn bij het zoeken naar onderdak voor de seminaristen, maar Sandberg antwoordde met veel vertraging dat de conseil de régence geen toestemming kon geven voor het stedelijk college. Dat burgemeester de Mélotte bij zijn bezoek aan Den Haag erover aangesproken werd en dat van Bommel een brandbrief tot dezelfde magistraat richtte, leidde evenmin tot resultaat. In een particuliere brief aan Willem I schreef van Bommel onomwonden dat 'het Luiksche Philosophismus' de eerste afdeling van zijn seminarie uit de stad had verjaagd. Hij duidde met die term de geestelijke signatuur aan van de liberalen. Eigenlijk behoorden tot deze laatsten vrijwel uitsluitend schreeuwerige journalisten en voltairiaanse vriendenkers. Onder de Franse tijd hadden zij behalve de Parijse zeden en politieke begrippen in religiosis de denkbeelden van de geniale cynicus over-

1) *t.a.p.* 384, 27 mrt. 1830, n 24.

2) Monchamp 90-92; *Rijksarchief* (*Eredienst* geheim 1160, 49 en *Eredienst* 390: 7, 10, 22 en 23 mei 1830); *Staatsseer.* 3400, 23 mei 1830, n 113.

3) van B. aan de Pelichy 11 mei 1830, *Rijksarchief* (*Eredienst* geheim 34).

genomen¹, omdat het traditioneel katholiek geloof voor hen niets meer betekende.

In zijn vastenbrief had van Bommel reeds zijn spijt uitgedrukt, dat hij door gebrek aan behuizing zijn klein-seminarie niet kon openen. Toen hij drie maanden later nog geen stap nader tot een oplossing was gekomen, vroeg hij verlof voor de vestiging van de eerste afdeling 'in de campagne', in de voormalige abdij van 's-Hertogenrade. Rolduc was voordien al aangeboden aan het bisdom, maar een vergunning om het perceel te aanvaarden was geweigerd. Van Bommels officieel verzoekschrift aan de koning dateerde van 3 juni. Als het enigszins kon, zou de vergunning voor Rolduc vier tot vijf jaar geldig moeten blijven, want zolang dacht de bisschop nodig te hebben voor de ook door hem gewenste onderbrenging in één gebouw. Nog in dezelfde maand juni mocht de Pelichy de gevraagde toestemming verlenen, maar slechts voor anderhalf jaar².

Op zijn afscheidsaudiëntie had van Bommel aan de koning beloofd al zijn gezag te gebruiken om in het uitgestrekte en rumoerig-liberale diocees de rust te bewaren. Een linkse club kante zich dus en bloc tegen hem en maakte in krant en stad stemming. Sommige Luikenaren hadden de bisschop voor hen gewaarschuwd, maar hij suste hun ongerustheid met te zeggen: 'Doe wel en zie niet om'. Was dit al erg simplistisch, de verwachting dat zijn eerste mandement op den duur algemene bijval zou vinden, doet helemáál naïef aan. Van Bommel verzekerde de koning begin februari weliswaar dat hij iedereen die hem kwam bezoeken 'bedaardheid en vertrouwen (poogde) in te boezemen' -, maar de heethoofden en raddraaiers zal hij langs die weg wel niet hebben bereikt. De pastoors ontbood hij bij zich en kregen te horen, dat geen enkele geestelijke zich voortaan met het petitioneren mocht inlaten.

Wat de Luikse unionisten het sterkst prikkelden, waren de koninklijke boodschap en het onderwijswetsontwerp van 26 november³. 'Het is letterlijk waar - aldus van Bommel - dat bij aldien dit laatste doorgaat, en hiertoe zie ik veel mogelijkheid, ja zelfs waarschijnlijkheid, de eerste twistappel tusschen het Zuiden en Noorden pas zal geworpen zijn.' In 's hemelsnaam intrekking van dat ontwerp, want 'het is niet mogelijk meer, aan België eenig ander dan een waarachtig vrij onderwijs wettig te gunnen'⁴.

Omdat ook in de Tweede Kamer door toedoen van de oppositie de meningen verdeeld waren, heeft de koning het op 27 mei 1830 inge-

1) Paul Harsin, *La Révolution liégeoise de 1789*, Bruxelles 1954, blzz. 23vv.

2) Rekest van van B. 3 juni 1830 (Monchamp 93-94); van B. aan de koning 8 juni 1830 (t.a.p. 96); advies van de Pelichy 7 juni 1830, *Rijksarchief (Eredienst 391)*; de Pelichy aan van B. 22 juni 1830, t.a.p. 393, n 22.

3) boven blz. 117.

4) van B. aan de Pelichy 24 april 1830, t.a.p. 26 april 1830, n 27; van B. aan de koning 8 feb. 1830, *Rijksarchief (Staatsseer. geheim LaE5)*, minuut bij Monchamp 88-90. Hier is deze brief abusievelijk op 9 feb. gedateerd.

trokken. Nog diezelfde dag verscheen een K.B. dat enkele wijzigingen aanbracht in de bestaande verordeningen op het onderwijs. Van Bommels vreugde hierover was overdreven groot: hij dankte de koning 'seffens uit naam (zijner) geloofsgenoten . . . voor de aanzienlijke verbeteringen'¹.

In de komende maanden zal vanuit Luik een eindeloze reeks waarschuwingen aan het departement van Eredienst gelanceerd worden. Bij verschillende kwesties en gebeurtenissen zou het gouvernement immers met haast voorbeeldige consequentie een averechtse houding aannemen. Die tegelijk weifelachtige en schichtige politiek heeft de thermometer van de onrust in het Zuiden gestadig doen stijgen. De regering verdroeg niet, dat haar concessies werden afgedwongen; zij stond die wel toe, maar zó laat dat ze geen gunstig effect meer hadden. Van Bommel noemde dit beleid, dat door zijn bureaucratische precisie des te onsympathieker aandeed, een stelsel van wantrouwen. - Zijn intensieve correspondentie met Den Haag in de maanden die aan de Scheiding vooraf gingen, weerspiegelt de toestand in het Koninkrijk. Van Bommels beschouwingen waren voor de zwakke baron de Pelichy gezaghebbend: in zijn adviezen aan de koning gebruikte de Pelichy haast bij uitsluiting de argumenten van de Luikse bisschop. Van der Horsts invloed dient hierbij natuurlijk niet vergeten te worden: hij zal voor de Luikse brieven wel een aparte plaats op het bureau hebben gereserveerd. Overigens waren ze wat de inhoud betreft en in vergelijking met andere binnenkomende rapporten, inderdaad het belangrijkste. Door zijn aankloppen bij het departement van R.C. Eredienst heeft van Bommel een aantal hervormingen en verbeteringen weten te bewerken.

Het begon met een kleinigheid als de benoeming van M. J. Groeteclaes, waarvoor het gouvernement geen agratie had willen verlenen. Deze priester die aan de politiek even onschuldig was als een pasgeborene, had pastoor van de Sint Nicolaaskerk te Luik moeten worden. Op advies van van Gobbelschroy was dit in maart 1829 niet toegestaan. Vicaris-generaal Barrett kreeg een uitnodiging om een nieuwe voordracht op te maken. Halsstarrig werden alle pogingen van Barrett, van gouverneur Sandberg en Luikse notabelen, die Groeteclaes alsnog benoemd wensten, weerstaan. Begin januari zette van Bommel zich in voor deze kwestie. Hij toonde aan, dat het ongunstige rapport volkomen ongegrond was geweest. Hij sloot een soort bewijs van goed gedrag in: een verklaring van de burgemeester van Luik, dat Groeteclaes nimmer een petitie had ondertekend. Heel de stad zou zich verheugen, als de koning zijn toestemming gaf en van Bommel zou ervoor zorgen, dat de persoonlijke tussenkomst van de koning in deze zaak door heel Luik bekend werd. Willems populariteit in zijn stad te vermeerderen was immers zijn hartewens, verklaarde de bisschop. - De

¹) Stokman 290; van B. aan de koning 8 juni 1830 (Monchamp 94).

koning is gezwicht voor de aandrang: het K.B. van 27 januari 1830 keurde de bewuste pastoorsbenoeming goed¹.

In dat merkwaardige voorjaar van 1830 probeerde van Bommel zijn invloed op de kerkelijke politiek te behouden. Rechtstreeks op de koning, zoals in de winter, had die opgehouden: nu werkte van Bommel via het departement van Eredienst. Willem I voor wie van Bommels rol in de netelige kwestie-de Potter niet al te duidelijk was, schijnt hem toch niet voldoende regeringsgezind te vinden; hij klaagde daarover tenminste in een vertrouwelijk gesprek met Capaccini.

De hevig anti-papistische commissie uit de Raad van State was tegelijkertijd nog machtig. Zij begreep midden januari reeds, dat van der Horst de Pelichy volkomen overheerste. Niet voor niets waren de niet-katholieken weinig te spreken over de *allerslechtste* van der Horst. De secretaris-adviseur had van de eerste dag na zijn benoeming gepoogd, de geheime stukken van Eredienst in handen te krijgen. Van Ghert had die na zijn ontslag alsof het zo hoorde meegenomen en overgebracht in het archief van de permanente commissie, waarvan hij secretaris was. Alle voorzorgen waren dus wel genomen!

Dat de Pelichy en van der Horst - de laatste zal wel meer door persoonlijke dan ambtelijke interesse zijn gedreven - de eigendommen van hun departement wilden terughebben, is hun kwalijk genomen. De permanente commissie vond hen uiterst onbeleefd om zo snel al de stukken op te vragen; ze schreef dat ook aan de koning. Van Ghert en de zijnen oordeelden dat de twee heren zich lelijk in de kaart lieten kijken, want het klonk ongeloofwaardig, dat zij hun lopende zaken zonder die bescheiden niet konden afwerken. - De dossiers waren toch niet voor niets in veiligheid gebracht; de redenen daartoe waren immers 'van zulk een staatkundig belang en zoo gegrond, dat zij (de commissie) het voor een wezenlijk ongeluk zou achten, indien daaromtrent anders beschikt ware geworden, en zij meent derhalve in het algemeen welzijn U.M. te mogen aanraden bij den genomen maatregel te blijven volharden'. Als Eredienst beslist iets nodig zou hebben, kon de Pelichy altijd nog verzoeken om door de Permanente Commissie van de inhoud op de hoogte gesteld te worden².

Zo'n mentaliteit droeg niet bij tot de verzoening van gouvernement en katholieken. En toch moest volgens van Bommel, die enkele maanden tevoren nog een unionist scheen, het doel van de kerkelijke politiek zijn: verbreking van het Monsterverbond. Als het gouvernement ervoor zorgt dat de katholieken niets te klagen overhouden, kunnen de liberalen de ontevredenheid van de geloofsgenoten niet langer exploiteren. De koning kan even zeker van de Zuidelijke als van de Noordelijke provincies zijn, als de liberalen alleen achterblijven in de oppo-

1) *Rijksarchief* (Eredienst 316, 318, 324, 379). In het laatste dossier: het concept van de Pelichy aan de koning 25 jan. 1830, n. 40; van B. aan de Pelichy 5 en 14 jan. 1830. *Staatsseer.* 3338, K.B. 27 jan. 1830, n. 109; Monchamp 88: bedankbrief van van B. aan de koning.
2) Notulenboek der Permanente Commissie op 17 jan. 1830 (copie van brief aan de koning), *Rijksarchief* (Eredienst 367).

sitie. Herstel het vertrouwen, instrueerde van Bommel de Pelichy¹. De regering moet tolerant zijn en minstens de beginselen van de grondwet toepassen, opdat de revolutionairen door gebrek aan supporters machteloos raken.

Uit politiek oogpunt leek van Bommels correspondentie met de koning en de Pelichy waaghalzerij, juist als die over zijn eerste mandement. Wanneer ze er lucht van hadden gekregen, zouden zelfs niet-unionistische katholieken uit het Noorden ontsteld zijn geweest over zo'n relatie tussen een bisschop en een protestants vorst. Van Bommel moet dat toch wel gevoeld hebben. Hij heeft dit soort brieven recht uit het hart geschreven, ineens en meestal zonder een copie ervan te houden. Maar hij bedoelde steeds dat de Pelichy zijn brieven aan de koning ter inzage gaf.

Dat in 's hemelsnaam aan die kleine plagerijen en onverdraagzame stekeligheden een einde komen: *la racine du mal est dans ces vexations de détail*, aldus van Bommel. Inderdaad, telkens doken nieuwe hatelijke probleempjes op. De Rotterdamse burgemeester achtte het bijvoorbeeld noodzakelijk van der Duyn, de gouverneur van Zuid-Holland, in te lichten, dat van Bommel vijf weken tevoren in de sacristie van pastoor Rakens afgekeurde kerk het Heilig Misoffer had opgedragen; de rumoerige Dominicaan had zelf als misdienaar gefungeerd. Deze nauwkeurige waarneming² werd even goed bericht aan het departement van R.C. Eredienst als het rapport van van Maanens marechaussees, die ontdekt hadden dat in een reeks parochies van gehuchten in het bisdom Luik het *Domine salvum fac regem* niet werd gezongen. In opdracht van de koning vroeg de Pelichy opheldering aan van Bommel. Natuurlijk ergerde deze zich dadelijk aan de zwaar overdreven beschuldiging. Waarom al die aanmerkingen, vroeg van Bommel zich af; in het aartsbisdom Mechelen was zelfs geconstateerd, dat in een kerk de tekst wel geboden maar niet gezongen werd. Er bestond geen uniforme regeling, maar opdat de koning zou zien, dat hij de Luikse clerus kan vertrouwen, gaf van Bommel opdracht in heel het diocees het gebed te verrichten³.

Dezelfde achterdocht destilleert men uit het verzoek aan de bisschoppen om het departement eens in te lichten over de associatie *Propagation de la Foi*. Niemand scheen iets af te weten van het bestaan van een dergelijk missiegenootschap binnen zijn diocees, alleen van Bommel prees het uitbundig. Die lofspraak is natuurlijk niet onopzettelijk, want hij schreef aan de Pelichy dat een dergelijke vereniging juist in de lijn lag van de werkzaamheden van zijn vriend de Wijkerslooth, de procurator van de Nederlandse Missies⁴. Evenals achter de

1) van B. aan de Pelichy 17 feb. 1830, *t.a.p.* geheim 1179, 23.

2) *t.a.p.* 1179, 16.

3) *t.a.p.* 1160, 50.

4) van Maanen aan de koning 17 april 1830, *Staatssecc.* geheim 19 april LaG13; correspondentie tussen de bisschoppen en de Pelichy, *Eredienst* geheim 1160, 42.

vraag of het *Domine salvum fac regem* wel overal gezongen werd, schuilt hierachter de figuur van van Maanen: van Bommel wees daar ook op.

De koning moet tijdens gesprekken met de oud-keizerlijke ambtenaar telkens opnieuw bezorgd zijn geworden voor zijn macht en prestige; hij wilde blijkbaar weer terugnemen wat hij zich in besprekingen met Capaccini, van Bommel en de Pelichy ontfutseld dacht. - En wat van Maanens luisterposten in het Zuiden betreft: 'Défiez-vous, je vous en conjure monsieur le Directeur, de ces hommes accusateurs', waarschuwde de Luikse bisschop. Deze lieden zijn doordrenkt met een valse filosofie; zij proberen de troon op de ruïne van het altaar te zetten om vervolgens des te gemakkelijker de troon omver te werpen. Van Bommel zocht de *accusateurs* ook nadrukkelijk onder de anticlericale vrijmetselaars in België. Dat kwam misschien omdat hij in die weken de machinaties van sommige Luikse papenhaters van nabij zag; vooral het stedelijke rechtscollege muntte in dat opzicht uit. Het waren 'liberalen'¹ die zelfs aan een tijdelijke Unie met de Rooms en niet wens ten deel te nemen, en derhalve met een salto mortale aan de zijde van het gouvernement tégen de katholieken kwamen te staan. Behalve M. C. F. B. baron de Macar, in 1828 tot gouverneur van Henegouwen benoemd, was de procureur-generaal van Luik, H. de Lantremange, zo iemand; deze functionaris bijvoorbeeld had het bericht over de *Propagation de la foi* aan van Maanen doorgegeven.

In het voorjaar en de zomer van 1830 waren er dus Unie-liberalen en -katholieken, anti-clericale Haagse kringen en Zuidelijke 'liberalen', die zich uit papenhaat of promotie-zucht bij het gouvernement aansloten maar nog niet in de van Maanen-familie waren opgenomen. Een onafhankelijke groep werd gevormd door Capaccini en de Belgische bisschoppen, onder wie van Bommel en in Mechelen Sterckx op de voorgrond traden. Dat tussen van Bommel en Sterckx, vooral sinds het eerste mandement, duidelijk onderscheid gemaakt kon worden, is reeds gebleken. - Het is heel normaal dat in de politieke verwarring vóór- en tegenstanders elkaar niet steeds herkenden.

Met een verbazingwekkende gewilligheid liet de katholiek de Pelichy zich gebruiken voor het inwinnen van inlichtingen over vermeende overtredingen. Half mei wilde de Permanente Commissie zelfs enige organieke artikelen van het concordaat van 1801 gaan toepassen. Na alle bisschoppen om advies gevraagd te hebben kreeg de Pelichy te horen, dat allen een eventuele uitvoering daarvan afwezen. Van Bommel had bij de koning al eerder op afschaffing aangedrongen, omdat in het maatschappelijk bestel de godsdienstvrijheid op breder basis diende te rusten: de organieke artikelen daarentegen waren eenzijdig, door één partij en onder protest van de andere, opgesteld². De heftigste

1) De term *liberaal* wekte nog veel verwarring. In die tijd identificeerden veel katholieken de liberalen vaak met 'Philosophes', voltairianen en vrijmetselaars. S. H. Scholl, *Het Liberalisme*, Tilburg 1947, blz. 4.

2) van B. aan de Pelichy 15 mei 1830, *Rijksarchief (Eredienst geheim 1160, 46)*.

tegenstand rees, toen in augustus op grond van een bepaling in dat concordaat de bisschoppen agreatie voor hun wijdelingen moesten vragen. Door toedoen van de Pelichy en na verontwaardigde protesten van alle bisschoppen werd in plaats van een naamlijst van de wijdelingen, een van de seminaristen gevraagd . . . opdat 's lands administratie een overzicht kreeg van de staat der openbare instellingen!

In de organieke artikelen van 1801 moet de Permanente Commissie een handwijzer tot nieuwe bureaucratische hatelijkheden ontdekt hebben. Zo wilde zij heel precies uitzoeken wie nu geestelijken 'van den tweeden rang' of 'du second ordre' waren. Hieraan vastgekoppeld was de kwestie of de vicarissen-generaal en de kanunniken óók de eed van trouw aan Zijne Majesteit moesten afleggen. - Van Bommel poogde dit te verhinderen: de koning had voor de agreatie immers aan de bisschoppen zijn vertrouwen geschonken. Ze hebben bovendien een eed van trouw afgelegd; de koning moet zich dan op hun verantwoordelijkheidsgevoel verlaten¹.

De agreatie-kwestie bleek het struikelblok te zijn in de besprekingen tussen Capaccini en baron Verstolk, die met de Pelichy optrad als onderhandelaar². In de eerste maanden van 1830 had de internuntius weinig kunnen uitrichten, omdat de nieuwe en onervaren directeur-generaal nog allerlei moeilijkheden moest overwinnen. Allereerst had hij een afkeer van zijn nieuwe functie: hij had die alleen uit plichtsbeseft aanvaard en kon er 's nachts haast niet van slapen! Zijn scrupules om de belangen van 'de *Jansenisten*' te verdedigen, iets waarover Goubau en van Gobbelschroy zich nooit het hoofd hadden gebroken, remden hem eveneens. Capaccini ried hem aan voorlopig over de oud-bisschoppelijke clerezij te zwijgen. Tegenover zijn eigen geweten was hij verantwoord als hij de *Jansenisten*, zoals de oud-katholieken steeds werden genoemd, in hun tijdelijke belangen recht deed.

Capaccini had al op 28 november een ontwerp gereed voor de regeling van de kerkelijke zaken in de Noordelijke provincies. Met veel vertraging begon de Pelichy met de bestudering van Capaccini's project-bul over de circumscriptie van de bisdommen en de aanmerkingen van de Permanente Commissie daarop. Dit laatste rapport was kleingeestig en scherp anti-katholiek; het was op de laatste dag van 1829 aan de koning overhandigd. Doodsbang voor elke vorm van ultramontanisme plaatste de Commissie de majesteitsrechten, de regalia, uitdrukkelijk voorop. Ze wilde zowaar het uur waarop Mis-gelezen werd, vaststellen. - Willem I zag in dat op basis van dit rapport de onderhandelingen spoedig afgebroken zouden worden en nodigde daarom de Pelichy uit zijn oordeel uit te spreken. De Pelichy's advies kwam in maart gereed en bevatte een doorlopende weerlegging van de ideeën van van Meeuwen en de zijnen³.

1) Idem 20 mei, *t.a.p.* 1160, 53. In dit dik dossier staat de hele kwestie historisch en juridisch beschreven. - *Registro* 390, *Den Haag S.J.* 2) Albers I, 346-348.

3) Albers I, 338, 340vv; *Registro* voorjaar 1830 passim.

Wat deze heren beweerden, was soms grof. Ze hadden bijvoorbeeld in de oud-katholieke bisschop van Haarlem al een episcopus gevonden: een ander moest de koning liever niet benoemen, omdat er anders twee hanen op dezelfde mesthoop zouden kraaien. . . . De leden hadden zich verder gestoten aan de inderdaad besliste taal die Capaccini voor zijn formuleringen had gebezigd. Zij beknipten letterlijk alles: niet alleen op de bouw van kerken of seminaries, maar ook op salarissen van bisschoppen en kanunniken. Waar alles tenslotte op vast liep, was de eis der Permanente Commissie om goedkeuring van alle statuten van de kapittels en agreeatie van alle kanunniken, omdat de laatsten immers de bisschop kozen. De Pelichy noemde dat onmiddellijk een belachelijke eis: 's konings invloed op de bisschopsbenoemingen was trouwens al in 1827 verzekerd. Dat de geestelijken tot de kapelaans toe een eed moesten afleggen, deed de deur tenslotte dicht.

We zagen reeds dat de koning zich in februari en maart was gaan heroriënteren op zijn oude anti-katholieke raadgevers. Onder dezen excelleerden nu van Maanen, Dotreng, Reyphins en van Ghert. De internuntius verloor al zijn optimisme, toen hij van van Gobbelschroy hoorde dat de koning geen vertrouwen stelde in de Pelichy en nog minder in secretaris-adviseur van der Horst¹. Desondanks wist hij gedaan te krijgen, dat de Pelichy naast Verstolk als gevolmachtigde werd benoemd: Capaccini had bedreigd anders niet langer te onderhandelen. Na heftige debatten vooral met Verstolk ging hij naar Brussel bij de koning op audiëntie. De vorst had een berg papier, una catasta di carte², op zijn werktafel liggen zodat de internuntius dadelijk begreep, dat Willem I zich schrap zou stellen. Aan de agreeatie van de kanunniken hield de koning even hardnekkig vast als aan de eedsaflegging door lagere geestelijken. Capaccini doorbrak de sfeer af en toe met een humoristisch intermezzo, maar kon de koning niet meer benaderen zoals een paar maanden tevoren. De koning zat teveel vast aan de ideeën van de Permanente Commissie. Hij kon de Kerk weer niet anders dan volkomen ondergeschikt aan de staat zien en wilde zelfs de salarissen van de bisschoppen laten afhangen van hun politiek gedrag en trouw aan de kroon. Op Capaccini's verzoek de Permanente Commissie te ontbinden om met de katholieken in vrede te leven, antwoordde de koning wanhopig maar eerlijk gemeend dat zo'n verhouding hem onmogelijk leek.

In mei verzachtte Capaccini wel enkele zinswendingen in zijn ontwerp, maar de agreeatie bleef de klip waarop de onderhandelingen tenslotte schipbreuk leden³. Voeg bij deze impasse nog de groeiende haat in België tegen de regering en het is begrijpelijk, dat de internuntius met vele anderen vreesde, dat het in het Zuiden niet enkel bij lijdelijk verzet zou blijven, wanneer in Frankrijk een liberaal kabinet aan het roer zou komen. Iets dat elke dag verwacht kon worden.

Beide partijen wilden in de onderhandelingen over de circumscrip-

1) *Registro* 353.

2) *I.a.p.* 387.

3) Albers I, 357vv.

tie-bul geen duimbreed toegeven. Capaccini, doorgaans de beheersheid en soepelheid zelve, spuwde af en toe zijn gal uit. Zijn stemming verbeterde er niet op, toen hij zich verbeeldde dat Piet van Ghert naar 's-Gravenhage was ontboden om de koning allerlei nieuwe argumenten in te fluisteren. - In zijn gesprek van 3 juni met de Romeinse onderhandelaar zou de koning geschuimbekt hebben van woede, omdat Capaccini verklaarde al het mogelijke te zullen doen ter verhinderende van de agreatie-bepaling. De koning beet hem daarop woedend toe, dat hij een Fries was en een harde kop had. Capaccini raakte op zijn beurt zo buiten zichzelf dat de koning bedaarde en erop aandrong, dat hij wat zou rusten.

Willem I bleef bij zijn voornemen. Dat ondervond de Pelichy al een dag later, toen de koning - in een slechte bui - hem zei, alle geestelijken tot de eed te zullen verplichten. Midden juni sloeg de koning een weg in, die hij sinds 1825 al meer had bewandeld: hopen van de paus meer gedaan te krijgen dan van diens piotten, wendde hij zich rechtstreeks tot Rome. - Dat een van Wijkerslooth nu uiterst bezorgd werd, laat zich indenken: hij vertolkte de gevoelens van alle prelaten en welgezinde geestelijken door zijn verklaring dat de H. Stoel in deze kwestie onwrikbaar moest blijven. Terwijl Rome strikt genomen de agreatie had kunnen toestaan, stelde het zich achter Capaccini. Het definitieve antwoord kwam echter te laat, omdat de augustus-gebeurtenissen de normale gang in de diplomatieke zaken hadden onderbroken.

Hoe veraf leek in juni 1830 de toenadering tussen de koning en van Bommel en Capaccini; de toestand van 2 oktober 1829 was toen onvoorstelbaar. Het laatste half jaar voor de Scheuring was een tijd van hulpeloze politiek en verwarring. De vrede tussen kerk en staat was maar schijn gebleken; steeds feller bekampten Unie-katholieken en gouvernementsambtenaren elkaar.

Sinds van Bommel bisschop was geworden, betaalde het gouvernement aan vicaris-generaal J. A. Barrett geen salaris meer uit. Dat hij door zijn bisschop was herbenoemd in die functie, deed er niet toe, want voor die daad was geen agreatie verleend. Agreatie voor benoemingen en autorisatie voor stichtingen met godsdienstig karakter waren twee machtige middelen, waarmee de staat de kerk poogde te overvleugelen. - Van Bommel dacht aanvankelijk dat de persoon van Barrett in het geding was: om zijn resoluut, soms halsstarrig verzet tegen het gouvernement was deze lang vóór 1829 al persona non grata. Ongevraagd haastte van Bommel zich daarom de loftrumpet te steken over zijn naaste medewerker en hem van gebreken of zwakheden als ambitie vrij te pleiten. Vroeger had Barrett zeker zijn vijanden gehad, maar nu was hij een geziene figuur in stad en diocesis: als het publiek weet zou krijgen van het inhouden van zijn salaris, voorspelde van Bommel een storm van verontwaardiging¹.

1) Notulen Permanente Commissie 8 juli 1830, *Rijksarchief (Eredienst 367)*; correspondentie aan en van de Pelichy sinds 13 april 1830 (*t.a.p.* geheim 41).

Van Bommel hoopte dat de maatregel geen 'cause sinistre' had. Maar dat had hij wèl! Ofschoon van Maanen al eens *le brave Schrant* tegenover *le méchant Barrett* had gesteld, lag het plotselinge inhouden van het salaris niet aan persoonlijke afkeer. Na oktober 1829 hanteerden de ultra-gouvernementele ambtenaren een bureaucratische precisie-politiek om de actieradius van de Kerk te verkleinen. Behalve T. Dotrengé en P. A. van Meeuwen, leden van de Permanente Commissie, waren van Maanen en Verstolk van Zoelen het volkomen oneens met de Pelichy's voorstel om als tijdelijke maatregel de jaarwedden van de vicarissen-generaal te verlengen: door de benoeming van bisschoppen had de functie van vicaris-generaal opgehouden te bestaan. Voordat ze herbenoemd werden, diende agreatie aangevraagd te worden. Van Gobbelschroy, nu minister van waterstaat, koloniën en industrie, was het met de Pelichy eens, dat deze kwestie dubieus was; hij stelde zich achter de directeur van R.C. Eredienst. Maandenlang sleepte deze zaak. In juli instrueerde de Mey van Streefkerk de Pelichy: geen agreatie, geen salaris. De bedekte tegenwerpingen hebben de maatregel in zijn formulering toch minder scherp gemaakt: op 7 augustus heette het dat de door de bisschoppen gekozen en benoemde vicarissen-generaal eerst dan in het genot der jaarwedden gesteld kunnen worden, als voor de gedane benoemingen het koninklijk fiat verkregen was. Nu was *vooraf* dus geen agreatie vereist, wèl goedkeuring van de gedane benoeming om de wedde te verkrijgen.

Na zijn waarschuwing voor een gevaarlijke reactie indien de beslissing ongunstig mocht uitvallen, heeft van Bommel op 23 augustus om agreatie verzocht. Men moet niet denken dat een desbetreffend K.B. nu wel gauw gepubliceerd zou worden: eerst ging de Pelichy aan gouverneur Sandberg vragen, of er mogelijk bezwaren bestonden. Hij kreeg gunstig bescheid, hoewel de Luikse gouverneur er toch nog even bij moest vertellen, dat Barrett indertijd een vurig voorstander van het concordaat was geweest. Alsof dit een slechte noot was! - Het K.B. kwam tenslotte op 14 september 1830 'te rekenen van den dag van heden': de jaarwedde liep dus niet vanaf 1 januari 1830, sinds welke datum geen betaling meer was geschied¹. Er zal overigens van betaling weinig meer zijn gekomen.

'Niets is noodlottiger voor de regeering, dan de neiging om alles te reglementeeren', schreef de Pelichy aan de koning. Hij gaf zo van Bommels brief na brief herhaalde waarschuwingen door. - Niet alleen de agreatie-kwestie was een onoplosbaar probleem geworden. De liquidatie van het collegium philosophicum veroorzaakte opnieuw moeilijkheden. Op 2 oktober was het facultatief verklaard en dus mochten de bisschoppen hun seminaries inrichten. Een lijst van studenten die in Trier, Leuven of Bonn hadden gestudeerd, kreeg elk diocees

1) *Rijksarchief (Staatssecr. geheim 19 juli LaY22 en 7 aug. 1830 LaL25)*; van B.'s aanvraag van 23 aug.: *f.a.p.* 14 sept. 1830, n 85. Voor soortgelijke moeilijkheden om Sterckx' benoeming: Simon I, 119-123.

natuurlijk toegestuurd. Pas in het begin van 1830 volgde het opheffingsbesluit van het veelbesproken instituut. Tekenend voor het stroeve beleid van Willem I: dit K.B. werd niet gepubliceerd. Zo'n geheimzinnig gedoe bevreemde de aartsbisschop. Van Bommel informeerde of de Pelichy niet van de koning gedaan kon krijgen, het besluit van de opheffing officieel mee te delen: de bisschoppen zouden anders onherroepelijk iets zoeken achter deze vreemde houding. Omdat er steeds wantrouwen heeft geheerst, legt men het uitblijven onmiddellijk ongunstig uit. De *Gazette des Pays-Bas* drukte het besluit niet af in de rubriek der officiële mededelingen.

Al gauw toonde de Permanente Commissie haar grote bezorgdheid voor de oud-leerlingen van het Leuvense collegium. De opheffing moet een grote slag voor haar zijn geweest, want had de commissie niet steeds moeten vechten 'tegen de beraamde kwellingen der Geestelijkheid om gemeld gesticht te vernietigen'¹? Als steeds dachtte zij een schending van de rechten van troon en staat door op macht beluste bisschoppen. Dezen hadden eind april 1829 via Capaccini richtlijnen gevraagd voor het opnemen van Leuvense alumni in hun seminaries². De H. Stoel had hen gemachtigd leerlingen te accepteren, mits ze door een examen hadden bewezen de vereiste hoedanigheden te bezitten. Volgens de Belgische opvatting waren de bisschoppen niet *verplicht* ze op te nemen. De internuntius wilde de kandidaten niet zonder meer afwijzen om de verhouding episcopaat-gouvernement niet te vertroebelen.

Reyphins, Dotrengé, van Meeuwen en van Ghert, later gesteund door de anti-katholieke van Ewijck, een ambtenaar voor onderwijs, dachten dat de bisschoppen misbruik maakten van het K.B. van 2 oktober en alle leerlingen uit Leuven, Trier en Bonn de toegang tot de seminaries weigerden. Ze zouden zelfs niet eens examen mogen doen. - Daarover door de Pelichy ondervraagd verklaarden de Belgische en Nederlandse kerkelijke leiders, dat oud-leerlingen van het collegium volkomen gelijkgesteld werden met andere kandidaten. Meer nog dan op het examen letten zij evenwel op de informatie omtrent godsvrucht en gedrag. En het bleek dat juist de Leuvense alumni niet vrij waren van heterodoxie en immoraliteit. Maar als er geen klachten op dit gebied bestonden, was tegen hun toelating geen bezwaar³.

Toch bleef de regering ervan overtuigd dat de bisschoppen saboteerden en traineerden: slechts zo weinig Leuvenaren vonden immers een plaatsje in de verschillende groot-seminaries? Enkele handige studenten wendden zich tot de Permanente Commissie, die zich natuurlijk vaderlijk tot hen voelde aangetrokken. - In de Haagse kringen ging het steeds om de vraag of de oud-Leuvenaren nu werkelijk naar de

1) Rapport 17 april 1828 van de Commissie aan het Departement van Binnenl. Zaken: *Rijksarchief* (Eredienst 368; andere klachten *t.a.p.* 347).

2) *Registro* april 1829 *passim*.

3) Permanente Commissie aan de koning 16 jan. 1830, *Rijksarchief* (*Staatsseer.* geheim 28 feb. 1830 LaY6); *Registro* 416; *Rijksarchief* (Eredienst geheim 1178, 15).

seminaries konden overgaan. De koning wenste uitdrukkelijk, dat zij met dezelfde maat gemeten zouden worden als de andere kandidaten. Van Bommel, tegen wie hij dat had gezegd, had deze boodschap aan de Méan overgebracht tijdens zijn doorreis naar Luik.

In Namen hadden Leuvense kwekelingen te horen gekregen, dat op het seminarie geen plaats was. Doornik nam er slechts zeven of acht, in Mechelen moesten ze wachten tot de grote vacantie en in het bisdom Luik waren wél alle oud-Leuvenaren opgeroepen, maar niet meer dan vijf slaagden voor het examen. Zogenaamd 'zeer knappe' jongelieden waren daar zelfs afgewezen.

De Pelichy besteedde weer de meeste aandacht aan van Bommels brieven¹. Juist die bracht hij ter kennis van de koning. Van Bommel had hem al laten weten, dat hij zich met de opgaven en inlichtingen, alsmede met het gemaakte werk persoonlijk occupeerde. Daarom kon hij uit de eerste hand berichten, dat juist de Leuvense leerlingen bij anderen vergeleken een uitzonderlijk slechte indruk hadden gemaakt. De twee rekwestranten die minister de la Coste's voorspraak hadden ingeroepen, deden niets meer of minder dan op een verkapte manier om geld bedelen. Het kon hun - van Bommel wees op de inhoud van hun schrijven - blijkbaar weinig schelen, of ze tot het seminarie Luik werden toegelaten. Ze vroegen immers alleen een beurs om hoger onderwijs te volgen; één gaat nu maar medicijnen studeren! Van een ander had van Bommel geconstateerd, dat hij ondanks zijn schitterende getuigschriften niet eens een eenvoudig stukje uit *De Amicitia* kon vertalen. Opdat de Pelichy de la Coste kon overtuigen van de onvoldoende capaciteiten, stuurde van Bommel enkele gemaakte vertalingen uit Seneca, met alle daarin voorkomende enormiteiten.

In zijn brief van 2 juli waarschuwde van Bommel de Pelichy nogmaals, dat de klachten van de bemoeizieke commissie ongemotiveerd waren en alleen maar tot doel hadden, de koning op het anti-katholieke pad te brengen. De leden beschuldigden de bisschoppen voortdurend van kwade trouw en wilden door wantrouwen te zaaien de verzoening tussen kerk en staat verhinderen. De aantijging, dat de ouders in de biechtstoel aangespoord worden om de openbare colleges te boycotten, noemde van Bommel absurd. Onomwonden drong hij er op aan dat de Pelichy 'des mesures restrictives' ten aanzien van de vrijheid voor de seminaries zou weten te voorkomen. De anti-katholieke regeringsadviseurs hadden het land in algemene onrust en ontevredenheid gebracht. Als de koning de uitwerking van al die achterbakse machinaties bevroedde, zou hij zeker maatregelen treffen om de weg naar een catastrofe te verlaten.

Willem I heeft dit epistel zelf gelezen, evenals dat van de dag daarop. Nogmaals karakteriseerde van Bommel de functionarissen, die steeds aanmerkingen maakten op het doen en laten van de clerus. Alleen de directeur-generaal van R.C. Eredienst zou dit tot zijn taak

1) van B. aan de Pelichy 2 en 3 juli 1830, *Rijksarchief (Eredienst geheim 1178, 15)*

kunnen rekenen, en: er zijn toch geen tien directeurs? Aan wie ontleen deze lieden hun opdracht? Hun wijd-vertakt en algemeen controle-systeem vergrootte immers de oppositie.

Wat die opneming in de groot-seminaries aangaat: de bisschoppen handelden zeker loyaal, vond van Bommel. De koning-zelf had acht maanden tevoren tegenover hem ook al bekend, een dubbele verdenking tegen het collegium philosophicum te koesteren: die van heterodoxie en van ernstige zedelijke ongeregeldheden. Kan het verwondering wekken, dat om diezelfde redenen kandidaten geweigerd werden?

De affaire bleef onafgewerkt liggen op het bureau van minister de la Coste, aan wie de afgewezenen hun nood hadden geklaagd. Van Bommels algemene beschouwingen bleven vruchteloos. - De lange rapporten kostten hem veel tijd, omdat meestal allerlei juridische knopen ontward moesten worden. Omdat hij al deze brieven persoonlijk opstelde, is de klacht dat hij vrijwel geen andere werkzaamheden kon verrichten niet verwonderlijk. Zijn arbeid in Luik laat zich snel opnoemen: inrichting van het seminarie, een vormreis naar Maastricht, de plechtigheden en preken voor het kerkelijk jubilé in juni en de uitvoerige briefwisseling met de Pelichy, waarvoor wij ons in verband met de geschiedenis van het Koninkrijk het meest interesseren.

Een van de beruchtste kwesties waardoor de publieke opinie sterk ongunstig werd beïnvloed, vormde het conflict tussen de kerkbesturen of kerkfabrieken en het amortisatie-syndicaat, het merkwaardig en geheimzinnig financieel orgaan ter sanering van de schatkist. Almachting voerde deze commissie een financiële politiek buiten de Staten-Generaal om.

Het syndicaat had beweerd dat een gedeelte van de kerkelijke goederen, die door Napoleon waren teruggegeven, ten onrechte door de kerkfabrieken werden beheerd. Deze instanties regelden de financiële administratie van de kerken. Op 1 oktober 1795, bij de vereniging van de Belgische departementen met Frankrijk, waren de kerkelijke goederen geconfiskeerd. Net als in Frankrijk daagden er veel te weinig kopers op voor de uitgestrekte bezittingen. Enkelingen profiteerden geweldig, maar voor de staat leverde de verkoop betrekkelijk weinig op.

De kerkelijke goederen waren onderscheiden in fundaties en benefices¹. Een fundatie of stichting is een roerend of onroerend goed, belast met een bepaalde bestemming. Een beneficie is een blijvend recht om inkomsten te genieten uit kerkelijke goederen vanwege het geestelijk ambt, dat door het kerkelijk gezag aan een kerkelijk persoon is toevertrouwd. De beneficies kan men verdelen in beneficia simplicia

1) C. van Bommel, *Réponse aux insinuations de la presse contre les fabriques d'églises*, Liège 1841; L. Bon, *Législation des paroisses en Belgique*, Louvain 1842³; G. Kisselstein, *Les dons et legs aux fabriques d'églises paroissiales en Belgique*, Louvain 1912. Mag. Dr. J. G. Stokman O.F.M. was zo vriendelijk zijn aantekeningen over deze kwestie ter beschikking van de schrijver te stellen.

en duplicia, al naar gelang er zielzorg of jurisdictie aan het beneficium verbonden waren. Om de beneficia simplicia, die enkel waren ingesteld om gebeden of kerkelijke diensten te verrichten, ging het eigenlijk.

De wet van 5 frimaire VI (25 november 1797) had behalve de cappittels en seminaries ook de beneficia simplicia opgeheven. Na de sluiting van het concordaat van 1801 had Napoleon eerst de onverkocht gebleven kerken aan de bisschoppen teruggegeven en bij decreet van 7 thermidor XI (26 juli 1803) de niet-vervreemde goederen en renten ter beschikking van de kerkfabrieken gesteld. Enige maanden later werden ook de fundaties, die belast waren met jaargetijden en kerkelijke diensten en die deel uitmaakten van de inkomsten van de kerken, teruggegeven aan de kerkfabrieken. De woorden 'faisant partie des revenus des églises' zouden later aanleiding tot grote moeilijkheden geven. Want waren ook de onder het ancien régime zeer talrijke fundaties ten gunste van beneficianten, bijvoorbeeld de beneficia simplicia, teruggegeven? Hoewel volgens de kerkfabrieken een later decreet daaromtrent nauwelijks twijfel overliet, betwistte het amortisatie-syndicaat van Willem I het bezit daarvan. Napoleons duidelijke bedoeling - van Bommel hamerde daarop in zijn brieven aan de Pelichy - was geweest om het beneficie-systeem van het ancien régime af te schaffen. De inkomsten uit de goederen, verbonden aan de beneficies, moesten toevloeien aan de kerken die de verplichtingen, door de stichters opgelegd, behoorden na te komen.

Het amortisatie-syndicaat¹, dat in financiële en parlementaire kringen al zoveel misnoegen had verwekt², eiste de beneficia simplicia op. De commissie beweerde dat deze goederen aan de domeinen toekwamen en ten onrechte door de kerkfabrieken werden beheerd. De beneficia simplicia vielen niet onder Napoleons restitutie-besluit, doordat ze aan bepaalde geestelijken in plaats van aan kerken hadden toebehoord³.

De kerkfabrieken van de stad Luik dreigden het zwaarst gedupeerd te worden door de aanvallen van het syndicaat⁴. Eind april 1829 vroegen zij al aan van Bommel over te komen in verband met de aanspraken der domeinen. Van Bommel heeft in mei te Amsterdam stappen gedaan, doch zonder resultaat. Ambtenaren hadden zich al bij sommige kerkbesturen vervoegd en de registers opgevraagd. Ze werden hun overigens geweigerd. Op 20 juni 1829 richtten de kerkfabrieken zich tot de koning⁵. De rekwestranten traden niet in juridische discussie,

1) H. Riemens, *Het amortisatie-syndicaat. Een studie over de staatsfinanciën onder Willem I* (diss. A'dam), Amsterdam 1935.

2) bijv.: *R.G.P.* XXXVII, 869, 895, 896.

3) Dit conflict kwam natuurlijk slechts voor in het Zuiden, omdat in het Noorden de toestand en ontwikkeling heel anders was geweest.

4) Originelen en copieën over deze kwestie: *Luik*, 'Arch. van B. divers: Ordres Religieux'. In de volgende aantekeningen wordt echter meestal verwezen naar de door Mag. Stokman onderzochte Haagse archivalia.

5) *Rijksarchief (Eredienst 29)*.

maar verzochten dringend in het bezit van de goederen te mogen blijven, omdat de inkomsten hoognodig waren voor het personeel en kerkgebouw en voor de luister van de eredienst. De gedeputeerde staten van Luik, die door het departement van binnenlandse zaken om advies gevraagd waren, ondersteunden het verzoek voorzichtig. Zij wezen erop dat de kerken toch al met geldgebrek hadden te kampen. De financiële toestand van de stad Luik liet een dekking van de toekomstige tekorten allerminst toe.

J. A. Berman, die in zijn hoedanigheid van gecommitteerde van de permanente commissie uit het amortisatie-syndicaat om advies was gevraagd, had natuurlijk een andere mening. A. W. N. Tets van Goudriaan, minister van financiën en qualitate qua president van het amortisatie-syndicaat, werd door de rapporten van Berman en van de hoofdinspecteur der domeinen overtuigd en adviseerde de minister van binnenlandse zaken, de la Coste, de koning op het onredelijke van het verzoek der kerkfabrieken te wijzen¹.

Het syndicaat wilde eindelijk eens saneren en voelde zich sterk, omdat autoriteiten als van Gobbelschroy² en Goubau al meermalen het recht van de staat hadden erkend. Bovendien hadden de gerechtshoven te Brussel en Luik kort tevoren de vorderingen van de kerkfabrieken afgewezen. Deze konden zich volgens het gouvernement niet benadeeld voelen, omdat ze rehtens nooit in het bezit van de beneficia simplicia waren geweest! Dat de ondertekenaars van het Luikse rekest zich op de goedgunstigheid van de koning beriepen en geen juridische discussie entameerden, achtte Berman veelbetekenend. Bovendien: waartoe die inkomsten, als toch de pastoors en vicarissen door de staat bezoldigd werden? Een trouwe ambtenaar naar 's konings hart toonde hij zich door erop te wijzen, dat de kerkfabrieken door de opeenhoping van goederen der talrijke beneficianten van vroeger 'krachtige lichamen worden in den staat en op de behandeling der algemeene zaken eenen invloed kunnen verkrijgen, dien zij, naar het mij voorkomt, niet behooren te hebben'.

De departementale molen maalde moeilijk en traag. Binnenlandse Zaken stuurde al de bescheiden maanden later naar het generaal-directoraat van R.C. Eredienst. Zo werd de oplossing aan de pasbenoemde baron de Pelichy toevertrouwd. Deze vroeg advies aan van Bommel en stuurde begin 1830 alle bescheiden naar Luik. Van Bommel was toen druk aan het vormen. In zijn antwoord van 24 april³ - de eerste van een reeks brieven aan de Pelichy over dit onderwerp - stelde hij voorop, dat ten koste van alles de bevolking door ontactisch optreden niet verder geprikkeld mocht worden. Sinds januari was heel zijn streven daarop gericht.

Juist de middenklasse - aldus van Bommel - is nu door de 'tracasse-

1) *l.a.p.*

2) Hoewel van Gobbelschroy de wet niet streng wilde toepassen! (Van Gobb. aan de koning 26 feb. 1830, *Rijksarchief-Binnenl. Z. kabinet* 26).

3) *Rijksarchief (Eredienst 37)*.

rieën' van het syndicaat in onrust gebracht. De leden van de kerkfabrieken hebben immers grote invloed op de burgerij; ze komen voort uit de kringen der advocaten, fabrikanten, handelaren en bankiers. Zelfs de gematigdsten onder hen zijn fel verontwaardigd over de activiteiten tegen de kerkfabrieken, waarschuwde van Bommel. De uitspraken van de Brusselse en Luikse hoven ten gunste van de domeinen vergroten het misnoegen. Terwijl dezelfde gerechtshoven vroeger de kerkfabrieken steeds in het gelijk gesteld hebben, nemen ze nu plots geheel andere beslissingen. De burgerij ergert zich over de samenstelling van de jury's, die . . . uit ambtenaren van het syndicaat worden gevormd. Hoewel sommige zaken nog in behandeling zijn, eisen de domeinen-inspecteurs toch de registers op en verplichten ze de debiteuren aan hen en niet aan de kerkfabrieken hun schulden te voldoen. De ambtenaren krijgen een soort provisie, als ze goederen voor de domeinen hebben opgespoord.

Op grond van zulke praktijken beschouwt men dit lichaam als een staat in de staat; het tracht uitvoerende en wetgevende macht te verenigen. Laat - aldus van Bommel - het syndicaat, dat miljoenen nodig heeft, enkele duizenden aan inkomsten verkrijgen, maar welke nadelen staan daar niet tegenover? De toestand verslechtert, de bevolking verwijdt zich van het gouvernement en de gematigden zullen naar de oppositie overgaan. De koning moet weten dat een 'overwinning' van het syndicaat grote gevaren meebrengt. Hij alleen kan de zaken ten goede keren.

Tussen februari en september 1830 bleef van Bommel hopen en werken voor een verbetering in de betrekkingen tussen de katholieken en het gouvernement. De opgewonden unionisten dienden ten koste van alles gekalmeerd te worden, opdat Zuid en Noord waarlijk verenigd konden heten. Van Bommel had op de afscheidsaudientie beloofd zijn Luikenaren te bedaren; scherpe stellingname van de liberalen tegen hem was er het gevolg van geweest. 'Je veux le vrai bien du Roi, je ne veux lui gagner les coeurs, je veux aider à ôter tout ce qui pourroit refroidir les sentiments qu'on lui doit.' - De Pelichy durfde deze hartekreet niet aan de koning voor te leggen wegens de scherpe uitspraken over de handelwijze van het syndicaat¹.

Telkens opnieuw wees van Bommel op het *effet moral*. De reacties in het katholieke Limburg en in het roerige, liberale Luik, waar niet slechts kerkelijke grieven bestonden, waren zeer ongunstig². Van Bommel bezwoer de Pélichy voor de belangen van de katholieken op te komen³ en waarschuwde, dat de nieuwe directeur-generaal in het

1) De Pelichy aan van B. 15 mei 1830, *Rijksarchief (Eredienst 15)*.

2) van B. aan de Pelichy 13 mei 1830, *t.a.p.* geheim 1160, 37.

3) 'Et vous même, Monsieur le Directeur, qu'on a reçu de mains de S.M. comme un des plus cadeaux qu'Elle ait pu nous faire, puisque tous les Catholiques révèrent en vous le patron sincère de leur religion, ne finirez-vous pas perdre la confiance du peuple et d'une partie du clergé, lorsqu'en dernière analyse l'on verra malgré le changement du personnel, le système, suivi sous vos prédécesseurs, avec une si desolante activité en sens inverse des vrais intérêts des Catholiques, est, à bien des égards, toujours le même?'

Luikse werd beschouwd als een man zonder invloed. Zonder pessimisme - zo verzekerde van Bommel -: de stemming in het diocees Luik nadert de revolutie-temperatuur. Verbreking van de katholiek-liberale Unie is een dwingende noodzakelijkheid, omdat de toestand met de dag slechter wordt. Daarom moet het gouvernement de goederen van de kerkfabrieken teruggeven.

De Pelichy stuurde deze berichten naar de Mey van Streefkerk, opdat deze de koning op de hoogte zou brengen. De Mey deed dat en kon de Pelichy op 28 mei meedelen, dat de koning zijn advies met inachtneming van van Bommels zienswijze verwachtte en dat hij de zaak 'met den meesten spoed' afgehandeld wenste¹. De Pelichy vroeg van Bommel toen om een gedetailleerd rapport over de juridische aspecten.

Van Bommel heeft zelf het benodigde materiaal verzameld. Daardoor ontstond enige vertraging². Onderwijl klaagden de syndicaats-ambtenaren over de onwilligheid van de kerkfabrieken om hun registers af te geven. Achter deze houding zochten zij de directieven van de bisschop, die aan het kerkbestuur dat zijn archieven wel had overhandigd, een reprimande had gegeven. - Van der Horst heeft een circulaire opgesteld, waarin stond dat de jurisprudentie ten voordele van het syndicaat scheen uit te vallen. Daarom moesten de bisschoppen aantonen, dat de kerkbesturen lang niet zo rijk waren als het syndicaat beweerde³.

Eind juni en begin juli kreeg de Pelichy van Bommels gedetailleerde toelichtingen. Wederom wees hij op de verwekte onrust. In een historisch betoog zette hij uiteen, dat de teruggave van de geconfiskeerde bezittingen destijds als een daad van eenvoudige rechtvaardigheid was opgevat⁴.

Van Bommels waarschuwingen waren niet te donker gekleurd, want zelfs de gouverneur van Henegouwen en andere functionarissen die de domeinen gelijk gaven, wilden een oplossing ten gunste van de kerkfabrieken, omdat het syndicaat al te veel kwaad bloed had gezet⁵. De stad Luik en de gedeputeerde staten steunden de kerkfabrieken waarschijnlijk uit vrees dat ze tekorten moesten dekken.

De Pelichy verzond zijn uitvoerig advies aan de koning op 9 september⁶, toen het dus al te laat was. De invloed van van Bommel was overheersend in het rapport. In de bijlagen gaf de Pelichy complete

1) *Rijksarchief (Eredienst geheim 1160, 57)*.

2) van B. aan de Pelichy 8 juni 1830 (*Eredienst 14*); van B. aan de koning 8 juni 1830 (Monchamp 485-486).

3) Concept circulaire *Rijksarchief (Eredienst geheim 1160, 57)*; het amortisatie-syndicaat had de inkomsten uit de beneficia simplicia van de Luikse kathedraal geschat op 60.000 gulden (zeer vertrouwelijke brief van van der H. aan van B. 29 juli 1830, cf. blz. 153, nt 4.)

4) C. van Bommel, *Précis historique de l'affaire des fabriques*, 28 juni 1830; idem, *Coup d'oeil sur la question des biens de fabriques d'églises*, 30 juni 1830; van B. aan de Pelichy 1, 4 en 5 juli 1830, *Rijksarchief (Eredienst 29)*.

5) *Rijksarchief (Eredienst 29)*. 6) de Pelichy aan de koning 9 sept. 1830, minuut t.a.p.

excerpten van en uitvoerige citaten uit de brieven van de Luikse bisschop.

Het ongelukkig conflict tussen het amortisatie-syndicaat en de kerkfabrieken heeft in die onrustige zomermaanden van 1830 de stemming in België mee-bedorven. Het ontactisch optreden van de domeinenambtenaren maakte een slechte indruk. - De regering van de nieuwe Belgische staat zou de kwestie 31 december 1830 oplossen door een uitspraak ten gunste van de kerkfabrieken.

Men dachtte nog steeds van Bommels invloed. Zijn correspondentie met de Pelichy bleef dus niet onopgemerkt. G. L. Bergmann betreurde vanuit Dendermonde, dat van Bommel nog zo 'omnipotens' was. Hij zag 'in dien gemijterden Lama een huichelaar, een vijand van onze liberale institutiën, een ijverigen proselietenmaker, een heerschzuchtigen doortrapten jezuïet, die nog veel spel zal leveren'¹. En een maand later beweerde hij: 'Algemeen is men van opinie dat de minister la Coste de zogenaamde liberalen, en van Bommel de ultramontanen ondersteunt. De Koning, zegt men, is voor den tweeden bang, en ontvangt zijne bevelen. Beiden, voegt men daarbij, zijn gezworen vijanden van een ander minister. . .'². Met die andere minister was natuurlijk van Maanen-zelf bedoeld. - Een vriend van Groen van Prinsterer was evenmin gerust: 'Vreest van Bommel met zijne zuiker-zoete raadgevingen. Aan den bodem des bekers, dien hij Z.M. aanbiedt, zit vergif'³.

Feitelijk kon van Bommel weten dat de weg via de Pelichy op een mislukking moest uitlopen. Deze man kon de koning niet beïnvloeden. Hij werd geëxploiteerd als administrateur, om aan de kerkvoogden allerlei vragen te stellen of hun verwijten te maken. Van Bommel probeerde daarom de correspondentie-band met de Mey van Streefkerk, met wie hij najaar 1829 zo vertrouwelijk onderhandelde, strakker aan te halen. Dat heeft evenmin veel uitgehaald, ofschoon de Mey van Bommels berichten inderdaad op de werktafel van de koning heeft gelegd. Van Bommel was en bleef uitgerangeerd na februari 1830.

Ook de Mey van Streefkerk probeerde hij te overtuigen, dat niet bij Eredienst maar op het departement van Justitie de schuldigen schuilden. Zij ondermijnden 's lands rust, zij zijn 'de inblazers van alle die lieve geheime aanschrijvingen, die mij al zoo veel tijds hebben doen verliezen, en die intusschen zonder moeite grondig te wederleggen waren, door ze eenvoudig publiek te maken, car, cher Ami, cela ne peut pas voir le jour; c'est du pauvre tripotage'⁴.

De regeringspolitiek wordt langzamerhand misdadig, hield van Bommel de Mey voor. Nu is de verwonderlijk gunstige indruk, die de

1) Bergmann aan van Maanen 13 mei 1830 (Albers I, 311).

2) Idem 19 juni (R.G.P. XXXVII, 816).

3) C. J. van Assen aan Groen 11 juni 1830 (R.G.P. LVIII, 303).

4) van B. aan de Mey 25 juli 1830, *Rijksarchief (Staatssecr. 6033, 5315c)*. Ook: *Hist. Tijdschr.* (1934) 285vv.

taal- en onderwijsbesluiten hebben gemaakt, weer geheel te niet gedaan door hernieuwde vervolgingen van oppositie-journalisten. En dat juist terwijl die bladen, zoals 'de eertijds zoo hevige, thans zoo bejaarde Courrier de la Meuse', een gematigdere toon aanslaan! Waartoe diende toch het averechts werkende gedoe van de Lantremange en consorten in de provinciale staten? 'Men houde toch op, olij in het vuur te werpen.' Er bestaat geen reden om zo scherp te ageren en dol door te drijven. De zaak van het gouvernement wordt in de grond bedorven; de Luikse oppositie-geest zal zich over alle andere provincies verspreiden. 'Zoo lang die menschen (als de Lantremange) zoo onverstandig blijven werken, blijft de oppositie in kracht toenemen, en word haar zegepraal verzekerd. Want men pogge niet op de verkiezingen in de 2 Vlaanderens, in Antwerpen en Noord Brabant van dit jaar'¹.

Het gesol met de autorisaties voor reguleren, ook voor zusters en broeders die de ziekenverpleging of het onderwijs tot het voorwerp van hun belangeloze zorgen maakten, mag wel bekend of liever: berucht heten. Voor de congregatie van de gasthuiszusters van Beieren intervenueerde van Bommel begin Augustus 1830 bij de Pelichy. Hun was wel autorisatie verleend, maar in 1828 waren er moeilijkheden over de statuten gerezen. Achter de schermen speelde de gouverneur van Henegouwen, de Macar, het klaar om goedkeuring daarvoor te weigeren. De religieuzen mochten daardoor geen novicen aannemen, wat hard nodig was omdat de zusters te oud en te zwak waren voor het werk, terwijl het aantal verpleegden in verhouding veel te groot was².

Als het aan Reyphins, van Meeuwen en van Ghert had gelegen, zou van Bommel formeel een verbod gekregen hebben om retraites voor zijn geestelijkheid te organiseren. Een oude circulaire van Goubau - mede geïnspireerd door van Maanen en Falck - bevatte zo'n bepaling. In zijn aankondiging motiveerde van Bommel handig, dat de retraites nodig waren opdat zijn geestelijken beter doordrongen zouden raken van *l'esprit de leur état*. De Pelichy vroeg haastig naar de mening van de koning. Hij liet doorschemeren dat toestemming verleend kon worden onder toevoeging van de uitnodiging, dat de bisschop zijn priesters moest aansporen zich buiten alle tijdelijke en staatkundige zaken te houden, liefde en eerbied voor het gouvernement in te prenten en dat in dezelfde geest ook de gelovigen beïnvloed moesten worden. - Altijd weer een vermanende vinger: de koning gaf op 18 augustus zijn toestemming voor de retraite *par dérogation*. Het woord *exception* is in de minuut doorgehaald.

De Permanente Commissie was van mening geweest, dat van Bommel een officieel verzoek alleen kon indienen, als hij de tucht onder zijn

1) ibidem.

2) Stokman 422; van B. aan de Pelichy 4 aug. 1830, *Rijksarchief (Eredienst 17)* nog een vertrouwelijke brief van 4 aug. *t.a.p.* geheim 73. Voor de Alexianen heeft van B. zich eveneens ingezet (Simon I, 116-119).

clergé zou bevorderen. Overigens achtte zij retraites schadelijk voor de belangen van de godsdienst, want moesten de herders niet dagenlang hun kudden verlaten en derhalve verwaarlozen? Het bevreemde de Commissie dat van Bommel niet vooraf 'op eene bescheiden wijze' om intrekking van het verbod had verzocht: hij kondigde de retraites zo maar aan, dus het stond al vast dat ze doorgingen! Wanneer bisschoppen zich aldus aan koninklijke bevelen onttrokken 'dan zullen spoedig alle banden, waardoor het geestelijk gezag getemperd wordt, losgerukt worden'¹.

Alle waarschuwingen waren vruchteloos gebleken. Ondanks de bezwering dat de vulkaan der oppositie onder de druk der gebeurtenissen in Frankrijk, waar de Bourbon Charles X het veld moest ruimen voor de Burgerkoning, elk ogenblik in een revolutie kon uitbarsten, was het gouvernement niet van politiek veranderd. Begin augustus lag de handel in Kortrijk al stil; op marktdag werd haast niets verkocht. Fransen vertoonden zich daar en elders met driekleurige cocardes. Ze voerspelden aan de herbergtafels dat België spoedig het Franse (revolutie-)voorbeeld zou volgen.

Van Bommel waagde toen nog een vertwijfelde poging. Hij wilde de regering overtuigen van de allergevaarlijkste toestand in Luik², omdat de meergenoemde de Lantremange in een demonstratie van gemis aan psychologisch inzicht enige persprocessen ensceeneerde.

Eigenlijk kan de hedendaagse lezer van Bommels bezorgdheid het best leren kennen uit zijn brief van 3 augustus aan de Mey van Streefkerk: 'Hooggeachte vriend! Wat is er zedert mijn laatste schrijven³ aan U al niet gebeurd, en wat staat er *bij ons* voor de deur? Herinner U, lieve vriend, wat ik voorleden jaar in mijn stelseltje sur la liberté illimitée (U voor Z.M. ter lezing gegeven) schreef. Omdat Charles X deze denkbeelden niet heeft kunnen vatten of willen volgen, verliest hij zijn kroon. - Ach, waarom moest het tegenovergestelde stelsel van v M(aanen) hetwelk van den 11 december af het gouvernement te midden van veele tegenstrijdige concessiën tegen den algemeenen stroom heeft doen inwerken, bovendien? En wie zal er nu de gevolgen van berekenen? Alles mag hier in diepe rust schijnen; het is het niet; men juicht over de overwinning der liberalen en nu de Heer Lantremange van alle menschkunde ontbloot, de streek begaan heeft, om juist *op dit* oogenblik, alle politique schrijvers 'dezer stad tegen den tienden voor de regtbank te dagen, weet ik niet wat er gebeuren moet; reeds verzamelt men zich; en - op alle hoeken en straten - worden de nieuwspap(ieren) voorgelezen en uitgelegd. Mogt ik andermaal

1) Goubau's circulaire en de reactie daarop in *Le Courrier de la Flandre*, sept.-okt. 1824; van B. aan de Pelichy 29 juli 1830, *Rijksarchief (Eredienst* geheim 72); de Pelichy aan de koning 4 aug. 1830, (*Staatssecr.* geheim 16 aug. 1830, LaB26); Permanente Commissie aan de koning 9 aug. 1830 *ibidem* en *Eredienst* 367; de Mey aan de Pelichy 16 aug. en de Pelichy aan van B. 18 aug. 1830, *Staatssecr.* geheim 16 aug. 1830 LaB 26.

2) A. J. A. Smits, *De Scheuring* 81. 3) van 25 juli, zie blz. 157, nt 4.

mijn gevoelen in De politieke wereld doen gelden, dan zou ik zeggen, cher Ami, à de grands maux il faut de grands remèdes. Wil onze goede koning zegevieren, o dat dan de H(eer) v. M(aanen) uit waarachtige zelfverloochening uit liefde voor vorst en vaderland het veld ruime en tot den Burgerstand terugkeere, dat in zijn plaats een Belg uit de oppositie (de factie!!!...) als M(inister) van J(ustitie) optrede en een andere Belg (bijv. Nicolaï) als President van het H(oge) G(erechtshof) gekozen worde. Dat dit laatste te Brussel verplaatst worde of ten minste gesplitst worde. - En dat men eindelijk den Catholijken geve wat den Catholijken toekomt, dat is, volledige uitvoering van het concordaat, betrekkelijk de nieuwe zetels, de kapittels, en omschrijving der Bisdommen, en finale bevrijding van alle haatelijkheden waarmede zij nog gekweld worden, zoo als oorlog tegen het overschot hunner kerkelijke goederen, waardoor hier te lande duizende gemoederen worden opgeruid - ondragelijke inquisitie waarschijnlijk door de Justitie georganiseerd tegen de hooge en andere geestelijkheid en die alles *à tort et à travers* beoordeeld, aangeklaagt, zwart maakt - en (finale bevrijding van) allerlij illiberale reglementen nopens of liever tegen geestelijke instellingen hoe nuttig dan ook voor onwetenden of noodlijdenden.

Dezen ochtend heb ik wel twee uren met den goeden Heer Lannoy van Haarlem gesproken, hij moest met mij bekennen, dat geen volk gemakkelijker te leiden is dan het Luiksche, mits men hetzelfde met zachtheid behandelde, en billijk zij. Waarom heeft men het zoo lange met taal, onderwijs, en alle godsdienstige kleinigheden, daar het gouv(ernement) nimmer eenig voordeel mee behalen kon, gekweld en ontevreden gemaakt? Waarom nu weer met onnodige vervolgingen tegen schrijvers, die voor het eerst van hun leven gematigd schreven? waarom? Maar ik schreeuw au désert? Vriend lief kunt gij er iets aan doen, in Godes naam, talm niet; maak van mijne brieven gebruik, maar bij niemand anders dan bij onzer aller Vriend en vader wiens belangen ik hier boven al behartige: denk, meer dan eens heb ik, zonder mij te vleien, de zaak vrij zuiver ingezien, en nu is het welligt voor het laatst. - Langs den Rhijn, alwaar men nimmer de Pr(uisen) heeft kunnen dulden, is veele beweging in de gemoederen - zijn de fr(ansen) nog niet te L(uik) word bij onze bureu te A(ken) gevraagd? - Ik groet U ab abrupto, de post vertrekt T.T. CvB.¹

Omdat hij geen onmiddellijk antwoord van de Mey kreeg, dacht van Bommel dat zijn uitboezemingen in Den Haag misnoegen hadden gewekt. Hij excuseerde zich daarom enkele dagen later tegenover de koning persoonlijk: slechts het waarachtig welzijn van vorst en vaderland hadden hem bewogen, schreef hij². Weer een week later liet de Mey weten, dat geen sprake was van afkeuring van zijn correspondentie aan hemzelf of aan de Pelichy. Het betrof toch zulke gewichtige

1) van B. aan de Mey 3 aug. 1830, *Rijksarchief (Staatssecr.* 6033, 5315c) en: *Hist. Tijdschr.* (1934) 283vv.

2) van B. aan de koning 10 aug. 1830, als vorige aant.; minuut ervan bij Monchamp 97-98.

staatszaken, dat een snel en concreet antwoord moeilijk te geven viel. Van Bommel kon zijn mening wel gemakkelijk neerschrijven, maar voor een hoge functionaris viel het formuleren soms moeilijk, omdat hem ook andere dingen bekend waren. De Mey verzekerde dat het uitblijven van zijn antwoord geen afkeuring van van Bommels dringende brieven betekende. De koning die alles had gelezen, bleef eveneens de Luikse berichten als blijken van aanhankelijk vertrouwen beschouwen¹.

Een week later werd de dreiging werkelijkheid en kwam er een einde aan het hulpeloze regime: te Brussel en in andere steden kwam een aanzienlijk deel der bevolking in opstand. Begin september, een maand na de aangehaalde alarmbrief uit Luik, kreeg van Maanen zijn ontslag. Het Departement van Eredienst verzocht aan dit bericht de nodige publiciteit te geven, als daardoor de kalmte kon weerkeren. - Van Bommel had de gebeurtenissen veel beter dan wie ook van de andere kerkelijke leiders zien aankomen. Sterckx bijvoorbeeld scheen zich in de zomer niet gerealiseerd te hebben dat de toestand zo ernstig was².

1) Concept de Mey aan *van B.* 18 aug. 1830, idem als aant. 1 blz. 160.

2) Simon I, 124.

HOOFDSTUK VII

VAN BOMMEL EN NEDERLAND NA DE SCHEIDING (1830-1840)

EEN christelijk Groot-Nederland had de jonge Groen van Prinsterer in principe mogelijk geacht, 'mits men de Hollandsch-Protestantsche en de Belgisch-Roomsche subnationaliteit maar niet zou wringen in het keurslijf van een gecentraliseerde revolutie-staat'¹. - In de loop van het jaar 1830 was de kloof tussen Noord en Zuid te wijd geworden. De Hollander Wap schold de Belgen voor 'muitziek rot' en kreeg daarvoor een pluimpje van da Costa. Van Bommel had de steeds luidruchtiger oppositie van het Monsterverbond tegemoet willen komen door te ijveren voor de benoeming van Zuidelijken en door zijn pogingen de bureaucratische ijver van de Haagse departementen te matigen.

Men kan niet zeggen dat de bisschop van Luik verrast werd door de Scheuring. Op 23 augustus, in een felicitatie-brief aan de koning, drukte hij nog de hoop uit 'qu'il (le Roi) guide ses pas à travers les dangers dont nous sommes environnés'². - In Luik hadden zich géén excessen voorgedaan op 's konings verjaardag. Wel was de spanning in de stad gevaarlijk groot. Gouverneur S. J. Sandberg tot Essenburg liet de troepen naar de citadel terugtrekken. Hij overlegde met enkele voor-aanstaande burgers, waarna zich een *commission de sûreté extraordinaire* formeerde. Na luttele uren bleek die commissie 'trop ministérielle': ze liquideerde zichzelf op de 31e augustus. Daarna kwamen de meer extremen aan bod: Charles Rogier en het volk maakten zich meester van de stad³.

Luik wapende zich, men wierp barricaden op en overwoog versterkingen naar Brussel te zenden. De *Conseil de Régence* deed onzeker, terwijl de troubles toenamen en het huis van de Lantremange meermalen met in brandsteking werd bedreigd. Terwijl Sandberg hoopte dat de Staten-Generaal in Breda of Den Bosch bijeen zouden komen, juichte de *Courrier de la Meuse* van 5 september dat de boze droom van amalga, van *Chimérique centralisation* en *union contre nature* voorbij was: 'ayons une administration différente . . . soyez Hollandais, nous restons Belges'.

Velen die wat te verliezen hadden, vluchtten naar Aken of Maas-

1) J. A. H. J. S. Bruins Slot, *Groen van Prinsterer bij het Herstel der Hiërarchie in de R.K. Kerk in Nederland*, Amsterdam 1931, blz. 14.

2) van B. aan de koning 23 aug. 1830, *Rijksarchief (Staatssecr.* 14 sept. 1830, n 85).

3) Robert Demoulin, *Les journées de septembre 1830*, Liège-Paris 1934, blzz. 70-74; dez. in: *Bull. de l'inst. archéologique Liégeois* (1936); G. Gerretson, *Muiterij en Scheuring 1830*, Leiden 1936, I, 123vv; P. Harsin, *Liège et la Révolution de 1830*, 2. pl., 2.j.; Smits, *De Scheuring*, 130, 189, 234 en 310vv.

tricht. Alle Luikse helden achten verandering van lucht noodzakelijk, schamperde de gouverneur, die zelf eigenlijk even hard verlangde naar zijn vertrek!¹ Half september vloeiende er bloed in de stad. De bevolking, gewapend na een overval op enkele magazijnen, was eigenlijk geïrriteerd door de aanwezigheid van een belangrijke troepenmacht. Hoewel de toestand in Verviers veel ernstiger was, prefereerden de vertegenwoordigers van het Hollandse gouvernement het bestuur over Marokko - ook toen geen rustig gebied! - boven de onzekerheid van de septembermaand te Luik. Eind september had het Hollandse gezag opgehouden te bestaan.

De *apostolischen* waren op de achtergrond gebleven². Van Bommel was op 's konings verjaardag te Tongeren aan het vormen. Hij had tijdens 'eene kanselrede in de hoofdkerk de ingezetenen herinnerd aan de redenen, die hen met liefde voor den Koning moeten bezielen³. Hij bleef uit de buurt van zijn residentie en trachtte tijdens zijn rondreis bij de plechtigheden voor de toediening van het Vormsel de gemoederen zoveel mogelijk te kalmeren. De gouverneur van Maastricht beschouwde van Bommels reis door Limburg en de Kempen als een groot voordeel, maar zijn collega te Luik legde het uit als een vlucht⁴.

De Unie bleek in die septemberdagen niet hecht, want de liberalen traden ook te Luik soms haast vijandig op tegen de katholieken. Op zekere nacht ontstond een schermutseling voor het bisschoppelijk paleis, toen enkele ongure sujetten het in brand wilden steken. Sandbergs oproep aan de geestelijkheid al haar invloed aan te wenden ter handhaving van orde en rust, heeft geen resultaat gehad, eenvoudig doordat de geestelijkheid geen invloed bezat!

'De kogel is door de kerk', schreef van Bommel aan Peyrot⁵. Hij was toen voor een paar dagen in Luik. Tevoren had hij in Tongeren, Sint-Truiden en Maastricht gevormd; in de tweede helft van september trok hij naar Visé, Weert en Hamont. Het ontbrak hem zeker niet aan de voldoening, de loop van de gebeurtenissen voorzien te hebben: 'j'ai donc le sort d'avoir toujours bien vu, toujours bien dit et de n'avoir jamais été cru'. Het is nu het eenvoudigst - aldus van Bommel - alles aan de Voorzienigheid over te laten. België is verloren voor Willem en als hij niet oppast, verliest hij nog meer. Dan heeft ook hij een pink nodig in Scheveningen en kan hij Karel X gezelschap gaan houden!⁶

Begin november reisde van Bommel naar Mechelen om over de toestand te spreken. In het begin van die maand vaardigde hij een herderlijke brief uit, waarin hij het gebed vroeg voor het welzijn van het va-

1) Gerretson I, 133, 134, 136, 139. 2) *t.a.p.* I, 141, 154.

3) Bericht van de gouverneur van Maastricht, *t.a.p.* I, 357.

4) *t.a.p.* I, 360-382; P. van der Kemp, *De Belgische Omwenteling in Luik en Limburg tot aan het verlies van Venlo in November 1830*, 's-Gravenhage 1904. Dit werk bevat haast niets voor ons onderwerp.

5) van B. aan Peyrot 6 sept. 1830, *Luik (Peyrot)*. 6) Idem 6 sept. en 12 dec. 1830.

derland¹. Alles is ijdelheid, preekte de bisschop, maar 'oh, si Dieu est pour nous, qui serait contre nous?' De staten hebben hun opgang en neergang, alles verandert onder de zon, alleen God blijft onveranderlijk.

Van Bommel aanvaardde de Scheuring. Hij beriep zich op de Voorzienigheid en liet elke diepere motivering of rechtvaardiging van de opstand achterwege, in tegenstelling met leken als H. de Mérode en E. de Beaufort, die zich in Lamennais' *Avenir* verantwoordden². - De Hollander was er in de zomer van 1830 steeds meer van overtuigd geworden, dat Noord en Zuid vaneen zouden splijten. In september heeft hij zeker geen leidende rol gespeeld, maar de uitslag van de kamp passief afgewacht. Die afzijdigheid is voor zijn temperament misschien alleen te verklaren door de teleurstelling na zijn eerste herderlijke brief.

In 1831 toen de verkiezingen voor de deur stonden, wees van Bommel zijn gelovigen op de verantwoordelijke taak van de volksvertegenwoordigers³. 'Dieu et la liberté, l'ordre et la justice', riep hij uit. - Dit klinkt zuiver menaïssistisch. Het valt inderdaad op, dat van Bommel zich in de eerste jaren na de Scheiding opnieuw een aanhanger van de politieke en filosofische denkbekenden van Lamennais betoonde. Toch achtte hij zich in 1832 door *Mirari vos* niet mét Lamennais veroordeeld: hij vond deze encycliek een bevestiging van zijn eerste herderlijke brief⁴. Het zijn misschien woorden-achteraf, evenals zijn uitspraak dat de Belgische bisschoppen 'de door de omwenteling verkregen vrijheden hebben verkeerd in middelen, om hunne herderlijke bediening gelukkiger uitkomsten en waren voortgang te doen verwerven'⁵.

Het zijn allemaal gedachtenkronkels. Een feit blijft dat hij zich tijdens de troebelen van de Scheuring achteraf heeft gehouden, maar daarna vrijwel ogenblikkelijk zijn plaats in de nieuwe staat heeft bepaald. Hij probeerde inderdaad de katholieke beginselen in een voor die tijd zeer moderne grondwet vast te leggen⁶.

Leopold, de nieuwe koning, kwam op 1 augustus 1831, vlak vóór de Hollandse invasie, in Luik. De bisschop verwelkomde hem hartelijk en vertolkte natuurlijk de gevoelens van sympathie van de clerus. In zijn antwoord deed de vorst toezeggingen voor de vrijheid van de Kerk in België⁷. De grondwet van 1831 gaf die garanties inderdaad. Ze betekende een reactie op het Hollandse bestuur en een transactie van de tegengestelde meningen. De Unie van liberalen en katholieken bleef bestaan tot ongeveer 1840, toen het ministerie de Theux ten val

1) *Mandemens* I, 73vv. 2) Haag, 275 en 280vv. 3) *Mandemens* I, 130.

4) van Bommel, *Leerrede* . . . 1838, blz. 83; *Notice* (te noemen op blz. 174). Van B. kreeg in 1838 een officiële dankbetuiging voor zijn verdediging van de H. Stool t.o. het Hermesisme en Menaïssisme.

5) van B., *Kort Begrip der Voorstelling van de ware Beginselen over het Openbaar Onderwijs*, 's-Gravenhage 1841, blz. 18.

6) G. Simenon, *Van Bommel et la Constitution belge* (Revue Eccl. de Liège (1946)) 341-351; H. Haag, *Les droits de la cité*, (Bruxelles) 1946 passim.

7) J. Daris, *Histoire du Diocèse et de la Principauté de Liège*, Liège 1873, IV, 358-359.

kwam. Daarop volgde een golf van anti-clericalisme: de liberalen vreesden dat de katholieken fanatiek zouden worden en een godsdienstig monopolie gingen eisen¹.

Van het begin af probeerden koning, bisschoppen en internuntii voor Kerk en Staat in België een *modus vivendi* te vinden. Van Bommels standpunt dat die twee machten, hoewel in de grondwet gescheiden verklaard, moesten samenwerken, werd door velen aanvaard. Maar niet door allen: tegenover van Bommel en Sterckx stelden zich de anti-democratische bisschoppen. Zij hebben aan de kant van de conservatieve Parijse nuntius Lambruschini gestaan. Deze vond de grondwet atheïstisch; al die 'moderne vrijheden' leidden volgens Lambruschini naar indifferentisme en ongeloof. En in Rome schenen van Bommel en Sterckx doordrenkt met het liberalisme². De Lambruschini's hebben in 1832, toen Lamennais werd veroordeeld, het pleit gewonnen. Ook in België heeft het conservatisme de vorming van een katholieke democratie alsmede een sociaal katholicisme verhinderd. Na 1850 begon het fatale proces van katholiek isolement tijdens anti-clericale overheersing. De twist tussen ultramontanen en liberaal-katholieken maakte de situatie nog gecompliceerder³.

De eerste Belgische verkiezingen zijn evenwel zorgvuldig voorbereid door het episcopaat. Van Bommel zag er geen bezwaar in, dat geestelijken in de constituanten zitting kregen⁴. De Ram stelde in overleg met van Bommel en Sterckx een nota⁵ op over de godsdienstvrijheid; ze bevatte een compendium van van Bommels *Système* van oktober 1829. Onder die vrijheid werd verstaan: géén inmenging van de staat in kerkelijke zaken. Wél verlangde de Kerk tegelijk bescherming en subsidie. De geestelijken moesten gesalarieerd worden, omdat tijdens de Franse revolutie de kerkelijke goederen verloren gegaan waren. De liberalen vonden dat een gelijktijdig bespelen van twee instrumenten⁶.

Voor het Luikse publiek, minstens voor het anti-clericale straatpubliek, ging van Bommel een tijdlang door voor een crypto-Orangist. In de nacht van 28 op 29 maart 1831 was men in de paleistuin binnengedrongen. De burgemeester en de stadscommandant, de 'garde civique' en een detachement kurassiers kwamen er aan te pas om de menig-

1) De Gerlache, *Essai sur le mouvement des partis en Belgique depuis 1830*, Bruxelles 1876; Haag, *Les Origines* 126-127 en Livre III; Ch. du Bus de Warnaffe, *Au temps de l'Unionisme*, Tournai-Paris 1944, blzz. 226vv, 234.

2) A. Simon, *Le S. Siège et la Constitution belge* (*Collectanea Mechliniensia* (1947) 495vv); dez. *L'Eglise catholique et les débuts de la Belgique indépendante*, Wetteren 1949; dez. *La Politique religieuse de Léopold Ier*, Bruxelles 1953; dez. in: *Rev. Hist. Eccl.* (1954) 502vv; dez. in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Utrecht-Antwerpen 1955, X, 1vv en 113vv.

3) K. van Isacker S.J., *Werkelijk en Wettelijk Land*, (De katholieke opinie tegenover de Rechterzijde 1863-1884), Antwerpen 1955.

4) Simon, *L'Eglise catholique*, 134 nt.

5) Een 'magistrale' nota volgens Simon, *Sterckx* I, 138vv.

6) van B.'s bemoeienissen in België vallen buiten het bestek van dit boek. Voor een beschrijving daarvan is voldoende materiaal aanwezig.

te te kalmeren. Zelf trad van Bommel de samenscholenden tegemoet. Hij hield een pathetische toespraak, waarin hij verklaarde zich een Belg te voelen ondanks zijn Hollandse afkomst. Men juichte hem daarna toe¹. - In later jaren maakten de vrijmetselaars en anti-clericalen het hem steeds moeilijker.

Hoe dacht men na 1830 in het Noorden over van Bommel? Op 26 september schreef hij zeer gereserveerd aan de Generale Directie van R.K. Eredienst dat hij alle middelen om de rust te bewaren zou aanwenden. De Pelichy had dit namelijk gevraagd; hij verzocht tevens bekendheid te geven aan het ontslag van van Maanen².

Deze zondenboek was er in oktober zeker van, dat van Bommel 'in betrekking met Capaccini ten gunste van den Prins van Oranje' ijverde³. Van Ghert daarentegen dacht 'dat de aartsschurk van Bommel niet meer bij van Berkel (was), maar zijn wijkplaats had genomen naar het klein-seminarie van Hagenveld, waar hij zich verscholen houdt'⁴. Ook Wiselius wist dat te vertellen. Doch van Bommel kon zich 'verplaatsen met eene snelheid, als reisde hij met een ballon', en daarom was het mogelijk dat hij zich ineens op een heel andere plaats vertoonde⁵. Van Ghert beschouwde van Bommel, van der Horst, de Pelichy en Tets van Goudriaan als medeplichtigen aan de Belgische opstand. Van der Horsts verwijdering werd in de pers geëist op grond van zijn 'misdadige correspondentie' met de Potter⁶. De landdeken van Hoorn, Steinbach, adviseerde dat eveneens en hoopte op de wederaanstelling van zijn vriend van Ghert⁷.

Van Bommel werd beschouwd als een meinedige, een landverrader⁸. Kreeg van Wijkerslooth steeds het epitheton *dom*, van Bommel was juist gevaarlijk doordat hij zo bekwaam en 'doortrapt' was. Iemand die zich een 'afstammeling van Kenau Hasselaar van de Roomsche Catholieke stam' noemde, wenste dat van Bommel Nederlands gevolmachtigde op de conferentie van de mogendheden was geweest: dan hadden Talleyrand en Palmerston Willem I 'geen vliegen afgevangen'⁹. Zijn gehoorzaamheid aan het jonge bewind was een echte jezuïetenstreek. Tot overmaat van ramp liet hij volgens Schrant de jongere geestelijkheid en de Directie van R.C. Eredienst in zijn vroegere vaderland nog naar zijn pijpen dansen ook!¹⁰

1) Monchamp 42; *Le Politique* van 30 maart 1831; van B. aan Peyrot 1 april 1831, *Luik*.

2) Agenda Generale Directie 30 sept. 1830; de Pelichy aan de bisschoppen 18 sept. 1830, *Rijksarchief (Eredienst* geheim 78).

3) *R.G.P.* XLIV, 259.

4) Van Ghert aan van Maanen 13 okt. 1830, *Rijksarchief (van Maanen* n. 89). Van Ghert verkeerde blijkens deze brief in paniekstemming.

5) Wiselius aan van Maanen 18 okt. 1830, *f.a.p.*

6) *Het Nederlandsch Verbond* van 14 okt 1830.

7) *Rijksarchief (Staatssecr.* 5738, 5 nov. 1830 LaL43 geheim).

8) Dibbets (bevelhebber van de vesting Maastricht) 17 aug. 1831 (*Eredienst* geheim 96a); de Roisin (adjutant van de prins van Oranje) 11-14 feb. 1833; *R.G.P.* L, 201; J. van Rosse aan van B. 3 jan. 1832, *Luik (aff. eccl.)*.

9) *Rijksarchief (Staatssecr.* 5817, 27 juni 1838 LaS26).

10) Schrant aan van Doorn (okt. 1833), *Rijksarchief (Staatssecr.* 6036, 7160).

In een brochure had diezelfde priester-professor zich afgevraagd, hoe het toch mogelijk was dat iemand die 'door 's Konings goedheid tot den hoogsten eeretrap (was) toegelaten', zijn gedane eed zo gauw had vergeten¹. De Potter laakte eveneens de voortzetting van van Bommels bisschoppelijke werkzaamheden in België². De onverbeterlijke van Assen klaagde dat men zich van 'Van Bommel meester had moeten maken'³.

Een andere tijdgenoot merkte op, dat van Bommel binnen het jaar drie maal van standpunt veranderde: in 1829 was hij unionist geweest, begin 1830 had hij gehoorzaamheid aan het Nederlandse gezag gepreikt en aan het einde van datzelfde jaar smeekte hij de hulp van boven af over het nieuwe bestuur. En dat alles ondanks zijn eed van trouw aan de koning⁴.

De *Kölner Kirchenstreit* bracht niet alleen het bisdom Luik en katholiek België in opwinding⁵. Na de dood van de soms zwakke figuur van graaf von Spiegel had Clemens August von Droste-Vischering de aartsbisschoppelijke zetel te Keulen bestegen. Deze interpreteerde de pauselijke instructies inzake de gemengde huwelijken niet naar de wens van het Pruisisch gouvernement. Toen men hem in het najaar van 1837 gevangen nam, laaide de verontwaardiging onder de Rijnlanders hoog op. Goerres fameuze en vlamme brochure *Athanasius* maakte diepe indruk. In Frankrijk juichten Montalembert en de zijnen. De Pruisische regering verweet de Belgische, dat de bisschop van Luik de oproergeest over de grenzen aanmoedigde. Die beschuldiging miste evenwel elke grond⁶. Bij ons, in het Noorden, dacht men er precies eender over als in Berlijn. Was het van Bommels 'kenschetzende eigendom' niet, steeds ontevredenheid tegen gevestigde protestantse regeringen te verwekken? Hij zou regelmatig met van Wijker-slooth naar Kleef reizen voor vertrouwelijke bijeenkomsten met de ultramontanen onder de Rijnlandse geestelijkheid. Hij wilde immers 'de Rijnprovincien in vuur en vlam zetten' zoals vroeger België. Het praatje ging, dat hij zijn huishoudster Doortje als speciale koerier gebruikte: zomer 1837 zou ze naar Kleef zijn gereisd, met van Wijker-

1) *De Opstand en Afval der Belgen, getoetst aan den geest des Ghristendoms*, Leiden 1831.

2) de Potter, *Souvenirs*, Dordrecht 1840, I, 48.

3) *R.G.P.* LVIII, 387.

4) U. Capitaine, *Nécrologe Liégeois pour 1852*, blzz. 124-125.

5) H. Schrörs, *Die Kölner Wirren (1837)*, Berlin und Bonn 1927; L. Schwahn, *Die Beziehungen der kath. Rheinlande und Belgiens in den Jahren 1830-1840*, Straatsburg 1914; *Le Livre noir, ou la propagande ecclésiastique belge dévoilée*, Bruxelles 1838 (in het Duits vertaald als *Das schwarze Buch*, mit einleitende Bemerkungen von G. F. H. Rheinwald, Altenburg 1838). Van Bommel wordt in dit laatste geschrift in verband gebracht met de Keulse affaire.

6) Schwahn 47vv, 76vv en 151; van B. aan Peyrot 6 dec. 1837, *Luik (Peyrot)*; verschillende bescheiden *Luik*; A. de Ridder, *La Belgique et la Prusse en conflit (1834-1838)*, Bruxelles-Paris 1919, blzz. 151-152, 158-162; Bernetti aan van der Vrecken, verschillende brieven 1837 (*Nijmegen U.B.*, coll. lettres au v.d. Vrecken).

7) Rapport (vol verdachtmakingen) van Copes van Hasselt aan de koning 26 jan. 1838, *Rijksarchief (Staatssecr. 3814 Q10)*.

slooth hebben gesproken en daarna ogenblikkelijk naar de aartsbischop te Keulen zijn vertrokken¹.

Het zal in het volgende hoofdstuk eveneens blijken, dat van Bommel voor de protestanten en 'oud-Nederlanders' een staatsgevaarlijke oproerstoker bleef. Dat stond met evenzoveel woorden in talloze dagbladen en tijdschriften. Alleen zijn naam wekte de gal al op². Hij was de man, voor wie men in het lieve vaderland op zijn hoede moest zijn. Niemand minder dan de Groningse professor Hofstede de Groot schreef, dat van Bommel 'de ziel van de Belgische oppositie, welke met de afscheuring van België eindigde (,was geweest). . . . Toen hij de Belgische omwenteling had georganiseerd, was hij weder de man, die oproer stookte in de Pruisische Rhijnprovincies en aanleiding gaf, dat daar de vreselijke wanorden ontstonden, welke de wegvoering des Keulschen Aartsbisschops noodig maakten. . . . Nadat hij die zaken heeft voleindigd, werpt hij den blik op ons vaderland om ook hier dezelfde wanorde en verdeeldheid te stichten'³.

Nog in 1851 werden de 'laaghartigheid en het verraad' opgerakeld. Een brochure naar aanleiding van het gerucht, dat van Bommel tot aartsbisschop van Amsterdam benoemd zou worden, raketde nog eens de perscampagne van rond 1830 tegen hem op⁴. - De regering had na 1830 in van Bommel even weinig vertrouwen als de dagbladen en hun publiek. Toen de Luikse *Journal historique et littéraire* een artikeltje over de situatie van de Nederlandse katholieken bevatte, verdacht van Maanen onmiddellijk van Bommel ervan in dezen bemiddeld te hebben. En zelfs het bureaucratische wantrouwen werd gecontinueerd: de Pélichy moest in 1834 informeren, of in Maastricht sedert 1830 werkelijk missen waren opgedragen voor het heil en de welvaart van het Belgische gouvernement⁵. Sommige functionarissen wensten in 1833 dat het gouvernement maatregelen zou treffen tegen van Bommels plannen om ook Limburg in dekenaten in te delen. Schrant verklaarde evenwel dat zo'n recht de bisschoppen niet betwist kon worden. Deze brief openbaart overigens zijn antipathie tegen van Bommel en zijn ontevredenheid en gevoel van miskend te zijn⁶.

Tengevolge van de breve van 2 juni 1840 moest van Bommel afstand doen van zijn jurisdictie over Nederlands Limburg. Na de Scheuring van 1830 heeft de bisschop van Luik nog tien jaar lang de gelovigen

1) *Praetjes door Roomsche-Katolieken*, Leyden 1837, blz. 28.

2) De *Journal de la Haye* was de ziel geweest van een campagne tegen van B. - *Van Wijk*, aan van B. 2 mei 1839, *Luik (corr. eccl.)*; van der H. aan van B. 5 feb. en 17 nov. 1832, *Luik (corr.)*.

3) n.a.v. enkele publikaties van van B. in 1840 en 1841: P. Hofstede de Groot, *Toelichting van den Brief van den Heer C. R. A. van Bommel aan den hoogleeraar Matthijs Siegenbeek*, Groningen 1841, blzz. 46, 47.

4) *Herinneringen aan mgr. van Bommel, naar aanleiding zijner aangekondigde verbeffing tot Kardinaal-Aartsbisschop van Amsterdam*, Meppel 1851.

5) *Rijksarchief (Staatsseccr.* 5796, 16 sept. 1836 LaG30; ibidem 5747, 1 mrt. 1834 LaW5).

6) *t.a.p.* 6036, no's 7070, 7159 en 7160.

van het latere apostolisch-vicariaat Roermond onder zijn hoede gehad. Zonder een poging te wagen de geschiedenis van dat bestuur te reconstrueren, moeten toch enkele kwesties gememoreerd worden.

Te Rolduc had van Bommel de eerste afdeling van zijn seminarie gevestigd. Zes weken verbleef hij er om de voorbereidingen persoonlijk te leiden. Hij werkte met een schop in de tuin, stelde het studie-program op en concipieerde een reglement voor het instituut¹. Hij heeft er een verbeterd Hageveld van willen maken. Zijn oud-leerlingen nodigde hij in die jaren uit, zich daarvan te gaan overtuigen.

Hij wilde weer een familiegeest onder leraren en leerlingen die dag en nacht samen wonen en werken, aankweken. Van Bommel hield zich goed op de hoogte: gedetailleerd nieuws van de leerlingen, aanwezige studieboeken, gezondheidstoestand, orde-problemen, alles moest hem regelmatig meegedeeld worden². Het balspel, het lievelingsspel op Hageveld, beval hij uitdrukkelijk aan. Speciale vriendschappen achtte hij niet raadzaam en andere correspondentie dan die van de ouders moest gecensureerd worden. Omtrent de frequentie van het communiceren hield hij vast aan de praktijk van zijn eigen jeugd jaren in Duitsland: hij stelde het afhankelijk van de persoonlijke devotie en de raad van de biechtvader³.

Hij opende zijn klein-seminarie in het najaar van 1831⁴, dus na de tiendaagse veldtocht die voor van Bommel volkomen onverwacht was gekomen. De overgebleven kloosterlingen en bezitters van de oude abdij hadden de grond en de gebouwen aan van Bommel geschonken. - In het lerarencorps treffen we enkele bekende figuren aan. P. J. Schrijen was de directeur, maar zijn leraar J. J. Nyssen was de spil om wie het schoolleven draaide. G. C. Ubaghs⁵ en A. P. Tits zijn later hoogleraren aan de Leuvense universiteit geworden. Met G. Lonay, de letterkunde-docent, onderscheidden zij zich als propagandisten en verbreiders van het traditionalisme en ontologisme, de wijsbegeerte-stelsels die het katholieke denken van die tijd in veilige haven poogden binnen te loodsen. - Evenals op Hageveld besteedde men grote aandacht aan de vorming van de literaire smaak: de bisschop zelf adviseerde de leerlingen bij het stichten van een *société de littérature*, een vereniging met weidse naam naar Frans model.

Rolduc is een succes geweest. Tot in Duitsland had men grote belangstelling voor de inrichting ervan⁶. Maar van Bommel wilde het peil van zijn klein-seminarie opvoeren, evenals trouwens van de colleges in Tongeren, Beringen en Weert: ze moesten de concurrentie van de staatscolleges glansrijk kunnen doorstaan. Niet tevreden met een

1) R. Corten en A. Ruyten, *Rolduc in woord en beeld*, z. pl., z.j. blzz. 159v.

2) van B. aan (directeur) P. J. Schrijen 29 sept. en 20 nov. 1831, *Sint Truiden*.

3) Reglement van Rolduc, copie 's-Hertogenbosch (Seminaries I); Fr. Jos Busz, *Die notwendige Reform des Unterrichts und der Erziehung der katholischen Weltgeistlichkeit*, Schaffhausen 1852.

4) *Mandemens* I, 136vv; G. Monchamp, *Rapport historique. Cinquantenaire du petit séminaire de St. Trond*, Liège 1893, blzz. 5vv.

5) H. van Grunsven, G. C. Ubaghs, Heerlen 1933. 6) Busz a.w.

voorbereiding tot het priesterschap eiste hij degelijke humaniora, waar de bijvakken niet verwaarloosd mochten worden. Het was maar vijftien jaar geleden, dat op het klein-seminarie van het bisdom uitsluitend Latijn werd onderwezen: over wiskunde, grieks, letterkunde en geschiedenis werd niet gerept!¹ Van Bommel heeft door zijn hervormingsijver op het katholieke middelbaar-onderwijs in Limburg duidelijk zijn stempel gedrukt. Tot ongeveer 1865 was zijn invloed waarneembaar. Alle Limburgse colleges, onder leiding van de apostolisch-administrator Paredis na 1840 opgericht, zijn min of meer gemodelleerd naar de inzichten van van Bommel. Toen Paredis aan zijn dekens om hun mening en advies vroeg over de inrichting van het onderwijs, verwezen bijna allen naar de beginselen en geschriften van de bisschop van Luik².

Het klein-seminarie van Rolduc is in 1843 niet zonder strubbelingen overgebracht naar Sint Truiden. Paredis, de latere bisschop van het onbemiddelde Roermond hoopte in 1840 Rolduc gratis over te nemen van het rijke bisdom Luik. Hij werd in die verwachting gesterkt door een der laatst-overgebleven kanunniken van de oude abdij. De verhouding tussen Roermond en Luik was in die jaren niet bepaald hartelijk. Van Bommel had de directeur van Rolduc, Schrijen, behoorlijk geïnstrueerd. Deze moest Paredis doen voelen, dat Rolduc een Luiks enclave was en dat hij zich tot van Bommel of tot de administratie van het seminarie te Luik moest wenden, wanneer hij naar de toekomst van het etablissement informeerde³. Die zeer gereserveerde houding vond zijn oorzaak in van Bommels gepikeerdheid over de bruuske afscheiding van Limburg van zijn dioceses, waaraan Paredis evenwel geen schuld had. Schrijen mocht met niemand spreken over de toekomst van Rolduc⁴. In april 1843 is de inboedel overhaast naar Sint Truiden getransporteerd⁵; de leraren en leerlingen vertrokken de zestiende van die maand tijdens de paasvacantie.

Het Belgische parlement had zich inmiddels met deze verhuizing bemoeid. Van Bommel meende aanspraak te mogen maken op een subsidie van 100.000 francs om de bouwvallen van Sint-Truiden bewoonbaar te kunnen maken. Hij achtte zich immers door het Eindverdrag gedupeerd! Met Paredis was hij overeengekomen⁶, dat grond en gebouwen van Rolduc voor 60.000 francs in eigendom zouden overgaan aan Roermond. Maar in november 1843 liet van Bommel weten dat zijn regering met die vervreemding geen genoegen nam, tenzij een

1) G. Moens, *Les affaires religieuses dans les pays-bas au mois de décembre 1829, Luik* (aff. pers.).

2) E. Janssen CssR, *Mgr van Bommel en de bijzondere colleges in Zuid-Nederland* (Historische Opstellen over Roermond en Omgeving, Roermond 1951, blzz. 325-340).

3) van B. aan Schrijen 12 jan. 1841, *Sint Truiden*.

4) Idem 4 mei 1842.

5) Monchamp, *Cinquantenaire* 13.

6) Corten en Ruyten a.w. 165vv; J. Kleyntjens S.J., *Rolduc van 1839-1857* (*De Tijd* van 12 aug 1930); E. Janssen CssR in: *Rolduc 100 jaar 1843-1943*, Kerkrade 1948, blzz. 10vv. Dit laatste opstel geeft de belangrijkste informatie.

prijs van 89.400 francs werd verkregen. Paredis wilde de Haagse nuntius I. Ferrieri stappen laten doen om door bemiddeling van de koning het Belgische gouvernement tot toegevendheid te bewegen. Een paar jaar later is het pas tot een contract gekomen. De termijnbetalingen geschieden regelmatig, totdat in 1856 Paredis verdere aflossing weigerde.

Men kan niet zeggen dat van Bommel zich in deze kwestie toeschietelijk heeft betoond; van de andere kant wilden Paredis en de zijnen ook een niet gering deel van de buit! In het Roermondse mochte men nog tientallen jaren later over de gang van zaken. Terecht is gewezen op de sfeer van geprikkeldheid in de staatkundige verhouding tussen Nederland en België¹. De kwestie werd bovendien overgebracht op civiel terrein: er moest een billijke verdeling van de schuldenlast tot stand komen, ook voor kerkelijke zaken.

Bij herhaling heeft van Bommel *la partie cédée du Limbourg* het beste deel van zijn diocees genoemd. De godsdienstige onverschilligheid, *l'indifférence en matière de religion*, scheen de gelovigen van het Luikerland ernstiger aangetast te hebben. Daar werd de vasten- en onthoudingswet schromelijk verwaarloosd². Aan een echte godsdienstige opvoeding ontbrak het nodige, 'zedenedervende' lectuur genoot ruime belangstelling, de gelovigen verwaarloosden de zondagsviering en naderden sporadisch tot de sacramenten³. In die jaren kwamen verschillende pijnlijke en onverwikkelijke incidenten voor, omdat enkele geestelijken openlijk tegen hun bisschop rebelleerden. Anti-clericale opstootjes ontstonden zelfs binnen de Sint Paulskathedraal. Speciaal in 1838 lanceerden de vrijmetselaars scherpe aanvallen tegen van Bommel, die niet bleef zwijgen maar enkele verweerschriften publiceerde⁴.

Misschien is van Bommels gunstiger oordeel over het latere Nederlands Limburg tamelijk oppervlakkig. Ook in Maastricht, Roermond⁵ en Venlo waren de oude adel en de goeude burgerij na 1815 geliberaliseerd, terwijl de veelal conservatieve en weinig intellectuele clergé in de volkomen andere wereld der liberale en aristocratische kringen niet veel invloed bezat. In de stad Venlo waren deken Th. Schrijnen en burgemeester C. H. L. Bontamps verklaarde vijanden van elkaar⁶. De eerste was meestal heetgebakerd, stond spoedig in vuur en vlam en was allesbehalve ruimdenkend, de tweede was meer satraap dan magistraat. De burgemeester verborg onder de schijn van ruimhartigheid

1) E. Janssen *t.a.p.*

2) Vastenbrief van 1830 (*Mandemens I*); van B. aan Sterckx ongedat., *Mechelen* (*Sterckx III*).

3) Rapport van de dekens over de toestand in het bisdom (1838), *Luik* (*aff. eccl.*); *Mandemens III*, 474-475.

4) *Lettre d'Eustache Lefranc à monsieur C. R. A. van Bommel pour la plus grande utilité du St. Siège, pour la mortification et le châtiment du clergé Wallon, évêque de Liège*, Liège 1838²; *Mandemens II*, 23 en 505vv.

5) A. van Rijswijk, *Liberale en clericalen in hun strijd rond het bisschoppelijk college te Roermond* (Hist. Opstellen over Roermond 369vv).

6) Voor wat nu volgt: brievenboek voor Nederlands Limburg, *Luik*.

zijn vinnig anticlericalisme. Deze vriend van Henri de Brouckère maakte zich op den duur bij alle Venlose instanties zo gehaat dat hij eind 1837 haast noodgedwongen zijn ontslag als burgemeester indiende.

Einden gingen tussen 1834 en 1837 herhaaldelijk in beroep bij van Bommel. Eenmaal betrof het de toneelclub van de regimentsofficieren, waartegen Schrijnen vanaf de preekstoel ageerde. De deken beschouwde het theater als naaste aanleiding tot zonde, zeker als de vrijmetselarij de officierenclub beheerste. De burgemeester zag zo gauw geen gevaar voor godsdienst en zeden. Van Bommel betoonde zich zeer gereserveerd en sauveerde uiteindelijk Schrijnen.

Anderhalf jaar later beklagde de burgemeester zich tegenover van Bommel, omdat de deken met zijn vier kapelaans in de tijd van de gemeenteraadsverkiezingen de mensen aan huis afging; Bontamps cum suis werden als gevaarlijke atheïsten afgeschilderd. De gemeenteraad, die het gebeurde had besproken, richtte zich met een krachtig protest tot de bisschop. Deze gaf toe dat Schrijnens optreden beneden alle peil was geweest en garandeerde, dat de deken zich in het vervolg anders zou gedragen. Later kwam van Bommel te weten, dat de burgemeester door enkele manipulaties de uitdrukkelijke tegenstemmers tegen het protest had verzwegen. Tot hen behoorde wethouder P. L. de Lom de Berg, de huisvriend van Schrijnen. Buiten de tegenstemmers om was de formulering van het protest gewijzigd.

Schrijnen bleef zich fel tegen Bontamps verzetten. De deken vond zijn bondgenoten bij een kerkbestuur, het armenzorgbureau, een paar wethouders en de *conseil de régence*. Bontamps stelde zich wel voor als 'liberaal', maar hij was volgens de oppositie een soort Turkse despoot.

De vrijmetselaarspartij is woedend op mij, schreef Schrijnen in het vroege voorjaar van 1838 aan van Bommel. 'Elke dag' verschenen liedjes of pamfletten tegen hem of circuleerden verdachtmakingen. Hij dacht dat geen priester in België méér het doelwit van vervolgingen was dan hij! - Bontamps scheen de bewerker van het plan om een stal voor het abattoir op het kerkhof te bouwen, haast tegen de muur van het priesterkoor van de kerk.

Terzelfdertijd slaagde Schrijnen erin, een leraar aan het stadscollege die zijn godsdienstplichten niet vervulde, door twee priesters te laten vervangen¹. Bontamps wond zich in een vergadering van de schoolcommissie zo op, dat hij een stoel en een serie glazen in gruzelementen zou hebben geslagen. Maar een paar dagen later kon de burgemeester weer spotten met de deken: de aangezochte nieuwe directeur, een priester-leraar van het Weerter college, weigerde op het laatste ogenblik zijn benoeming, omdat hij te weinig bevoegdheden en sancties kreeg. Die weigering scheen evenwel in overleg met van Bommel te zijn geschied. Schrijnen was echter buiten zichzelf van woede. Hij durfde zich nergens te vertonen, schreef hij aan zijn bisschop.

1) 'Sittard et q'ques autres pièces', *Luike* (los pak).

In deze typisch-negentiende-eeuwse strijd tussen anticlericalisme en defensief en conservatief clericalisme probeerde van Bommel de ketterjagerij van veel ultramontanen te vermijden, maar hij verzette zich heftig wanneer de kwaadwilligheid van de andere partij duidelijk bleek. Hij trok zich niet terug in isolement, maar wenste in principe met de liberalen samen te werken: de geschiedenis van zijn episcopaat bewijst het. Dat hij evenals een de Gerlache, die in 1830 veel optimistischer was geweest dan van Bommel, teleurgesteld werd omdat hij in plaats van met de liberalen op te bouwen zich tegen hen moest verdedigen, is het lot van wie al te veel verwacht van een politieke constructie.

Het waren verder allerlei kleine zaken, die van Bommels aandacht opeisten¹. 335 Inwoners van Sittard verzochten de vestiging van de Redemptoristen in hun stad: die konden zich dan met het onderwijs belasten. De rector van het stedelijk college, J. A. Kallen, verzette zich krachtig tegen deze concurrenten en beschuldigde de ondertekenaars van het verzoekschrift lasterlijke geruchten over zijn instituut te verspreiden.

Een andermaal maakte men zijn beklag over de pastoor van Broeksittard: 'ontrent 12 jaeren had hij naët gedroncken maer gesoepen, in de voirige jaeren in de wijen, en nu in het bier'. - Ergens anders, in Bingelrade, Spaubeek en Dieteren rezen moeilijkheden rond de kerkbesturen. In Maastricht moest de Sint-Nicolaaskerk geruild worden tegen de grotere O.L. Vrouwe-kerk, die de genie in gebruik had².

Vanuit Horst kwam een verzoek tot vestiging van een humaniora-college. Een zuster te Venray legateerde een klooster aan het bisdom opdat er een onderwijsinstituut gevestigd kon worden. Na overleg met van Bommel werd inderdaad de Latijnse School heropgericht³. - Tot de afscheiding van het Franciscaanse convent in Sint-Truiden van de Hollandse provincie en tot de oprichting van een Belgische provincie heeft van Bommel zelfs krachtig bijgedragen. Hij steunde de merkwaardige gardiaan in zijn pogingen - buiten zijn provinciaal en minister-generaal om - rechtstreeks de goedkeuring van de H. Stoel te verkrijgen⁴.

Apart voor 'Nederlands' Limburg gelastte de bisschop van Luik in de *status quo*-tijd gebeden wanneer de koning verjaarde, in 1840 bij de troonswisseling en een andere keer voor een voorspoedige bevalling van prinses Marianne, de echtgenote van Albert van Pruisen⁵.

Eind 1832 raadde van der Horst zijn vriend aan, een vicaris-generaal of bisschoppelijk commissaris voor Nederlands Limburg aan te

1) Als vorige aant.

2) *Rijksarchief (Eredienst geheim 72; K.B. van 18 april 1837)*.

3) *Bijdr. Gesch. Provincie der Minderbroeders in Nederland* (1951) 202.

4) D. van Wely O.F.M., *Het 'Bestuur' van de Provincia Germaniae Inferioris tussen de Jaren 1796-1853* (Neerlandica Seraphica (1953) 241vv).

5) *Mandemens II*, 148, 149, 158, 169; *Rijksarchief (Eredienst 524 n. 2 en t.a.p. geheim 186)*.

stellen. De betrokkene moest de sympathie van het gouvernement bezitten¹. Van Bommel benoemde een jaar later, op 11 december 1833, de Bossche kerkvoogd H. den Dubbelden, maar behield de uiteindelijke macht. Den Dubbelden belastte zich met het geestelijk gezag over Maastricht en Luykgestel, waar het Hollands gezag zich had gehandhaafd². Na het Eindverdrag van 1839 werd de grens van het bisdom Luik opnieuw vastgesteld en vrij overhaast een apostolisch-vicariaat Roermond opgericht³ met aan het hoofd daarvan de deken van Roermond, J. A. Paredis.

Dit is evenwel niet zonder moeilijkheden geschied. Van Bommel, van der Horst - en naar hij-zelf beweerde ook van Wijkerslooth - wensden dat de Limburgse gelovigen onder bisschoppelijk bestuur zouden blijven, dus dat voor Roermond geen apostolisch-vicaris maar een bisschop zou worden aangewezen⁴.

De gezant de Liedekerke onderhandelde met de congregatio de propaganda fide over deze affaire. Eerst had men Limburg bij het niet-bestaande vicariaat Maastricht gevoegd⁵ en toen die fout ontdekt was, verenigde men het met Den Bosch. Tegen deze annexatie door Den Bosch verzette zich de Limburgse clergé nadrukkelijk: hun parochies hadden immers 'altoos deel uitgemaakt van goede bisdommen'⁶! Particularisme en dédain tegenover de boerse Meierij speelden in dit soort protesten een grote rol.

Vervolgens verenigde men in Rome de districten Ravenstein en Grave met Den Bosch en creëerde men een vicariaat of provicariaat Limburg. De administrator van Ravenstein en Grave, H. van der Velden, zou voorlopig als pro-vicaris voor Limburg optreden⁷. Omdat van der Velden een persona non grata bij de regering was, werd deze persoon voor Roermond weer uitgeschakeld.

Onder al die bedrijven was de bisschop van Luik geen enkele maal geconsulteerd over de geestelijke belangen van zijn Limburgers. Van Bommel had in juli 1839 bij de H. Stoel een herstel van het oude bisdom Roermond bepleit⁸. Hij beval zijn vriend van Wijkerslooth als nieuwe bisschop aan! Tegen de Romeinse zienswijze in, verwachtte van Bommel dat hij zonder moeilijkheden zijn bestuur kon blijven uitoefenen, totdat het Hollandse gouvernement zich accoord verklaard had met de oprichting van een bisdom Roermond. Haagse kringen

1) van der H. aan van B. 17 nov. 1832, *Luik (corr.)*; van B. aan Sterckx 24 nov. 1832, *Mechelen (Sterckx II)*.

2) *Bossebe Bijdragen* (1934-1935) 168.

3) *i.a.p.* 80vv.

4) C. van Bommel, *Exposé des vrais principes sur l'Instruction publique*, Liège 1840, blz. 427; van der H. aan van B. 20 dec. 1840, *Luik (corr.)*.

5) K. Möller, *Leben und Briefe von J. Th. Laurent*, Trier 1888, II 673-677.

6) Van der Vrecken aan den Dubbelden (Albers I, 398).

7) *Bossebe Bijdragen* (1934-1935) 85vv.

8) *Notice de Mgr van Bommel sur la façon dont s'est effectuée la séparation du Limbourg hollandais du diocèse de Liège en 1839-1840, Luik*. Ook de volgende mededelingen zijn aan dit gedocumenteerd rapport ontleend. Nog op 8 nov. 1840 herhaalde van B. zijn verzoek om Roermond tot bisdom te verheffen (*Ristretto* F 324v).

hadden hem een ongehinderde communicatie met de Limburgse geestelijkheid gegarandeerd¹. Maar enkele maanden later berichtte een regeringscommissaris, dat Nederlands Limburg van het bisdom Luik zou worden afgescheiden. Er was bepaald dat in Roermond een apostolisch vicariaat zou komen, wat dus een stap-terug betekende.

Nuntius Fornari te Brussel, noch vice-superior Antonucci in Den Haag of de bisschop van Luik kregen rechtstreeks vanuit Rome nadere berichten. Daarom liet van Bommel elke instructie aan zijn geestelijkheid achterwege. De Limburgse dekens waren allesbehalve vol-daan over de degradatie tot vicariaat.

Velen dachten een tijdlang dat van Wijkerslooth bisschop of apostolisch-vicaris zou worden; de betrokkene zelf beweerde nadrukkelijk, dat hij een benoeming zou weigeren². De papieren van de talentvolle Maastrichtse deken P. A. van Baar stonden zeer gunstig, maar de geestelijkheid, wier sympathie hij niet genoot, zou zijn benoeming verhin-derd hebben³. De gedachte aan een Italiaan te Roermond was een schrikbeeld voor de Hollandse vrienden van van Bommel. Geen van hen was enthousiast over de benoeming van Paredis en nog minder over het feit dat Roermond geen bisdom werd.

1 Juli 1840 was er nog kans op een bisdom, maar een week later volgde het K.B. waarin de oprichting van een vicariaat werd bekend gemaakt. Van Antonucci kregen de Limburgse dekens het consigne niet langer aan te dringen op een eigen bisschop, ook niet bij de ko-ning. Ze lieten zich toen door de vice-superior terugsturen, hoewel de koning reeds op de hoogte was van hun komst⁴.

Van Bommel ergerde zich over deze merkwaardige handelwijze. Hij probeerde Rome nogmaals over te halen, van Wijkerslooth en Zwijsen - welke laatste bij de nieuwe koning in hoge ere stond en bij de 'partij-en' onder de Hollandse geestelijkheid niet bekend was - respectievelijk tot bisschop van Den Bosch en Roermond te benoemen. - Hij was buitengewoon verbolgen over het feit dat Rome hem in de Limburgse kwestie volkomen genegeerd had.

De *Propaganda* had zich van de zaak afgemaakt met de opmerking, dat omstandigheden van plaats en tijd niet toelieten, aan het billijke verlangen van de Limburgse dekens te voldoen⁵. Hooggeplaatste functionarissen hadden gesuggereerd, dat de ongelukkige animositeit tussen Antonucci en van der Horst debet was aan de weigering, van Roermond een bisdom te maken. Ondanks hun afkeer van Antonucci schenen de voor eigen macht beduchte aartspriesters liever onderge-

1) *Notice*; van *Wijk.* aan van *B.* 28 nov. 1839, *Luik (corr. eccl.)*; Möller II, 218. Voordien was van *B.* meermalen naar Limburg gereisd, cf. bijv. W. Verster, *De Zuid-Limburgsche Grottenwereld*, Valkenburg z.j., blzz. 118-119.

2) van *Wijk.* aan van *B.* 3 en 26 juli, 4 nov. 1839, *Luik (corr. eccl.)*; Leesberg aan van *B.* 10 juli 1839, *Luik (aff. eccl.)*

3) Albers I, 400.

4) van *Wijk.* aan van *B.* 3 sept. 1840, *Luik (corr. eccl.)*; Möller II, 673vv.

5) Albers I, 399 nt. 2; over deze kwestie ook L. J. Rogier, *In Vrijheid Herboren*, 's-Graven-hage 1953, blz. 55.

schikt te zijn aan een vreemdeling, die hun landstaal niet eens machtig was, dan aan eigen bisschoppen. Het leek er haast op dat ze met Beëlzebub de duivel uitdreven! - Uit de kring rond deze aartspriesters scheen er in Rome op aangedrongen te zijn, dat in Roermond geen bisschop kwam¹. Daardoor was eveneens de oprichting van de bisdommen Amsterdam en Den Bosch, zoals in het concordaat van 1827 was vastgesteld, verder uitgesteld! Als in Roermond dadelijk een bisschop het kerkelijk bestuur had aanvaard, zouden de omstandigheden ook gunstiger geweest zijn voor een bezetting van de twee andere zetels. De Heilige Vader moest alleen maar *durven* en hij zou toestemming van de koning krijgen, was van Bommels mening².

In zijn voorwoord tot de *Verkorte gewijde Geschiedenis ten dienste der parochiën en scholen*³ manifesteerde zich wederom van Bommels bezorgdheid voor goed katholiek onderwijs. Juiste kennis en inzicht brengen het kind eerbied voor de godsdienst bij: 'Want de waarheid, is zij eenmaal goed gekend, heeft iets wegslepends, iets dat zich van het hart meester maakt.' Geringe gehechtheid aan de godsdienst doet zoveel katholieken immers in een soort geloofsverloochening vervallen. - Van Bommel maakte zich van een werkje als een voorwoord schrijven nooit af met een handtekening of met een blijk van vormelijke belangstelling: hij redigeerde en verbeterde steeds zelf en met de uiterste zorg. Dat bewijst eveneens zijn correctie van een tamelijk uitgebreide katechismus: voor het grootste deel waren de vragen van van Bommel-zelf afkomstig.

Na zijn herderlijke aandacht voor Limburg verdienen van Bommels contacten met zijn vrienden en oud-leerlingen vermelding. De briefwisseling met van Wijkerslooth is de omvangrijkste⁴. De baron karakteriseert zichzelf in zijn brieven, door steeds de voorzichtigheid als leidraad voor elke politieke activiteit aan te prijzen. Zijn verheffing tot bisschop van Curium in 1832 durfde hij amper aanvaarden, omdat voor elke buitenlandse titel de goedkeuring van de koning vereist was⁵ - Soms is hij tamelijk geestig, maar vaker zeurt hij over zijn huiskat of andere kleinigheden. Dikwijls zijn geldzaken aan de orde: de kapitaalkrachtige bisschop leefde intensief mee met de beursschommelingen en klaagde steen en been als de koersen daalden. De effectenhandelaar Elsensohn merkte bij gelegenheid van de verkoop van Hageveld aan de Missie in 1834 ondeugend op: 'Wanneer men niet wist dat de Missie hier wat sterk op heeft aangedrongen, zoude men dan niet ligt op het denkbeeld komen om te vragen of Mons. W. ook veel in de Spaanjaards had verloren?'⁶

1) Lux aan van B. 26 sept. 1839, *Luik* (aff. eccl.).

2) K. Möller II, 673-677. Van B. probeerde door bemiddeling van de nader te noemen Laurent de *Propaganda* te beïnvloeden, wat evenwel geen resultaat had.

3) Roermond 1836. 4) *Luik* (corr. eccl.). 5) van Wijk. aan van B. 20 mei 1832, *t.a.p.*

6) J. W. Elsensohn aan van B. 21 sept. 1834, *Luik* (aff. eccl.); van Wijk. had met zijn Spaanse aandelen inderdaad grote verliezen geleden.

Bij van Bommel bestelde van Wijkerslooth steeds kazuifels, paramenten, velours en paars laken: die zaken waren in het bisschopsloze vaderland niet te krijgen.

Ook van zijn plannen om een buiten en huizen te kopen maakte hij van Bommel trouw deelgenoot.

Van Wijkerslooth had een diepe bewondering voor de werkkraft van zijn Luikse vriend. Zijn eigen vormreizen en zorg voor de overzeese missie beschreef van Wijkerslooth tot in details, maar nooit worden we verrast met een synthese of een conceptie van allure: tegenover de wijdziende prelaat en politicus van Bommel is van Wijkerslooth een gewichtig doende administrateur. De rijke baron-bisschop toefde graag in de salons van aristocratische families en was op zijn best tijdens diners met hooggeplaatsten en hovelingen. De families Gillès, van Brien, Trevey en de Pelichy zagen hem regelmatig in hun midden.

Alle nieuwtjes op kerkelijk en politiek gebied gaf hij regelmatig door naar Luik. Zijn klachten over de almachtigheid en ongenaakbaarheid van vice-superior Antonucci, die hem als een non-valeur stelselmatig negeerde, waren legio¹. Vanaf 1831 trachtte hij van Bommel te interesseren voor 'zijn' Katwijk, het pas-opgerichte, katholieke gymnasium, waarvoor hij bij van Bommel om een geschikte superieur bedelde.

Van Bommel schreef niet zoveel brieven als zijn vriend: het kwam al in deze jaren voor, dat hij vier tot zes maanden met zijn antwoord wachtte. Eind 1839 dreigde een breuk, omdat van Wijkerslooth bij madame Gillès in België was geweest zonder naar Luik door te reizen. Hij verdedigde zich tegenover van Bommel met de mededeling, dat de koning hem tweemaal had laten beloven geen bezoek aan zijn vriend te zullen brengen. Slechts op die voorwaarde zou hij zijn paspoort gekregen hebben². Van Bommel nam dat op als een verloochening van hun vriendschap. Hij wenste van Wijkerslooth niet te ontvangen, toen deze vlak daarop wederom in België vertoefde op zijn doorreis naar Rome. Maar dit hield ook verband met de kwestie Limburg. Van Bommel wenste niet, dat in Rome het vermoeden zou rijzen, dat hij met de weinig tactische van Wijkerslooth onder een hoedje speelde. Zijn crediet in de eeuwige stad was al aangetast, meende van Bommel³. - Pas in de zomer van 1840 was de vroegere band hersteld⁴.

De vriendschap met van der Horst was voor en na 1830 veel hechter. Charles van der Horst was een gevoelig mens, die onder elk onrecht zwaar leed. - Van Bommel, die een ware boezemvriend van hem is geweest, intervenieerde toen de moeder van Jenny van der Kun

1) Veel brieven in het begin van de zomer van 1836, *Luik (corr. eccl.)*.

2) van *Wijk.* aan van B. 4, 21, 26 nov. ? en 17 dec. 1839 *t.a.p.*; antwoordconcepten van van B. 9 en 10 dec. 1839, *ibidem* (de brief van 10 dec. is wel geladen, maar toch iets gematigder dan het klad van de vorige dag).

3) van B. aan Peyrot 6 en 12 dec. 1839, *Luik (Peyrot)*.

4) van *Wijk.* aan van B. 28 aug. en 3 sept. 1840, *Luik (corr. eccl.)*.

haar toestemming voor een huwelijk met van der Horst weigerde¹. Hij leefde mee, toen beiden veel verdriet hadden om hun kinderloosheid.

Zijn verhouding tot de vice-superior, met wie hij op voet van oorlog leefde, openbaarde van der Horst aan van Bommel in het voorjaar van 1834². De strijd bare en strijd lustige Italiaan Antonucci greep meestentijds al te bruusk in³. Na de gemoedelijke leiding van Ciamberlani en het 'bewind' van van Nooy stond speciaal het Hollandse kerkdistrict in vuur en vlam, als waren de dagen van Brancadoro weergekeerd. De opvolger van van Nooy en Capaccini presteerde het, van Banning als amplissimus op te volgen, toen die zijn bestuur neerlegde. Antonucci deed het benoemings-'recht' van de aarts priesters te niet. Alle pastoors werden verontrust door het voorschrift dat er visitatiereizen gehouden moesten worden.

Natuurlijk had de Hollandse Missie een sterke hand hard nodig. Maar Antonucci joeg iedereen tegen zich in het harnas en bleef inderdaad een gewantrouwde vreemdeling, zonder contact met zijn clerus. - Nu wilde het Directoraat van R.C. Eredienst, dat meer door van der Horst dan door de Pélichy werd geleid, eveneens een hervorming. De administratie van de kerkelijke goederen bijvoorbeeld was uiterst gebrekkig: bovendien beschouwden de pastoors deze vaak als persoonlijk bezit⁴. Daarom vaardigde het Directoraat een reglement uit op de kerkfabrieken. Verschillende kleine staties - de H. Diensten werden soms verricht in een kamer op de tweede verdieping of op een bouwvallige zolder - werden samengevoegd onder tumultueus protest van de betrokken herders.

Van dat ingrijpen in de kerkelijke administratie was van der Horst meestal de auctor intellectualis. Zijn heersersnatuur moest natuurlijk in conflict komen met Antonucci. Twee eigenzinnige kapiteins op hetzelfde koersloze schip moesten wel verklaarde vijanden van elkaar worden. Nu vond Antonucci in zijn actie tegen het Directoraat steun bij vele gebelgde of beduchte pastoors en bij Le Sage ten Broek. Op hun gezag steunt nog steeds de lezing, dat van der Horst een verdachte figuur is geweest, die de katholieke zaak veel kwaad heeft berokkend. Deze voorstelling is onrechtvaardig. De onverzettelijke secretaris van het departement van Eredienst was geen soepel diplomaat, maar de beschuldiging van Jozefisme raakt kant noch wal. Hij wilde aan de gevaarlijke en wanordelijke toestand in de Missie een einde maken door invoering van bisschoppelijk bestuur, en dat zo snel mogelijk.

Van der Horst was aanvankelijk wel ingenomen met de voortvarendheid van de jeugdige hervormer. Maar al spoedig vond hij dat het

1) Die moeilijkheden kwamen voor in 1830 en 1831; 29 feb. 1832 zijn ze getrouwd. De brieven van het echtpaar aan van B. berusten te *Luik*, die van vóór 1830 te *Mechelen*.

2) van der H. aan van B. 3 mei 1834, Jenny van der H. - van der Kun aan dez. 2 juli 1835, *Luik* (corr.).

3) J. C. van der Loos in: *Bijdr. Haarlem* (1923) 58vv; dez. *Vad. Kerkgeschiedenis* V, 289vv.

4) a.w. V, 260-263.

succes Antonucci naar het hoofd was gestegen: 'il n'écoute que ses passions'. De vice-superior keerde zich namelijk tegen de Pelichy en van der Horst, die hij bij het gouvernement van ultramontanisme en bij de H. Stoel van jozefisme beschuldigde. Capaccini had van der Horst om opheldering gevraagd, maar zich verder in stilzwijgen gehuld. Ondertussen - klaagde van der Horst aan van Bommel¹ - gaat Antonucci maar door met zijn onverantwoordelijke en lichtzinnige politiek: 'Il n'y a plus qu'une voix sur son compte: il faut qu'Antonucci soit chassé d'ici ou nous aurons un schisme'²!

Omdat niet alleen hij maar ook veel andere voorstanders van een hervorming er zo over dachten, vroeg van der Horst zijn Luikse vriend Rome op de ernst van de toestand attent te maken. Want de bisschop van Curium had geen invloed, zodat zijn poging de vrede te bewaren zonder partij te kiezen, eigenlijk een teken van zwakheid was. Ook H. van Berkel, die in die jaren al klaagde over de verdeeldheid onder de katholieken, vroeg zijn verwant te willen bemiddelen³. - Van Bommel schijnt zich in 1834 van zulke stappen onthouden te hebben. Wel poogde hij voorzichtig bij zijn oud-leerling Mesker, Antonucci's secretaris, van der Horst te rehabiliteren, maar langs die weg viel niet veel te bereiken: Mesker bewonderde zijn Italiaanse chef en koesterde weinig sympathie voor de Haagse functionaris⁴. - Zes jaar later heeft van Bommel van der Horst rechtstreeks bij de H. Stoel verdedigd.

De relatie met Broere voert ons naar de interne moeilijkheden te Hageveld. Keesje Broere was tot eigen verrassing tot leraar in de wijsbegeerte benoemd onder van Bommels eerste opvolger, de teruggetrokken en stuurse regent Tomas⁵. Al in mei 1832 klaagde Broere zijn nood bij zijn leermeester. Hij kon de regent 'wel door het slijk sleuren'⁶. Van Wijkerslooth meldde in zijn brieven onbezorgd dat op Hageveld alles naar wens verliep, maar Broere wist andere dingen te vertellen. In de tijd dat van der Horst van Bommel verzocht zijn invloed bij Capaccini aan te wenden, vroeg Broere hetzelfde en wel om Rome in te lichten over de onmogelijke verhouding tussen regent en leraren van het klein-seminarie⁷. Van Wijkerslooth wilde immers niet ingrijpen - de bloei van Katwijk was hem trouwens dierbaarder - en Antonucci maakte zich van de zaak af met een 'on verra'. - De ruzie is opgelost, maar vast zonder Luikse interventie, doordat Tomas in het najaar van 1835 geamoveerd werd naar de statie van de 'Brasem' te Gouda. Tomas' protesten en zijn verzekering dat hij zijn vertrek uit het seminarie voor God niet kon verantwoorden, negeerde Antonucci⁸.

De verhouding Tomas-Broere was bedorven door hun verschil van

1) van der H. aan van B. 3 mei 1834, *Luik* (corr.).

2) H. van Berkel aan van B. 21 feb. en 6 juli 1835 en 11 mei 1836, *i.a.p.*

3) Mesker aan van B. 9 april 1834, *Luik* (aff. eccl.).

4) Van der Loos a.w. V; *Bijdr. Haarlem* (1930) 420vv; L. J. Rogier, *In Vrijheid Herboren* 267vv; P. J. M. Heskes, *Broere*, Bussum 1953, blzz. 59-70.

5) Broere aan van B. 12 mei 1832, *Luik* (aff. eccl.).

6) Idem 16 juni 1835. 7) Heskes 66.

inzicht in de wijsbegeerte. Broere, door van Bommel op de Bonald en vooral op de Lamennais gewezen, prentte zijn pupillen de leer van de *sens commun* in. Dat leidde in gesprekken na de lessen tot verontwaardigde uitvallen van Tomas en tot laatdunkende schouderophalingen van Broere¹. Nadat de wijsbegeerte-leraar een verbod had gekregen, zijn leerlingen in menaïssistische geest te onderwijzen, wees van Bommel hem op de traditionalist Ubaghs². Diens *Logica* voerde Broere in: 'men zal toch hier niet durven veroordelen wat de belgische bisschoppen goedkeuren en wat men onderwijst aan een door de paus erkende hoogeschool'³.

Voor het karakter van de romanticus Broere is het een nadeel geweest, dat hij geen systematische vorming heeft gekregen. Van Bommel beïnvloedde zijn leerlingen, terwijl sommigen minstens evenveel leiding als bezieling nodig hadden. Op zijn klachten over Hageveld, kreeg Broere een reactie, die hem bedoelde te sussen maar die hij uitlegde als steun: 'Gij Keesje, ga in Gods-naam voort, zoo goed gij kunt, en kunt gij *daar* niets meer, wordt dan kanunnik te Luik met zoo wat twaalf honderd guldens inkomen, in vrijheid van studie en schrijflust. Maar dat zeg ik half om te badineren, want ik vooronderstel, dat ons vaderland U te lief zal hebben, om U immer los te laten. Vorm U intusschen, en word rijp in alle vakken'⁴.

Zo'n uitlating is verklaarbaar, als men weet dat regent Tomas verkondigde dat het vroegere Hageveld 'met een verkeerden geest beziel'd' was. Bovendien wist van Bommel ook uit andere bronnen dat Broere geen ongelijk had, toen hij klaagde: 'Mijnheer Chezdeville zit te stooten met zijn bokkenhorens, mons. Wijkerslooth deelt (vorm-) kruisjes uit bij honderden, en heeft vervolgens tijd om te denken of er tusschen *ja* en *neen* niet nog wat tusschenbeide is, mijnheer de Regent holt en vliegt en verschaft mij alle dagen een nieuw argument voor de spontaneïteit van den menschelijken wil, ik zelf zit te *builen* om menschen die nooit bestaan hebben⁵, en moet werkeloos blijven bij de wezenlijke ellende om mij heen, mij dunkt 't is allegaer vrij belagchelijk'⁶.

'Gebrek aan energie in het bestuur verlamt alles. Ga Mgr Antonucci met den Aartspriester openhartig de waarheid bekend maken'. - Van Bommel was het in de grond eens met ontevreden als van der Horst en Broere en steunde alwie de toestand in de Missie wilde verbeteren, maar de hautaine klachten en kritieken van Broere bevielen hem op den duur toch niet. In 1840 richtte hij scherpe verwijten tot zijn leerling over diens trotse hoogmoed en eigenliefde. Dat zal Broere zich toch wel aangetrokken hebben, want hij liet zich nog steeds door van Bommel beïnvloeden. Was hij na de lezing van van Bommels *Exposé des vrais principes sur l'instruction publique* niet bekeerd van zijn opvatting,

1) *t.a.p.* 69-70. 2) van B. aan Broere 25 mrt. 1835, *Warmond*.

3) Broere aan van B. *Luik (aff. eccl.)*. 4) Als aant. 2.

5) Broere werkte immers aan zijn epos *Constantijn*. 6) Als aant. 3.

dat een grondwet het 'zuiver product der booze filosofie was'?¹ - Toch moet er een verkoeling in hun vriendschap zijn gekomen: hun contact verflauwde tenminste.

Intussen had de onevenwichtige Hageveldse leraar zijn eerste reacties op wat hij las en beleefde, trouw aan zijn leermeester te Luik meegedeeld. Hij vond Plato 'goddelijk' maar Rousseau in *La nouvelle Héloïse* een 'smeerlap'. Hoewel Broere met recht een romanticus wordt genoemd, noemde hij de romantische schrijvers: vergoders van de mens. Ze houden van 'schreeuwende contrasten, en kleuren dat men blindt wordt. Het zijn gepolijste wilden. Ik kan ze niet meer lezen'. Dan de Bonald: 'hij kan tenminste tranen doen stromen van het zuiverst intellectueel gevoel'².

Nars Hafkenscheid had volgens Broere nooit de redemptoristentoog moeten aantrekken, maar dezelfde Broere zat achter zijn schrijftafel te huilen, toen hij pater Bernard een retraite had horen geven. Mgr van Wijkerslooth was ongeschikt om het geestelijk bestuur over de Hollandse Missie te aanvaarden. Men mocht hem niet, wist Broere; had van Vree bij de aanvaarding van het directoraat over Katwijk niet bedongen, dat van Wijkerslooth hem niet steeds op de vingers kwam kijken?³ Het grootste bezwaar tegen de bisschop van Curium is, dat hij 'niet van fiksche maatregelen houdt'.

Lux typeerde zijn klasgenoten Broere, Leesberg en zichzelf eigenlijk door te zeggen, dat ze wel het *velle* maar niet het *perficere* bezaten⁴. Lux was een ambtenaar op het Directoraat van Eredienst en een trouw satelliet van van der Horst. Bevatten Broere's brieven studeerkameroverpeinzingen en vinnige klachten, die van Lux stonden vol berichten en nieuwtjes over de kerkelijke politiek. Hij ergerde zich diep over de Limburgse affaire en verschaft belangrijke gegevens, toen van Bommel in 1839 en 1840 zijn geschriften over het onderwijs voorbereidde. Zelf bekleedde hij een vooraanstaande plaats in het katholiek-sociaal verenigingsleven in de residentie en was betrokken bij de redactie van enkele tijdschriften, die de ruimte tussen de *Godsdienstvriend* en de *Katholiek* vulden. De bedoeling van Lux' journalistiek werk was een tegenstem *te laten klinken* tegen het anti-papistische geschrijf van de *Evangelische Kerkbode* en dergelijke bladen. - Zijn biografie van Willibrord, uitgegeven bij de herdenking van 1839, kon bogen op een betrekkelijk grote oplage⁵. Van Bommel legde een stimulerende belangstelling voor al die activiteiten van zijn oud-leerling aan den dag.

De dichterlijke Leesberg en Lux vormden een onafscheidelijk vriendenpaar; beiden spraken regelmatig van der Horst. *Lyp*, van wie van Bommel een hoge dunk had⁶, was na zijn 'zwarte tijd' gelukkig getrouwd. Broere vroeg hem in het voorjaar van 1831 of hij op Hage-

1) Broere aan van B. 23 mrt. 1840, *Luik* (aff. eccl.). 2) Als aant. 3 op blz. 180.

3) Broere aan van B. 13 aug. 1838, *Luik* (aff. eccl.). 4) Lux aan van B. 23 mrt 1833, *t.a.p.*

5) Correspondentie van Lux aan van B.: *t.a.p.*

6) Toch is de correspondentie niet omvangrijk geweest. Het kwam voor dat van B. bijna een jaar wachtte met zijn antwoord.

veld filosofie wilde doceren, maar dat aanbod kon Leesberg niet au sérieux nemen. Broere had dat op eigen initiatief gedaan. Merkwaardigerwijs schijnt van Bommel aan Leesberg de functie niet vlakweg ontraden te hebben!¹ Hij koos zich een loopbaan in de lijn van zijn rechtenstudie en bouwde een advocatenpraktijk op, maar die floreerde nooit bijzonder doordat Leesberg weinig zelfvertrouwen bezat en geen vlot spreker was. Hij was daarom blij met het vooruitzicht zijn vader als notaris te kunnen opvolgen².

Zo was hij behalve dichter en jurist ook filosoof, want zijn bekendheid met de werken van de Bonald, de Maistre, de Lamennais en von Haller werd steeds groter. De Bonalds *Méditations politiques* heeft hij vertaald. Daarop volgde een vrij onbelangrijke correspondentie met de Bonald, waarvan de overgelukkige Leesberg van Bommel natuurlijk op de hoogte hield. De Franse wijsgeer luchtte zijn gemoed naar aanleiding van de troonsbestijging van de jonge koningin Victoria in Engeland: binnenkort - aldus de grijze wijsgeer - kon men 'le suprême pontificat' wel geven aan een wiegekind!³

Leesberg past uitstekend in het machteloze koor klaagzangers over de Missie. Hij wist goed dat de Hagevelders in een kwade reuk stonden bij de oudere Hollandse geestelijkheid: ze waren te 'Bommeliaans'. Met lede ogen, zelfs met ergernis zag hij de beste van zijn vroegere studievrienden, zoals van der Weyden, Hafkenscheid en Beelen, naar het buitenland trekken⁴. De laatste naar zijn leermeester te Luik. Hageveld kwijnde onder het bestuur van ongeschikte leiders. De oude geest van voor 1825 was allang verdwenen, getuigden allen. Nu de beukenlaan en de heggen gesloopt waren, kon men *Hageveld* beter *tippelveld* noemen, vond Broere. 'Hageveld is niet meer', jammerde Leesberg. En 'smous' Elsensohn vergeleek het tweede Hageveld met de tweede tempel van Jeruzalem: 'als de oude Joodjes van den ouden tempel komen, moeten zij huilen bij het zien der nieuwe'⁵.

De oud-Hagevelder Adrianus van der Weyden - niet te verwarren met de zojuist genoemde Martinus die naar de Surinaamse missie was getrokken - volgde in 1835 de stuurse Tomas op. Hij dankte zijn benoeming niet aan van Bommel, met wie hij slechts een beleefdheidscontact onderhield, maar aan de Amsterdamse pastoor Hofman, bij wie hij kapelaan was geweest⁶. Hoewel 'Baas' van der Weyden zijn vroegere leermeester optimistisch verzekerde 'De studiën hebben een fermen gang'⁷ en hij van van Bommel in Luik de nodige wenken kreeg⁸, was ook dit regentschap geen succes. Na tien jaar vroeg hij zijn ontslag en kreeg een pastoraat te Berkenrode.

1) Leesberg aan van B. 8 april en 11 juni 1831, *Luik (aff. eccl.)*. 2) Idem 10 juli 1839.

3) Idem 8 april 1838 met kopie van de Bonalds brief van 28 juli 1837, *i.a.p.*

4) Idem 6 mei 1832, *i.a.p.*

5) Andere klachten over de gang van zaken op Hageveld: van Rosse aan van B. jan. 1833; J. Mesker aan dez. 23 mrt. 1833; Elsensohn aan dez. 7 jan. 1833 en 31 mei 1835; G. Heemskerck aan dez. 7 aug. 1835, *Luik (aff. eccl.)*.

6) P. Bonifacius C.P., *Mgr. Pluym*, Eindhoven 1938, blz. 39.

7) Van der Weyden aan van B. (1838), *Luik (aff. eccl.)*. 8) Idem 21 okt. 1840.

Behalve over Hageveld klagen van Bommels leerlingen eenstemmig over de toestand in de Hollandse Zending, waar Antonucci als een dictator regeerde, de aartspriesters zich als bisschoppen gedroegen en de pastoors zich parochiepausen voelden¹. Alleen J. Mesker, die Antonucci tot secretaris had uitgekozen, verdedigde de vice-superior. Deze oudleerling vreesde dat van Bommel tendentiekus werd ingelicht, in die zin dat hij tegen Antonucci bevooroordeeld was. Mesker wist 'dat men in Luik onze zaak als geheel in de war beschouwde'². Nu, de drie pas-benoemde aartspriesters - Vermeulen, Gerving en Terwindt - waren geen 'baasjes die men bij den neus konde nemen: dan konde men buiten den Superior om werken, maar dat gaat nu ook niet'. - Toch heeft deze trouwe hoveling buiten Antonucci's voorkennis belangrijke missieven aan van Bommel meegedeeld³. Het kan zijn, dat hij tegen 1840 zijn chef met wat kritischer ogen bezag.

Al wat van Bommel deed, bleven de Hagevelders bewonderen. De meesten bezochten Rolduc en Luik om hun 'geliefde president' en zijn tweede Hageveld te zien. Voor allen was de openbaarmaking van van Bommels optreden in 1829 en 1830 een blijde verrassing: de *Leerrede over het Primaatschap van den paus van Rome*⁴ werd vooral gelezen om de aantekeningen, waarin van Bommel zich tegen de beschuldiging van landverraad verdedigde.

Tegen van Bommels uiteenzetting dat de paus zijn gezag aan God ontleende en 'met het primaatschap van eer en van jurisdictie in de algemeene Kerk bekleed' was⁵, kwam de bekeerde Jood Capadose in verzet. In een gekunsteld en zwak betoog⁶ kwam de anti-paapse Capadose tot de naar zijn inzicht vermakelijke conclusie, dat een Rooms bisschop 'zich beroept op het Woord van den Levenden God, aldus deszelfs onderzoek aanprijzende. Die Bisschop doet het werk eens Hervormers en ik wensch hem hiermede geluk'. - Door allerlei gedachtenkronkels trachtte Capadose de door van Bommel aangehaalde teksten een andere interpretatie te geven.

Behalve Capadose sloegen vele vaderlandse journalisten en functionarissen het bedrijf van de bisschop van Luik waakzaam gade. Terwijl deze lieden hem als een talentvolle samenzweerder of ultramontaanse fanaticus vreesden, dweepten de Hagevelders met hun in alles belangstellende raadgever. De oudere Hollandse geestelijkheid mocht hem niet erg, omdat deze zijn streven naar een bestuurshervorming in de Missie kende.

1) J. G. Bootz aan van B. 3 feb. 1832, *t.a.p.*

2) Mesker aan van B. 26 sept. 1834, *t.a.p.*

3) Idem 30 jan. 1835, *t.a.p.*

4) 's-Gravenhage 1838.

5) *t.a.p.* 10-11.

6) A. Capadose, *Rome heeft gesproken, of eenige aanmerkingen op het Mandement van de vaste voor 't jaar 1838 van den Bisschop van Luik*, 's-Gravenhage 1838.

HOOFDSTUK VIII

DE SCHOOLKWESTIE

a) HET 'EXPOSÉ DES VRAIS PRINCIPES' IN BELGIË EN FRANKRIJK

DE Afscheiding van 1830 bracht in het Zuiden vrijheid van onderwijs. Ook deze vrijheid beschouwden de Belgen als een revanche op de centralisatie-politiek van koning Willem I. De Belgische katholieken vonden de grondwet van 1831 een verwezenlijking van een lang gekoesterd ideaal: de vrijheid die zij in 1815 niet verworven hadden, was nu verkregen. De september-revolutie leek hun geen jacobijnse of liberale nieuwigheid: zij opende met geweld de lang gesloten deur naar hun meest elementaire rechten¹.

De Belgische Kerk wenste vrij te zijn. Onder die vrijheid werd meestal verstaan: geen inmenging van de staat in kerkelijke zaken. Wél verlangde de Kerk bescherming en subsidiëring. Lamennais juichte in *l'Avenir*, welk blad aan België een goddelijke zending toeschreef. De Belgische geestelijkheid en de anticlericale liberalen waren niet ontevreden over de grondwet; volgens de laatsten waren kerk en staat volledig gescheiden. De liberaal J. B. Nothomb riep in een opgewonden rede uit, dat kerk en staat even weinig met elkaar uit te staan hadden als kerk en geometrie. Die twee eeuwenoude machten: „ils coexistent sans se confondre”². In het *Congres* was al in december 1830 een anti-clericaal depot aanwezig, dat de verhouding tussen de liberalen en katholieken later zou vertroebelen³.

Beide partners van het Monsterverbond zagen in hun vreugde over de pas-verworven vrijheid toch niet heel scherp. Van volstreckte scheiding tussen kerk en staat kon men eigenlijk niet spreken: na de jarenlange strijd van de katholieke kerk tegen het gouvernement van Willem I had België een stelsel van wederzijdse onafhankelijkheid ingevoerd⁴. Au fond een correctie op de beginselen van de Lamennais leek dit stelsel ideaal in de ogen van de Luikse bisschop. Hij had zich trouwens nooit de volstreckte vrijheid, het eindpunt waar de Lamennais star naar streefde, ten doel gesteld. Vóór 1830, dus vóór de publicatie van zijn eerste herderlijke brief, zag van Bommel bij de Fransman al het gevaar van overdrijving⁵. En vanaf januari schrapte hij immers het bijvoeglijk naamwoord uit de aan de Lamennais ontleende term *liberté illimitée*.

1) H. Haag, *Les origines* 149. Voor deze materie zij trouwens verwezen naar chap. I van Livre III. Het artikel van G. Simonon, *Van Bommel et la constitution belge* in de *Revue Eccl. de Liège* (1946) 341 vv is van veel minder belang.

2) *La Belgique et le Vatican*, Bruxelles 1880, I, v-vi.

3) Ch. du Bus de Warnaffe, *Au temps de l'Unionisme*, Tournai-Paris 1944, blz. 51.

4) Haag a.w. 151-155. 5) Broere aan van B. 13 nov. 1834, *Luik (aff. eccl.)*.

Naar de opvatting van van Bommel heeft de staat een voorname taak ten opzichte van het bijzonder onderwijs. In België evengoed als in Nederland bestond echter de vrees voor een kerkelijk monopolie! Als de schrijver van het *Exposé* in 1839 staatsinmenging afwijst, maar wél uitdrukkelijk subsidie voor de school verlangt, spreekt hij zijn *système de liberté illimitée* van 1829 niet tegen; hoogstens verduidelijkt hij zijn standpunt. De staat kan — naar van Bommel uitdrukkelijk vaststelde — geen enkele invloed uitoefenen op het leerplan; hij moet slechts voor het schoolgebouw en het personeel zorgen¹. In de praktijk kwam het er op neer dat van Bommel een openbare school wilde, die katholiek was.

De luid-bejubelde vrijheid had kort voor 1839 in België niet voldoende resultaten voor het onderwijs opgeleverd². De liberalen, reeds lang beducht voor *l'influence occulte* van de Kerk, verlangden een wet op het openbaar onderwijs, maar met beperkende bepalingen voor de katholieke school. Zo is ook in België het onderwijsprobleem een 'heet hangijzer' geweest voor de Unie van katholieken en liberalen³, dat monsterverbond dat op de wankelende basis van negatieve actie en gezamenlijke gegriefdheid tot stand was gekomen. Veel conservatieven, onder wie een groot aantal katholieken, waren afkerig van een wettelijke regeling en vreesden, dat het staatsmonopolie daardoor zou worden teruggehaald. Zij verdedigden zich door te zeggen, dat in het stelsel van vrije scholen de keuze der ouders onaangetast bleef. Wanneer er een wet kwam, zou die vrijheid voor een groot deel weer verloren gaan. — Van Bommel — en door hem in 1840 ook Sterckx, — de opvolger van aartsbisschop de Méan — was een voorstander van een wettelijke regeling.

Reeds in 1834 was er sprake van een wet op het onderwijs. Toen Sterckx en het katholieke Kamerlid Dechamps zonder van Bommel daarin gekend te hebben een rapport naar Brussel hadden gezonden, waarin zij verklaarden, dat de staat geenszins het recht bezat om onderwijs te geven, kwam vanuit Luik een vinnige reactie. Van Bommel was woedend, omdat deze verklaring buiten zijn medeweten was opgesteld. Hij zette uiteen dat de staat, evenals ieder ander particulier persoon of lichaam, het recht had scholen op te richten, aangezien de grondwet sprak van openbaar onderwijs dat op staatskosten gegeven wordt. Eigenlijk — schreef van Bommel in deze geharnaste brief aan Sterckx⁴ — is onder Willem I hetzelfde standpunt verdedigd: de staat is nooit ontzegd wat voor iedereen werd opgeëist. Er is slechts verzet geweest tegen een monopolie van de staat. Van Bommel maakte een

1) o.a. *Exposé* 390-394.

2) Simon, *Sterckx* I, 365vv; P. Verhaegen, *La lutte scolaire en Belgique*, Gand 1906.

3) L. J. Rogier, *In Vrijheid* Herborn 170.

4) Concept 26 april 1835: 'Comment est-il possible que je n'aie rien su à temps? c'est ce que je n'oublierai de ma vie, cela me fait une peine extrême; car si Mess. De Th(eux) et R(ogier) m'ont cru d'intelligence intime avec V. Grandeur de ce qu'il en sera du reste?', *Luik (enseign.)*.

vergelijking met de besluiten van juni 1829, toen Capaccini te veel had willen toegeven. Evenals hij indertijd diens opvatting bestreden had op de bekende samenkomst te Contich, zou hij zich nu tegen de zienswijze van Sterckx verzetten.

Tijdens zijn visitatie-reizen had van Bommel gezien, dat vooral aan de plattelandsscholen veel ontbrak 'vel domo conveniente vel magistro'. Hij raadde de pastoors meestal aan overleg met de burgemeester te plegen. Van de gemeente of de provincie, of door een collecte, moesten zij geld proberen te krijgen. Steeds stelde van Bommel zich nauwkeurig op de hoogte van de financiële toestand, van het aantal leerlingen, de godsdienstzin der onderwijzers en van de leermiddelen die op de scholen in gebruik waren¹. Zijn belangstelling en zijn zorg voor het onderwijs zijn onvergelykelijk. Met de katholieke de Theux en de Unie-liberaal Nothomb, die in die jaren regeringsleiders zijn geweest, correspondeerde hij regelmatig² over principiële vraagstukken of praktische voorzieningen voor het onderwijs. Aan zijn pastoors gaf hij richtlijnen en de gelovigen lichtte hij in door zijn herderlijke brieven. In de heroprichting van de Leuvense Universiteit had hij een groot aandeel. Hij leidde haast persoonlijk zijn seminaries; de Broeders van de Christelijke scholen vonden in hem hun overtuigde voorvechter³. Het leerplan van een college stelde hij meestal persoonlijk op. Een groot aantal ontwerpen zijn bewaard gebleven evenals talloze statistieken en begrotingen — steeds voorzien van zijn commentaar—, excerpten en een overvloed van aantekeningen uit onderwijsgeschriften.

Van Bommel schreef het *Exposé des vrais principes sur l'instruction*⁴ met het oog op het wetsontwerp op het onderwijs, dat in 1839 en 1840 druk besproken werd. Hij ging uit van de grondwet van 1831. Volgens artikel 17 daarvan moest het onderwijs dat op staatskosten werd gegeven, door een wet geregeld worden. De bisschop erkende staatsbemoeying, maar accentueerde onthouding inzake het onderwijs. De komende wet moet - aldus van Bommel - orde en regel scheppen in de bestaande schoolverwarring. Het is zaak voor de katholieken dat de wet goed uitvalt, dat ze rekening houdt met de godsdienst en de zeden van verreweg het grootste deel van het Belgische volk. De Kerk en de katholieke ouders willen dat het onderwijs godsdienstig is. Louter verstandelijke kennis zonder een godsdienstige en zedelijke basis is trouwens gevaarlijk voor staat en maatschappij. Daarom kunnen onderwijs en opvoeding nooit van elkaar gescheiden worden. Omdat de

1) *Mandemens* I, 486/7; III, 473 en 756.

2) Correspondentie de Theux en Nothomb, *Luik (enseign.)*.

3) *Mandemens*; F. Huttih, *L'institut des Frères des Ecoles chrétiennes en Belgique*, Namur-Alost 1912, II, 348-407.

4) *Exposé des vrais principes sur l'instruction publique primaire et secondaire, considérée dans ses rapports avec la religion*, 3 dln, samen iv + 578 blzz. De delen verschenen afzonderlijk (bij Kersten te Luik) in dec. 1839, febr. en mei 1840.

onderwijzer in de school de vader vervangt, moet hij godsdienstig zijn, want goede opvoeding zonder godsdienst is onmogelijk. Uit alles blijkt duidelijk - concludeerde van Bommel aan het einde van het eerste deel - dat er een nauwe band moet bestaan tussen kerk en school. Die mening heeft van Bommel al in Münster kunnen horen, omdat Fürstenberg en Overberg hadden verkondigd, dat de kerk de hoedster van de school moest zijn¹.

Het tweede deel van het *Exposé* opent met de vraag 'à qui doit appartenir la direction morale de l'instruction publique'. - Er zijn drie mogelijkheden: of de staat ontkent elke godsdienst en belijdt een materialisme, of hij erkent één godsdienst bij uitsluiting van alle andere, of hij beoefent een soort tolerantie en kent elke godsdienst gelijke rechten toe. In een uitvoerig, soms langdradig, historisch overzicht probeerde van Bommel duidelijk te maken, dat het staatsmonopolie en de secularisatie van de school hun oorsprong vonden in het Protestantisme en in de wijsbegeerte van de achttiende eeuw. De Hervorming zocht voor haar vrij onderzoek steun bij de staat, terwijl de 'vrijdenkers' de 'philosophes' van de vorige eeuw, in hun theorieën met het geloof braken². Het Gallicanisme, Jozefisme en het schisma tijdens de Franse Revolutie knevelde het onderwijs, omdat de godsdienst beheerst werd door de staatsalmacht. De staat scheidde bovendien kerk en school. Na 1830 zijn in West-Europa de liberalen aan de macht gekomen, die ondanks hun vrijheidsbeginselen een monopolie van het openbaar onderwijs in de praktijk brachten.

Richtlijnen voor de praktische toepassing van de 'vrais principes' geeft van Bommel in het derde deel van zijn *Exposé*. De samenleving kan niet zonder godsdienst, zoals 'zelfs' Rousseau en de materialistische Girondijn Condorcet moesten erkennen. Maar, stelt van Bommel gerust, de staat behoeft daarom nog geen theocratie te zijn. Slechts het staatsmonopolie op het onderwijs en de godsdienstloze school moeten verdwijnen. De gematigdheid en de verdraagzaamheid van de godsdienstloze school zijn toe te juichen, maar deze eigenschappen mogen het dogmatisch fundament van de godsdienst niet bedreigen. En was dit schooltype geen erfenis van Rousseau en de deïstische wijsbegeerte?

Een ruime plaats reserveerde de Luikse bisschop voor de bespreking van de toestanden in Frankrijk en voor de meningen van Guizot en Cousin. Terug naar de godsdienst, had Guizot uitgeroepen. Deze liberaal uit de burgermonarchie pleitte uitdrukkelijk voor godsdienstig onderwijs, onder indruk als hij was van de toenemende verwildering en criminaliteit der generaties, die tijdens en vlak na de Revolutie op de schoolbanken hadden gezeten. Guizot wilde een 'heureuse harmonie' tussen kerk en school, godsdienst en politiek.

Het duidelijkst gaat van Bommels sympathie uit naar de opvat-

1) J. Galland, *Görres Gesellschaft, Vereinschrift für 1880*, S. 131. Het belang en de betekenis van de godsdienst voor de samenleving had van Bommel al verschillende malen uiteengezet, o.a. *Rijksarchief (Eredienst geheim 40)*. 2) *Exposé* 214.

tingen van Victor Cousin. Deze Fransman, wiens wijsbegeerte spiritualistisch en wiens politieke ideeën liberaal gekleurd waren, had in opdracht van zijn regering een studiereis door de Duitse staten en door Nederland gemaakt. Hij moest de onderwijs toestanden ter plaatse bestuderen. Meer dan honderd bladzijden lang laat van Bommel zijn lezers de Fransman volgen door Frankrijk, Saksen, Pruisen en Holland. In Frankfort had Cousin een oplossing gevonden, waarmee de Belgische bisschop zich geheel kon verenigen. Daar bestond een facultatieve splitsing, dus aparte en gesubsidiëerde scholen voor Katholieken, Protestanten en Joden. Het onderwijs was er diep godsdienstig en zedelijk; kerk en school waren er ongescheiden en dominee en burgemeester fungeerden er als de 'inspecteurs naturels des écoles'.

Cousin en ook van Bommel achtten deze toestand ideaal. De Fransman bewonderde verder de Pruisische wet van 1819, waarbij aan de clerus een belangrijke stem werd gegeven in de regeling van het volksonderwijs. Cousin wilde geen ondergeschiktheid van de geestelijkheid aan de staat 'car alors, en effet, le devoir du clergé seroit de combattre'. Het Europa van 1840 had immers geen algemene godsdienst, maar een positief of leerstellig christendom nodig. - Juist om die reden viel Holland Cousin erg tegen, ofschoon hij erkende dat de inspectie er bewonderenswaardig was georganiseerd. De 'gemengde' school met haar algemeen christendom vond hij onbegrijpelijk inkonsekvent.

Van Bommel besloot zijn boek met een samenvatting van de 'vrais principes'. Omdat krachtens de traditie en naar de wens van de ouders in België school en kerk hecht verbonden zijn, moet het onderwijs dat op staatskosten gegeven wordt, overal 'sérieusement religieuse et morale' zijn. Het doel van de school is de vorming van de jonge mens. Dit kan niet geschieden zonder leerstelling godsdienstonderwijs. De overheid heeft zich niet te bemoeien met de inrichting der kweekscholen of het leerplan der lagere scholen. Bij een benoeming moet de sollicitant een bewijs van geschiktheid overleggen van het kerkgenootschap waartoe hij behoort, en een van bekwaamheid dat het gouvernement verstrekt heeft. Eigenlijk komt alles hier op neer: de staat zorgt voor de inrichting en de subsidiëring van de school en voor de controle op de deskundigheid der leraren, terwijl de kerkelijke overheid de *direction morale* op zich neemt en op de geschiktheid van het personeel nauwlettend toeziet. - De schrijver van het *Exposé* kante zich fel tegen het onderwijs als machtsmiddel in handen van de staat. De staat heeft wel een taak, maar niet het laatste woord in de onderwijsaangelegenheden. Strikt-neutraal onderwijs en puur-verstandelijke ontwikkeling zijn onmogelijk, omdat godsdienst, opvoeding en ondericht een eenheid vormen. In het onderwijs wilde van Bommel ook de ontwikkeling van de gelovigen bevorderen.

Het *Exposé* is in korte tijd opgesteld. De schrijver erkent dat in zijn voorwoord en aan het slot. Uit zijn brieven blijkt dat hij vooral in december 1839 intensief aan het boek werkte. Zijn huisvriend mgr

Charles Mercy d'Argenteau, de deken van het Luikse kapittel, moest afzien van het dagelijkse bezoekje en zelf gunde de bisschop zich niet eens de tijd voor zijn wekelijkse preek in de kathedraal, een verzuim dat nog nooit was voorgekomen. - Het *Exposé* vertoont de sporen van grote haast. De lezer bemerkt die aan allerlei taalslordigheden en herhalingen. Het boek van bijna zeshonderd bladzijden kon in korte tijd uitgeschreven worden, doordat de auteur zijn stof volkomen beheerste. We behoeven slechts te herinneren aan zijn werkzaamheden tussen 1825 en '30, zijn Hageveldse tijd, zijn zorg voor Rolduc en zijn herderlijke brieven over de opvoeding en over het werk van de Broeders van de Christelijke Scholen.

Wanneer van Bommel de juistheid van een stelling wil bewijzen, valt het dadelijk op dat hij grote waarde hecht aan de geschiedenis. Het tweede deel is - zoals reeds werd opgemerkt - van begin tot eind een historisch overzicht om de noodzakelijkheid en onmisbaarheid van godsdienstig onderwijs aan te tonen. Hij betrok de historie voortdurend in zijn betoog en beschouwde ze bovendien als een fundament van het onderwijs. De auteur van het *Exposé* zette tot de geschiedbeoefening aan. Hij wees op het belang van een katholieke onderwijzer voor het geschiedenis-onderricht en polemiseerde op zuiver vakgebied bijvoorbeeld tegen sommige foutieve voorstellingen bij geschiedschrijvers als Michelet, Thierry en Heeren¹.

Als argument-ten-overvloede gebruikte van Bommel uitspraken van protestantse auteurs. Objectiviteit en juistheid bij hen vond hij klaarblijkelijk een verrassing. Het luidde dan strijk en zet: 'd'autant plus remarquable que M . . . est protestant' of 'c'est ainsi que s'exprime un auteur protestant'. Aan de Reformatie schreef hij overigens wel erg veel onheil en rampen toe: rationalisme, liberalisme en achttiende-eeuwse wijsbegeerte heetten voortbrengselen van het protestantisme², 'émanations du protestantisme du seizième siècle'. Al deze dwalingen verwierpen het gezag der Roomse Kerk en verhieven de menselijke rede ten troon. - De voorstelling van het protestantisme als de bron van het 'moderne' rationalisme werd trouwens graag bezigd door de katholieken van die tijd.

In het voorwoord tot het *Exposé* geeft van Bommel als zijn voornaamste bronnen op de mémoires van Fabry en de werken van Cousin. Er was zelfs zoveel aan ontleend dat 'plus d'une fois, nous nous sommes épargnés la peine d'une rédaction propre, et nous avons cru pouvoir emprunter textuellement aux savantes recherches ou aux judicieuses réflexions de ces auteurs, ce qui s'accomodoit le mieux à notre sujet'.

Victor Cousin is de meest geciteerde auteur. Deze keuze is misschien niet zo gelukkig, want het is de vraag of de hoofse intellectueel Cousin, die Sainte Beuve en Heinrich Heine van charlatanerie en huichelarij beschuldigden, werkelijk meende wat hij schreef over het gods-

1) a.w. 42vv. 2) a.w. 82vv; 412.

dienstig onderwijs. Hij huldigde immers een zuiver utilitaristische opvatting van de godsdienst. Bovendien wist van Bommel dat Cousin de toestand in Nederland veel te gunstig had voorgesteld. Omdat de woorden van deze beroemdheid uitmuntend in zijn eigen betoog pasten, zal van Bommel zo veel van Cousin hebben overgenomen.

Deze wijsgeer was een eclecticus met spiritualistische inslag en blijkt in de nader te bespreken onderwijspolemie van 1841 zeer goed bekend te zijn bij de Nederlandse pamflettisten. Evenals Guizot riep Cousin, de 'grand-prêtre de la philosophie', de godsdienst te hulp om het evenwicht in de geschokte maatschappij te herstellen. In het voorwoord tot het verslag van zijn grote studie-reis voorspelde Cousin, dat men hem in Parijs wel erg devoot zou vinden: 'c'est pourtant de Berlin, ce n'est pas de Rome que je vous écris. Celui qui vous parle ainsi est un philosophe, autrefois mal vu et même persécuté par le sacerdoce; mais ce philosophe a le cœur au dessus de ses propres insultes, et il connoît trop l'humanité et l'histoire pour ne pas regarder la religion comme une puissance indestructible'¹.

Van katholieke zijde is nog steeds te weinig aandacht geschonken aan Cousin. Het spiritualisme dat hij propageerde naderde Rome. De katholieke denkers zochten gelijktijdig naar een synthese, naar een nieuwe katholieke filosofie. In Leuven waren Ubaghs, Laforêt en anderen tussen 1834 en 1850 aanhangers van het traditionalisme, waarvoor van Bommel een sterke sympathie koesterde. In het *Exposé* van de Luikse bisschop, die uiterst gevoelig was voor in schitterende stijl geschreven boeken, naderden beide stromingen elkaar op het punt van godsdienstige opvoeding.

Met Montalembert was Cousin bevriend; F. Dupanloup, Cousins leerling, zag in hem eveneens een bondgenoot, maar de volkse Veuillot bestreed hem op haast beledigende wijze². Van Bommel moest wel instemmen met een liberaal die de 'juiste beginselen' voorstond. Hij behoorde nog niet tot de generatie katholieken, die zich in een rechts isolement terugtrok. Omdat hij meer lette op *ce qui rapproche* dan op *ce qui sépare*, konden Cousin en van Bommel elkaar ontmoeten: Cousins opvatting dat de godsdienst een belangrijke plaats toekwam, nam van Bommel vrijwel zonder commentaar over. En aan zijn Nederlandse lezers die zich baseerden op de wet van 1806 hield van Bommel de uitspraak van Cousin voor: 'il n'y a pas de religion en général'.

Van Bommel presenteerde zijn boek aan Cousin, die op dat ogenblik in Frankrijk minister van onderwijs was³. Maar nadere correspondentie schijnt eerder noch later gevoerd te zijn. Montalembert meldde

1) Aangehaald *Exposé* 467. Voor Cousin: J. Barthélemy-Saint Hilaire, *M. Victor Cousin, sa vie et sa correspondance*, 3 vol. Paris 1895. Dit wanordelijke boek is van veel groter waarde dan de subjectieve schets van J. Simon, *V. Cousin*, Paris 1921⁸. Cousins boekje van 1838 over Nederland kreeg een slordige vertaling door K. Elix: *Over het Openbaar Onderwijs in Holland*, Amsterdam 1840.

2) G. Goyau, *Histoire religieuse de la France*, Paris 1942, blz. 312.

3) Barthélemy-St. Hilaire II, 487.

alleen, dat Cousin evenals Villemain aan hem hun bewondering en instemming hadden betuigd¹.

Men heeft gewezen op de invloed van de Lamennais op het *Exposé*². Die moet men evenwel niet te hoog schatten. Herhaaldelijk had van Bommel de staatsleer van de Fransman afgekeurd, en aan de plaats die de Belgische bisschop in de school voor de staat reserveerde, zou de afgevalen abbé nooit zijn goedkeuring hebben gehecht. Inderdaad haalde van Bommel in zijn *Exposé* het *Essai sur l'indifférence* enige malen aan, maar het ging dan om de verdediging van de godsdienst en het onderwijs tegen het staatsmonopolie. Doch in de brieven en aantekeningen en voorstudies tussen 1837 en 1840 vinden we niet de naam van de Lamennais, maar die van Cousin en Guizot. Evenals Lacordaire en Montalembert kwam van Bommel uit de school van de Lamennais, maar hij had al in zijn Hageveldse tijd de nodige afstand genomen van het Franse fenomeen. De Luikse bisschop wilde met de wereldlijke overheid samenwerken op basis van een *doctrine du partage*³. Hij onderscheidde uiterlijke en innerlijke orde in het onderwijs: de eerste kwam voor rekening van de staat en voor de innerlijke orde waaronder het leerplan viel, had de Kerk te zorgen.

Waar van Bommel spreekt over het godsdienstig onderwijs en de godsdienst als principe van de opvoeding, haalt hij Guizot vaak aan. Er zijn nog enkele auteurs, die hij vaak citeert, maar hun geschriften dienden meer om het betoog te documenteren. Zo bijvoorbeeld de *mémoires* van Fabry, het onderwijsrapport van Carnot aan Napoleon, de nota's of rapporten van Condorcet, Portalis, Dupin, Ahrens en het liberale tijdschrift *Revue*, welks politieke theorieën voornamelijk in het begin van het derde deel werden bestreden.

Het *Exposé* was bedoeld als weergave van het katholieke standpunt tegenover de onderwijswet, die in 1842 tot stand zou komen. De debatten hierover dateerden al van 1834. De wet van 1842 kan beschouwd worden als een laatste transactie van katholieken en liberalen in het schemerlicht van het ondergaande unionisme⁴. Een laatste compromis dat met kunst en vliegwerk bereikt werd, want het katholieke kamp was al niet meer eensgezind en de liberalen waren allesbehalve ingenomen met een wet, die de geestelijkheid grote invloed gaf. Na het fameuze congres van de liberalen in 1846 organiseerden veel geldbezittende ondernemers en intellectuelen zich tot een krachtige partij, die o.a. 'beter' - d.i. van de geestelijkheid onafhankelijk - onderwijs eiste.

In 1840 reageerden de anti-clericalen al onmiddellijk op het *Exposé*

1) Montalembert aan van B. 25 jan. 1841, *Luik* (corr.).

2) F. J. J. Vrijmoed, *Lamennais avant sa défection et la Nêrlande catholique*, Paris 1930, blz. 393.

3) *La Belgique et le Vatican*, a.w. I, 537vv.

4) Simon, *Sterckx* I, 365-400.

van van Bommel¹. Zonder de ontvangst van het werk in België te willen nagaan, moet toch minstens vermeld worden, dat het talloze commentaren en kritieken kreeg. In veel gelijksoortige werken uit die tijd vinden we aanhalingen en vaak samenvattingen².

Het was iets nieuws dat een bisschop zich in de openbare debatten over een wetsontwerp mengde. De tijdgenoten wisten daar geen weg mee. Een bisschop had zich met dat soort zaken niet te bemoeien. Dat bezwaar opperden aanvankelijk ook aartsbisschop Sterckx en mgr Parisis, die kort nadien van Bommels voorbeeld in Frankrijk zou navolgen. Sterckx had van Bommel begin december 1839 geschreven, dat hij zich wilde onthouden van de uitspraak, of bisschoppelijke inmenging in de discussies over het wetsontwerp wel gepast of gunstig was. Een bisschop moet de grootst mogelijke voorzichtigheid en reserve in acht nemen ten opzichte van een openbaar debat, dat door de dagbladen was begonnen en later naar de Kamer was verplaatst, meende Sterckx³. De liberalen beten de bisschop toe dat het onderwijs onder de tijdelijke zaken viel en dat hij daar dus niets mee te maken had. Zij vreesden, dat een aanmatigende geestelijkheid het monopolie op het onderwijs zou verkrijgen. De burgerlijke macht werd dan volkomen ondergeschikt aan het episcopaat. Zo redeneerden ook de Nederlandse lezers van het *Exposé*, die vasthielden aan de wet van 1806. Zij waren bang dat het toekennen van meer vrijheid de school in de macht van het sluwe Rome zou brengen.

De editie van 1500 exemplaren was spoedig uitverkocht. Van Bommel heeft nog aan een herdruk gedacht, naar uit een brief aan Peyrot blijkt⁴, 'mais le monde est si froid'. Het is er niet van gekomen: het boek was te uitvoerig en bovendien had de schrijver aan tal van Kamerleden en hoge autoriteiten al een gratis exemplaar gezonden. Zo had hij voor zichzelf de markt bedorven. Wel liet van Bommel een résumé verschijnen in het begin van 1841: '*l'Analyse de l'Exposé des vrais principes sur l'instruction publique*'⁵. - Enige jaren later verscheen van beide geschriften een Duitse vertaling⁶.

1) Het bekendste tegengeschrift was dat van de orangist en vrijmetselaar Laurent Renard, die onder het pseudoniem van Eustache Leffranc schreef: *De l'instruction publique en Belgique ou réponse d'un catholique constitutionnel à l'ouvrage publié par Mgr. l'Evêque de Liège*, Liège 1840.

2) J. Daris, *Histoire de Liège* IV, 412vv; Ulysse Capitaine, *Notice sur R.C.A. (sic) van Bommel*, Liège 1853⁸; Quérard, *La Littérature française contemporaine*, Paris 1846, II, 183; M. Th. Juste in aant. VI van de Appendice op *Essai sur l'histoire de l'instruction publique en Belgique*, Brux. 1844.

3) Sterckx aan van B. 6 dec. 1839, *Luik (enseign.)*.

4) van B. aan Peyrot, 11 maart 1841. In een brief aan de Ram, de rector van de Leuvense universiteit, vroeg Peyrot 2 feb. 1839 of het mogelijk en gewenst zou zijn om een herdruk van het *Exposé* te bezorgen, *Luik*. 5) Liège 1841.

6) C. van Bommel, Bischof von Lüttich, *Ueber die Freiheit des öffentlichen Unterrichtes in seinem Verhältnisse zur Religion betrachtet*. In's Deutsche übertragen von J. Wulf, Vikar zu Anröchte bei Lippstadt, Aachen (Hensen & Comp.) 1845, XII en 92 pp. *Die Wahren Grundsätze des öffentlichen elementar- und gymnasial-Unterrichtes in seinen Beziehungen zur Religion*. Aus dem franz. übers., nebst erläut. Anmerkungen und Zusätzen von Dr. P. J. A. Schmitz, 2 Bde, Regensburg 1849.

Van Bommel probeerde een leider in de westeuropese 'schoolstrijd' te zijn. De schoolkwestie was actueel in elk land waar een constitutie was ingevoerd: de liberalen en de katholieken moesten hun houding immers bepalen. Het ging er om of de plaats van de kerk in de school door de wetgever werd erkend. In Frankrijk stonden de anticlericale liberalen, in de praktijk de godsdienstlozen, tegenover de katholieke falanx van Montalembert, Parisis en Dupanloup. In België zag men zich voor hetzelfde probleem geplaagd. En in ons land maakten de vrijzinnigen front tegen de rechtzinnigen: de belijders van een 'algemeen christendom' tegen de ontevreden over de geest der eeuw. De tegenstelling tussen katholieken en protestanten stak evenwel boven de andere meningsverschillen uit.

Misschien had van Bommel al vóór 1840 de aandacht in Frankrijk getrokken. Lamennais en de zijnen wezen vlak na de Scheiding van 1830 naar het buurland als hun utopia. Lacordaire had in de herfst van 1830 in een artikelenreeks over het onderwijs dezelfde argumenten gebruikt als van Bommel in zijn brochure *Trois Chapitres* van 1829¹. Toen in Frankrijk vanaf 1839 de schoolstrijd opnieuw ontbrandde, zagen de Franse katholieken in België hun idealen reeds verwezenlijkt. De Franse bisschoppen wezen er op, dat het object van hun streven was: 'la liberté d'enseignement, telle que l'entendent nos voisins de Belgique'², 'telle qu'elle existe en Belgique'.

Tussen 1841 en '43 wisselden de aartsbisschop van Parijs, mgr Affre, en van Bommel van gedachten over de onderwijskwestie. Zij hebben elkaar zelfs persoonlijk ontmoet in Luik en tot diep in de nacht gediscussieerd. De Franse kerkvoogd vond zijn Belgische collega echter te progressief. Affre durfde de vrijheid van onderwijs niet als basis van een wettelijke regeling te nemen³. Later zou van Bommel Affre toch nog geholpen hebben bij de redactie van een onderwijsgeschrift⁴. - Regelmatig ontvingen de voornaamste Franse bisschoppen de herderlijke brieven van van Bommel en natuurlijk ook het *Exposé* en de *Analyse* daarvan. Prijzende en instemmende brieven gingen soms gepaard met Franse verzoeken om inlichtingen en toezending van Belgische wetten⁵.

Het diepst werkten de denkbeelden van van Bommel in op de bisschop van Langres, mgr P. L. Parisis. Aan deze toekomstige medestander van Montalembert werd in 1843 de inhoud van het *Exposé* bekend. Een Frans wetsontwerp op het onderwijs bracht Parisis ertoe

1) Vrijmoed 390.

2) P. Thureau-Dangin, *L'Eglise et l'Etat sous la monarchie de Juillet*, Paris 1880, blzz. 123vv, 168; P. J. A. Schmitz, de vertaler van het *Exposé* in het Duits schreef in 1849: 'Heureuse votre Belgique, que nous avons coutume de citer depuis deux ans comme un Musterstaat.'

3) van B. aan Parisis (okt. of nov. 1843?), concept *Luik* (corr.).

4) L. Follioley, *Montalembert et mgr Parisis*, Paris 1901, blzz. 31; 113; van B. aan Affre 25 april 1843, concept *Luik* (corr.); Affre aan van B. 4 mei 1843. Vrij regelmatige briefwisseling over de onderwijsstrijd: *Luik* (sermons).

5) Brieven van de bisschoppen van Dyon, Toulouse, Amiens, Chartres, St. Dié, Bordeaux enz. over *Exposé* en *Analyse*: *Luik*.

op Paas dinsdag een brief naar Luik te schrijven¹. Hij vroeg om literatuur over deze materie. In het antwoord van van Bommel klinkt de triomf door, dat men in Frankrijk zijn visie zo serieus heeft bestudeerd. Hij zette aan Parisis alles uiteen en gaf aan hoe hij te werk moest gaan. Het was een formele instructie-brief! Schriftelijk contact was niet genoeg: Parisis ging persoonlijk confereren met de auteur van het *Exposé*. Van 30 september tot 4 oktober 1843 verbleef hij te Luik, waar zijn gastheer hem het bezwaar dat het aan een bisschop niet toekwam initiatieven te nemen op dit netelig terrein, uit het hoofd heeft gepraat.

Parisis raakte volledig in de ban van van Bommels ideeën. Spontaan schreef hij vanuit Luik: 'Lorsqu'il (van Bommel) a commencé la lutte, la question n'était pas plus comprise en Belgique qu'elle ne l'est aujourd'hui en France. Il insiste pour une publication toute théorique où l'on démontre l'absurdité du système actuel, son odieux, ses conséquences. . . Oh, qui nous donnera un homme de ce talent et de ce caractère. . . Ce prélat est vraiment extraordinaire; science, capacité, zèle, fermeté, bonté, amabilité, gaîté, il réunit tout. Aussi combien il a d'ennemis en Belgique, mais quel bien il y fait'².

Op de terugweg van Luik naar Langres hoorde Parisis van kardinaal Sterckx, dat hij zich van Rome's goedkeuring moest verzekeren alvorens tot een actie te besluiten. Van Bommel gaf hem evenwel te verstaan dat men in Rome stellig aanmerkingen zou maken, als hij zijn plannen voorlegde; veel beter was het gewoon te beginnen. Van een luid uitgesproken eis van volledige onderwijsvrijheid zou men in het conservatieve Rome immers al te hard schrikken. Later zou er wel instemming komen; dat was van Bommels ervaring tenminste³.

De overtuiging die Parisis had opgedaan bleef en werd nog versterkt door een briefwisseling tussen Luik en Langres⁴. Binnen een maand schreef Parisis inderdaad een theoretische uiteenzetting, waarvan hij het manuscript vooraf door van Bommel liet beoordelen. Parisis heeft tientallen jaren op de bres gesgaan voor de Franse bijzondere school. Steeds liet hij zich daarbij leiden door het beginsel, dat de onbeperkte vrijheid van onderwijs een recht is, dat in de grondwet is vastgelegd. De samenhang van godsdienst en opvoeding, het belang van godsdienstig onderwijs voor de maatschappij en de rechten van de ouders, verklaarde hij steeds met argumenten uit het *Exposé*⁵.

Zo heeft een Noordnederlander, eigenlijk al in zijn *système de liberté*

1) Beantwoord door van B. 24 april 1843. Parisis vroeg eveneens naar van Bommels instructie voor de kerkbesturen, *Luik (sermons)*.

2) Follioley a.w. 30-31.

3) Parisis aan van B. 6 okt. 1843 en van B. aan Parisis ongedat. (nov. 1843), concept *Luik (corr.)*.

4) *Luik (corr. eccl. en corr.)*.

5) *Premier examen sur la liberté de l'enseignement. Examen de la question au point de vue constitutionnel et social*; verder o.m. P's installatie-rede (9 okt. 1850) van de 'Conseil académique de la Haute Marne'. Verslag daarvan in *Le Courrier de la Haute Marne* van 11 okt. 1850, *Luik*.

illimitée van 1829, de denkbeelden ontwikkeld, die de Franse bisschoppen Parisis en Dupanloup en de leek Montalembert in 1843 enthousiast overnamen. Zijn reis naar Luik heeft Parisis de ogen geopend¹. Vóór 1843 aarzelde het Franse episcopaat: het had geen plan de campagne. De aartsbisschop van Parijs had wel een vertrouwelijk rapport tot de koning gericht en de bisschop van Chartres publiceerde zijn felbewogen brochures over de *séminaires de l'athéisme*, maar niemand wist op welke wijze de inrichtingen voor middelbaar en voorbereidend hoger onderwijs in Frankrijk bevrijd konden worden van het monopolie der anti-clericale universiteit. Het vooruitzicht dat de klein-seminaries eveneens onder de controle van de universiteit zouden komen, was de reden waarom de Franse katholieken zich verweerden.

Van Bommel etaleerde voor Parisis de resultaten van het *Exposé*. Hij beweerde dat zijn boek zo onaanvechtbaar en logisch was, dat de Belgische liberalen volmaakt onmachtig waren, hem van repiek te dienen. De Franse liberale coryfeeën Guizot, Cousin en Villemain hadden het *Exposé* gelezen en hoopten alleen maar - nog steeds volgens van Bommel - dat de Franse bisschoppen zijn denkbeelden niet zouden overnemen². Maar daarom juist wilde van Bommel met behulp van Parisis en de bisschoppen van Parijs, Bordeaux, Reims, Lyon, Toulouse en Besançon een actie in Frankrijk ondernemen voor eenzelfde soort onderwijswet als in België³. Desnoods moesten vertrouwde onderhandelars alle Franse bisschoppen afreizen. Niets meer maar ook niets minder dan de uitvoering van de grondwettelijke rechten moest het episcopaat eisen; het mocht zich zeker niet tevreden stellen met enkele concessies voor de seminaries alléén.

De leek Charles de Montalembert is evenals de bisschop van Langres voor de denkbeelden van van Bommel gewonnen. Door zijn huwelijk met een Belgische de Mérode was deze romantisch getinte natuur geenszins onbekend met de toestanden in België. Misschien is hij door zijn schoonvader op van Bommel geweest. Zijn eerste reactie kwam begin 1841, dus bijna een vol jaar na de publicatie van het *Exposé*⁴. Montalembert was opgetogen over het boek. Hij verklaarde het geheel verwerkt en diep in zich opgenomen te hebben 'comme le code complet de la matière'. In deze geest zou hij deelnemen aan de discussies die vlak daarna in Frankrijk geopend werden. Daarom zou hij gaarne de publicatie van het *Exposé* in Frankrijk tegemoet zien, wat zijn schoonvader trouwens ook wenste. Montalembert heeft zich in verbinding gesteld met een zekere Debelcourt, die evenwel niet dadelijk besliste. Toch verwachtte hij dat een Franse uitgave plaats kon vinden. Wel was het dan wenselijk het boek te bekorten, speciaal op die passages die niet actueel waren voor Frankrijk. - Twee maanden later deelde Montalembert wel mee⁵, dat Debelcourt zich had laten winnen voor

1) Ch. Guilleminant, *Pierre-Louis Parisis*, Paris 1916, II, 16vv.

2) van B. aan Parisis 24 april 1843, concept, *Luik* (corr.).

3) van B. aan de bisschop van Reims 25 april 1843, concept *t.a.p.*

4) Montalembert aan van B. eind maart 1841, *Luik* (corr. pol.). 5) *t.a.p.*

een verkorte herdruk, maar toch is het nooit zover gekomen. Wel ontvingen tachtig Franse bisschoppen en zeventig leden van de Nationale Vergadering, 'les plus intelligens que j'ai pu trouver', door bemiddeling van Montalembert een exemplaar van de *Analyse des vrais principes*¹.

Met de aartsbisschoppen van Parijs en Bordeaux kwam Montalembert overeen, dat in de op handen zijnde Kamerdebatten de richtlijnen van het *Exposé* het best konden worden gevolgd. Het was beslist méér dan een hoffelijke beleefdheidsbrief, die Montalembert eind mei 1844 verstuurde op het ogenblik dat hij zich gereed maakte voor zijn 'dernière bataille'². Hij dankte van Bommel voor een van diens brieven en schreef de weg te zullen volgen, die de Luikse auteur had afgebakend. Deze had immers als eerste bisschop ter wereld de 'vrais principes' ontvouwd.

Montalembert had zich al eens in een uitvoerige brief beklagd over de meerderheid van het voorzichtige of conservatieve episcopaat. Hij ergerde zich aan de bisschoppelijke protesten tegen een openbare behandeling van de status der klein-seminaries. De bisschoppen schuwden een principiële regeling van de onderwijskwesties³.

Van Bommel en Montalembert zijn gemakkelijk onder te brengen bij die katholieken, die hun plaats in de liberale staat nadrukkelijk opeisten in plaats van zich af te zonderen. Al sedert 1825 was van Bommel gewend aan de strijd om de vrijheid. De fanaticke Veuillot en zijn spreekbuis *l'Univers* keurden ze af. De politiek van dat blad is zo extremistisch - antwoordde Montalembert op een vraag van van Bommel -, dat zowel ik-zelf als de oude vrienden van *l'Univers* absoluut niets meer met het blad te maken willen hebben. - Het zou hem welkom zijn, als van Bommel aan hoofdredacteur Kersten vroeg dit in de *Journal historique* bekend te maken. Montalembert had al keer op keer aan de leiding van *l'Univers* verzocht de inhoud van het *Exposé* weer te geven, maar het resultaat was nihil geweest⁴. Alle paden van gematigdheid had de nieuwe redactie verlaten; zij diende niet langer de wezenlijke belangen van de godsdienst.

Begin 1844 schreef van Bommel in het Franse blad *l'Ami de la Religion* nog een artikel over de toestand van het katholiek onderwijs in België⁵. - Hoewel van Bommels poging om het Franse episcopaat in actie te laten komen geen onmiddellijk succes had, kan men toch vaststellen dat hij zekere invloed heeft uitgeoefend op de wet-Falloux van 1850. Want de groep-Parisis en -Montalembert, beiden geïnspireerd door de bisschop van Luik, bereikten in 1850 hun doel: iedereen kon op grond van die wet een middelbare school oprichten en aanspraak maken op ondersteuning uit de staatskas.

1) *l.a.p.*

2) Montalembert aan van B. 22 mei 1844, afgedrukt door Vrijmoed 388. Copie en origineel aanwezig Luik (corr. pol.).

3) Zoals aant. 4 op blz. 195.

4) *l'Univers* kondigde de *Analyse* wel aan.

5) van B. aan Peyrot 7 en 11 maart 1844, Luik (Peyrot)

b) DE BELANGSTELLING VAN VAN BOMMEL VOOR HET WERK
VAN DE ONDERWIJSCOMMISSIE VAN 1840.
HET 'EXPOSÉ' IN ONS LAND

Op 12 november 1840 benoemde koning Willem II een commissie, die tot taak kreeg de klachten over het onderwijs te bestuderen¹. Groen van Prinsterer, de hoogleraar Kist, de remonstrant A. des Amorie van der Hoeven, de invloedrijke baron van der Capellen en de katholieken A. baron van Hugenhouth tot Aerdt en mgr van Wijkerslooth hadden er zitting in. Vooral de bezwaren van de kerkelijke leiders en van de Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant moest de commissie op hun juistheid onderzoeken. Groen van Prinsterer wenste ook de grieven van de Protestanten behandeld te zien². Door de omstandigheid dat de bisschop van Curium deel uitmaakte van de commissie is van Bommels intensieve belangstelling voor de commissie weinig verrassend. In december en januari hield van Wijkerslooth zijn Luikse vriend uitvoerig en regelmatig op de hoogte. Hij dacht wel dat van Bommel verbaasd zou zijn over zijn benoeming. Tijdens zijn audiëntie bij de koning had hij de klachten van de katholieken geresumeerd. Hij was wellicht op grond daarvan benoemd door Willem II, met wie hij vaak gedineerd had.

Van Wijkerslooth had zich voorgenomen afschaffing van de admisie-aanvraag voor de oprichting van bijzondere scholen te vragen³. Volgens de wet van 1806 en het tegelijk afgekondigde Reglement A zou de zogenaamde gemengde school opleiden tot alle christelijke en maatschappelijke deugden, wat in de praktijk neerkwam op een vorming in de geest van het algemeen christendom boven geloofsverdeeldheid, een soort supranaturalisme dat het deïsme van de achttiende eeuw voortzette. De orthodox-protestanten en de katholieken verlangden evenwel leerstellig of 'positief christelijk' godsdienstonderwijs. De gemengde school moest slechts daar behouden blijven, waar een andere regeling onuitvoerbaar was.

Van Wijkerslooth vreesde dat het gouvernement er niet toe zou overgaan zelf confessionele scholen op te richten; in dat geval zou het trouwens ontbreken aan katholieke onderwijzers. Hij bekende aan van Bommel, dat hij bij al zijn beste voornemens een goed kompas miste. Hij trachtte zich te omringen 'des lumières nécessaires', maar hij verwachtte vanuit Luik de opmerkingen en ideeën die zijn standpunt moesten bepalen. - Van Wijkerslooth was enthousiast en overmoedig, maar zodra de werkzaamheden goed en wel begonnen waren, bekoelde zijn geestdrift. Blijkbaar was de materie hem te ingewikkeld. Hij kende

1) D. Langedijk, *De Geschiedenis van het Protestants-Christelijk Onderwijs*, Delft 1953, blzz. 49vv.

2) J. Witlox, *De katholieke Staatspartij*, 's-Hertogenbosch 1927, II, 21vv. Voor de minderheidsnota van Groen vgl. de volgende paragraaf.

3) van Wijk. aan van B. 21 nov. 1840, *Luik (corr. eccl.)*.

de problemen onvoldoende en was volkomen afhankelijk van zijn adviseurs: de president van Warmond F. J. van Vree, advocaat A. Meylink en deken Kervel. Hij was weinig zelfstandig: hij las voor wat van Vree de avond tevoren op schrift had gezet¹. Evenals zijn adviseurs bestudeerde hij het *Exposé*². Vooral van de passages over het staatsmonopolie zullen van Vree en van Wijkerslooth gebruik gemaakt hebben. De koning, aan wie van Bommel een exemplaar van het *Exposé* had gezonden³, gaf het boek ter overweging door aan de commissie⁴. Onder het diner vertelde hij aan van Wijkerslooth dat hij het werk had doorgelezen⁵.

Een uitvoerig verslag maakte het van Bommel gedurende de volgende weken mogelijk de ontwikkeling van nabij te volgen. Van Wijkerslooth vertelde alles: duur der beraadslagingen, het besprokene en vooral het vele werk en de heen-en-weer reizen van hemzelf! De zittingen duurden vaak vier of vijf uur. Begin januari⁶ verveelde dit werk hem, omdat de verschillende redevoeringen eindeloze herhalingen waren. Van Bommel versterkte de werklust van zijn oude vriend en wees hem op zijn verantwoordelijkheid en op het belang van zijn arbeid. Maar van Wijkerslooth was geen Parisis: hij bleef klagen over de rompslomp en de verloren tijd. De kern van de kwestie roerde hij soms niet eens aan!

Tegelijk triomfantelijk en verontschuldigend was zijn toon, toen hij in de tweede helft van januari berichtte dat drie stemmen vóór en drie tegen de bijzondere school waren⁷. Van Wijkerslooth had geen onbeperkte vrijheid van onderwijs durven voorstellen, omdat niemand daarmee accoord zou gaan. Hij was al tevreden als de kerkgenootschappen het recht kregen bijzondere confessionele scholen op te richten. Maar het gouvernement zou in geen geval financiële bijstand verlenen, schreef hij naar Luik⁸. Omdat het gebrek aan onderwijzers de oprichting van een bijzondere school in kleine plaatsen vaak verhinderde, verzoende hij zich met de 'gemengde' school. Hij wilde de wet van 1806 behouden en slechts wegnemen wat aanstotelijk was voor de katholieken.

Van Wijkerslooth raadde de teleurstelling van van Bommel en drukte zijn vriend op het hart: 'Au nom de Dieu n'allez pas me compromettre. . . et n'allez pas dire autre chose que moi'. Overigens was hij dolblij dat het werk beëindigd was: 'Deo gratias avec 2 Allel. puis-que la Septuagèsime n'est point encore là'⁹.

1) Witlox II, 42-43.

2) *van Wijck*. aan *van B.*, 8 dec. 1840, *Luik* (corr. eccl.). In een ongedateerde brief aan Sterckx (*Mechelen, Sterckx*) schreef *van B.*: 'Mgr de Curium dit que quand dans la discussion (tijdens de vergaderingen der staatscommissie) il me cita page pour page, cela est toujours bien reçu.' Betreffende brief van *van Wijck*. is echter onvindbaar in het Luikse archief.

3) *Van B.* aan koning Willem II 2 dec. 1840, *Rijksarchief* (*Staatsseccr.* 5059 LaY60 geh.).

4) Willem II aan *van B.* 13 dec. 1840, concept *t.a.p.*; *van Wijck*. aan *van B.* 18 dec. 1840, (*Luik* (corr. eccl.)).

5) *van Wijck*. aan *van B.* 12 jan. 1841, *t.a.p.*

6) Idem 6 jan. 7) Idem 19 jan. 8) Idem 26 jan. en 27 feb. 9) *t.a.p.*

Van Wijkerslooth begreep er niets van, dat de beslissing van de koning zo lang uitbleef. Van Bommel schijnt daarom geadviseerd te hebben het verslag van de besprekingen in brochure-vorm openbaar te maken. Maar van Wijkerslooths Nederlandse raadgever van Vree achtte dit niet raadzaam¹. Hij wilde pas daartoe overgaan als de kwestie niet door een K.B. maar met medewerking van de Staten-Generaal geregeld zou worden. De katholieken hadden in geval van stemming immers geen schijn van kans; alleen het publiek-maken van de 'sophismes' van de commissieleden zou dan nog enige invloed hebben, verklaarde van Wijkerslooth.

Andere waarnemers zonden in het eerste stadium van de besprekingen veel gereserveerder brieven dan de weinig kritische prelaat van Curium. Van der Horsts medestander Lux schreef: 'ik geloof dat de onzen niet kras genoeg zijn'². Verschillende deskundigen speet het, dat de weinig krachtige van Wijkerslooth lid van de commissie was. Baron van Hugenpoth, oud-minister onder Lodewijk Napoleon, was evenmin een doorzetter. Hij maakte niet veel indruk omdat hij niet opviel. Zelfs van Wijkerslooth vond dat hij te bang was. Hij vroeg van Bommel om van Hugenpoth eens 'un coup d'épaulé' te geven. Dat gebeurde onmiddellijk³. - De Delftse van Berkel - die men graag *Papa van Berkel* noemde - vreesde dat het rapport van de staatscommissie niet 'op brede grondslagen gebouwd' zou worden. Hij vond het al mooi, wanneer de keuze om zich te laten examineren in de stad waar de aspirant-onderwijzer dat wenste, vrij kon geschieden⁴.

Van der Horst was niet veel optimistischer dan Lux en van Berkel. Hij vond de heterogene samenstelling van de commissie een beletsel voor deugdelijke resultaten. Hoe de anti-katholieke Kist met van Wijkerslooth zou samenwerken, was hem een raadsel. Als steeds boordevol dadendrang raadde hij van Bommel al op 15 november aan om het *Exposé* aan de verschillende leden van de commissie te zenden. De exemplaren moesten dan door bemiddeling van van Hugenpoth gedistribueerd worden en de geleidebrief zó opgesteld, dat de protestanten geen achterdocht hoefden te krijgen. Op onbeperkte onderwijsvrijheid moest van Bommel beslist niet aandringen, vond van der Horst. Door te veel te eisen zou de zaak zeker mislukken. Trouwens de katholieken waren niet eens in staat eigen scholen in stand te houden. Van der Horst achtte de tijd nog niet rijp: 'il ne suffit pas d'abatre, il faut réedifier, et cela quasi sans argent', schreef hij⁵. Het speet hem duidelijk dat hij van Bommel, die in november hoge verwachtingen van de commissie had, moest teleurstellen.

Van Bommel heeft van der Horst in die maand een aantal suggesties aan de hand gedaan⁶. Hij verlangde toen dat het gouvernement zich

1) Idem 17 april. 2) Lux aan van B. 4 jan. 1841, *Luik (Hageveld)*.

3) van Wijk. aan van B. 12 jan. 1841, *Luik (corr. eccl.)*.; van Hugenpoth aan van B. 23 jan. 1841, *Luik (corr. pol.)*. 4) H. van Berkel aan van B. (feb.?) 1841, *Luik (corr. pol.)*.

5) van der H. aan van B. 15 en 23 nov., 1 dec. 1840, *Luik (corr.)*.

6) Idem 1 en 10 dec. 1840, *t.a.p.*

geheel uit het onderwijs zou terugtrekken. Ook nu weer temperde van der Horst zijn Luikse vriend door in enkele brieven de onmogelijkheid daarvan aan te tonen. Wel - meende ook van der Horst - moest het aan de kerkgenootschappen vrijstaan scholen op te richten. Dat laatste had van Bommel overigens zelf en al eerder aan van der Horst geschreven.

Van der Horst ergerde zich natuurlijk aan de trage gang van zaken. Er was bijvoorbeeld door van Wijkerslooth een vergadering van pastoors belegd om de katholieke desiderata te formuleren, terwijl advocaat A. Meylink al een uitgebreid 'klachtenboek' had opgesteld. 'Waarom niet eene conf. voorgeslagen tusschen eenige weinige deskundigen: wat hebben er al die pastoors bij nodig? - en waarom niet door sommigen hunner en de aartspriesters onder de hand geinf. naar hun toestand. - Wat heeft die brief van vader Meylink nu bij onze tegenstanders uitgewerkt, het vermoeden doen ontstaan dat wij geen wezenlijke grieven hadden en ze nu nog moeten opdelven'¹.

Een andere correspondent over de onderwijs-onderhandelingen van 1841 was de Bosschenaar Hein de Wijs, lid van de Gedeputeerde Staten. Hij stond in regelmatig contact met zijn neef van der Horst. Midden januari stuurde de Wijs een uitvoerige brief over de stand van zaken, met bijlagen². Er waren veel copieën van stukken bij, die binnengekomen waren bij de Staten. Zoals boven reeds is meegedeeld, hadden juist de Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant klachten over het onderwijs geuit. Vandaar dat de Wijs zulke uitstekende informatie naar Luik kon doorgeven. Bij de copieën waren bijvoorbeeld een verzoek van minister de Kock om nadere inlichtingen over het adres van de Staten, eenzelfde verzoek van de Staatscommissie en de antwoordbrieven van de Gedeputeerde Staten daarop. - De werkzaamheden van de Staatscommissie hadden een geheim karakter, maar na de lezing van de brieven van van Wijkerslooth, van der Horst en de Wijs kunnen we moeilijk aannemen dat van Bommel door die geheimhouding werd gehinderd.

De hele zomer door wachtte de Staatscommissie op het resultaat van haar werk. Men kon niets doen, maar in die periode van werkloosheid in het najaar van 1841 is van Vree naar Luik geweest om zich persoonlijk op de hoogte te stellen van van Bommels inzichten. De veel jongere van Vree kende van Bommel niet, tenzij uit zijn onderwijsgeschriften. Zonder dat naderhand bepaald nauwe banden tussen beiden ontstonden, hebben zij elkaar weten te waarderen³. Toen van Bommel in 1852 op zijn sterfbed lag, tekende van Vree hem als 'den ouden krijgsheld in zake van het onderwijs, en bepaaldelijk in de verdediging van

1) van Wijk. aan van B. 12 jan. 1841, *Luik (corr. eccl.)*; van der H. aan van B. 14 dec. 1840, *Luik (corr.)*.

2) H. de Wijs aan van B. 15 jan. 1841, *Luik (enseign.)*.

3) van Wijk. aan van B. 15 sept. 1841, *Luik (corr. eccl.)*; van Vree aan van B. 18 feb. 1852, *Luik (corr. pol.)*.

het aandeel, dat de godsdienst en bijgevolg het kerkelijk gezag in onderwijs en opvoeding hebben moet'.

Het Koninklijk Besluit van 2 januari 1842 bracht slechts minimale concessies, alhoewel het tot de deprotestantisering van de openbare school heeft bijgedragen. Vrees voor Rome en vrees voor Dordt hebben van dit besluit in de praktijk een mislukking gemaakt¹. Ondanks pastoor Zwijsens bemoeienissen buiten de commissie om² bestond de verruiming van de onderwijsvrijheid slechts in de mogelijkheid tot beroep, indien een gemeentebestuur de stichting van een bijzondere school verbood. De geestelijkheid zou bovendien bij een provinciale commissie kunnen protesteren, als er naar haar gevoelens aanstotelijkheden in de leerboekjes voorkwamen.

Evenmin als de Afscheidenen van 1834 en de Groenianen waren de katholieken met dit K.B. ingenomen. Het artikel over de censuur van schoolboeken was niet alleen voor pastoor Labarius uit P. Limburg Brouwers roman *Het Leesgezelschap Diepenbeek*³ onuitvoerbaar: ook van Wijkerslooth en J. Smits, die later redacteur van *De Tijd* zou worden, konden zich de toepassing niet voorstellen. Bovendien zouden de klachten van de pastoors in hoogste instantie behandeld worden door een aantal leken⁴. Dat bezwaar uitte ook Paredis tegenover Zwijsen⁵.

Van Bommel vroeg dadelijk naar details. Hij verwonderde zich erover, dat de katholieken geen protest lieten horen. Van Wijkerslooth antwoordde dat de teleurstelling algemeen was, maar dat daden achterwege bleven. Hij had wel tot eensgezind verzet aangespoord, maar niemand durfde: iedereen keek de kat uit de boom⁶.

In zijn *Exposé des vrais principes sur l'instruction publique* had van Bommel ook een passage gewijd aan het Nederlandse schoolwezen. Bij het voorbereidingswerk had hij een aantal gegevens nodig, in het bijzonder voor zijn hoofdstukken over het Staatsmonopolie op ons onderwijs. Zij werden hem verstrekt door zijn oud-leerling A. J. L. M. Lux, een ambtenaar van het departement van R.K. Eredienst. Lux correspondeerde nogal vriendschappelijk met van Bommel. Klaarblijkelijk had deze om inlichtingen gevraagd over de onderwijs-wetge-

1) Langedijk a.w. 57.

2) J. H. J. M. Witlox, *Mgr Zwijsen*, Den Bosch 1927, blzz. 26-38, 113-116.

3) Groningen 1847, Pastoor Labarius aan zijn vriend van Berkel: 'Ga maar eens na, nu moet ik eerst die boekjes zien te krijgen, dan moet ik al die dingen lezen en doorsnuffelen, of er ook wat op te zeggen valt . . . En wie herinnert zich elk oogenblik alles wat de kerk leert! Wie ziet zoo ineens of er iets in is, waar aanmerking op zou kunnen gemaakt worden.'

4) van Wijk. aan van B. 27 feb. 1842, *Luik* (corr. eccl.).

5) Paredis aan Zwijsen ongedateerd, *Den Bosch* (Onderwijs III).

6) van Wijk. aan van B. 27 feb. 1842, *Luik* (corr. eccl.): 'Quelles difficultés! Quels embarras! On dirait qu'on a voulu décourager, diviser les membres du clergé, et les rendre odieux, car on sait bien que les seuls catholiques se trouveront dans le cas de faire des observations sur les livres en usage aux écoles.' - In zijn brief van 10e feb. 1842 erkende van Wijk. dat protest een dwingende eis is.

ving sinds 1830, over de positie van de katholieke onderwijzer en over Cousins beschrijving van de Nederlandse toestanden. Op grond van zijn werkzaamheden op het 'baro' van de Pélichy kostte het hem waarschijnlijk weinig moeite om van Bommel de voornaamste besluiten te bezorgen.

Lux legde uit welke procedure vereist was om een nieuwe school op te kunnen richten. Wat de toelating van r.-k. leerkrachten aangaat: men is in de grote steden liberaler dan op het platteland, meldde Lux. Op de dorpen houdt men zich nog streng aan de bepaling, die de post van schoolmeester met die van koster verbindt. 'Dit is de fataalste bepaling, die men kan indenken en welke maakt dat men overal, waar slechts één meester is, zorgt om een Hervormden tot Schoolmeester te kiezen; wat de R.K. sollicitanten daartegen ook wurmen, die bepaling vernietigt alles.' - Behalve de handleiding tot het Staatsbestuur zond Lux ook verschillende brochuurtes op en een pak schoolboekjes. Onder de pamfletten was dat van Th. Brouwer, naderhand deken van de Arnhemse St. Walburgiskerk, *De gevaarlijke strekking van het openbaar onderwijs in Nederland*. Door dit alles werd van Bommel met de heersende geest bekend.

Uit twee lange brieven van Lux¹ kan men opmaken, dat hij onderhands een kleine enquête had georganiseerd. In de bijlagen bij deze brieven gaven katholieke onderwijzers de voorgeschiedenis van hun benoemingen. Het boekje van Cousin kwalificeerden zij haast unaniem als onbetrouwbaar. De Franse reiziger had alles van horen zeggen, meende een zegsman: 'en indien alle zijne schoolbezoeken zoo zijn geweest als dat bij mij, dan oordeelt hij als een blinde over de kleuren'. Cousin heeft volgens hem slechts 'prulpraatjes' verteld om complimentjes uit te delen. Zijn opmerkingen over het godsdienstig onderwijs zijn zeer tendentieus. - Andere bijvoegsels geven bijzonderheden over de methoden, de godsdienstige gevoelens en het persoonlijk leven van enkele kopstukken van het vaderlandse onderwijs zoals P. J. Prinsen, A. van de Ende en H. Wijnbeek. De eerste komt er bij allen tamelijk slecht af: men keurde zijn ruwe slordigheid, despotisch optreden en zijn lang niet vlekkeloze levenswandel scherp af. Op verzoek van Lux gingen de ondervraagden uitvoerig in op de houding van genoemde groten ten opzichte van de katholieken godsdienst. Dergelijke inlichtingen gaven van Bommel een juiste kijk op vele zaken, waarmee hij bekend diende te zijn. Hij heeft zo zijn oordeel kunnen vormen over de gemengde school en over de geringe tegemoetkomendheid van de gemeentebesturen en schoolopzieners jegens de katholieken.

Het derde deel van het *Exposé* bevatte een hoofdstuk, waarin het Nederlandse schoolwezen besproken werd naar aanleiding van Cousins 'ervaringen'. Zoals boven werd opgemerkt, doet het eigenaardig aan dat van Bommel op Cousin steunde, hoewel hij wist dat deze de toestanden in ons land zeer slordig en oppervlakkig had beschreven.

1) Lux aan van B., 30 nov. en 2 dec. 1839 (met bijlagen), *Luik (Hageveld)*.

Waarschijnlijk zal van Bommel gedacht hebben zijn lezers eerder en gemakkelijker te overtuigen met een beroep op een liberale beroemdheid dan door iedere niet-katholieke schrijver te bestrijden. - Van Bommel keurde in het *Exposé* het 'staatsmonopolie' en de 'gemengde' school van 1806 scherp af. Hij zweeg opzettelijk over de besluiten van juni 1825 en wat daarop volgde, want anders zou men de vroegere verwijten tegen hem herhalen!¹

Van Bommel hoopte dat zijn *Exposé* ook in Holland werd gelezen en dat het de publieke opinie zou beïnvloeden. Van Lux en door de lezing van brochures uit Nederland wist hij immers dat de tijd rijp werd voor verbeteringen. Steeds Cousin citerend wijdde van Bommel 35 bladzijden aan het onderwijs in Nederland². Oppervlakkig gezien - aldus de auteur van het *Exposé* - heerst er dezelfde toestand als in Pruisen: de wetgever schrijft voor dat het onderwijs godsdienstig en zedelijk moet zijn. Maar wat een verschil in de praktijk: in Pruisen is de school echt godsdienstig, maar in Holland bepaalt men zich tot een vaag deïsme en wordt alle leerstelling, het fundament van elke religie, geweerd. De wet van 1806³ verbood de onderwijzers immers elke vorm van leerstelling onderwijs in de godsdienst. De schoolopzieners verklaren wel dat er een liefdevolle verdraagzaamheid in de klaslokalen heerst, maar van Bommel noemde dat een leugen. De Nederlandse katholieken zijn voortdurend het slachtoffer van kwaadwilligheid en geniepige onderdrukking. Hij beschouwde het monopolie op het onderwijs als een soort despotie van de overheid en een orgaan der protestantse propaganda.

Het Hollandse systeem was opgebouwd door van de Ende en Prinsen, die geen Luthers of katholiek onderwijs erkenden: voor hen waren algemeen christendom en zedelijkheid het hoogste goed. Cousin had zich over deze inkonsekwentie verbaasd. Van Bommel drukte zich sterker uit en waarschuwde dat zulk onderwijs het deïsme en indifferentisme in de hand werkte. De voorstanders van de wet van 1806 - bijvoorbeeld van de Ende - behoren tot hen, die zich hoe langer hoe verder van de leer der Dordtse synode verwijderden. Zij zetten eigenlijk de oude secte der Arminianen voort; ze zijn eclecticici in het godsdienstige⁴. Helaas speelden in het verleden ook enkele katholieken in de kaart der voorstanders van het 'Algemeen Christendom', erkende van Bommel⁵. Zo de auteur - 'tout pasteur qu'il est' - van het *Leven van Jezus*. Dat boekje van de irenische priester-professor Schrant wiste volgens de ultramontaan van Bommel bij de kinderen alle besef van de godheid van Christus uit.

1) Van B. aan Sterckx, 23 feb. 1840, 'Si je voulais m'appesantir sur cette époque où j'ai rempli un rôle actif on y trouverait peut-être un motif pour me prohiber, ou pour récriminer' (Mechelen, Sterckx III). 2) *Exposé* 395-430.

3) Eigenlijk artikel 22 van Reglement A, dat tegelijk met de wet werd afgekondigd.

4) *Exposé* 410, 'Ce sont les véritables sociniens, les déistes, ou si vous aimez mieux, les doctrinaires de la Hollande avec quelques formes chrétiennes. Leur dogme unique, c'est de n'en admettre aucun à l'exclusion des autres; c'est donc purement et simplement la tolérance dogmatique.' 5) *Exposé* 422/3.

Bladzijden lang tekende van Bommel de school van 1806 in haar onaanvaardbaarheid voor de katholieken en de orthodoxe protestanten. Pas wanneer er geen protestants gekleurd onderwijs meer gegeven zal worden, kan een katholiek zijn kinderen vrij en gerust naar de openbare school sturen. Maar ideaal was, als het gouvernement scholen voor katholieken op zou richten.

Van Bommel ging in zijn hoofdstuk over Nederland recht op zijn doel af; hij liet een krachtig, principieel geluid horen. Uit eigen ervaring kende hij het 'noodlottige' staatsmonopolie op het onderwijs. Daarom was zijn betoog voornamelijk tegen dit machtsmiddel van het gouvernement gericht. Het tweede punt van bestrijding vormde het vage deïsme van de 'gemengde' school en het 'algemeen christendom' dat de verlichte Nederlanders beleden. In de nu volgende paragraaf zullen we de tegenstelling tussen vrijzinnig en rechtzinnig steeds duidelijker onderscheiden. Tevens komen dan het *Exposé* en de reacties daarop aan de orde. Het boek werd actueel, toen begin 1841 de schoolstrijd weer oplaaide. Maar bekend was het al eerder in ons land. Van der Horst, de Pelichy, de Noordbrabantse gouverneur A. J. L. Borret en anderen hadden al in maart 1840, nog voordat het werk in zijn geheel verschenen was, hun instemming betuigd¹. H. van Berkel, de burgemeester van Delft, berichtte dat het *Exposé* in Nederland gretig werd gelezen en een vertaling was aangekondigd. De oud-gouverneur van Luik, Sandberg, schreef dat zijn exemplaar al in vijftien paar handen was geweest².

c) VAN BOMMEL BETROKKEN IN HET DEBAT OVER HET ONDERWIJS (1841)

Voor zeer velen waren de doelstellingen van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* de maatstaven van het geestesleven. De geest van het 'algemeen christendom', die van een optimistisch supra-naturalisme beheerste de Maatschappij, toen meer dan vijftig jaar oud en bestemd om de achttiende-eeuwse traditie door te geven. Zij vormde de schakel tussen het deïsme dat veeleer zedelijkheidscultus was en de christelijke vrijzinnigheid van de Noord-Nederlanders van de eerste helft van de negentiende eeuw. Uit grote lagen van ons volk was de metafysische bekommernis geweken. Onbekommerdheid en burgerlijk optimisme beheersten de geesten³. Een scherm met het woord *tolerantie* moest een minderheid van orthodoxen en ontevreden met de geest der eeuw op een afstand houden. Niet naar Bilderdijk of da Costa, maar naar van der Palm, Tollens en hun bewonderaars werd het liefst geluisterd. Zelfs een vurige romanticus als Adriaan van der Hoop kon in

1) Van B. aan Sterckx 25 maart 1840, *Mechelen* (Sterckx III).

2) Van Berkel aan van B. 17 feb. 1840, *Luik* (corr. pol.); van B. aan Sterckx 25 maart 1840, *Mechelen* (Sterckx III).

3) J. Huizinga, *Verzamelde Werken*, VIII 85-87; dez., *Tien Studiën*, Haarlem 1926, blzz. 80-98.

de polemieken tussen Le Sage ten Broek en Bilderdijk niets anders dan 'dweeperij om dweeperij' zien. 'Sectengeest' was wel de grootste ramp, die de onderdaan van koning Willem I duchtte: liefde en verdraagzaamheid moesten tussen de verschillende kerkgenootschappen heersen.

Tegen het einde van de *status quo*-tijd begon zich echter een verandering in de geesten af te tekenen. In hun haat tegen de Belgen hadden de Noord-Nederlanders zich één gevoeld. Nu de spanning geweken was, kwamen de onderlinge verschillen aan het licht. Rond het jaar 1840 leefde er een ernstige drang naar vernieuwing. Na enkele jaren bleek weliswaar dat de meeste pogingen mislukt waren, maar dat doet aan het verschijnsel als zodanig niets af.

De Gids werd opgericht: Da Costa, Beets, Potgieter en ten Kate karakteriseerden of kritiseerden de tijdgeest. Maar een generatiegenoot van hen klaagde: 'Een tijdsverloop van nog geen tien jaren heeft alles veranderd. Niemand kan in Nederland, zooals het spreekt en schrijft in 1840, dát eensgezinde, dát vaderlandslievende volk wedervinden, dat zich toen (in 1830) met vervoering om Oranje schaarde. Een geest van ontevredenheid, wrevel en mistrouwen ligt over het geheel verspreid. Een scherpe taal tegen de regeering te hooren voeren, is, zelfs in de vergadering der volksvertegenwoordiging, geen vreemd verschijnsel meer en bitter is niet zelden de toon veler dagbladen. Toch neemt die toon, die taal geen enkel gebrek weg, maar wekt en voedt de ontevredenheid onder een klein volk, welks kracht, in zedelijke eenheid ligt, in aansluiting van volk en regeering'¹. - Tussen 1825 en '30 immers vielen de politieke en godsdienstige tegenstellingen vrijwel samen met de twee delen van het Koninkrijk. Rond 1840 onderscheidde zich liberaal en conservatief, orthodoxie en vrijzinnigheid, protestant en katholiek, veel scherper.

In het debat van 1841 over het onderwijs weerspiegelde zich de toestand op godsdienstig gebied. 'Vrijgeesterij' en atheïsme waren nog van weinig of geen betekenis en maar in kleine kringen en vogue. Pas door van Vloten en *De Dageraad* kreeg een komend geslacht met deze uiterst lijkse vleugel te maken². De mentaliteit van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* en het *Algemeen Christendom* overheerste nog. Zonder het te willen, werd door de ijveraars hiervoor een proces van afbraak en ontkerstening en een toename der onkerkelijkheid gestimuleerd. De rationalistische E. A. Borger en de Utrechtse hoogleraar Philips Willem van Heusde, die zijn ideaal van een allesomvattende humaniteit heeft doorgegeven aan de Groningse theoloog P. Hofstede de Groot, waren de herders van de massa. Zij zijn het geweest, die de dogmatiek van de vroomheid hebben losgemaakt³.

Hoewel hun denkbeelden nader onderscheiden kunnen worden,

1) *Geschriften van Dr. H. J. Nassau*, Groningen 1877, II, 41.

2) O. Noorrenbos, *Het atheïsme in de negentiende eeuw*, R'dam 1931.

3) L. Knappert, geciteerd door L. J. Rogier, *In Vrijheid Herboren*, blz. 158.

waren deze geestverwanten en hun volgelingen in 1840 voorstanders van godsdienstig onderwijs, ja, maar niet van onderwijs in de godsdienst, niet van een vormingen tot *-isten*, *-anen* of *-anten*. Van Heusde is een belangrijke figuur geweest in het geestelijk leven van de eerste helft der negentiende eeuw¹. Hij wilde de platonische wijsheid met de christelijke godsdienst verbinden en Verlichting en Openbaring met elkaar in overeenstemming brengen. Dat Cousin en van Heusde elkaar als geestverwanten beschouwden², is niet zo verbazingwekkend.

De kern van van Heusde's filosofisch stelsel is het beginsel der liefde, de grote opvoedende kracht voor karaktervorming. Zoals vanzelf spreekt stemden de voorstanders van de wet van 1806 in met zijn opvatting dat het geloof niet bestaat uit de leerstellingen van de een of andere gezindte, maar uit geloof en liefde. Men vroeg zich af, of de Rooms en, als zij hun kinderen bij het tonen van 'de zoo treffende voorstelling van des Zaligmakers laatste avondmaal met zijne jongeren' ook nog het leerstuk van de lichamelijke tegenwoordigheid lieten leren, niet eerder afbreuk deden dan een dienst bewezen aan de godsdienstige ontwikkeling van hun kroost. Een schrijver die zich op 'algemeen christelijk standpunt' plaatste, vroeg: 'Zullen uwe jonge kinderen, christenen van alle gezindheden! veel winnen, wanneer zij vroeg bekend worden gemaakt met de volledige leerstukken van de Drie-eenheid, der twee naturen in Christus, der zedelijke onmagt, der voldoening enz. enz.'³.

De geest der achttiende eeuw klonk in zo'n uitlating door. Toen hadden de Philantropijnen in hun *moralische Erzählungen* gebroken met de somber-rechtzinnige onderwijs-methoden uit de zeventiende eeuw. Op de idealen van heilzaam kastijden en de vooropstelling van het dilemma Vreze Gods of Verdoemenis, werd door von Rochow, Basedow en Salzmann gereageerd. Zij wilden eerst Gods liefde beklemtonen en de kinderen algemeen zedelijke begrippen aanleren. Von Rochow had daartoe al een algemeen christendom in gedachten en vroeg: 'Soll man immer Religion lehren und nicht lieber gleich in der ersten Kinderklasse Religiosität? Könnten nicht Kinderschulen als sehr nützlich gedacht werden, worin ALLE Kinder der Nation (Juden, Katholiken, Reformierte und Lutheranen) denken und richtig urteilen, schreiben und lesen lernten. . . So braucht's nur eine Schule, wo sonst vier'⁴. - En nu gingen de kerkgenootschappen deze pax verworven schat van eenheid en verdraagzaamheid, zedelijkheid en godsdienstigheid weggooien, en de afzonderlijke scholen terugwensen met allen aanleve van haat-zaaiende geloofsverschillen en dogmatische twist-

1) J. Huizinga, *Verz. Werken* VIII, 139vv; A. J. Lakke, *Pb. W. van Heusde*, Leiden 1908; F. Sassen, *Wijsgerig leven in Nederland i.d. eerste helft van de negentiende eeuw*, A'dam 1954, blzz. 31-35.

2) J. Barthélemy-Saint Hilaire *a.w.* II, 482.

3) A. Mioulet, *Het godsdienstig onderwijs in de lagere scholen*, R'dam 1841, blz 27.

4) Aangehaald door A. de Vletter, *De opvoedkundige denkbeelden van Betje Volff en Aagje Deken*, Groningen 1915, blzz. 34vv.

punten. Voor de rustige en prettige klas waar aan de kinderen Gods liefde en goedheid geleerd wordt, zou het lokaal waar de dreiging van hel en verdoemenis tastbaar was, in de plaats komen?

Tegen zo'n noodlottige ruil verzetten zich de mensen van 't *Nut* en de voorstanders van het 'algemeen christendom' met inzet van heel hun persoon. Passende versjes en kernachtige bijbelspreuken moesten en konden volgens hen oneindig veel beter bijdragen tot echt godsdienstig en zedelijk onderwijs. Leerstellig godsdienst-onderwijs hoorde niet thuis op de lagere school. - De tegenstander kan opwerpen dat dit onderwijs kleurloos is - verklaarde een verdediger van de gemengde school -: 'wij geven dit niet alleen toe, maar vinden er eene aanprijzing in.' Daardoor voorkomt men partijzucht, godsdienstaat en onverdraagzaamheid tussen de schoolkinderen onderling. Afzonderlijke scholen zouden 'eene onoverkomelijke kloof tusschen Nederland en Nederlander delven'. De Nutsschool moet haar *algemeen christendom* behouden, bepleitten de aanhangers van de wet van 1806: de 'gebeurtenissen in de bijbelsche geschiedenissen vervat en de leeringen van den Zaligmaker waren er reeds, voor dat de Christenen zich in tegenovergestelde partijen hadden gesplitst'¹. De school blijft zo dus christelijk, er is geen sprake van 'heidensch onderwijs'. Zo'n beschuldiging te lanceren beschouwden de Nutsmensen juist als een teken van een on-christelijke mentaliteit.

De *Groninger richting* mengde zich eveneens in het onderwijsdebat en wel bij monde van haar voornaamste vertegenwoordiger: Petrus Hofstede de Groot². De professoren van de Groningse theologische faculteit waren aanhangers van de denkbeelden van van Heusde en predikten een 'geloof des harten', wars van geloofs- en kerktwisten. Alle christenen zouden door 'Waarheid in Liefde' elkaar terugvinden. Het 'Reveil van het Noorden' dat de Kerk als vijandige macht tegen het Evangelie afwees, was niet ver verwijderd van de idealen van het algemeen christendom. Slechts hun innigheid en geconcentreerde liefde tot Christus onderscheidde de Groningers van de vrijzinnige rationalisten, die zedelijkheidscultus tot godsdienst verhieven.

Van de Calvinistische predestinatie wilden ook de Groot cum suis niets weten: met grote beslistheid en voorliefde leerde de Groningse school de eindelijke zaligheid van allen. Het was een geloof dat in het licht leefde, nog vol van het blijde optimisme der achttiende-eeuwse Verlichting. Het orthodoxe reveil appelleerde eveneens aan het gevoel, maar de Groningers gingen voorbij aan de tragiek van Christus, die voor hen een milde Heiland was³. Het lag in de lijn van hun denken dat de Groningers partij kozen voor de schoolwet van 1806 en dat zij zich verzetten tegen de orthodoxe protestanten en katholieken. Het toestaan van bijzondere scholen vond Hofstede de Groot onmogelijk, onnodig en verderfelijk. Afzonderlijke scholen voor de verschillende

1) Mioulet *a.w.* 73, 77, 80.

2) J. Heerspink, *Dr. P. Hofstede de Groot*, Groningen 1898; E. J. F. Smits in: *Groningse Volksalmanak voor het jaar 1954*.

3) J. Huizinga, *Verz. Werken* VIII, 148/9.

gezindten zouden immers sectengeest en godsdiensttwisten veroorzaken, waar liefde en verdraagzaamheid moesten heersen. Laat de kinderen niet tegenover elkaar staan met 'ik ben Hervormd, ik Doopsgezind, ik Rooms, ik Luthers', maar leer hun dat zij allen mensen en christenen zijn¹.

Hoewel Groen van Prinsterer in die dagen nog geen denkbeelden had, die tot in alle details helder omlijnd waren², wenste hij meer onderwijsvrijheid omdat de 'Protestantsche rigting der openbare scholen eene verregaande onbillijkheid' was tegenover de andere confessies. Maar Groens hoofdbezwaar was toch wel de 'godsdienstlooze, of wel stellig deïstische rigting, welke aan het onderwijs toegeschreven wordt'. Deze klacht, betoogde Groen, is niet uitsluitend afkomstig van de Katholieken, want ook de Afscheiden en een deel der Hervormden voelen dit kwaad. De diepere oorzaak schuilt in de 'losbandigheid die - in de protestantsche kerkgenootschappen - ten aanzien der geloofsleer facto ingevoerd is.' De oorzaak van het vaal-godsdienstig onderwijs ligt 'in de geest, in het gansche stelsel der wetten en verordeningen op het onderwijs en in de terugkerende behoefte aan positieve geloofswaarheden.' Resoluut verwierp Groen 'de hooggeroemde wet van 1806' waarbij aan de geestelijkheid alle toezicht op het onderwijs onmogelijk gemaakt werd³.

Ook de Haagse advocaat J. W. Gefken schreef in dezelfde geest. Deze medestander van Groen stelde uitdrukkelijk voorop, dat de Kerk een leidende rol in het onderwijswezen moet spelen. Hij was een fel bestrijder van 't *Nut* en van het 'algemeen christendom'. Zijn bezwaren komen neer op het volgende: wij moeten God lief hebben boven alles en onze naaste als ons zelf, maar 'in verre weg de meeste schoolboeken wordt den kinderen eer, roem, welvaren voor oogen gesteld, als lokaas tot de deugd, en deze als de weg, de onfeilbare weg naar den Hemel'. De gevallen natuur en de neiging tot het kwade wordt stelselmatig verzwegen. 'Remonstrantisme, Socianisme en Deïsme' scheerde Gefken over één kam. Het zijn verschijningsvormen van het 'algemeen christendom', dat een staatsgodsdienst dreigt te worden⁴.

De katholieke woordvoerders tenslotte vroegen wettelijk geregelde vrijheid van onderwijs of op zijn minst een deprotestantisering van de openbare lagere school. De kerkvoogden hadden dit verlangen in hun bekende adres van 29 mei 1840 geformuleerd⁵. De gedeputeerde staten van Noord-Brabant wezen op het onevenredig aantal protestantse schoolopzieners en onderwijzers beneden de Moerdijk. De Voorburgse advocaat Meylink redigeerde zijn 'klachtenboek' en de twee katholieke leden van de op 12 november benoemde staatscommissie bestre-

1) J. Heerspink a.w. 290-324. 2) D. Langedijk a.w. 50.

3) Groens *Nota* van 24 dec. 1840 aan de koning in: *Verspr. Geschriften*, Amsterdam 1860, II, 157-180; D. Langedijk, *Groen van Pr. en de schoolkwestie*, Den Haag 1947.

4) J. W. Gefken, *Over christelijke volksopvoeding en vrijheid van onderwijs in Nederland*, 's-Gravenhage 1841. 5) Witlox a.w. II, 18vv.

den het onderwijsmonopolie van de staat. Van Vree maakte in zijn derde open brief aan Siegenbeek duidelijk, dat de katholieken afschaffing van het monopolie en gelijkheid voor allen nastreefden.

Het debat over het openbaar lager onderwijs in 1841 is eigenlijk te herleiden tot de tegenstelling tussen orthodoxen en vrijzinnigen. De Groenianen en de Roomsens bestreden het vigerend stelsel, terwijl de Groningers en de verdedigers van het algemeen christelijk standpunt de gemengde overheidsschool van 1806 idealiseerden. De schoolstrijd van 1841 is een gevolg van het actief-worden van de rechtzinnige vleugel in de Hervormde Kerk en van de katholieke herleving. Hoewel ook technische verbeteringen werden gevraagd, was het godsdienstig element verreweg het voornaamste. Godsdienstig onderwijs wilden in zekere zin ook de verdedigers van de gemengde school, maar zij schrokken terug voor het toezicht van de Kerk. Het principe van de vrijheid en haar toepassing is de ondertoon van elk artikel of pamflet, al lijkt het soms of slechts persoonlijke belangen, anti-papisme of de weerlegging van Siegenbeeks aanval op de klein-seminaries Hageveld en Kuilenburg het onderwerp van de brochuren-oorlog uitmaken.

Van Bommel speelde in dit pamfletten-debat, veroorzaakt door de benoeming van de staatscommissie voor het onderwijs, een rol. Hij werd zelfs een der voornaamste woordvoerders der katholieken. Door zijn verweer tegen Siegenbeek en vooral door de publicatie van zijn *Kort Begrip der Voorstelling van de ware beginselen over het Openbaar Onderwijs*¹. Naast Groen was van Bommel de meest bestreden man uit het kamp der voorstanders van verruiming der onderwijsvrijheid. Het publiek werd ervoor gewaarschuwd, dat door toekenning van meer onderwijsvrijheid hier dezelfde ordeloze toestand zou volgen als in het België van na 1830. Elke mislukking zou een school kunnen openen; de nationale eenheid zou verdwijnen en het hoge onderwijspeil zou in een minimum van tijd diep dalen. Zelfs iemand als Groen haastte zich in zijn nota te verklaren dat ook hij géén *liberté illimitée* wenste, 'van wier treurige werking in België men ons zoo menig tafereel . . . afge-maald heeft'. Hem en andere schrijvers klonk het gerucht van de liberaal-katholieke unie nog te dreigend in de oren.

Van Bommel had zijn formuleringen al sinds lang gematigd: te velen immers weten het streven naar meer vrijheid aan 'de(n) oude(n) unionistische(n) geest van 1829'². De schrijver van het *Essai sur le monopole* en van het *Système de liberté illimitée* gebruikte in 1841 evenwel nergens meer de term *liberté illimitée*, ook al waren zijn verlangens dezelfde gebleven als in 1829: de school moest door de staat onderhouden worden, maar wat de geest van het onderwijs aangaat, geheel bestuurd door de Kerk.

1) *Brief van C. R. A. van Bommel, Bisschop van Luik, aan den Hoogleraar Matthijs Siegenbeek*, 's-Gravenhage 1840; *Kort Begrip . . . door C. R. A. van Bommel*, 's-Gravenhage 1841.

2) Mioulet a.w. blz. v.

De Leidse hoogleraar M. Siegenbeek reageerde op het bovenvermelde rapport van Groen aan de koning¹. Deze doopsgezinde hoogleraar, die ook schoolopziener was, verklaarde dat het onderwijs allerminst onchristelijk was. Leerstellig onderwijs wordt inderdaad niet gegeven op de openbare scholen, maar - vond Siegenbeek - dat is ook onmogelijk. Aparte scholen voor Hervormden, Afscheidenen, Lutheranen, Doopsgezinden en Voorstanders der Dordtse Rechtzinnigheid is een ideaal, dat niet te verwezenlijken valt. Trouwens het godsdienstig onderwijs moet 'eeniglijk aan de Leeraars der verschillende gezindheden' worden toevertrouwd. 'Men vergenoege zich den kinderen op de scholen, gelijk thans geschiedt, *algemeene* indrukken te geven, die, naar mijne overtuiging, krachtig moeten medewerken, om hunne gemoederen voor het aannemen en omhelzen der groote waarheden van het Christendom te openen en vatbaar te maken.' - Siegenbeek achtte ruimere vrijheid van onderwijs of afzonderlijke scholen ongewenst. Dat verlangen is afkomstig van de Roomse geestelijkheid, die 'zich van het onderwijs der jeugd geheel meester (wil) maken, en dezelve van jongs af, zulke beginselen inprent, als met de inzichten van het pauselijke hof overeenkomen'. De ondervinding leerde het immers verklaarde Siegenbeek. Het was een onverstandige verdraagzaamheid van Willem I, toen hij indertijd toestemde in de oprichting van seminaries. Daar werden de leerlingen staatsgevaarlijke beginselen ingeprent. Om die reden moest het Gouvernement in 1825 tot sluiting van dit soort instellingen, waar trouwens de domheid georganiseerd was, overgaan. En als er nu opnieuw bijzondere scholen opgericht mochten worden, zou de onverdraagzaamheid weer toenemen.

Siegenbeek groef in zijn brief lang niet zo diep als Groen in zijn *Nota*. Hij bracht de seminaries Hageveld en Kuilenburg in het middelpunt der publieke belangstelling, hoewel deze instituten niet onder het lager onderwijs ressorteerden. Geen wonder dat de stichter van Hageveld, die als geen ander op de hoogte was van de besluiten van 1825, op de beschuldigingen van Siegenbeek reageerde. Van Bommel antwoordde dat Hageveld geen vrucht was van verkeerde of onvoorzichtige toegenueid, maar een uitvloeisel van de grondwet van 1815. Tegen de beschuldiging van domheid stelde van Bommel de namen van enkele leerlingen: van der Weyden, Beelen, Hafkenscheid, Heemskerk, Oortmans, Broere, Leesberg. Maar het ergst vond van Bommel de aantijging dat op Hageveld en Kuilenburg staatsgevaarlijke beginselen aan de jeugd werden onderwezen. Het is een vage beschuldiging. Terwijl de zaak zo ernstig is, komt Siegenbeek met 'misschien wel' en 'wellicht' zijn beweringen staven. Van Bommel vroeg aan de professor-schoolopziener hoe het te rijmen valt, dat de 'president' van het staatsgevaarlijke Hageveld vlak daarop werd aangezocht als regent van het collegium philosophicum? Sterker nog: dat het gouvernement ondanks zijn bezwaren hem zijn benoeming thuisstuurde: En

1) *Eenige Bedenkingen over het Lager Onderwijs, in eenen Brief aan den Heer Mr. Groen...* Leiden 1840.

waarom betreurde gouverneur Tets van Goudriaan de sluiting van Hageveld zo diep?¹

Van Bommel ontzenuwde Siegenbeeks ongelukkige uitval tegen de klein-seminaries volkomen. De auteur van het *Exposé* was het evenmin eens met de *beginselen* van Siegenbeek. Hij eiste voor alle gezindten eigen openbare scholen en schaarde zich aldus naast Groen: 'Het door den Heer Groen verdedigd stelsel is het aloude stelsel, hetwelk ook door het, in het lager onderwijs niet minder dan in beschaafdheid, zoo ver gevorderde Duitsland algemeen en met voor den Staat allervoordeeligste gevolgen is.'

Tegelijk met van Bommel had Broere, en na hem hadden van Vree en pastoor J. G. Wennekendonk het opgenomen voor de seminaries². Naast een Broere die zijn tegenstander sarde, naast de gepassioneerde van Vree en de op effect bedachte van Wennekendonk, wiens brochure de kanselredenaar verraadt, staat van Bommel als de overtuigendste en meest principiële bestrijder van Siegenbeek. Ten aanschouwen van heel Nederland was de Leidse professor door de 'dompers' het zwijgen opgelegd. Het heet dat zijn studenten de vlugschriften van van Vree en van Bommel opzichtig in de zak schikten, als Siegenbeek op college zijn anti-papisme luchtte. In de Leidse sociëteit maakten de boekjes veel opgang. 'Misschien te meer omdat Siegenbeek er in 't geheel niet en vogue is', schreef H. van Berkel aan zijn Luikse vriend³.

Door zijn oud-leerling Lux, die met de uitgeverij Langenhuyzen nauwe relaties onderhield en het persklaar-maken voor zijn rekening had genomen, liet van Bommel zijn antwoord aan Siegenbeek naar de koning, de rectores-magnifici en de leden van de onderwijs-commissie sturen. Behalve de meest notabele katholieken ontvingen ook de ministers de Kock en Verstolk, en verder van Rappard, Wijnbeek, van Ewijk, de Russische en Oostenrijkse gezanten een exemplaar.

'Het schijnt dat Uw brief algemeen bijval vindt, volgens hetgeen ik daar zoo even weder hoor. Het is zoo een regt span met dat van Keesje (Broere): het eene deftig, het andere zoo wat draakstekend - Il est écrasé *ce spellersbaasje*, comme Bilderdijk l'appelait', meldde Lux⁴. Hein de Wijs uit Den Bosch was eveneens tevreden: 'Uw brief aan S heeft veel opspraak gebaard, algemeen, ja algemeen wordt die toegejuigd en gezegd: hij is van Bommel waardig.' Groen en van der Capellen bevestigden in de commissie aan van Wijkerslooth hun tevredenheid en de Amsterdammer A. H. Hafkenscheid, een broer van pater Bernard, schreef dat alle oud-Hagevelders opgetogen waren over het verweer⁵. In de *Catholijke Nederlandsche Stemmen* van 9 januari 1841 wees Le Sage ten Broek uitdrukkelijk op 'het geschrift, dat vooral in deze oogeblikken van het allerhoogste gewigt is en uit de pen is gevloeid van

1) *Brief . . . aan Siegenbeek.* 2) Witlox a.w. II, 32-36.

3) F. Sträter in: *Studiën* (1911) 62, nt 1; van Berkel aan van B. (feb.?) 1841, *Luik (corr. pol.)*. 4) Lux aan van B. 3 en 4 jan. 1841, *Luik (Hageveld)*.

5) *Van Wijck* aan van B. 6 jan. 1841, *Luik (corr. eccl.)*; A. H. Hafkenscheid aan dez. 8 jan. 1841, *Luik (Hageveld)*.

dien met alles wat onderwijs en opvoeding betreft zoo door en door bekenden grooten vriend der jeugd, den Bisschop van Luik' . . . Van Bommels terechtwijzing vond Le Sage zo afdoende 'dat de grijze Leydensche hoogleraar, over zijne ligtgeloovigheid en onbescheidenheid van schaamte blozen moet'.

Siegenbeek heeft in een particuliere brief aan van Bommel geantwoord. Hij is niet bewaard gebleven en in die tijd evenmin bekend geworden, omdat Siegenbeek om geheimhouding had verzocht. De Leidse hoogleraar vertelde echter dat hij de onaangename indruk van zijn geschrift had weggenomen. Ondanks van Wijkerslooths nieuwsgierigheid naar het antwoord van Siegenbeek kreeg hij het rechte niet te horen. Ook Lux' vraag: 'Heeft Bokkuis zijne beurt al gehad? of ligt die nog onder de onafgedane zaken? de man zou misschien wel denken U vastgezet te hebben', kon van Bommel niet tot mededelingen bewegen¹. Aan zijn vertrouweling Peyrot schreef hij alleen: 'Ma lettre à S a porté coup. Il m'a répondu humblement le pauvre veillard, me remerciant de mon ouvrage qu'il a trouvé très intéressant'².

Hofstede de Groot nam het voor Siegenbeek op³. Hij wilde het beoog van zijn Leidse collega adstrueren met 'eene aanwijzing uit echte stukken, waarom de R.K. seminaria te Kuilenburg, Velzen en elders in 1825 zijn opgeheven'. Het brochuuftje heeft weinig om het lijf en demonstreert dat in die tijd de papofobie een niet-katholiek geheel in de war kon brengen: van de Groningse 'waarheid in liefde' is weinig te bespeuren.

De Groot begon met de gewraakte passage over de domheid van Hageveld te vergelijken met van Bommels opsomming van de vruchten waaraan men de boom kan kennen. Al die namen van beroemd geworden leerlingen doen niets af van de algemeenheid van het euvel, volgens de Groot. Om het lage peil van de katholieke seminaries aan te geven, vulde hij zijn artikel voor meer dan de helft met aanhalingen uit de even interessante als pijnlijke kritiek van de afgevalen priester J. O. Josset⁴: *De R.K. Kerk in Oud-Nederland. Gelijk zij is, zijn kon en zijn moest*.

Wat de staatsgevaarlijke beginselen van Hageveld betreft: ook op dit punt was volgens Hofstede de Groot het gelijk aan Siegenbeek en niet aan van Bommel. De sluiting der seminaries was geen willekeur noch dwingelandij, want Siegenbeek betoogde immers, dat de *ontdekking* weldra leerde 'welke voor de rust van den staat gevaarlijke beginselen in genoemde inrigtingen de jeugd werden ingeprent'. Deze mededeling betekende voor Hofstede blijkbaar een *causa finita*. Het waarom der opheffing van 1825 wordt ons bovendien duidelijk - aldus

1) van Wijk. aan van B. 27 feb. en 17 april 1841, *Luik* (corr. eccl.); Lux aan dez. (mrt.?) 1841, *Luik* (Hageveld).

2) van B. aan Peyrot 26 jan. 1841, *Luik*.

3) *Toelichting van den Brief van den heer C. R. A. van Bommel, bisschop van Luik, aan den hoogleraar Matthijs Siegenbeek*, Groningen 1841.

4) L. J. Rogier, *In Vrijheid Herboren* 190-196.

de verdediger van Siegenbeek - uit een rapport van van Gobbelschroy aan de koning. Daaruit bleek dat de jammerklachten over het onderwijsmonopolie niet anders dan beuzelpraatjes waren. Hofstede achtte het onbeschaamd en een soort verkapte majesteitsschennis van van Bommel om te zeggen, dat er in 1825 geen redenen voor de sluiting bestonden. Van Gobbelschroy's rapport verklaarde immers dat 'de opleiding der jonge Katholieke priesters niet strekte om hen die kundigheden doen verkrijgen, welke voor de voortgang van kennis en beschaving, in de Negentiende Eeuw bijna algemeen geworden zijn; vooral zag Dezelve (n.l. de koning) met bezorgdheid, dat die opleiding op vele plaatsen gansch niet overeenstemde met de beginselen der grondwet; een groot aantal bewezene feiten had Hoogstdezelve daar maar al te stellig van overtuigd'. - De besluiten van 1825 waren dus overduidelijk verantwoord. Maar de sluwe van Bommel - aldus Hofstede - heeft natuurlijk 'in zijne brief eene proeve willen nemen, in hoeverre de Nederlandsche Natie zich door magtspreuken in beleefde vormen zou laten vangen'. Het feit dat hij als regent voor het collegium philosophicum werd aangezocht, bewijst niets. Integendeel: de regering vertrouwde zijn onderwijs juist niet, anders had ze hem in plaats van regent wel professor gemaakt! Dat wantrouwen is gerechtvaardigd gebleken, want had van Bommel bij de Scheuring van 1830 en de troebelen van 1837 in het Rijnland geen rol gespeeld?

Dat van Bommel, die voor een louche figuur doorging bij de Nederlanders die de herinnering aan de tien-daagse veldtocht en de dappere van Speyk zorgvuldig koesterden, Hofstede de Groot niet beantwoordde, lag deels aan de geringe bekendheid van diens geschrift, deels aan de concordaatplannen die de aandacht van de onderwijskwestie afleidde.

Veel belangrijker was het debat dat op de publicatie van het *Kort Begrip der Voorstelling van de ware beginselen over het Openbaar Onderwijs* volgde. De wijdere achtergrond, de tegenstelling tussen recht- en vrijzinnigen, tussen voor- en tegenstanders van de school van 1806, blijft steeds duidelijk zichtbaar. - Lux verzorgde ditmaal niet alleen de uitgave, maar ook de vertaling. Het *Kort Begrip* is vrijwel gelijk aan de eerder genoemde *Analyse de l'Exposé*. Het plan voor de Nederlandse uitgave moet in januari 1841 gevormd zijn. Waarschijnlijk uit hoofde van zijn functie op het departement van R.K. Eredienst, wilde Lux zoveel mogelijk op de achtergrond blijven. Het moest lijken alsof van Bommel het *Kort Begrip* in het Nederlands geschreven had, adviseerde Lux: 'Ik ben voornemens het werkje in het Holl. te laten doorgaan als van U zelve; de weg is nu toch eenmaal geprepareerd door den brief aan den Hircus (bedoeld werd Siegenbokkuis)'. Het zou goed zijn, dat denkbeeld ook bij U te repanderen. Ik zou er anders maar een gefingeerde naam voor gezet hebben. . . Ik wil er echter niemand anders bij hebben: er zijn slechts een paar punten, welke ik niet weet of ze goed zijn overgebracht; ik zal die op de volgende proeven aan-

tekenen'¹. - Het werkje 'verliest de *helft* van zijn waarde als er op moet: *uit het fr*: Nu zal het belang wekken, door Roomsche en onroomsche gelezen worden, maar vertaald . . . nihil. Geloof mij ik kan dat beoordeelen'².

Het *Kort Begrip* geeft de hoofdzaken weer van het *Exposé*, maar het was beter gecomponeerd en het miste het langdradig historisch overzicht uit het *deuxième partie*. Van Bommel betoogde dat de vorming van de mens het doel van het onderwijs is. Bij godsdienstvrijheid past geen staatsmonopolie op het onderwijs. Niet met de staat maar met de kerk moet de school nauw verbonden zijn. Het tijdstip dat de Nederlandse katholieken van hun grondwettige vrijheden gebruik kunnen maken, schijnt aangebroken: 'Het monopolie-juk, dat zoo onregmatig op de Katholijken drukte, zal er *genoeg* verbroken worden, opdat ook zij, overal waar de omstandigheden dit zullen veroorloven, katholieke scholen erlangen; en dat *dáár*, waar de afscheiding der scholen niet mogelijk zij, hun te minste zekere waarborgen worden verschafft, dat niet de minste kwelling, of met hunnen godsdienst strijdige inbreuk zich kunne vernieuwen. Indien wij hier toegevend schijnen te wezen, dan gelieve men wel op te merken, dat wij dit niet zijn in beginsel, maar alleen wegens den drang der omstandigheden'³. - Zoals al in de vorige paragraaf vermeld werd, zal deze matiging hoogstwaarschijnlijk door van der Horst zijn geïnspireerd.

Eind februari, ongeveer tegelijk met het *Kort Begrip*, verscheen in Den Haag de vertaling van een brochure die de lager onderwijstoestanden in Pruisen, België, Frankrijk en ons land vergeleek⁴. De schrijver ervan was O'Malley, een Ierse pastoor die door de aartsbisschop van Dublin uit zijn diocese was verwijderd. O'Malley zal onder de Ieren van zijn tijd wel een *rara avis* geweest zijn: hij heeft het over 'ons God save the King', 'onze Victoria, God zegene haar'. Hij dacht door Willem I's huwelijk met een katholieke vrouw de protestanten en katholieken in nóg betere verstandhouding zouden gaan leven.

Om een beter begrip van de schoolstrijd van zijn vaderland te krijgen en het probleem in Westeuropees verband te bestuderen, was hij, naar zijn eigen verklaring, gaan reizen. Zijn boekje was voor de *Nuts*-mensen een wapen in de hand tegen van Bommel, want O'Malley wenste onderwijs op 'algemeen christelijke' basis. Afzonderlijke scholen keurde hij af, het Hollandse systeem vond hij de ideale oplossing. Hij was van mening, dat de Kerk niet binnen de school gehaald moest worden: het uitsluitend gezag van de bedienaren van de godsdienst zou uit het oog verloren worden, zodra men van de onderwijzer een priester ging maken. Het gouvernement moest leiding geven aan en toezicht houden op het onderwijs. Volgens de Ierse pastoor, die zei te

1) Lux aan van B. 7 feb. 1841, *Luik* (corr.).

2) Idem 11 en 17 feb. 1841, *Luik* (Hageveld). 3) *Kort Begrip* 101.

4) *Schets van den staat van het Lager Onderwijs, in Holland, Pruisen, België en Frankrijk* door O'Malley, 's-Gravenhage 1841. Voor O'Malley cf. *Cath. Ned. Stemmen* van 17 July 1841, blz. 231.

steunen op Antonucci's getuigenis, 'berust de meerderheid der Catholijke geestelijkheid in Holland niet alleen in stilte in het bestaande stelsel, maar zij verbergt ook hare overtuiging niet, dat het eene heilzame werking doet, en met den geest van billijkheid en onpartijdigheid ten uitvoer wordt gebracht.'

Nu zijn de voorrede en de toegevoegde noten - samengesteld door de vertaler, een 'Protestantsche Leek' - voor ons onderwerp het interessantst. Deze commentator had blijkbaar het *Exposé* gelezen en maakte van de gelegenheid gebruik, zijn afwijkende mening publiek te maken. Noch Groen, noch Broere of van Vree, alleen van Bommel golden zijn aanmerkingen. De vertaler wilde de Nederlandse katholieken erop wijzen, dat ze alvorens aan de 'Belgische insinuaties' geloof te hechten, een andere katholieke stem moesten beluisteren, de stem van iemand die het Nederlandse stelsel ver boven de volstrekte vrijheid in België stelde. Tegen van Bommels gunstige voorstelling van de daar heersende onderwijstoestanden, plaatste de Nederlandse commentator de ervaringen van O'Malley en van de ook in ons land bekend geworden Belgische criticken van Eustache Lefranc en Ducpétiaux op het *Exposé*. Voor de *Frères des Ecoles chrétiennes*, wier werk van Bommel bijzonder waardeerde¹, hadden O'Malley en zijn vertaler geen goed woord over. Zij verdachten die broeders van dweepzucht.

Het Ierse boekje is vrij bekend geworden in ons land. Lux schreef: 'Het is jammer dat wij niet eene veertien dagen later uitkomen, dan had die notenmaker op O'Malley, welke ik hiernevens zend, tegelijk nog een veeg uit de pan kunnen krijgen. Het Iersche ding fait fureur ici, ofschoon eerst eergisteren uitgekomen; men bezigt het als eene autoriteit tegenover U en alle bedillaars van het hoog wijze Hollandsche onderwijssysteem. Tolle lege'².

Tegen de denkbeelden van van Bommel opponeerde ook de Hageenaar A. D. J. Mioulet. Hij was de redacteur van *De Wekker*, een periodiek die de plaats van de staat in de school verdedigde. Mioulet, die eerst hoofdonderwijzer van de Waalse diaconie-school en later leraar aan het stedelijk gymnasium was, stelde zich in zijn brochure³ op 'algemeen christelijk standpunt, op straffe van door den bisschop van Luik beschuldigd te worden van Eclectisch Christendom en alle positiviteit uit de godsdienst te bannen'. Hij begon met van Bommel gelijk te geven en te erkennen, dat het een tijd lang berg-af was gegaan met het godsdienstig onderwijs. 'Hier . . . zal men in het algemeen den Luiksch en kerkvoogd moeten toegeven: in de lagere scholen, aan onze kinderen van 6-12 jaren, moet godsdienstig onderwijs gegeven worden: zonder godsdienst geene opvoeding, geen goed onderwijs'. - Maar godsdienstig onderwijs is geen onderwijs in de godsdienst. Van Bommel verstaat onder godsdienst immers 'de leerstelsels, vormen,

1) F. Hutin, *L'Institut des Frères des Ecoles chrétiennes en Belgique*, Namur-Alost 1912, II, 348-407.

2) Lux aan van B. 26 feb. 1841, *Luik (Hageveld)*.

3) cf. aant. 3 op blz. 206. Over Mioulet: *NNBW* II, 925.

disciplinen der Roomsch-Catholijke Kerk . . . en erkent geen Christendom dan *zijne* kerk.' Afzonderlijke scholen zouden de verdraagzaamheid in geen enkel opzicht bevorderen. Mioulet wees onderwijs *personifiée dans ses ministres* af, omdat het vermoeden rijst 'dat er andere belangen zijn dan echte en zuivere liefde voor godsdienstige verlichting'. Al die oppositie tegen het vermeende monopolie is - volgens Mioulet - 'eene poging om eenvoudigen op te hitsen. . . Men make op de rubriek *verdraagzaamheid* eenige synchronistische tabellen van 1520 tot 1825 en beoordele dan waar de verdraagzaamheid betrekkelijk grooter was. De liefelijke toonen in het III deel van het Exposé kunnen de kreeten der slagtoffers van de Inquisitie en de Te Deums van Gregorius VIII in 1572 niet verdooven.'

Mioulet was evenals P. de Raadt, H. Nassau en P. Görlitz een bekende figuur in het openbaar lager onderwijs. De vrijzinnige Mioulet boorde niet diep; de denkbeelden van een Groen van Prinsterer zijn veel principiëler. Mioulet behoorde tot hen die door de herleving van de orthodoxie bevreesd waren voor een nieuwe reeks godsdienstoorlogen. De conventionele vooroordelen waren hem niet vreemd; ook hij hield de gebruikelijke tirade tegen de 'Broeders der Christelijke Scholen', tegen de *frères ignorants*. Wilden dezen de jeugd niet 'vormen door het opleggen van een *juk*: geliefkoosd gronddenkbeeld van Z.H.E.? De Hemel beware ons voor zulk een ramp.'

Steeds hamerden de tegenstanders op hetzelfde aambeeld, als zij van Bommels *Exposé* bestreden. Deze kleinkinderen van de Verlichting vreesden sectenhaat en onverdraagzaamheid. Zij achtten leerstellig godsdienstonderwijs totaal ongeschikt voor kinderen en prezen luide de gemengde school van 1806. Lieflijke moralisaties prefereerden zij boven de *juk*methoden van de bisschop. Zij beschouwden van Bommel kennelijk als hun gevaarlijkste tegenstander. De onderwijsstrijd van het voorjaar van 1841 werd totaal beheerst door de tegenstelling in religiosis tussen links en rechts, tussen de optimistische en deïstische zedelijkheidscultus van de achttiende eeuw enerzijds en de correctie daarop van de heroplevende orthodoxie anderzijds. De aanhangers van een *algemeen* christendom konden hun schuwheid tegenover de katholieken en hun afkeer van Dordt voorlopig niet overwinnen.

Zelfs een Hofstede de Groot, die dacht dat zijn denkbeelden spoedig gemeengoed van alle Christenen zouden zijn, kon zich niet bedwingen bij het zien van het naderend onheil. Na het *Exposé* gelezen te hebben kwam hij voor de tweede maal tegen van Bommel in het geweer¹. Hij vreesde opnieuw dat de school in de macht van de geestelijkheid zou komen, en wel omdat van Bommel de kinderen op jezuïeten-manier wilde 'africhten'. De schrijver van het *Exposé*, 'dit in vele opzichten merkwaardig boek', gebruikte in de ontwikkeling van zijn gronddenkbeelden - aldus Hofstede - de woorden 'mensch, vormen en godsdienst'. De sympathie van de Groninger ging echter meer uit naar de

1) P. Hofstede de Groot, *Over de Verhouding van de godsdienst en de wetenschap tot het onderwijs*, Denkbeelden van Graser, van Heusde, Cousin en van Bommel, Groningen 1841.

voorstelling van 'de(n) *Mensch* als de(n) goddelijke(n) van aanleg en bestemming, die, nog jong en zwak, geholpen moet worden, opdat hij, bevrijd van de belemmering der zonde, zich tot gelijkvormigheid aan God ontwikkele. Bij van Bommel is de mensch een zondaar, vol hevige driften, dwaling en zonde, die bijna als het dier getemd, beteugeld, gebreideld moet worden. Het *vormen* des menschen is een ontwikkelen zijner krachten tot zelfstandigheid, opdat hij door eigene geest de zonde en dwaling overwinne en Gode hoe langs hoe meer gelijkvormig worde: bij van Bommel is het buigen, onderwerpen, onder het juk brengen van wil en geweten, opdat hij, zijne geheele leven dóór eene gelukkige onderdanigheid behoude'¹.

Hofstede de Groot, die de Heer en niet de leer zocht, praatte liever met van Heusde over de liefde dan met van Bommel over het gezag. Hij kon wel de verlichte katholieken waarderen, maar met de ultramontaanse van Bommel, die volgens Hofstede een echte jezuïetentaliteit had, was geen samenwerking mogelijk. Het is verklaarbaar dat hij in de geschriften van de aufgeklärte J. B. Graser, een oud-professor aan de universiteit van Landshut, zijn eigen denkbeelden weerspiegeld zag. Grasers pedagogiek kwam immers hierop neer, dat alle opvoeding gericht moest zijn op de *Divinität*, d.i. de godsgelijkenis van de mens. Ook Graser ontkende dat de Kerk een taak had te vervullen in de opvoeding, die slechts op de natuurlijke moraal gebaseerd moest zijn.

Ook deze tweede brochure van Hofstede de Groot is weinig bekend geworden in Holland. Haast niemand noemde ze, zelfs Lux niet. Begin maart 1841 raakte trouwens de onderwijs-kwestie op het tweede plan. De polemiek eindigde vrij plotseling om plaats te maken voor een nog heftigere pamfletten-oorlog over de nabij gewaande tenuitvoerlegging van het concordaat. De plannen om het verdrag van 1827 eindelijk uit te voeren verwekten onder de niet-katholieken grote ontsteltenis. Lux schreef: 'Ik geloof dat men nog *eerder* de vrijheid van onderwijs zou toegeven dan bisschoppen. . . Het *Kort Begrip* is door al dat geschrijf over het concordaat, zoo wat op den achtergrond geraakt'².

Misschien heeft al die deining ertoe bijgedragen dat het koninklijk besluit van 2 januari 1842 zo onbevredigend uitviel. Eigenlijk staakten de stemmen over de schoolkwestie. Van Bommel had in 1841 zeker de aandacht getrokken: ook in later jaren konden de voorstanders van de gemengde overheidsschool van 1806 niet stilzwijgend voorbijgaan aan de opvattingen van de bisschop van Luik³.

1) *t.a.p.* 77.

2) Lux aan van B. (mrt.?) 1841, *Luik (Hageveld)*.

3) Bijv. P. de Raadt, *Een drietal Bedenkingen van Mr. G. Groen van Pr. beantwoord*, Leyden 1843, blz. 52vv; *R.G.P.* XC, 217, 879.

HOOFDSTUK IX

VAN BOMMEL EN DE VOORBEREIDING TOT HET HERSTEL DER BISSCHOPPELIJKE HIËRARCHIE

[1]

I Nde eerste maanden na de troonsbestijging van Willem II, die niet alleen door zijn claqueurs 'den Hersteller, den lang gewenschte'¹ werd genoemd, leek de zon op te gaan over het katholieke volksdeel. De sympathie van de nieuwe vorst voor de katholieken, een neiging die met zijn romantische aard overeenkwam, was al jaren lang bekend. Niet voor niets had zijn vriend Zwijsen hem in de voorzomer van 1840 op de hoogte gehouden van het adres van de kerkvoogden over het onderwijs². Impulsief van aard als hij was, zorgde de koning voor een serie maatregelen, die ten doel hadden de achterstelling van de katholieken te doen verdwijnen. Het begon allemaal zo goed: Wittem en enige andere kloosters kregen de vrijheid, de bijzondere school scheen na de instelling van de staatscommissie meer levenskansen te krijgen en tenslotte rees immers het plan om het concordaat van 1827 uit te voeren! Van Wijkerslooth was tegelijk verbaasd en verheugd: 'il est vraiment admirable, il (le Roi) parle et agit avec une franchise et fermeté qui enchante et en impose à la fois', berichtte hij aan van Bommel. En drie weken later: 'On ne sait plus où on se trouve, tellement est grand le changement qu'on rencontre partout'³. Toen evenwel bekend werd, dat de regering te Rome had meegedeeld niet ongenegen te zijn de onderhandelingen over het concordaat te heropenen, ontstak een april-beweging avant la lettre. Het regende onberedeneerde, nijldige artikelen en pamfletten. Zó ver kwam het zelfs dat de regering erover dacht, onbekookte uitvallen als die van ds W. Broes officieel te weerleggen⁴.

Tijdens de concordaatsonderhandelingen, die op verzoek van Willem II hervat werden, heeft van Bommel zich op de achtergrond gehouden. Uit de brieven van van Wijkerslooth, van der Horst, Lux, van Berkel en van Kints blijkt echter, dat de Luikse bisschop zijn vrienden in het vaderland steunde bij hun pogingen in 1841 de bisschoppelijke hiërarchie te herstellen. Maar dit streven is door de onwil van verreweg het grootste deel van de oudere geestelijkheid met een mislukking geëindigd. Evenals de vice-superior Antonucci waren de apostolische vicarissen van Hooydonk en van der Velden en de aarts-priesters tégen de uitvoering van het concordaat van 1827 gekant. Le Sage ten Broek vertolkte dat standpunt in zijn *Catholijke Nederlandsche*

1) J. Wap, *Gedenkboek der Inbuldiging en feesttogten van Zijne Majesteit Willem II*, 's-Hertogenbosch z.j.

2) M. v. d. Ven in: *Bosche Bijdragen* (1926/7) 319-333.

3) *Van Wijk*, aan van B. 18 dec. 1840; 12 jan. 1841, *Luik* (corr. eccl.).

4) Albers a.w. I, 420.

Stemmen. Volgens hem was volstreekte scheiding van kerk en staat boven het voordeligste concordaat te verkiezen, omdat het fanatiek door hem bestreden Departement van R.K. Eredienst zich steeds als een soort super-intendant zeggenschap over de kerk zou aanmatigen¹.

De Pelichy, van der Horst, Lux en aanvankelijk ook van Wijkerslooth meenden dat uitvoering van het concordaat van 1827 het meest voor de hand liggende middel was om de bisschoppelijke hiërarchie in het Missiegebied te herstellen. Dat Herstel was hun enige doel; zij baseerden zich op het concordaat als op een recht². Zij wensten geen apostolische vicarissen met bisschoppelijke wijding, maar diocesane bisschoppen. Vooral van der Horst heeft fel gevochten.

Van Wijkerslooth corrigeerde zijn aanvankelijk standpunt. Voordat Capaccini in ons land kwam om de zaken te bespreken, pleitte hij voor de uitvoering van het concordaat van 1827. Hij wenste eindelijk ordening in de kerkelijke administratie 'et de voir le nombre de nos évêques réduit à deux ou trois', schreef hij aan van Bommel³. Niet alle apostolische vicarissen zouden dus automatisch gepromoveerd moeten worden. Hij voegde er aan toe, dat het zijn liefste wens was, zich na de regeling terug te trekken. Drie maanden later klonk het teleurgesteld: 'Je ne vous dis rien des négociations du voyageur, parce qu'elles ne battent que d'une aile'. De koning scheen geïntimideerd te zijn. Het zou er wel op uitdraaien, dat Holland Missiegebied bleef. - Van Wijkerslooth had toen zijn standpunt in dier voege gewijzigd, dat hij zich met bisschoppen in partibus infidelium tevreden stelde en afzag van de uitvoering van het concordaat. Maar tot elke prijs wilde hij een regeling die voor het hele land zou gelden⁴. Drie weken nadien wilde de weinig doelbewuste bisschop van Curium toch weer wél diocesane bisschoppen. En dan twee of drie bisdommen voor het hele land, opdat de waardigheid en het aanzien van het ambt niet zouden devalueren.

Beneden de Moerdijk was men vooral bedacht op de organisatie van de Zuidelijke districten. Men voelde daar weinig voor het concordaat van 1827, omdat volgens die overeenkomst maar één bisdom, in Den Bosch, werd opgericht. Apostolische vicarissen verdienden volgens van Hooydonk en Den Dubbelden de voorkeur boven bisschoppen: zij waren afzetbaar, irriteerden de protestanten niet en konden in de behoeften volledig voorzien. De circumscriptie van 1827 achtten zij hoogst inopportuun en een concordaat wezen zij af vanwege de verplichtingen, die het voor de kerk meebracht. Als de H. Stoel afzag van het concordaat, zou de Nederlandse kerkprovincie in volle vrijheid georganiseerd kunnen worden⁵. In geen geval wilden van Hooydonk

1) *Cath. Ned. Stemmen* van 1 en 22 mei, 19 juni 1841.

2) van Kints aan van B. 26 mei 1841, *Luik* (corr.); van der H. aan van B. ongedat. en 7 aug. 1841, *i.a.p.*

3) van Wijk. aan van B. 17 april 1841, *Luik* (corr. eccl.).

4) Idem 10 juli 1841; 'je travaille à obtenir quelque chose de mieux, surtout à empêcher une organisation pour la partie de royaume, car celle-là une fois contentée, personne ne s'occupera plus de nous.' 5) Albers I, 440-444.

en Den Dubbelden slechts twee bisschoppen in Nederland: de bisdommen zouden dan te groot worden. Waarschijnlijk was ook het Zuiden ervoor bevreesd, dat de grote zelfstandigheid aangetast zou worden. Het is wel te begrijpen dat de aartsbisschoppen in de Missie weinig enthousiasme demonstreerden voor een bestuurs hervorming, hoewel de amplissimi officieel verklaarden, dat ze *ejus deliciis satiati*, gaarne hun functie zouden neerleggen¹. Van Wijckerslooth stelde de zaken anders voor en vertelde zijn Luikse vriend dat het verlangen naar bisschoppen zwak was in de Missie: 'nous avons déjà tant d'évêques! qui ne soucient pas de se voir dégradés'².

De regulieren, die veel staties bedienden, zijn evenmin warme voorstanders van het herstel der hiërarchie geweest³. Misschien vreesden sommigen voor het behoud van hun staties. Hoewel van een actie om het herstel tegen te houden niets blijkt, stelde Lux 'de mannen met kappen en cingels' voor als tegenwerkers: 'die zullen speuls genoeg maken, want die voelen wel, dat hunne positie als dan eens verandering zal ondergaan'⁴.

Het bureau van de Pelichy wilde coûte que coûte diocesane bisschoppen en - zeker tijdens de eerste besprekingen - uitvoering van het concordaat van 1827. De brieven van van der Horst en Lux aan van Bommel lichten ons in over de opvattingen in deze kring. In maart spoorde Lux van Bommel reeds aan Capaccini tot de grootste spoed aan te zetten: 'Het is niet goed als de afdoening op de lange baan geschoven wordt.' De 'protestantsche partij, niet Willem II', zoekt immers door uitstel afstel te bereiken.

Samen met van der Horst had Lux een circumscription-ontwerp opgesteld⁵. Het aartsbisdom Amsterdam zou uit de provincies Zuid- en Noord-Holland, Utrecht, Friesland, Overijssel, Groningen en Drente bestaan. Noord-Brabant, Gelderland en Zeeland vormden dan het bisdom Den Bosch en de bisschop van Roermond zou Limburg en Luxemburg krijgen. Het aantal katholieken en parochies was voor elk van de bisdommen ongeveer gelijk. Van der Horst achtte Amsterdam ongeschikt en koos Utrecht als aartsbisschoppelijke residentie. Ook de combinatie Luxemburg-Limburg was niet gelukkig, maar - drukte Lux van Bommel op het hart - 'niet te veel veranderingen, anders komt men er niet'. Behalve aan het aantal bisschops-'mutsen' hadden van der Horst en Lux ook aan de 'kattevelletjes', de oprichting der kapittels, gedacht: het aartsbisdom zou negen en de suffragaan-bisdommen acht kanunniken krijgen.

Van der Horst had al eerder geklaagd over de 'knoeierijtjes' en de trage gang van zaken. Hij was het ook geweest, die van Bommel verzocht Capaccini's bemiddeling in te roepen, omdat van Antonucci geen poging tot uitvoering van het concordaat verwacht mocht wor-

1) *Bijdragen Haarlem* (1923) 358-359 en (1940) 173.

2) *van Wijck*, aan van B. 10 juli 1841, *Luik* (corr. eccl.).

3) H. Mulders C&S in: *Nederlandse Katholieke Stemmen* (1953) 124-126.

4) Lux aan van B. 1 okt. 1841, *Luik* (*Hageveld*). 5) *Ibidem*.

den¹. Van der Horst schakelde ook zijn vriend kardinaal Sterckx in, opdat ook deze zijn invloed in Rome zou laten gelden².

In Rome, waar de kardinalen Lambruschini en Frasoni onderling van mening verschilden, was men zeer terughoudend. De H. Stoel wenste geen vicariaat in het noorden. In deze zin ontving Capaccini zijn instructies. De concordaatsonderhandelingen³ zijn ondanks de activiteiten van van der Horst en de zijnen met een mislukking geëindigd. Alleen in het Benedenmoerdijkse waar de drie apostolische vicarissen de bisschopswijding ontvingen, kwam enige verbetering⁴.

Van Wijkerslooth, van der Horst en Lux lichtten van Bommel volledig in over de stand van zaken. De correspondentie van de laatste is het belangwekkendst. Van der Horst en Lux wilden 'al die prul-districten' verenigen. Lux vroeg zich af of Nederland soms door negers bewoond werd, omdat het als enig land in Europa geen bisschoppen kreeg⁵. En sprekend over de aprilbeweging avant la lettre, die ontstond toen de concordaatplannen overal bekend werden: 'Als iemand nog twijfelde aan het nut van het Episcopaal bestuur, dan is het thans bewezen door . . . onze vijanden.' - Lux, van der Horst en van Berkel hoopten dat van Bommel aartsbisschop van Amsterdam of Utrecht zou worden. Aan de stad van Willibrord gaven zij boven Amsterdam de voorkeur. Zij dachten van Wijkerslooth de Bossche en Paredis de Roermondse zetel toe⁶. Ze schreven dit aan kardinaal Sterckx, die in april aan de H. Stoel meedeelde, dat men in Nederland van Bommel en van Wijkerslooth voor - tóch weer: - Amsterdam en Den Bosch zou vragen⁷.

Deze wensen waren zeker niet algemeen: de groep voorstanders van de concordaatplannen was immers klein. De tegenpartij schijnt zich dan ook resoluut tegen dit stemming-maken verzet te hebben en ook in Rome voelde men weinig voor een verandering in de situatie. Half juni gaven Lambruschini en Frasoni aan Capaccini te verstaan, dat onder geen enkele voorwaarde de bisschoppen van Luik en Curium in aanmerking mochten komen voor een vicariaat⁸. De regering was anti-van Bommel: staatsraad van Doorn vond hem te 'despotiek'⁹ en de Pelichy drukte Capaccini op het hart de naam van van Bommel niet te noemen. Dit alleen zou al voldoende zijn om zich bij de koning en minister Verstolk verdacht te maken. En toen het gesprek eens over van Bommel ging, zou Capaccini tegen Willem II gezegd hebben: 'Voilà Sire un homme bien brave à la vérité, mais qui, je pense, ne nous conviendrait pas du tout ici.' De koning antwoordde: 'Vous avez parfaitement raison'¹⁰.

1) van der H. aan van B. 20 dec. 1840, *Luik (corr.)*. 2) Simon, *Sterckx* II, 384-391.

3) *Ristretto* F 524vv. 4) Albers I, 432-457.

5) Lux aan van B. 4 juni en 29 juni 1841, *Luik (Hageveld)*.

6) Brieven van van der H. 14 en 20 dec. 1840, *Luik (corr)*; Lux in verschillende brieven gedurende de zomer van 1841; van Berkel aan van Bommel ongedat. (feb.-mrt.) 1841, (*Luik corr.*).

7) Albers I, 429; Simon, *Sterckx* II, 384-391. 8) Albers I, 439.

9) van der H. aan van B. 14 dec. 1840, *Luik (corr.)*. 10) Albers I, 439; *Ristretto* F 527.

Van Bommel zelf had er, zoals we al eerder zagen, bij de H. Stoel op aangedrongen, dat door in Roermond een bisschop te benoemen de weg tot herstel der bisschoppelijke hiërarchie op basis van het bestaan-
maar nog niet uitgevoerde concordaat van 1827 gebaad was: er zou dan immers een precedent bestaan!¹ Lux, van der Horst en van Wijkerslooth deden meermalen een beroep op van Bommel om zijn invloed bij Capaccini aan te wenden. Als hij dergelijke stappen heeft gezet, zijn ze in ieder geval zonder effect gebleven. Van Bommel kon niet zoveel gedaan krijgen van Capaccini als in 1829.

Capaccini is in augustus 1841 naar Mechelen gereisd om daar de Belgische bisschoppen mee te delen, dat in Nederland geen bisschoppen en in het gebied van de Hollandse Zending zelfs geen vicariaat zou komen. De internuntius schijnt de verbazing in plaats van de instemming der aanwezige bisschoppen te hebben gewekt door zijn boodschap. Aan van Bommel had Capaccini toevertrouwd², dat hij door de koning geroepen en door de paus gezonden was om het concordaat ten uitvoer te brengen en Holland titulaire bisschoppen te geven. Tot zijn grote verrassing bleken veel geestelijken en vooral de regulieren echter tegenstanders van een herstel der hiërarchie te zijn. Zij hadden zelfs de *Propaganda* bewerkt, en kennelijk met succes want noch de *Propaganda* noch Capaccini hebben na het constateren van de afkeer van het concordaat veel moeite gedaan om in ons land een normaal kerkelijk bestuur in te voeren. Capaccini heeft geen krachtige houding aangenomen in 1841. In 1829 liet hij zich tijdens de onderhandelingen veel méér gelden, hoewel ook toen zijn rol niet overschat moet worden!

De toestand werd in de zomer en in het najaar van 1841 steeds meer gespannen. Boven alles uit jammerden de protestanten, die het concordaat ongrondwettig vonden. In Rome spande men zich niet langer in voor de uitvoering van het concordaat. In de Hollandse Zending was dus de clerus er afkerig van, uitgezonderd een kleine groep onder de onzekere leiding van van Wijkerslooth. In Brabant voelden van Hooydonk en Den Dubbelden niets voor een samensmelting van hun vicariaten. De toekomst voor de status van Grave-Ravenstein-Megen veroorzaakte moeilijkheden. Tegen de rest van Nederland, zowel tegen sommige regeringsautoriteiten als tegen Capaccini en de Hollandse clerus, verdedigde van der Horst, verblind en verbitterd door tegenwerking, een onmiddellijke regeling van het kerkelijk bestuur. Zijn onbuigzaamheid maakte hem dodelijk gehaat. De journalist Le Sage ten Broek eiste wekelijks de verwijdering van de 'Jozefist' van der Horst en de geestelijkheid verweet hem 'polypragmatie'. Met dit woord betitelde de rustige Hageveldse leraar van Kints de ambtelijke bezigheden van van der Horst³. Tegelijkertijd schreef deze auteur van een brochure ten gunste van het concordaat, dat zijn werkje in de

1) *Notice*, cf. blz. 174 aant. 8.

2) van B. aan Luquet 10 maart 1878, copie *Utrecht* 174.

3) Van Kints aan van B. 26 mei 1841, *Luik* (corr.).

smaak van de verguisde man was gevallen. Hij was kennelijk ingenomen met dit feit, want hoewel van Kints gematigder taktiek en midden voorstond, zijn doel was gelijk aan dat van van der Horst.

Naarmate het jaar vorderde, werd de afkeer van het bureau van R.K. Eredienst groter. De felheid doet soms pathologisch aan. Lux deed zijn best om links en rechts de persaanvallen van Le Sage te beantwoorden¹, maar zijn verweer werd volkomen overstemd. Van Bommel had Lux weliswaar toegezegd, dat hij 'den wijzen man' zou laten ophouden, maar zijn poging, gesteld dat ze werkelijk gedaan is, bleef zonder uitwerking.

Van der Horst en Lux bleven eraan vasthouden, dat in overeenstemming met de wil van de paus-zelf de Hollandse Zending opnieuw georganiseerd moest worden. 'Wie heeft die vereeniging (vervat in de overeenkomst van 1827) bepaald, wij of de Paus?', vroeg Lux zich af. Wanneer alleen de apostolische vicariaten in het Zuiden tot bisdommen werden gepromoveerd, zou de eenheid onder de katholieken verloren raken. Terwijl het Zuiden tevreden gesteld en gesust was, zou het Noorden nog tientallen jaren kunnen wachten. Deze mening deelden zij met van Wijkerslooth, van Berckel en nog enige anderen. De protestanten en de aartspriesters in Holland zouden immers geen verbetering begeren.

De beschuldiging van Jozefisme tegen het departement van R.K. Eredienst hoopten zich steeds op. Van der Horst was de bête noire. Hij moest weg, want de slappe de Pelichy was nog wel te beïnvloeden, meende men. Antonucci, de Pelichy, veel pastoors en Le Sage ten Broek keerden zich scherp tegen van der Horst, aan wie overmatig en ongewenst ingrijpen in de kerkelijke administratie verweten werd.

Van der Horst, die immers sinds 1834 gebrouilleerd was met de vice-superior Antonucci, ergerde zich diep over de miniatuur-oorlogjes en het eigenbelang van de kopstukken van de Hollandse clergé, de twisten te Hageveld en Warmond en over de weinig krachtige houding van zijn vriend, de bisschop van Curium, die overigens geen bestuursmacht in het Missiegebied bezat. Voortdurend klaagde hij over de 'poules mouillées', die niets durven, alles onvoorzichtig vinden en au fond slechts eigenbelang tot leidraad nemen. Tijdens zijn leven en ook na zijn dood is van der Horst van Jozefisme beschuldigd. Toch is hij een ultramontaan geweest, die zich geroepen voelde bij te dragen tot de *emancipatie* van het katholieke volksdeel. Hij leefde in de tijd, waarin de katholieken *medezeggenschap* en *gelijkberechtiging* eisten, zodat aan de protestantse 'overheersing' een einde zou komen. Tegenwerking en de wil om alles zo snel mogelijk af te doen, verleidden hem tot autoritair optreden en prikkelden hem tot verbitterd doorzetten. Een familie-lid van hem, de Bossche ultramontaan H. de Wijs, en ook anderen, die het in de grond met de Haagse autocraat eens waren, hadden zijn

¹ In een brief naar de *Cath. Ned. Stemmen* nr. 27 (3 July 1841) 209-211; in verband met een aanval van Le Sage in het *Journal de Bruxelles*: Lux aan van B. 4 juni 1841, *Luik (Hageveld)*.

taktiek en handelwijze herhaaldelijk afgekeurd. De Wijs schreef aan van Bommel: 'Ik heb hem meermalen doen opmerken, dat dit verkeer was, door of wegens het gouvernement doen daarstellen, hetgeen hij door de kerkvoogden moet doen bewerkstelligen'¹.

Toen Capaccini in ons land besprekingen voerde over het concordaat, kreeg hij van de aarts priesters een klachtenlijst over het Departement van Eredienst². Hij gaf die door aan de Directie. Van der Horst heeft de Directie verdedigd en het reglement voor de kerkbesturen gerechtvaardigd door aan te tonen, dat het beheer over de kerkelijke goederen zo slecht was, dat het gouvernement wel moest ingrijpen. Capaccini heeft kennelijk begrip gehad voor de situatie, want hij overtuigde de *Propaganda* ervan, dat de Directie sedert de benoeming van de Pelichy haar bevoegdheden nimmer had overschreden.

Van Bommel had zijn vriend al eerder bij de H. Stoel verdedigd³. Wat eigenlijk de reden was van Antonucci's vervolgenheid, begreep niemand precies. Van der Horst kon geen administratieve maatregel treffen of de publieke opinie keerde zich tegen hem. Als er twee grote en kostbare kerken vlak naast elkaar gebouwd worden en van der Horst weigert voor een van beide subsidie te geven - aldus van Bommel -, windt men zich op en wordt hij voor Jozefist uitgekreten. Op grond van zijn zorg voor de tijdelijke belangen van de Kerk en van zijn activiteiten vóór 1830, verdient van der Horst veeleer een hoge onderscheiding dan de algemene verguizing, verklaarde van Bommel.

Van der Horst heeft er nog over gedacht vrijwillig ontslag te nemen⁴. Eigenlijk kon hij op niemands steun rekenen, zelfs niet op die van zijn chef de Pelichy. Capaccini heeft van der Horst begin december 1841 'op zijn plaats gezet', zoals hij het uitdrukte in een brief aan kardinaal Franson⁵. Dat Capaccini van der Horsts ontslag heeft bewerkt, kan misschien uitgelegd worden als een concessie aan de clericale opinie en als een gevolg van zijn jarenlange antipathie tegen van der Horst.

De slag kwam hard aan, hoewel niet onverwacht. Tijdens een onderhoud met Capaccini had van der Horst gemerkt - naar Lux aan van Bommel schreef - 'dat wij (de ambtenaren van het Directoraat) zoo zwart als koolen waren gemaakt. Gij begrijpt hoe hem dat treffen moest, na gedurende 10 jaren, voor het welzijn van de goede zaak, reeds zoo veel verdrietelijkheden te hebben verduurd, ofschoon zijn positie zoodanig is, dat hij er zich gemakkelijk aan had kunnen onttrekken'⁶. - Heel zijn verdere leven heeft van der Horst geleden onder dit onrecht.

Telkens verzekerde hij van Bommel: 'La seule chose que je désire c'est que la grande affaire se termine *door of zonder een concordaat* l'introduction du rég. épisc. - non seulement à Ruremonde et à Bois-le-Duc où cela paraît devoir souffrir moins de difficultés car

1) H. de Wijs aan van B. 30 dec. 1841, *Luik* (corr.).

2) J. C. van der Loos, *Vad. Kerkgesch.* V, 237vv.

3) *Notice*, zie blz. 174 aant. 8. 4) *t.a.p.*; Albers I, 461.

5) Simon II, 391. 6) Lux aan van B. 4 juni 1841, *Luik* (*Hagveld*).

il paroît que malgré les criailleries le Roi est décidé à y avoir des évêques, mais encore en Hollande'. En een andere keer: 'Si une opinion est un crime (car on n'a pas d'autre reproche à me faire que d'avoir appeler de tous mes voeux l'introduction de l'Episcopat) ce crime a bien des complices, mais je ne puis croire que d'après avoir sacrifié les principes on voudra également sacrifier les hommes qui les ont professés de bonne foi' ¹. Zijn adjudant Lux klaagde: 'Sedert wanneer is het dan een schanddaad geworden om hetgeen de paus (in 1827) bepaald heeft, te helpen uitvoeren, of de uitvoering daarvan voorbereiden?' ²

Van der Horst heeft nog een ogenblik vermoed dat Zwijsen de koning tot de slag had overgehaald. Van Bommel en Sterckx schenen nog geprobeerd te hebben de bruuskheid enigszins te mitigeren. De modus quo van het ontslag deed vele vrienden als de Wijs, E. Borret³ en Lux bijzonder pijnlijk aan. Zij uitten dit in hun brieven aan van Bommel, in de hoop dat deze iets ten goede zou uitrichten. - Omdat van der Horst 'het vertrouwen van de geestelijkheid had verloren', was het ontslag gegeven. De Vlaamse kanunnik Pycke, een man van vele relaties, schreef aan van Wijckerslooth, dat men in Rome hoopte door de verwijdering van van der Horst de eenheid onder de Hollandse geestelijkheid te herstellen⁴.

Van der Horst kreeg een klein pensioen, waarmee hij op zijn bescheiden buiten 'Langeveld' moest rondkomen. Men liet hem niet met rust, want in de wintermaanden van 1841 en 1842 was hij in de pastorieën en in de Le Sage-pers het voorwerp van lasterpraatjes⁵. Men vertelde ook dat van Wijckerslooth een willoos werktuig van van der Horst was en dat van Bommel door hem geïnspireerd werd⁶. Van Bommel heeft van Wijckerslooth verschillende keren aangespoord, hun beider vriend te rehabiliteren bij de koning en hem een eervolle functie, bijvoorbeeld als staatsraad, te bezorgen. Van Wijckerslooth antwoordde bij herhaling, dat dit wegens de publieke opinie totaal onmogelijk was⁷. Aan het einde van zijn leven ergerde van der Horst zich er nog over, dat de bisschop van Curium nooit de minste poging daartoe had aangewend.

[2]

In de jaren 1842 tot 1847 is het contact van de Luikse bisschop met de Noordelijke Nederlanden gering geweest en van weinig betekenis. Na

1) van der H. aan van B. ongedat. en 7 aug 1841, *Luik (corr.)*.

2) Lux aan van B. 4 juni 1841, *Luik (Hageveld)*.

3) H. de Wijs aan van B. 30 dec. 1841, *Luik (corr.)*; E. Borret aan van B. 17 feb. 1842, *Luik (corr. pol.)*.

4) van Wijk. aan van B. 27 (?) jan. 1842, *Luik (corr. eccl.)*.

5) *t.a.p.*; 10 (?) feb. en 6 mrt. 1842.

6) Idem 26 juli 1841 en twee ongedat. brieven in jan. 1842, *t.a.p.*; *Notice*, zie blz. 174 aant. 8. 7) Als aantekening 5.

de deining over de schoolkwestie en het concordaat verdwenen de katholieken van het forum der publieke belangstelling. Zij waren geschrokken van de protestantse felheid en hun belangen brachten mee, dat zij zich niet al te gehaat moesten maken. Immers nu hun aantal academici, invloedrijke zakenlieden en politici langzaam steeg, was het zaak regu te worden in Den Haag en Amsterdam. Dit streven eiste soms voorzichtigheid, want door al te geprononceerd optreden kon het eigenbelang geschaad worden. Vanuit dit oogpunt moeten we ook de houding van een van Wijkerslooth en diens luidruchtige maar onbenullige neef A. W. baron van Brien en van de Groote Lindt bezien. Zij stelden er prijs op aan het hof en in regeringskringen te verkeren en konden zich daarom geen van der Horst-allures permitteren. Zij zullen die trouwens overdreven gevonden hebben. Bij de genoemde figuren zijn eigenlijk ook de Brabander J. A. Mutsaers en enige anderen te rekenen.

Katholiek Nederland was aan het schrijven en aan het bouwen. In deze periode¹ stimuleerde *De Katholiek* de eenheid en de culturele belangstelling van de geestelijkheid en begon *De Tijd* te verschijnen. De kerkenbouw beleefde een periode van hoogconjunctuur. De katholieken hielden zich in de Staten-Generaal op de achtergrond en steunden meestal stilzwijgend de regering. Een uitzondering moet gemaakt worden voor het verzet tegen de bekende leningswet van van Hall. Maar op het tere punt van de grondwetsherziening sloten de veelal conservatieve katholieke kamerleden zich trouw bij de regering aan. Men hoopte nog altijd, dat Willem II een reeks verbeteringen voor de katholieken tot stand zou brengen. Woordvoerders als Luyben, Romme en Mutsaers redeneerden zo. - Na het voorstel der negen-mannen groeide onder de geloofsgenoten de neiging tot samenwerking met de liberalen. De tijd van de papo-thorbeckianen brak aan. Storm, een van de negen-mannen, werd gesteund door de Limburgers Strens, Corneli en Michiels van Verduynen, terwijl ook buiten de Kamer zich hetzelfde streven openbaarde. Toch was het niet meer dan een schuchter pogen, want de meerderheid, bijvoorbeeld in Brabant, was het niet eens met de idealen van Storm cum suis. De Brabantse katholieken waren over het algemeen conservatiever dan de Hollandse².

Het bestuur over de Hollandse Missie was na het vertrek van Capaccini in de jonge handen gekomen van Innocentius Ferrieri³. Deze vice-superior voerde een minder stekelig-opvallend beleid waardoor de voortdurende onrust, die in de status quo-tijd heerste, verdween. Hij greep ook in, maar trad taktischer op dan Antonucci. De machtige adviseur van Antonucci, aartspriester G. A. Vermeulen, werd door J. Hartman vervangen⁴. Dit ontslag was voor velen een verrassing. Ver-

1) J. Witlox, *Kath. Staatspartij* II, 63-194.

2) De Bosch Kemper, *Gesch. na 1830* IV, 350; Witlox II, 118.

3) Van der Loos, *Vad. Kerkgesch.* V, 327vv.

4) J. Kleyntjens S.J. in: *Bijdr. Haarlem* (1932) 157vv.

meulen¹, die zeer verdienstelijk sociaal en journalistiek werk heeft verricht, werd om zijn invloed op de vice-superior en om zijn veelvuldig overplaatsen van kapelaans bij velen gevreesd.

Ferrieri benoemde de nuchtere Hagevelder van Kints tot zijn secretaris. B. J. Gerving, de opvolger van Chedeville, moest te Warmond plaats maken voor praeses van Vree, wiens grotere geschiktheid en degelijker wetenschappelijke ontwikkeling voor het groot-seminarie een zegen zijn geweest. Zo is Gerving, ook een goede vriend van Antonucci maar een milder karakter dan de robuuste heerser Vermeulen, door Ferrieri uitgerangeerd. Van Kints, van Vree en de Warmondse professor J. Brinkman oordeelden ongunstig over Gerving. Voor hun waardering gebruikten ze termen als 'te zwak', 'een nul', 'trop peu de personnalité individuelle'. Deze oordelen zijn te hard en onrechtvaardig. Laat Gerving² geen grootse figuur geweest zijn, hij was een iernisch en beminnelijk priester, die tijdens zijn door Antonucci opgedrongen praesidiaat van Warmond de godsvrucht merkbaar heeft bevorderd. Zijn gebrek aan doortastendheid zal Gerving, die de priestertraites herstelde en in 1841 vóór het herstel van de kerkelijke hiërarchie was, de antipathie van van Kints en van Vree bezorgd hebben; dezen waren jonger en wat onbesuisd in hun qualificatie.

Toch verloren tijdens Ferrieri's bestuur de tegenstellingen onder de geestelijkheid hun scherpste en keerde de rust weer. Van een verlangen naar bisschoppelijk bestuur is in deze jaren weinig meer te merken. Zelfs van klachten over het onderwijs bespeurt men niet veel. Het was een tijd van afwachten, zonder veel vooruitzichten op kerkelijk gebied. Van Bommel had slechts matige belangstelling voor dit Nederland. Hij kreeg ook veel minder brieven van zijn vroegere landgenoten. Van der Horst heeft tot 1847 niet veel van zich laten horen, naar het schijnt. Van Bommel had hem aangeraden zich geheel uit de politiek terug te trekken en al zijn tijd aan zijn hobby, het tuinieren, te geven. Daarvoor kreeg hij van van Bommel af en toe jonge planten en boompjes.

Andere Hollanders kwamen tussendoor eens een weekje logeren, bijvoorbeeld van Langenhuyzen, de dochter van van Hugenpoth, Zwijsen, Temey, Mesker, Quant, Leesberg en Broere. Deze bezoeken hadden geen speciale betekenis, ofschoon de toestand van katholiek Nederland wel ter sprake kwam; in het vooruitzicht van het bezoek van H. van Berkel uit Delft, in 1842, schreef van Bommel bijvoorbeeld: 'Er zal tusschen ons wat te *klappen* vallen, zulle! ik spreek over onzen vriend VDH(orst), en over uwe kerkelijke aangelegenheden, die er niet goed uitzien en over de toekomst die zich beter voordoet'³.

Van Wijckerslooth correspondeerde ook al heel weinig en tussen

1) M. van der Heyden in: *N.N.B.W.* III, 1296; F. van Hoeck S.J. in: *Archief Utrecht* (1923); v. d. Loos, *Vad. Kerkgesch.* V, 331v; van *Wijk.* aan van B. 8 maart 1843, *Luik (corr. eedl.)*.

2) V. d. Loos in: *Bijdr. Haarlem* (1923) 313-393.

3) van B. aan van Berkel 2 april 1842, *Noordwijk*.

1844 en '47 blijkbaar in het geheel niet. In zijn sporadische brieven hield hij van Bommel zonder veel commentaar op de hoogte van het kerkelijk nieuws. Wel maakte hij veel ophef van zijn kerkwijdingen en vormreizen. Zijn vrijgevigheid en zorgen voor de westindische Missie beschreef hij altijd nadrukkelijk: tot zelfs de 36 gulden, die hij aan rechten en verzendkosten voor een kruis voor Curaçao moest betalen, waren de vermelding waard. Door bemiddeling van van Bommel bleef van Wijkerslooth paramenten en andere benodigdheden bestellen, evenals vóór 1840. Toen zijn Luikse vriend informeerde naar het pas gestichte tijdschrift *De Katholiek*, schreef hij dat het daarmee uitstekend ging 'mais le *Kerkbode* fait infiniment plus de mal que toutes nos feuilles ne font de bien, et avec cela bien écrit et tout à fait populaire'¹.

Van deze periode dateert ook het contact met Zwijsen, met wie hij minstens sedert 1839 bekend was. Van Bommel heeft bij gelegenheid van Zwijsens bezoek even over de Limburgse kwestie gesproken, wellicht wegens de vriendschap van de Tilburgse pastoor met de Prins van Oranje². In de correspondentie van beide prelaten werden geen belangrijke zaken aangeroerd; zij schreven meestal slechts nieuwjaarsbrieven en namen steeds een vormelijke beleefdheid in acht. Hun wederzijdse belangstelling voor het zustersklooster van Maaseyck en Borgloon komt tot uiting. Eenmaal vroeg van Bommel of Zwijsen baronesse van Keverberg bij de koning wilde introduceren. Begin mei 1848 heeft van Bommel de moeilijkheden van mgr Laurent in Luxemburg met Zwijsen besproken, hetgeen nog ter sprake zal komen. Al met al valt de relatie³ tussen Tilburg en Luik iets tegen: Zwijsen en van Bommel hebben voor het Herstel der Hiërarchie geen overleg gepleegd.

Van grotere importantie is het feit, dat Zwijsen van Bommels richtlijnen voor zijn kerkelijke administratie gebruikte. De Bossche *Statuta* vormden weer de grondslag voor de regeling, vastgesteld op het provinciaal concilie, in 1865 te 's-Hertogenbosch gehouden⁴. Zo is de indirecte invloed van van Bommel op de Nederlandse kerkelijke administratie dus onmiskenbaar. Van Vree sprak in een brief aan van Bommel zijn bewondering uit voor de collectie voorschriften, de *Statuta Dioecesis Leodiensis*. Hij was er haast jaloers op. Het deed hem de gebreken van de Hollandse Missie des te pijnlijker gewaar worden: 'Ach hoe zeer beklaag ik onzen toestand op de Missie, als ik die *Statuta* lees! Onze geestelijkheid heeft bijna geen anderen regel dan de tien geboden Gods en de vijf geboden der H. Kerk'⁵.

1) van Wijk. aan van B. 12 juni 1843, *Luik* (corr. ecl.).

2) van B. aan Peyrot 12 dec. 1839, *Luik*.

3) Brieven van van B. aan Zwijsen, 's-Bosch; brieven van Zwijsen aan van B., *Luik* (sermons).

4) *Statuta Dioecesis Leodiensis* . . . promulgata anno 1851, Leodii (Luik) 1851; Zwijsen aan van B. 31 dec. 1844, J. de Jong in: *Bossche Bijdragen* (1926/7) 251; J. Witlox, *Mgr Zwijsen*, 's-Bosch 1927, blz. 82.

5) Van Vree aan van B. 18 feb. 1852, *Luik* (corr. pol.).

De Luikse *Statuta* werden in 1851 met de pauselijke goedkeuring onderscheiden en door de H. Vader aan de Oostenrijkse bisschoppen ten voorbeeld gesteld. En ook als Franse bisschoppen aan Rome vroegen, hoe zij hun bisdommen het best konden organiseren, kregen zij ten antwoord, dat zij niet beter konden doen dan zich te baseren op de Luikse voorschriften.

Zelfs de band van de oud-Hagevelders met hun vroegere president verslapte in deze kwakkelperiode. Broere, Lux en J. H. Wensing schreven hem nog een enkele maal, maar de anderen lieten niets meer van zich horen. Lux stuurde regelmatig zijn pennevruchten naar van Bommel en verheugde zich over de waarderende belangstelling.

In 1846, tijdens de groots opgezette herdenking, dat 600 jaar tevoren het Sacramentsfeest werd ingesteld, zijn nog enkele Nederlanders naar Luik gereisd. Bij de festiviteiten waren van Nederlandse zijde tegenwoordig o.m. van Wijkerslooth, Paredis, Zwijsen en Leesberg. De Nederlandse deputatie schonk aan de kerk van St. Martin een rijkbewerkt vaandel met een afbeelding van St. Willibrord¹. Ook de Nederlandse tijdschriften besteedden aandacht aan het gebeuren. Een week lang duurden de plechtigheden² waaraan elf bisschoppen deelnamen. Beroemde predikanten als pater Bernard, diens ordebroeder Dechamps, en de jezuïeten Boone en de Ravignan voerden het woord. Tot slot werd een processie door de stad gehouden. Van Bommel hield van zulke grootse ondernemingen. Hij hoopte dat ze de onkerkelijke liberalen zouden imponeren. Maar uiterlijkheden riepen weerstand op: een Luiks schotschrift betoogde dat de Belgische bisschoppen het dwaze bijgeloof der Middeleeuwen deden herleven om hun eigen beurzen te spekken.

Enkele mandementen van van Bommel kregen bekendheid in het vaderland: de *Herderlijke Brief over het lezen der schadelijke boeken* werd te Grave opnieuw uitgegeven³. Van Wijkerslooth, Zwijsen, van Vree en anderen ontvingen van Bommels geschriften regelmatig.

[3]

Intussen braken voor de Nederlandse katholieken weer rumoeriger dagen aan. Merkwaardig is dat de politieke geschiedenis der katholieke herleving in Nederland toch enigszins afzijdig staat van de strijd, die de Franse en Belgische katholieken voerden. Dit valt maar ten dele te verklaren uit het gering aantal katholieke zetels in de Kamer. De *beginselen* van Montalembert, Parisi of Dechamps ontbraken bij het merendeel van de katholieke woordvoerders. Storm was geen *liberaal-katholiek* maar een *thorbeckiaan*. Iemand als Cramer adoorde in die tijd gelijkelijk Montalembert en Veuillot, wellicht uitgaande van het

1) Daris IV, 374.

2) t.a.p. IV, 372vv; *Journal historique et littéraire* van 1846.

3) te Grave (Witz) 1843.

principe, dat allen die voor de goede zaak streden, ongeacht hun methoden, nagevolgd dienden te worden. De Nederlandse katholieken aan de vooravond van 1848 wilde eerder wegneming van de onbillijkheden dan bij de wet geregelde vrijheid. Hij wist niet of hij zich bij de 'liberalen' of bij de 'conservatieven' moest aansluiten. De katholieke kamerleden waren praktisch allen conservatief. *De Tijd* en de *Noord-Brabander* prezen politieke afzijdigheid aan¹. De omstandigheden waren nog ongunstig: angst voor Rome en de dominocratie heersten nog in Nederland, hetgeen duidelijk bleek bij de behandeling van het recht van placet in 1846 en 1847.

Na de mislukte onderhandelingen van Capaccini in 1841 leek de kans op een spoedig herstel van de hiërarchie voor Noord-Nederland voorlopig verkeken. Toch bleef het verlangen naar bisschoppelijk bestuur bestaan. Het groeide sinds 1845 zelfs², maar niemand zette zich aan het werk. In het najaar van 1847 namen eindelijk enige leken het initiatief. Zij vormden de fine fleur van het bovenmoerdijkse, katholieke patriciaat. Er kwam een groep notabelen bijeen, die met elkaar overleg pleegden en de geestelijkheid en de apostolische vicarissen welbewust buiten hun plannen hielden. Zij zagen in het heengaan van vice-superior Ferrieri een gunstige gelegenheid en zij veronderstelden, dat de clerus niet tot verandering van de bestaande toestand geneigd was³. Het resultaat van enige conferenties was een adres aan de paus⁴. De ondertekenaars wezen erop, dat de omstandigheden in Nederland gunstig waren om de Missie-status te veranderen in een bisschoppelijke kerkorganisatie. De grondwet belette dat immers niet en de koning zou welwillend tegenover een dergelijke regeling staan. Tenslotte zouden de 'Jansenisten' een definitieve ondergang tegemoet gaan door het herstel der Roomse hiërarchie.

Van der Horst schijnt weer een belangrijke rol gespeeld te hebben: bij hem kwam tenminste de suppliek 'weer terug', nadat van Sonsbeeck in het Groningse handtekeningen verzameld had. 5 December 1847 vroeg van der Horst aan van Bommel, hoe nu het stuk naar Rome gedirigeerd moest worden en wie de petitie bij de H. Stoel kon ondersteunen⁵.

Nu nam men vroeger aan⁶ dat het verzoekschrift 'in het najaar' van 1847 in Tilburg bij Zwijssen arriveerde en dat deze laatste het al of niet doorsturen van het adres aan de toekomstige internuntius overliet. Zo kwam men tot de hypothese dat te Rome niets is ontvangen. Van der Horst heeft evenwel het door bijna honderd notabelen ondertekend adres via Peyrot - de Antwerpse neef en vertrouweling van van Bommel - naar Luik verstuurd⁷. Er waren brieven en copieën bijgevoegd

1) Witlox II, 138. 2) Albers II, 189-193. 3) *t.a.p.* II, 194; van Berkel aan van B. 5 nov. 1847; van der H. aan van B. ongedat. *Luik (corr.)*.

4) Albers II, bijlage IV; copie *Luik (corr. eccl.)*; L. J. Rogier, *In Vrijheid Herboren* 78-82.

5) van der H. aan van B. 5 dec. 1847, *Luik (corr. eccl.)*. 6) Albers II, 196.

7) van der H. aan Peyrot 17 dec. 1847, *Luik (corr.)*.

voor kardinaal Macchi, de aartsbisshop van Reims en mgr Luquet, toen zaakgelastigde van de H. Stoel in Zwitserland. De twee laatstgenoemden hadden reeds eerder blijk gegeven van hun daadwerkelijke belangstelling voor de Hollandse zaak. Aan van Bommel verzocht van der Horst in zijn geleidebrief¹ de suppliek rechtstreeks naar de paus te sturen, omdat er toch geen geschikt persoon te Rome aanwezig was, die het kon aanbieden. Sterckx adviseerde eveneens in deze zin en ondersteunde het verzoek van de Hollandse katholieken in een schrijven aan Pius IX². Via de aartsbisshop van Reims en Luquet dirigeerde van Bommel de suppliek naar Rome. Hij koos deze omweg 'l'envoi direct de Liège n'était pas naturel'³. In een brief aan van Bommel deelde van der Horst mee⁴, dat kardinaal Macchi, die immers in vertrouwen was genomen, 'de zaak' bij Frasoni had aanbevolen, maar dat men in Rome eerst nadere adviezen afwachtte. De wisselvallige tijden en de revolutie-golf, die Europa in de eerste maanden van 1848 overspoelde, hebben de aandacht afgeleid of minstens uitstel veroorzaakt. Sommigen meenden dat men 'over de bergen' het lekeninitiatief als een ongepaste steun beschouwde aan de poging van een ambitieuze van Wijkerslooth om Curium voor Amsterdam te ruilen.

Het opstellen en ondertekenen was niet zonder moeilijkheden verlopen. De voornaamste tegenstrever schijnt baron van Brienens van de Groote Lindt geweest te zijn, de zoon van de katholieke maire van Amsterdam in de Franse tijd. Deze neef van van Wijkerslooth, die voor alles bedacht was op het behoud van zijn talrijke relaties, was een levende ergernis voor van der Horst. Van Brienens had er al in het najaar op aangedrongen, het adres niet aan de paus aan te bieden. Hij weigerde op het laatste moment zijn handtekening te zetten. Verontwaardigd hierover tekende van der Horst hem als een 'poule mouillée qui a peur de se brûler les mains dans l'eau froide'. Van der Horst, altijd uitstekend op de hoogte, wist dat van Brienens, in plaats van te Nice de winter door te brengen, naar Rome ging en daar elk plan tot herstel der hiërarchie zou dwarsbomen. Om van Brienens invloed te neutraliseren, wilde van der Horst naar de eeuwige stad reizen, maar - vond hij - 'ik ben zoo wat versleten et puis je n'ai pas le sang froid et le calme nécessaire pour réussir à Rome'⁵. Niet alleen naar Peyrot, ook aan van Bommel schreef van der Horst over dit plan. Zijn Luikse vriend stond er niet zo afwijzend tegenover; hij stelde zich voor dat van der Horst de omgeving van de H. Stoel gunstig zou kunnen beïnvloeden. Waarom van der Horst het advies van van Bommel niet heeft opgevolgd, is niet duidelijk: wellicht heeft hij zichzelf een te omstredden persoon gevonden⁶.

1) van der H. aan van B. ? dec. 1847, *t.a.p.* 2) Simon, *Sterckx* II, 393/4.

3) van B. aan van der H. 7 jan. 1848, *Utrecht* 174.

4) van der H. aan van B. 21 mrt 1848, *Luik* (aff. eccl.).

5) Witlox II, 177; Albers II, 196; van der H. aan Peyrot 27 dec. 1847, *Luik* (corr.).

6) Van der H. aan van B. 5 dec. 1847, *Luik* (corr. eccl.) en 17 (?) jan. 1848, *Luik* (aff. eccl.); van B. aan van der H. (begin jan. 1848), *Utrecht* 174.

Van der Horst klaagde over het gebrek aan eenheid onder de katholieke notabelen. Het pijnlijkst vond hij de geschiedenis-van Brienens, die openlijk verklaard had geen bisschoppelijk bestuur te wensen om de protestanten niet voor het hoofd te stoten. Van der Horst vond het treurig, dat van Wijkerslooth de verzekering van zijn neef geloofde: tegen iedereen hield van Wijkerslooth namelijk vol, dat van Brienens naar Nice was gegaan. Deze vertoning moest bij degenen die beter wisten een armzalige indruk maken, vond van der Horst. Hij schetste tevens¹ de verdeeldheid onder de clerus, die buiten de stappen ten gunste van de invoering van een bisschoppelijk bestuur gehouden was om opspraak te voorkomen. Zwijsen, de presidenten van het groot- en klein seminarie, verscheidene pastoors en heel de jonge clerus waren vóór, maar de meeste aartspriesters en de regulieren tégen het streven.

Van der Horst had zijn hoop evenmin op van Wijkerslooth gesteld. Hij had gelijk, want de bisschop van Curium was geen leider, geen man met grootse plannen en allerm minst een durver. Hij was te passief, nam nimmer het initiatief tot iets en liet vele dingen langs zich heen gaan. Ofschoon hij regelmatig contact had met Luyben, van Sonsbeeck, Lightenvelt, Dommer en anderen, zag hij zich langzamerhand naar de achtergrond gedrongen worden.

Van Wijkerslooth had in november 1847 met zijn brief aan van Bommel een lange stilte verbroken². Daarin schreef hij het vertrek van Ferrieri zonder veel spijt gadeslagen te hebben. De benoeming van Zwijsen als vice-superior ad interim had iedereen verrast en, volgens de brieveschrijver, een minder gunstige indruk gemaakt. Van Wijkerslooth begon te geloven dat hij-zelf niet meer in de gunst stond te Rome, maar hij kon dat weer niet rijmen met de waarderende brief, die hij juist van kardinaal Frasoni ontvangen had. Maar als het gerucht dat de H. Stoel een Italiaan tot aartsbisschop in Nederland zou benoemen, werd bewaarheid - peinsde Curium -, zou hij zich terugtrekken: 'mon âge, il est vrai, commence à y inviter, mais après avoir servi la Mission, voilà à peu près quarante ans, la fin n'est pas fort honorable, surtout étant encore animo et viribus gaudens'.

Hij was nieuwsgierig naar zijn toekomst. Hij verzekerde niet ambitieus te zijn, maar het niets-doen zou hem vervelen³. Van Bommel maakte gebruik van deze uitlatingen, toen te Rome werd gefluisterd dat de petities, eerst van de leken en later van de aartspriesters, niets anders dan pogingen, 'manoeuvres', waren om mgr van Curium in het zadel te helpen. Dat was louter laster, want de enige reden waarom van Wijkerslooth voor bisschoppelijk bestuur ijverde, was het inzicht dat de bestaande toestand onhoudbaar was⁴.

Ook andere gebeurtenissen eisten de aandacht van van Wijkerslooth op. Het handelskantoor Roothaan was namelijk gedeeltelijk bankroet gegaan. De baron-bisschop was altijd erg bezorgd voor zijn geldzaken,

1) van der H. aan van B. 17 (?) jan. 1848, *Luike* (aff. eccl.).

2) van Wijk. aan van B. 14 nov. 1847, *t.a.p.*

3) Idem 25 nov. 1847. 4) Albers II, 200-201.

wat zijn kennissen nogal ergerde. Een gedeelte van het kapitaal van de westindische Missie had hij in deze onderneming gestoken: 14.400 gulden gingen door de krach verloren, terwijl zijn persoonlijk verlies 32.000 gulden bedroeg. Dat laatste scheen hem veel bezig te houden blijkens zijn brieven aan zijn Luikse vriend. Hij stelde het voor alsof hij moest lenen om schulden te dekken, een gat moest maken om een ander te stoppen¹. Van Bommel heeft hem over zijn bezorgdheid om de aardse goederen kennelijk onderhouden, want in januari 1848² excuseerde hij zich: 'je suis loin d'augmenter ma fortune'. - Van Bommel heeft beloofd zijn invloed aan te wenden bij het comité ter Voortplanting van het Geloof. De bestuursleden te Parijs, speciaal penningmeester Choiselat, kende de Luikse bisschop veel beter dan de missie-procurator van Wijkerslooth! Van Bommel, die ook met eigen middelen het werk van zijn vriend steunde, had al eens eerder stappen gedaan ten gunste van de Nederlandse Missies³.

Van der Horst klaagde vaak over de zuinigheid van van Wijkerslooth. Die zuinigheid zou het plan om op van Wijkerslooths kosten agenten in Rome en in Brussel te stationeren wel doen mislukken. In België kon zo'n agent als dagblad-correspondent optreden en het publiek inlichten over de achteruitzetting van katholieken bij benoemingen. Van der Horst vroeg aan van Bommel of hij hun beider vriend daartoe wilde overhalen. 'Si vous lui dites fort et ferme, qu'il est de son devoir de se montrer de ne regarder à aucun sacrifice pécuniaire pour constituer un *agent* à Rome à ses fraix - pour payer un homme en Belgique qui écrit de bons articles'⁴, schreef hij, toen van Wijkerslooth in maart 1848 een reis naar België ondernam. Er moesten volgens van der Horst een vijftigtal abonnementen genomen worden op bladen, waar die statistieken in verschenen 'om de allures van die (anti-katholieke) factie overal te doen kennen.' De Kamerleden moesten exemplaren ontvangen evenals de sociëteiten voor hun leestafels⁴.

Evenals de katholieke publicisten Le Sage ten Broek, Cramer en Duchastel verwachtte van der Horst veel heil en resultaat van statistische overzichten en brochures over de feitelijke toestand der Nederlandse katholieken. De opgeschroefde angst voor 'de geheime genootschappen' was diep in de katholieken geworteld en schijnt in de vorige eeuw af en toe een obsessie geweest te zijn. Van der Horst, voortvarend als steeds, had al een *Aperçu de la Situation des Catholiques en Hollande* opgesteld en besprak de uitgave ervan met van Bommel, die in het manuscript enige correcties heeft aangebracht. De Luikse bisschop ging geheel akkoord met het denkbeeld van van der Horst. Daarom probeerde hij van Wijkerslooth voor het plan te winnen. In verband met de revolutie-dagen van februari en maart achtte van Bommel een publikatie in België ongewenst, maar een Nederlandse uitgave mocht

1) van Wijk. aan van B. 14, 25 nov. 1847 en 10 jan. 1848, *Luik (aff. eccl.)*.

2) Idem 18 jan. 1848.

3) Ibidem en ongedat. (eind jan. 1848) en 7 feb. 1848.

4) van der H. aan van B. 14 mrt. 1848, *Luik (aff. eccl.)*.

zijns inziens niet achterwege blijven. Hij adviseerde in een *note remise à Curium*¹ vooral geen heftige toon aan te slaan en te insisteren op de eenheid tussen de 1,2 miljoen katholieken en de 2,6 miljoen protestanten, tot welzijn van het hele land. De katholieken moesten dus Nederlanders worden.

Deze instructies en overwegingen mogen van Wijkerslooth dan wel door van Bommel gegeven zijn, het plan was afkomstig van van der Horst. Deze had zijn desiderata, tegelijk met een formeel beklag over de kortzichtigheid van van Wijkerslooth en de indolentie van de vooraanstaande katholieken, al aan van Bommel meegedeeld. Een concept-adres aan de koning², waarin gewezen werd op de achterstelling van de katholieken in openbare functies, had van der Horst eveneens gereed gemaakt. Hij stelde zich zelfs een wetsartikel voor met de bepaling dat de koning 'op eene billijke verhouding tusschen het getal der ambtenaren van de verschillende geloofsbelijdenissen' toezicht zou houden! Maar zo'n voorschrift ging van Bommel waarschijnlijk te ver, want in zijn *note* aan van Wijkerslooth wordt niets daarvan gezegd. Vijfentwintig jaar vroeger zou van Bommel een dergelijk plan misschien wel ondersteund hebben, maar in 1848 was hij evenwichtiger en gematigder geworden. Dit onderscheidt hem van van der Horst, wiens ideeën ook aan het einde van zijn leven nog diezelfde strakheid bezitten als in de jaren 1825-1830.

Maar de publicist van Bommel kon nooit zwijgen of wachten. Hij die als bisschop van Luik tientallen brochures over actuele onderwerpen en controversen heeft geschreven, stemde geheel in met het idee in België een correspondent te benoemen. Die moest de klachten van de katholieken een ruime verspreiding geven, door de voornaamste artikelen uit Nederlandse katholieke kranten in België te herplaatsen. Misschien kon van de aanstaande grondwetsherziening geprofiteerd worden, overwogen van Bommel en van der Horst³. Als het kon zou de vrijheid van godsdienst vastgelegd moeten worden. Evenals in het België van na 1830 zouden de omstandigheden voor de katholieken dan veel rooskleuriger worden.

De plannen zijn geen werkelijkheid geworden. De samenwerking tussen van der Horst, van Bommel en van Wijkerslooth heeft haar doel niet bereikt: er is geen brochure verschenen en er zijn geen correspondenten in België aangesteld. Wel trachtte van Wijkerslooth, die door van Bommel tot activiteit gestimuleerd moet zijn, de instructies die hij tijdens zijn onverwacht bezoek van midden maart in Luik had ontvangen, te gebruiken⁴. Hij sprak immers onmiddellijk na zijn terug-

1) Idem 5 dec. 1847, *Luik (corr. eccl.)*; 2 feb. 1848, *Luik (aff. eccl.)*; *Note remise à Curium* 19 mrt 1848, *t.a.p.*; van B. aan van der H. ongedat. *Utrecht* 174.

2) Concept van dit adres, geschreven door van der H., *Luik (corr. eccl.)*.

3) *Note remise à Curium* 19 mrt 1848, *Luik (aff. eccl.)*; van der H. aan van B. 2 feb. 1848, *t.a.p.*; van B. aan van der H. 17 mrt. 1848, *Utrecht* 174.

4) van B. aan van der H. 17 mrt. 1848, *Utrecht* 174; van Wijk. aan van B. 27 mrt. 1848, *Luik (aff. eccl.)*.

keer in het vaderland met van Son over de vrijheid van onderwijs in Nederland. Ook de katholieke Kamerleden ontbood hij om ze uiteen te zetten welke politieke gedragslijn ze moesten volgen. Verder schreef hij in krachtige termen aan van Hooydonk en den Dubbelden, dat de omstandigheden gunstig waren voor een herstel der Hiërarchie¹.

Het was inderdaad 'in troebel water visschen', waartoe van der Horst en van Bommel van Wijkerslooth wilden overhalen. Waarschijnlijk vonden van der Horst en van Bommel hun vriend de aange-
wezen man om de leiding in het gebied van de Missie aan zich te trek-
ken. Als de vice-superior en de aartspriesters geen initiatieven namen,
diende de titulair bisschop van Curium handelend op te treden.

Dit speelde zich af in de onrustige weken van 1848, in een tijd waar-
in men niet wist wat de naaste toekomst brengen zou. Van Bommel
was weinig gerust over de revolutie-golf. Hij voelde die al in decem-
ber 1847 aankomen en vreesde, dat een heftig anti-clericale reactie de
Belgische katholieken de moeizaam verworven resultaten van de con-
stitutie van 1831 zou ontnemen. Hij zag België naar de anarchie *gaan* en
Frankrijk erheen *hollen*². Zijn vastenbrief van 18 februari 1848 klonk
al even bezorgd. De bisschop wees 'zijn gelovigen op hun plichten bij
de nadering van de gevaren, die godsdienst en maatschappij bedreig-
(d)en'. Als inleiding diende het verhaal van Jonas' zending naar Nini-
vé. Van Bommel betoogde dat in Europa een 'secte d'hommes per-
vers', materialisten en communisten, bezig waren de maatschappelijke
orde te ondermijnen. Zij vallen - aldus de vastenbrief van 1848 - met
alle kracht elke vorm van gezag aan, vooral de goddelijke macht van
de Kerk, en zij maken zich gereed om de vlag van de anarchie, van de
despotie en de vervolging uit te steken³.

Van Bommels ernstige bezorgdheid blijkt ook uit allerlei voorzorgen.
Hij deponeerde zijn effecten zolang bij Peyrot in Antwerpen, liet
zijn wijnkelder dichtmettelen en verbrandde in het bijzijn van zijn
vicaris-generaal Jacquemotte alle stukken, die hem bij de revolution-
nairs konden compromitteren⁴. Van Bommel zag begin maart geen
horizon; niets kon hij voorzien, maar toch vreesde hij, dat België bin-
nen enkele dagen in het teken van de revolutie en de republiek zou
staan. In gedachten zag hij Leopold I reeds zijn schoonvader volgen,
België bij Frankrijk ingelijfd en een militaire opmars over de Rijn⁵.
Toen weinige dagen later een ontspanning volgde, kalmeerde van
Bommel spoedig. Het stelde hem kennelijk gerust dat in Frankrijk
Montalembert, Lacordaire, de aartsbisschop van Parijs en de nuntius
de revolutionnaires niet meden. De grondwetsherziening in Neder-
land leek hem toen weer een ideale gelegenheid voor de katholieken,
als zij volledige vrijheid van godsdienst wilden verwerven⁶.

1) Als vorige aantekening; Albers II, 196.

2) van B. aan Peyrot 23 dec. 1847, *Luik* (Peyrot). 3) *Mandemens* III, 461vv.

4) Van B. aan Peyrot 1 mrt. 1848, Jacquemotte aan Sterckx 24 mrt. 1854, *Mechelen*
(farde 26). Door deze vernietiging zijn ook veel bescheiden over 1830 verloren gegaan.

5) van B. aan Peyrot 27 feb. en 1 mrt. 1848, 6) Idem 1 en 21 mrt. 1848.

Zijn kennis omtrent de ontwikkeling der gebeurtenissen in Nederland dankte van Bommel hoofdzakelijk aan van der Horsts brieven. Twee maal per week soms klaagde de ongeduldige van der Horst in die maand maart over het gebrek aan 'eenen Luikschen O'Connel' in het vaderland. Als nú - aldus van der Horst¹ - de bisschoppelijke hiërarchie hersteld werd, zou alles onopgemerkt en zonder deining kunnen verlopen. 'Hier is iedereen in angst, vooral zij die posten te verliezen hebben.' Uit die hoek is weinig verzet te verwachten, omdat men andere zorgen heeft. Wanneer de rust weergekeerd zou zijn, stond men voor een fait accompli. We moeten niet wachten tot die nieuwe orde zich geconsolideerd zal hebben, 'want dan visschen wij achter het net'. En waarom tegelijkertijd geen afschaffing van het recht van placet, vroeg van der Horst zich af.

Na de Europese revoluties keerde in Luik en bij de voorstanders van de invoering van een bisschoppelijk bestuur in Nederland de aandacht voor de lekenpetitie terug. Jean F.-O. Luquet was in zijn hoedanigheid van procureur-generaal der buitenlandse missies door van der Horst aangeschreven. Luquet was een bekende van de Leuvense professor Verhoeven², die zelf weer ijverde voor de bisschopskeuze van Borret en van Wijkerslooth³. Ongetwijfeld is het van der Horst geweest, die Luquet als advocaat voor de Nederlandse belangen heeft aangezocht: van Bommel had het in een brief aan zijn vriend immers over 'votre mgr Luchet'⁴.

Toen het verzoek van van der Horst en de petitie van de leken Luquet bereikten, was deze inmiddels als bisschop van Hesebon i.p.i. en als pauselijk legaat naar Bern gezonden om te bemiddelen in de Sonderbundkrieg, het geschil tussen de katholieke en de 'radicale' kantons⁵. Begin maart 1848 had Luquet, die doorging voor een avontuurlijke Saint-Simonist⁶, aan van der Horst geantwoord, dat hij de Nederlandse zaak krachtig zou ondersteunen in Rome. De H. Stoel stond niet onwelwillend tegenover de wensen en verlangens in de Hollandse Missie, doch achtte het tijdstip nog niet gekomen. Luquet wees bovendien de gezant van Liedekerke aan als een te duchten tegenstander⁷.

Nadat van der Horst dit aan zijn Luikse vriend had meegedeeld, schreef van Bommel onmiddellijk een brief aan Luquet, waarin hij de *affaire* van de Missie dringend aanbeval en waarin hij voor Holland dezelfde regeling voorstelde als in Engeland, waar het herstel der hiërarchie eveneens werd voorbereid⁸. Van der Horst, die een copie ontving,

1) *Van der H. aan van B.* 1, 7, 11, 14, 21, 26 mrt 1848, *Luik (aff. eccl.)*.

2) Idem ? dec. 1847 (aantekening van Peyrot), *Luik (corr.)*.

3) *Bossebe Bijdragen* (1926/7) 259, 307.

4) *Van B. aan van der H.* 7 jan. 1848, *Utrecht* 174.

5) Th. Schwegler, *Geschichte der katholischen Kirche in der Schweiz*, Stans 1943⁴, blzz. 298vv.

6) J. Crétineau-Joly, *Histoire du Sonderbund*, Paris 1850, II, 517-518.

7) *van der H. aan van B.* 7 mrt. 1848, *Luik (aff. eccl.)*.

8) *Van B. aan Luquet* 10 mrt. 1848, copie *Utrecht*, 174.

was tevreden en schreef naar Luik: 'si elle (de brief aan Luquet) ne fait pas d'effet dan kunnen wij er de bijl bij neerleggen'¹.

Luquet schreef pas in april terug, maar in die tussentijd zaten van der Horst en van Bommel niet stil. Vooral door het hoofd van de ongeduldige van der Horst, die al jarenlang argumenten voor het herstel der hiërarchie had verzameld², spookten allerlei plannen en invallen. Hij wilde brieven aan de prelaten Bedini en Affre schrijven, ook aan mgr Gillès in Edinburgh; hij dacht er weer over om zelf naar Rome te gaan en ergerde zich ondertussen voortdurend over het uitblijven van daden.

De Mechelse aartsbisschop Sterckx, al eerder door van der Horst geïnteresseerd in de moeilijkheden van de Hollandse Zending, had niet veel gunstiger berichten uit Rome ontvangen. Toen van Wijkerslooth op zijn terugreis vanuit Luik in maart een bezoek bracht aan Sterckx, had deze zijn Hollandse vriend verzekerd dat men 'daarginds' niets zou ondernemen dan na en op verzoek van de hoge geestelijken. Ook wilde de H. Stoel van te voren de koning raadplegen³. - Er zat weinig schot in de zaak, omdat in Rome de kardinalen Frasoni en Macchi klaarblijkelijk allerm minst van zins waren 'in troebel water te visschen'.

Van Bommel won ondertussen links en rechts inlichtingen in. Zo vroeg hij van Wijkerslooth om een uitvoerig rapport over de zienswijze van zijn neef van Brien⁴. Deze tegenstander van het Herstel had er immers in Rome op gewezen, dat het tijdstip ongunstig was en dat een eventuele protestantse reactie veel groter schade zou aanrichten dan een reorganisatie van het kerkelijk bestuur aan goeds zou brengen. Van Bommel wilde van Brienens argumenten kennen, waarschijnlijk om in zijn eigen brieven naar Rome deze vrees te ontzenuwen.

Uit Rome ontving van Bommel overigens geen beste berichten. Hij meldde van der Horst, dat op de kardinalen Frasoni en Macchi niet te rekenen was: 'beiden zijn oude, goede, versleten mannen, daar is niets mee te doen.' Van Bommel opperde het denkbeeld om de Leuvense professor Verhoeven in gezelschap van van Vree naar Rome te laten gaan. Aan Luquet had de Luikse bisschop op 21 maart opnieuw geschreven. Hij stelde hem Utrecht voor als de residentie voor de aartsbisschop en Haarlem, Den Bosch, Breda of misschien Middelburg, en Roermond verenigd met Luxemburg, als suffragaan-bisdommen. In Haarlem wilde van Bommel van Vree of Borret als bisschop; over de bezetting der andere zetels liet hij zich niet uit⁵. Maar vermoedelijk zal hij wel normaal gevonden hebben, dat de apostolische vicarissen in het zuiden werden gepromoveerd. Ondanks de bezwaren, die ook van

1) *Van der H. aan van B.* 11 mrt. 1848, *Luik (aff. eccl.)*.

2) Dossier met concepten e.a. van *van der H., Utrecht* 172.

3) *Van der H. aan van B.* 26 mrt. 1848, *Luik (aff. eccl.)*; *Van Wijk. aan van B.* 27 mrt. 1848, *Luik (corr. eccl.)*.

4) *Van Wijk. aan van B.* 8 of 9 april 1848, *Luik (aff. eccl.)*.

5) *Van B. aan van der H.* 23 mrt 1848, *Utrecht* 174.

Bommel tegen van Wijkerslooth had, zal hij in de bisschop van Curium wel de onvermijdelijke metropoliet hebben gezien.

Op 17 april had Luquet van der Horst eindelijk geantwoord. Vanuit Bern schreef hij, dat de lekenpetitie in Rome bestudeerd werd. Afgezien van de onwil der regering om het concordaat van 1827 uit te voeren, zag de H. Stoel nog een ander bezwaar: er ontbraken in ons land kapittels, die voor de bisschopskeuze nodig waren. Rome vreesde hier dezelfde moeilijkheden als in Duitsland, waar de regering zich tegen de *modus quo* der bisschopsverkiezing verzette, naar Luquet berichtte. Hij vroeg tenslotte nadere inlichtingen aan van der Horst om deze bezwaren te bestrijden. Luquet dacht dat een dringende aanvraag van de bisschop van Luik haar uitwerking bij de H. Stoel niet zou missen. Daarin diende van Bommel op Engeland te attenderen, waar in die tijd eveneens het herstel van de kerkelijke hiërarchie werd voorbereid¹.

Van der Horst die van Bommel onmiddellijk op de hoogte stelde, was teleurgesteld: "t zal leuteren worden: enfin wij beiden mogen toch zeggen, dat wij ons best gedaan hebben"². Wat nu, was zijn vraag. Luquet had geen enkel nieuw vooruitzicht geopend, want van Bommel was het immers geweest, die hem er een maand tevoren op had gewezen, dat de H. Stoel voor Nederland dezelfde regeling als in Engeland kon treffen³.

Toch heeft van Bommel zijn plan om de Nederlandse zaak aan de Engelse te binden verder proberen uit te werken. Hij schreef daarom naar kardinaal N. Wiseman⁴. Hij ging uit van de foutieve onderstelling dat in Engeland het bisschoppelijk bestuur reeds ingevoerd was, maar de regeling was nog niet officieel van kracht. Van Bommel legde Wiseman uit, dat hij zijn oud-landgenoten wilde steunen bij hun streven naar bisschoppelijk bestuur. Hij vroeg Wiseman hoe de H. Stoel de bisschopsverkiezing in Engeland had bepaald, vervolgens of het Britse episcopaat nog afhankelijk was van de *Propaganda* en tenslotte wat Rome met de regering was overeengekomen inzake de salariëring van de bisschoppen, hun vicarissen-generaal en secretarissen. Aangezien de Engelse bisschop drukke relaties onderhield met Ierland en de Verenigde Staten, informeerde van Bommel ook naar de toestanden in die landen. Wiseman antwoordde pas zeven weken later⁵. 'Notre hiërarchie n'est pas encore accordée', zette hij voorop. Maar verder legde hij uit dat het gouvernement op geen enkele wijze in de voorbereidingen was betrokken. Op advies van een commissie van kardinalen had de paus zelf beslist; het was dus een unilaterale daad geweest. Om trent de bisschopsverkiezing stond nog niets vast. - Een maand na deze brief van Wiseman is van Bommel naar Engeland gereisd om te assis-

1) Luquet aan van der H. 17 april 1848, *idem* 173; copie *Luik* (aff. eccl.).

2) Van der H. aan van B. 22 april 1848, *Luik* (aff. eccl.).

3) Van B. aan Luquet 10 mrt. 1848, copie *Utrecht* 174.

4) Van B. aan Wiseman 24 april 1848, concept *Luik* (aff. eccl.).

5) Wiseman aan van B. 9 juni 1848, copie *Utrecht* 172.

teren bij de consecratie van de nieuwe kathedraal van St George. Hij logeerde toen bij Wiseman, die hem bij die gelegenheid vertelde dat men in Rome bang was de protestantse gouvernementen te irriteren¹. Die mededeling was weinig hoopvol en paste in de opvattingen van een van Brien, tegen wie van Bommel en van der Horst zich juist verzetten.

Ondertussen had van Wijkerslooth de handen aan het werk geslagen, zoals hij te Luik in de derde week van maart was overeengekomen. Na zijn terugkeer had hij zich in verbinding gesteld met de voorstanders van een bisschoppelijk bestuur. Hij had naar Breda en Den Bosch geschreven en van Son en de katholieke Kamerleden bij zich ontboden. Overeenkomstig de in Luik gemaakte afspraak probeerde van Wijkerslooth geld in te zamelen opdat er een Hollandse afgezant naar Rome uitgezonden kon worden. Van de leken kon hij niets los krijgen. Hij had zich toen tot het seminarie gewend en daar een vergadering bijgewoond van enkele 'voorstanders'². Van Vree en van Kints keurden het plan voor een agent te Rome goed en waren in beginsel bereid om als zodanig op te treden. Van Wijkerslooth stelde het aan van Bommel voor, alsof hij daarna met de Warmondse professor J. H. Wensing naar aartspriester E. S. van der Haagen was gegaan, die hij dan geheel voor zijn inzichten had weten te winnen. Dat van der Haagen eerst door van Wijkerslooth werd overgehaald om ten gunste van de bisschoppelijke hiërarchie te ijveren, lijkt niet waarschijnlijk. De bisschop van Curium overdreef wellicht of bedoelde slechts, dat van der Haagen zich onmiddellijk verenigde met het plan om van Vree of van Kints naar Rome af te vaardigen. Hij richtte zich op 18 april tot Zwijssen en kondigde de komst van van Kints aan³. De vrucht der samenwerking tussen de Warmondse professoren, van der Haagen en Zwijssen was tenslotte een adres van de aarts priesters en van de dekens der Hollandse Missie aan de paus.

Evenals het initiatief van de notabele leken leed ook de poging der aarts priesters schipbreuk op de onvermurbaarheid van Rome. Mogelijk heeft de stroom van gevraagde en ongevraagde adviezen, die vanaf december 1847 waren binnengekomen, de zaak van de Hollandse Missie geen goed gedaan. Kardinaal Franson, die met de regeling belast was, moest wel de indruk krijgen dat persoonlijke ambities de drijfveren van verschillende adressen, adviezen en aanbevelingen waren. Daarbij kwam nog de ongelukkige verdeeldheid onder de kopstukken in Nederland: van Vree moest weinig hebben van van Wijkerslooth en nog minder van de veel knappere Borret. Het gemis aan samenwerking tussen van Vree en van Bommel kan behalve uit het verschil in generatie mogelijk verklaard worden uit de omstandigheid,

1) *Van B.* aan *van der H.* 13 juli 1848, *Utrecht* 174.

2) *Van Wijk.* aan *van B.* 1 mei 1848, *Luik* (*corr. eccl.*).

3) Albers 11, 199; v. d. Loos in: *Bosche Bijdragen* (1926/7) 258; dez. in: *Bijdr. Haarlem* (1932) 264-269.

dat van Vree van Bommel wellicht verdacht heeft van te grote sympathie voor van Wijkerslooth.

Tegenstanders als Ferrieri, van Brien en anderen bezwoeren Rome, dat veel meer kwade dan goede gevolgen van het Herstel der Hiërarchie verwacht konden worden, omdat de omstandigheden ongunstig waren en het protestantse Nederland niet rijp. Van het departement van R.K. Eredienst was niets te verwachten, aldus van der Horst¹, want de pas-benoemde L. A. Lightenvelt had indertijd de lekenpetitie onder geen beding willen tekenen. En - voegde hij erbij - van het hoofd van het departement van R.K. Eredienst hangt toch alles af, wanneer in de toekomst, na de grondwetsherziening, de koning niets meer te zeggen heeft en de meerderheid van het ministerie daarbij nog protestant zal zijn. Bovendien was bekend, dat de nieuwe minister geen praktiserend katholiek was.

Bij al deze ongunstige vooruitzichten kwam ook nog aan het licht, dat Luquet, de man aan wie van Bommel en van der Horst de Nederlandse zaak hadden toevertrouwd, tijdens zijn onderhandelingen met de Zwitserse Bondsraad te veel had toegegeven en op grond daarvan door de H. Stoel werd gedesavoueerd en teruggeroepen². Hij had zijn bevoegdheden overschreden en zich niet aan zijn instructie gehouden. In al te verzoeningsgezinde termen had hij zich tot de autoriteiten gericht, welke vleierijen hem de heftigste verwijten van de *Sonderbund*-katholieken bezorgden. Zijn activiteit betitelde men met het woord *fraternizeren*. Luquet had immers zonder noemenswaardige tegenstand concessies gedaan in de kwestie van de gemengde huwelijken en van de priesteropleiding, kwesties waarin van Bommel een heel ander standpunt had ingenomen³. - Ook dit fiasco van Luquet kan geen goed gedaan hebben aan de Nederlandse zaak. In Rome moet men er meer dan ooit van overtuigd zijn geraakt, dat belangentegenstellingen, kliekgeest en intriges de toestand in ons land geheel bedorven hadden. En de anti-clericale tendens in de verschillende revolutie-bewegingen zullen de vrees om de protestantse gouvernementen niet te prikkelen alleen maar versterkt hebben.

Van der Horst wilde van de onrustige voorjaarsmaanden profiteren, niet alleen om zonder opspraak en tegenstand het bisschoppelijk bestuur te herstellen, maar ook om de grondwet zo voordelig mogelijk voor de katholieken uit te doen vallen. Hij was een van de weinigen die waakzaam waren. Zo had hij tussen de bedrijven een petitie voor vrijheid van onderwijs voorbereid. Hij had het stuk opgesteld, er copieën van gemaakt en bovendien de nodige handtekeningen verzameld. De meeste katholieken waren niet zo opportunistisch en vonden

1) *Van der H.* aan *van B.* 26 mrt. 1848, *Luik* (aff. eccl.).

2) *Historisch-politische Blätter für das katholische Deutschland* (1848) 734-739 en 794-810; Crétineau-Joly II, 517vv; J. Schmidlin, *Papstgeschichte der neuesten Zeit*, München 1934, II, 190.

3) n.l. in zijn strijd tegen het collegium philosophicum en in zijn Leerrede over het Primaatschap (1838).

de eisen te verregaand. Onder hen waren van Berckel en Meylink. 'De geleerde Advt v. d. Aartweg te Leiden - berichtte van der Horst aan van Bommel¹ - kon niet begrijpen, hoe Gij voor die vrijheid kunt zijn en hij zou U wel binnen een half uur overreden: *en mgr zou zeker binnen de 5 minuten alle uwe argumenten, was mijn antwoord, pulveriseren.* Andere willen het stuk wel teekenen, want 't is best *goed* gesteld ou superlatif, maar zij kunnen de eersten niet zijn.' - Ook dit plan van van der Horst, het zoveelste, is mislukt², hoewel zijn Luikse vriend geen spoor overdrijving in het ontwerp kon ontdekken³: 'j'ai lu et relu votre mémoire. Je me suis crêvé les yeux pour y trouver quelque exagération dans la demande de la liberté de l'enseignement, surtout pour l'instruction primaire. Je n'y trouve rien qui ne soit entièrement conforme aux principes, que j'ai toujours défendus.'

Al die teleurstellingen, waarbij nog de benoeming van Belgrado kwam, verbitterden van der Horst. Het ontbreken van eensgezindheid beschouwde hij als het voornaamste kwaad. Terwijl de protestanten eigenlijk van de katholieke eenheid bang moesten worden, waren de Roomsens zelf zo bevreesd en 'voorzichtig', dat ze van hun eigen stem schrokken, klaagde hij. 'Ach mijn vriend waart gij slechts *eens* in loco, Gij zoudt U overtuigen que le tableau que j'ai toujours fait des personnes et des choses, est au dessous de la vérité, à commencer par C(urium). C'est un homme sans tête et ce qui est pis sans coeur, qui *réellement* n'a plus d'amis et qui ne peut en avoir, car il les sacrifie *tous* impitoyablement als zijn belang 't meebrengt'⁴.

In datzelfde voorjaar 1848 vroeg het conflict van mgr J. Th. Laurent, de wij-bisschop van Chersonesus, met de Luxemburgse autoriteiten om een oplossing. Van Bommel was al sedert vele jaren de adviseur van deze onrustige prelaat, die als pastoor in het bisdom Luik in 1837 de Keulse aartsbisschop vurig had verdedigd in diens strijd tegen het Pruisisch gouvernement. In 1839 werd hij benoemd tot apostolisch vicaris van de stad Hamburg, maar op grond van zijn agitatie in de Keulse zaak liet de regering te Berlijn hem niet toe in Pruisen. Van Bommel, die Laurent in Luik tot bisschop had gewijd, raadde hem in maart 1840 aan naar Rome te reizen⁵. Laurent verbleef daar negentien maanden en ontving toen een benoeming tot apostolisch vicaris van Luxemburg. Vanaf zijn aankomst in het Groot-Hertogdom is de ambitieuze Laurent - wegens zijn onplooibaarheid allermint een geschikt en tactvol diplomaat - onafgebroken in conflict geweest met de regering. Na de maart-revolutie, die ook Luxemburg elektriseerde, be-

1) Van der H. aan van B. ongedat. *Luik (aff. eccl.)*; idem ongedat., (*corr. eccl.*).

2) Idem 7 mei 1848, *Luik (aff. eccl.)*: 't Lager Onderwijs heb ik om wille van de lieve vrede prijs gegeven.' In dezelfde brief is sprake van een rekest over de grondwet, ook weer georganiseerd door van der H.

3) Van B. aan van der H. 8 mei 1848, *Utrecht* 174.

4) Van der H. aan van B. 7 mei 1848, (*Luik aff. eccl.*).

5) K. Möller, *Laurent* II, 177v.

werkten zijn tegenstanders bij Willem II zijn ontslag. De koning had door de directeur van zijn kabinet, van Rappard, aan graaf Liedekerke opdracht gegeven om Rome tot terugroeping te bewegen. In de allocutie van 29 april 1848 werd Laurents voorlopige verwijdering bepaald¹.

De H. Stoel had verder de benoeming van een pro-vicariss in Luxemburg opgedragen aan Zwijsen, die na het vertrek van Ferrieri aan het hoofd van de Hollandse Missie stond. Zwijsen verstond zich 29 april met Laurent over de aanstelling van een plaatsvervanger, waarvoor Laurents secretaris Adamès in aanmerking kwam². Eind april had van der Horst aan van Bommel geschreven, dat Fransoni aan Zwijsen opdracht zou geven, de Luxemburgse kwestie te regelen³. Van Bommel verzocht Zwijsen toen dringend 'prudenter cunctando' de verwijdering van Laurent op de lange baan te schuiven⁴. Hij weet de treurige geschiedenis aan 'een handvol volterianen' en vroeg om de uitgewezen Laurent naar Den Haag te ontbieden 'ut et altera pars etiam audiat'. Van Bommel verklaarde zich bereid om een verzoek tot uitstel van de maatregel bij de H. Stoel in te dienen.

De benoeming van Adamès had intussen haar beslag gekregen, ondanks van Bommels poging om de zaak te traineren. Het gerecht had Laurent vrijgesproken van alle schuld aan de maart-woelingen, het voorwendsel dat zijn tegenstanders hadden gebruikt om van Willem II zijn verwijdering gedaan te krijgen. Dat Laurent in zijn eer en ambt hersteld werd, zou logisch zijn.

Evenals van Bommel was Laurent door Wiseman uitgenodigd om begin juli naar Londen over te komen. Daar hebben zij de kwestie uitvoerig besproken en heeft van Bommel geadviseerd tot een terugreis over Nederland. Laurent moest dan bij de koning op audiëntie gaan en hem vragen het initiatief tot een rehabilitatie te willen nemen⁵. Zo is inderdaad geschied. Laurent, die in Den Haag bij Lux logeerde en enkele visites aan van der Horst heeft gebracht, kon al op 18 juli bij de koning op audiëntie gaan. Willem II beriep zich op de paus en zo bleef de zaak hangende. In zijn breve van 19 juli sprak Pius IX de wens uit, dat Laurent weer naar Luxemburg terug zou keren. Doch deze wachtte op een formeel bevel van de paus.

Uit het trage verloop en de weinig-dringende Romeinse berichten kan men concluderen, dat de H. Stoel noch Laurent, noch Willem II of de Luxemburgse autoriteiten zich bijzonder druk hebben gemaakt om de verwijdering van de apostolische vicaris ongedaan te maken. Van Bommel oordeelde evenwel, dat Laurent zijn zetel onmiddellijk weer moest innemen⁶ en laakte diens lusteloosheid. Laurent schijnt na

1) *t.a.p.* II, 490-491. 2) *t.a.p.* II, 510-511; Witlox in: *Bossche Bijdr.* (1926/7) 277.

3) *Van der H. aan van B.* (eind april 1848), *Luik (aff. eccl.)*.

4) *Van B. aan Zwijsen* 2 mei 1848, 's *Bosch*; *van B. aan van der H.* 2 mei 1848, *Utrecht* 174.

5) Möller II, 543-553. *Van B.* had in zijn brief van 7 juni aan Laurent daar al op aangedrongen (*t.a.p.* 536); *van B. aan van der H.* 13 juli 1848, *Utrecht* 174.

6) *Van B. aan van der H.* 21 mei 1848, *Utrecht* 174.

maart 1848 het vechten moe geworden en dacht erover bij de Redemptoristen in te treden. - Ook in de volgende jaren bleef van Bommel de pleitbezorger van Laurent. In 1850 beval hij diens belangen aan bij graaf de Liedekerke te Rome¹ en een jaar later, tijdens zijn verblijf in de eeuwige stad, koppelde van Bommel het Herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland vast aan Laurents herstel in Luxemburg. Tot van Bommels dood toe bleef Laurent de bisschop van Luik beschouwen als zijn adviseur en voorspreker in Rome en Den Haag².

Eind juli 1848, na zijn terugkeer uit Engeland, werd een langgekoesterd voornemen omgezet in een definitief besluit: na een afwezigheid van ruim achttien jaar wilde van Bommel een reis naar zijn geboorteland maken. Om geen opspraak te wekken, gaf hij zo weinig mogelijk gerucht aan zijn plannen. Hij was immers allesbehalve gezien bij het niet-katholieke volksdeel en niet al zijn vrienden juichten de reisvoorbereidingen toe. Van Wijkerslooth achtte het tijdstip uitermate ongunstig gekozen, omdat de gemoederen reeds verhit waren door de discussie om de grondwetsherziening. Van Wijkerslooth had de reis in 1844 om precies dezelfde reden ontraden. Van Bommel vond het overdreven en ridicuul, dat achter zijn familie-bezoek politieke bedoelingen gezocht werden. Ook Zwijsen, Koos van Ryckevorsel en de Haagse deken Siegfried wezen erop dat het ogenblik ongeschikt was. Van de andere kant had van der Horst gesmaald, 'que les peureux tremblent à la chute d'une feuille'. H. van Berckel had van Bommel allerdringendst uitgenodigd voor een bezoek aan zijn nieuwe buiten. Van Bommel brandde van verlangen om zijn verwanten, vroegere kennissen en niet te vergeten de oud-Hagevelders weer eens in hun eigen omgeving te zien. Of hij nog met de koning of een minister besprekingen zou voeren, wilde hij vooraf niet bepalen maar aan het toeval overlaten³.

Zaterdag 5 augustus vertrok van Bommel uit Luik naar Antwerpen⁴. Hij kwam na een bezoek aan de *Peyrotterie* 's maandags per schip in Rotterdam aan. Daar wachtten de families van Schelle, van der Kun en de Bruyn-van Berckel hun bloedverwant op. In de Maasstad las hij de volgende morgen de H. Mis bij pater Raken in de Steigerse kerk. Hij liet zich vervolgens naar wat deze Dominicaan 'zijn' weeshuis noemde, begeleiden. 9 Augustus werd de tocht voortgezet naar Rijswijk, waar hij op 'Burgh' logeerde als gast van Mimie de Vogel, de weduwe van J. van der Kun.

Van toen af begon een indrukwekkende reeks copieuze diners, gegeven ter ere van de Luikse bisschop. Peyrot heeft van deze gastronomische festiviteiten - soms opgeluisterd door vuurwerk - een minu-

1) Van B. aan de Liedekerke 3 aug. 1850, concept *Luik* (corr. pol.).

2) Möller II, 554-627.

3) Van B. aan Peyrot 25 juli en ongedat. 1848, van *Wijk.* aan van B. (10?) juni 1848, *Luik* (corr. eccl.) ; van der H. aan van B. 20 juli 1848, *Luik* (corr.).

4) Het reisverslag werd samengesteld door J. D. Peyrot, *Luik* (aff. pers.).

tieus overzicht samengesteld; hij onderscheidde 34 *grands diners* en 9 *diners en famille*. We danken al deze bijzonderheden niet uitsluitend aan de aandachtige belangstelling van de Antwerpse wijnhandelaar, maar in de eerste plaats aan van Bommel zelf. Op grond van zijn uitvoerige brieven immers stelde Peyrot zijn verslag samen. Kennelijk niet zonder spijt berichtte van Bommel op een gegeven moment, dat zijn lastige maag hem belette naar hartelust mee te doen. Maar enkele dagen later kon hij weer 'sans inconvénients' dineren! We zijn zelfs ingelicht over de extra-keukenmeiden, die de diverse gastvrouwen in dienst moesten nemen, en over de consternatie, die de protestantse huishoudster van Jenny van der Horst-van der Kun veroorzaakte, toen zij bij het klaarmaken van een bijzonder lekkere maaltijd geen rekening had gehouden met de onthoudingsdag.

Voor de pastoor van Beek bij Nijmegen, W. J. de Bruin, werd die wereldse uitbundigheid waarmee men het bezoek van een echte bisschop vierde, al te bont. Het diner en het bal, dat douairière Dommer van Poldersveld te Ubbergen voor de hoge gast gaf - 'le diner fut très copieux au sucrerie et crème', tekent Peyrot aan - schijnt de afkeer van de brave pastoor gewekt te hebben. Hij verbood van Bommel in zijn Kerk onder een plechtig Lof te preken, omdat de eindeloze diners en soirées hem geërgerd hadden! Zwijsen zei naderhand tegen van Bommel, dat hij er niet aan dacht dit soort rigorisme goed te keuren.

Maar vóór zijn Beeks verblijf moeten we van Bommel nog op zijn tocht door Holland volgen. Van Rijswijk ging hij naar Duinzigt, de residentie van van Wijkerslooth. Bij deze oude vriend werden bijeenkomsten georganiseerd voor de hogere geestelijkheid en de oud-Hagevelders. Hierbij was ook Belgrado, die in het begin van de zomer in ons land was gearriveerd, tegenwoordig. Van Bommel heeft meermalen met hem gedineerd en is eenmaal de gast van Belgrado in Den Haag geweest. Naar aanleiding van van Bommels verblijf bij van der Horst klaagde van Wijkerslooth, dat van Bommel langer op Langeveld dan op Duinzigt was geweest. De avond van 31 augustus werd bijzonder luisterrijk: bij deken Quant, de eerste leerling van Hageveld, kwamen 36 personen dineren, bijna allen oud-leerlingen van van Bommel. Broere liet tableaux comiques over Hageveld opvoeren en bracht een charmante toast uit. Broere was ook de animator van het toneel en bepaalde de tafelsfeer. Op 2 september vertrok van Bommel naar Amsterdam. Daar logeerde hij bij zijn oud-leerling Steins-Bisschop, de pastoor van het Begijnhof. In de hoofdstad bleek het nieuws van zijn komst alom verspreid te zijn. In de avond van de 4de gaf men voor hem een concert, na afloop waarvan de bisschop zich tweemaal met de executanten onderhield, tot groot enthousiasme van de samengestroomde menigte. Van Bommel bezocht verschillende Amsterdamse scholen en instellingen, zelfs de dierentuin, en hij presideerde op verzoek van Antoon Hafkensheid een vergadering van de Vincentius-conferentie. - Hij begaf zich op 6 september met van Wijkerslooth per trein naar Arnhem en vandaar naar Beek, Ubbergen en Neerbosch, bij

H. van Berckel, douairière Dommer van Poldersveld en bij de familie van Rijckevorsel-van der Kun.

Zes dagen later vertrok van Bommel naar Henri van Lanschot-van der Kun in Den Bosch. Gouverneur Borret kwam zijn opwachting maken en Hein de Wijs gaf een groot diner. Van Bommel ging ook nog in Sint Michielsgestel de haast kinds geworden Den Dubbelden bezoeken. Aangezien de koning in Tilburg bij Zwijsen was en van Bommel de vorst klaarblijkelijk niet wilde ontmoeten, moest het verblijf in de Brabantse hoofdstad met twee dagen verlengd worden. In arren moede ging hij scholen bezoeken en enkele malen naar gouverneur Borret, 'qui ne lui fait pas de politesse - tekende Peyrot aan - parce que l'Évêque de Liège n'avait pas vu le Roi. Politique! Politique!' - Van Bommel had Zwijsen vanuit Neerbosch van zijn komst op de hoogte gesteld. Hij verheugde zich 'het geluk te mogen hebben U (Zwijsen) op eigen grond te mogen zien en mogen omhelzen, terwijl ik U voorlopig de hernieuwde verzekering aanbied der hoogachting en vriendschap'. . . .¹ Zo'n formele zin versterkt de stelling, dat tussen Luik en Tilburg nooit intieme banden hebben bestaan. Na een weekend bij Zwijsen bracht van Bommel een kort bezoek aan van Hooydonk te Hoeven, keerde dezelfde avond terug naar Breda en overnachtte in hotel de Kroon. Een uitnodiging van de deken om bij hem te logeren sloeg hij af. Dinsdagmorgen 19 september om 5 uur reisde hij met de diligence van van Gend naar Antwerpen, naar de familie Peyrot.

Van Bommel was zeer tevreden over zijn reis, 'le plus joli voyage de ma vie', naar hij zei. Zijn familieleden, zijn kennissen en vooral de Hagevelders hadden hem dan ook luisterrijk onthaald en ontvangen tijdens de zes en een halve week, die hij in Nederland heeft doorgebracht. Van iemand als van Bommel is het natuurlijk onvoorstelbaar, dat hij gedurende zo'n lang verblijf in het land, welks belangen hem steeds bezig hielden, geen activiteiten op kerkelijk-politiek terrein had ontplooid. Reeds lang op de hoogte van het gemis aan eenheid onder de katholieken, had hij moeite gedaan om met het oog op de naderende verkiezingen zo veel mogelijk een 'associatie'-vorming te begunstigen.

Vanaf het begin van de zomer waren al van twee zijden pogingen ondernomen om tot enige staatkundige organisatie van de katholieken te komen. Voordien ontbrak immers alle samenhang, en alleen bij een gelegenheid als de steunactie voor Ierland of bij petitie was enige samenwerking merkbaar. Tijdens de voorbereiding van het lekenadres in het najaar van 1847 schijnen gelijktijdig verschillende mensen links en rechts gepolst te hebben, of er belangstelling was voor een 'R.K. Vereniging', die allereerst bedoeld was een pendant van de 'geheime' protestantse genootschappen te scheppen. Staatsraad H. van Sonsbeeck ontwierp reeds statuten vóór er leden waren². De geïnte-

1) Van B. aan Zwijsen 11 sept. 1848, 's-Bosch. 2) Witlox, *Staatspartij* II, 177vv.

resseerden waren haast allen notabelen van de oudere generatie: van Hugenpoth, H. van Berckel, van Nispen tot Pannerden en van der Horst. De onderhandelingen vlotten niet erg en de plannen werden op de lange baan geschoven, totdat uit reactie tegen een soortgelijk initiatief nieuw leven te bespeuren valt.

Begin juli 1848 ontving J. van Son, die zijn medewerking aan de bovengenoemde heren had toegezegd, bericht van de redacteur van *De Tijd*, J. Smits, dat er onder de katholieken in Holland een comité was gevormd ter bespreking van de staatkundige belangen van de katholieken. Deze groep, die we wel de Amsterdams-Leidse associatie kunnen noemen, omdat zij in de omgeving van die steden meestal vergaderde, bestond onder meer uit de heren Jac. van der Kun, A. van Berckel, A. Meylink, van den Aardwegh, J. van Bree, J. van Romunde, J. Cramer, A. Hafkenscheid en J. Smits. In juni hebben zij te Hillegom vergaderd en het besluit genomen tot een katholiek petitionnement ten gunste van de liberale grondwetsherziening¹.

Van Son stelde van der Horst op de hoogte van Smits mededeling. Van der Horst pleegde onmiddellijk overleg met van Sonsbeeck, van Hugenpoth en H. van Berckel en trachtte hen te bewegen de oude plannen te verwezenlijken. Aan samenwerking met 'la jeune Hollande catholique', de Amsterdams-Leidse fractie, dachten van Son, van der Horst cum suis blijkbaar niet. Meer conservatief als zij waren vreesden zij - zeker van Son - de hun inziens extreme denkbeelden van Cramer en Smits². Zij wilden zich niet in de politiek storten en slechts de vrijheid van godsdienst in wijdere zin verdedigen, terwijl Smits en de zijnen - achter de schermen gesteund door van Vree - in verband met de naderende verkiezingen dachten over een entente met de Leidse liberale club van Thorbecke, die de katholieken niet onwelwillend gezind was³. - De groep-Smits, *la jeune Hollande* dus, was in het begin van de zomer voor het eerst samengekomen, maar schortte haar werkzaamheden op, omdat o.a. Smits gehoord had, dat van Bommel tijdens zijn rondreis door Nederland zou werken voor een katholieke associatie⁴. Pas in het najaar kwam *la jeune Hollande* tot vol leven.

Van Bommel nu heeft de groep van Son-van der Horst, de 'veteranen', tot activiteit geprikkeld. Met van Berckel, van Sonsbeeck, van der Horst en van Son heeft hij over de plannen gesproken⁵. Vooral van Berckel en van der Horst hielden van Bommel op de hoogte van het verloop. Van Hugenpoth en van Nispen tot Pannerden werden gewonnen voor de zaak en van Berckel hoopte verder op de steun van Zwijssen. Van Berckel vroeg aan van Bommel van Sonsbeeck te bewerken, hetgeen onmiddellijk geschiedde⁵. De Luikse bisschop zond hem literatuur over het onderwijs in België, opdat van Sonsbeeck zich

1) L. J. Rogier, *In Vrijheid Herboren*, blz. 72.

2) Albers II, 149vv; Witlox II, 179-180. 3) Albers II, 49; Witlox II, 183.

4) Witlox II, 183; van der H. aan van B. ongedat. (beantwoord: 22 okt. 1848), *Luik (corr.)*.

5) Van Berckel aan van B. 9 nov. 1848, *Luik (corr.)*; van Sonsbeeck aan dezelfde 20 dec. 1848, *Luik (corr. pol.)*.

kon oriënteren tegen de tijd dat een wetsontwerp op het schoolwezen in Nederland aan de orde zou komen. - Iets dergelijks past volkomen in het werkprogramma van de groep: verdediging van de 'godsdienstige vrijheid latiori sensu', waaronder onderwijs, recht van vereniging en billijke verdeling der hogere ambten vielen¹.

Intussen hadden de besprekingen van van Berckel en van der Horst geen gunstig verloop. De laatste schreef in oktober aan van Bommel, die toen weer goed en wel in Luik vertoefde, dat hij bevreesd was voor een definitieve mislukking. Uiteindelijk bleek slechts het trio van Berckel, van Sonsbeeck en van der Horst bereid openlijk en terstond aan het werk te gaan. De anderen, die door hen geraadpleegd waren, vonden het 'ultramontaanse' karakter een bezwaar en sommigen wensten een kiesvereniging, waarbij zich ook protestanten konden aansluiten. Van der Horst meldde², dat men de kat uit de boom wilde kijken. Er waren er die een associatie overbodig achtten en bovendien vreesden, dat de protestanten door een dergelijke organisatie al te zeer geprikkeld zouden worden.

De groep van der Horst had een sterk conservatieve inslag. Van Hugenpoth - ook aangezocht - was een onverbetelijke conservatief; van Sonsbeeck en van Son betoonden zich evenmin geavanceerd in hun politieke denkbeelden, vooral de laatste. Van Brienens, die eveneens benaderd werd, was een weinig scherpzinnige richard en bang voor zijn positie en aanzien. Door de katholieke idealen met behulp van de liberalen te verwezenlijken zouden de geloofsgenoten de protestanten tegen zich in het harnas jagen, redeneerde hij. Principeel was hij niet en zijn zorg om op het kussen te blijven zitten prevalearde steeds. Dan blijven nog van der Horst en van Berckel over, beiden minder besmet door de behoudzucht. De laatste zou na het mislukken van deze poging uitgenodigd worden tot de Amsterdams-Leidse groepering toe te treden, terwijl van der Horst een dergelijke invitatie niet ontving, omdat hij 'brouillon' geacht werd, wellicht nog steeds op grond van zijn werkzaamheden aan het departement van R.K. Eredienst³.

Van der Horst was met al zijn drang om iets te doen de minst conservatieve figuur, want hij zag geen bezwaar in de opneming van het democratische element, 'de plebejers', waarop het Amsterdams-Leidse comité het accent wilde leggen. Niettegenstaande het feit dat hij beslist tot de oudere generatie behoorde, is ook op van der Horst toepasselijk, wat de historicus Nuyens zich later van 1848 herinnerde; 'wij waren allen liberaal, zéér liberaal'⁴. Voor dit samengaan van katholieken en liberalen is de naam van *Monsterverbond* niet adequaat. Veel katholieken en liberalen van die tijd wisten, dat ze elkaar nodig hadden⁵. En daarom waren er betrekkelijk veel katholieken lid van liberale kiesverenigingen.

1) Witlox II, 180. 2) Van der Horst aan van B., cf. aant. 4 op blz. 246.

3) Albers II, 48; Witlox II, 187, 188, 190. 4) L. J. Rogier, *In Vrijheid Herboren*, blz. 71.

5) A. Alberts, *Baud en Thorbecke*, Utrecht 1939, blz. 160.

Het grote bezwaar van mensen als Mutsaers, Romme, van Nispen, Bots en anderen was tenslotte hun angst voor ultramontaan door te gaan¹. Laat mij - aldus van der Horst - op grond van mijn bemoeiingen voor het episcopaat en de petitie voor de grondwet een ultramontaan zijn en niet de geschikte persoon, goed, maar waar blijven dan de activiteiten en daden van deze heren critici? Mutsaers denkt - nog steeds volgens van der Horst - een aan de protestanten vijandige daad te stellen. Deze bezorgdheid kon men wegnemen door aan het comité een liberaal tintje te geven en bijvoorbeeld de naam te gebruiken van 'Eendragt en Verbroedering ter verzekering der grondwettelijke rechten en vrijheid aan alle Nederlanders zonder onderscheid et pour devise Liberté en tout pour tous . . . : maar onze heeren zijn bang van een schots gezicht dier (protestantse) mannen.'

Van der Horst kon geen medewerkers vinden. De geringe kans op succes van de associatie vernietigde tenslotte van Son, zelf een der hoofdpersonen. Hij trok zich terug, omdat het liberale cachet, de zwenking, die van der Horst aan de vereniging wilde geven, hem te politiek aardeed. Van Son schreef van der Horst dat hij 'toute association catholique-protestante-libérale comme archipernicieuse' beschouwde en dat hij slechts heil zag in een zuiver katholieke Unie². Drie jaar later, in 1851, verwierp van Son in een gesprek met van Bommel zelfs het denkbeeld van een zuiver katholieke associatie, 'omdat de *menschelijke hartstogten* haar krachteloos zouden maken en bederven'. Van Son vond dat niemand die zichzelf respecteerte zich in dergelijke politieke avonturen kon storten³. Velen schuwden met van Son een katholieke kiesvereniging; liever zagen zij associaties die zich tegen de 'geheime genootschappen' richtten. - Toen van Son zich gedistantieerd had, staakten van der Horst en van Berckel hun pogingen. Zoals boven reeds werd aangegeven, ging van Berckel in december, ongeveer zes weken later dus, over naar de Amsterdams-Leidse groep, terwijl de omstreden figuur van van der Horst geïsoleerd overbleef.

Van het werk van 'la jeune hollandie' was van Bommel slecht op de hoogte, en wat hij wist kwam uit de tweede hand. Met Smits heeft de Luikse bisschop géén en met Cramer en van Vree heel weinig contact gehad. Misschien is dit te verklaren uit het verschil van generatie: het hoogtepunt van van Bommels werkzaamheid en invloed ligt tussen 1825 en 1840; hij moest stelling nemen tegen de kerkelijke politiek van Willem I en na 1830 de plaats van de Kerk in de Belgische staat afbakenen en met Sterckx de verworven 'vrijheden' in overeenstemming brengen met de encycliek *Mirari vos*. Doordat de liberaal-

1) *Van der H. aan van B.*, cf. aant. 4 op blz. 246.: 'Au fin fond on craint de se rendre impossible. On ne veut pas passer pour Ultramontain, et l'on désire même pouvoir se prévaloir plus tard de la non-coopération à cette société comme d'un titre près de certains gens pour être avancé.'

2) *Van der H. aan van B.* 27 okt. 1848, *Luik* (corr.).

3) Van Son aan Zwijssen 3 mei 1853 (*Bosse's Bijdr.* (1953) 39-40.).

katholieke *Unie* in België na de onderwijswet van 1842 veranderde in een tegenstelling tussen deze twee partijen, ging voor de katholieken de nadruk meer en meer liggen op de verdediging en afweer van de anti-clericale aanvallen.

In Nederland was van Bommel niet meer zo goed bekend met de nieuwe verhoudingen. Hij correspondeerde slechts met zijn oude vrienden en vroegere leerlingen, maar hij had geen nieuwe relaties aangeknoopt. Hij stuurde wel catechismussen en literatuur naar Zwijsen, van Vree en anderen, maar tot intieme verstandhouding of samenwerking kwam het niet. Zo is het vrij normaal, dat zijn interesse uitging naar de pogingen van zijn vrienden van der Horst en van Berckel en niet naar die van van Vree, Smits en Cramer. Van Bommel was in 1848 toch te weinig op de hoogte geweest van de situatie in het Hollandse. Dat is niet zijn tekort, want hij was bisschop van Luik. Het tekent alleen de machteloosheid en verdeeldheid in de Missie, dat hij nog zo'n belangrijke rol heeft kunnen spelen in onze kerkgeschiedenis tussen 1830 en 1852.

Bovendien waren de verhoudingen weinig duidelijk. In *conservatief* en *liberaal* kon men de katholieken niet scheiden. De Brabanders werden bijvoorbeeld dan weer uitgemaakt voor volkomen democratisch¹ en voor 'onvoorwaardelijke aanbidders van den Heer Thorbecke'², dan weer kregen ze het verwijt zich afzijdig te houden en zich veilig te wanen in Abrahams schoot³.

Bij al deze moeilijkheden doet de naïeve houding van van Wijkerslooth pijnlijk aan. In de eerste weken van oktober was hij naar België geweest en hij verwachtte, dat na zijn terugkomst de houding van de katholieken in het zicht van de verkiezingen vast bepaald zou zijn: 'je croyois trouver le monde associé, hélas il n'en est rien'⁴. Hij stelde het voor, alsof hij-zelf toen maar enige 'associations passagères' had georganiseerd. 'Je travaille ici pour . . .', schreef hij wel meer in dergelijke omstandigheden, maar het kwam er dan in de praktijk op neer, dat hij in zijn conversatie het onderwerp even aanroerde.

[4]

Na de verkiezingen voor de Dubbele Kamer, die de katholieken weinig winst brachten, bemoeide van Bommel zich weinig meer met Nederland. Hier wachtte men trouwens af: er gebeurde niet veel. De organieke wetten kwamen niet tot stand, omdat het ministerie Donker Curtius-de Kempenaar niet krachtig genoeg was om de grondwetshervorming uit te werken. Het wachten was op Thorbecke.

De weinig belangwekkende brieven van van Wijkerslooth uitgezonderd, lag het briefverkeer tussen Nederland en van Bommel bijna

1) Van Berckel aan van B. 9 nov. 1848, *Luik* (corr.).

2) Van Son aan Zwijsen 3 mei 1853 (*Bosche Bijdr.* (1953) 39).

3) Van Vree aan Zwijsen 6 jan. 1851 (geciteerd: *In Vrijheid Herboren*, blz. 84).

4) Van Wijk. aan van B. 23 okt. 1848, *Luik* (corr. ecl.).

een vol jaar stil. - In september 1849 stuurde W. Cramer zijn bekende *Mémoire sur la situation des Catholiques dans les Pays-Bas* naar van Bommel. Uit zijn geleide-brief blijkt dat hij nooit eerder in relatie was getreden met de Luikse bisschop. In zijn opdracht gaf Cramer uiting aan de verplichtingen, die Nederland ten opzichte van van Bommel had, omdat hem de katholieke zaak zo ter harte ging. Pathetisch verklaarde hij de *mémoire* geschreven te hebben om de invloed tegen te gaan van de partij, die gezworen heeft de katholieken te verdrukken¹. Aangemoedigd door van Bommels uitvoerig antwoord, wendde Cramer zich opnieuw tot de bisschop, toen twee maanden later drie geschriften tegen zijn *mémoire* waren verschenen². Cramer wilde ogenblikkelijk terugslaan. Hij vroeg daarom aan van Bommel, wat hij moest antwoorden op verschillende beschuldigingen. Van Bommel vond het evenwel beter dat Cramer zijn Hollandse vrienden raadpleegde, zeker wat de wenselijkheid van een repliek betrof. Vanuit Luik was dat veel moeilijker te beoordelen³.

Het verlangen naar een episcopaat had de diverse instanties in de zomer van 1849 weer in beweging gebracht. Aartspriester van der Haagen verzette zich bij de internuntius Belgrado tegen het Romeinse voornemen om de Hollandse Zending in twee vicariaten te organiseren. Van Wijkerslooth bracht Lightenvelt, toen minister van R.K. Eredienst, van zijn denkbeeld om de Missie zo in te richten af⁴. Toen de notabelen in juli terugkwamen op hun petitie van 1847⁵, vroeg van Bommel aan van Wijkerslooth, wat zijn opinie omtrent de inrichting van het kerkelijk bestuur was⁶. De bisschop van Curium antwoordde, dat Holland naar bisschoppelijk bestuur verlangde en geen vicarissen wenste; Lightenvelt werkt nu ook in deze zin, verklaarde van Wijkerslooth. De aartspriester van der Haagen en de notabelen hebben er het hunne toe bijgedragen om een halve regeling van de Kerk in Nederland te voorkomen.

Toch liet de *Propaganda* zich niet van de wijs brengen⁷. Begin oktober ontving de Nederlandse regering het verzoek haar mening mee te delen over twee kwesties: ten eerste over een benoeming van internuntius Belgrado tot aartsbisschop i.p.i. en ten tweede over een eventueel herstel van de bisschoppelijke hiërarchie.

Tot in november blijkt uit niets, dat de Luikse bisschop voor de Hollandse zaken ijverde. Hij kwam pas in actie, toen Thorbecke aan de macht was gekomen en van Sonsbeeck minister werd, onder wiens departement een eventuele regeling van de kerkelijke organisatie zou ressorteren. Van der Horst hield zijn bisschoppelijke vriend op de

1) Cramer aan van B. sept. 1849, *Luik (corr. pol.)*; L. J. Rogier, *In Vrijheid Herboren*, blz. 61.

2) Cramer aan van B. 29 nov. 1849, *Luik (corr. pol.)*.

3) Van B. aan van der H. 17 dec. 1849, *Utrecht* 174.

4) Albers II, 201-205. 5) *t.a.p.* 197.

6) Van Wijk. aan van B. 13 juli 1849, *Luik (corr. ecel.)*.

7) L. J. Rogier, *In Vrijheid Herboren*, blzz. 84vv.

hoogte en door zijn suggesties trachtte van Bommel, door links en rechts aan te moedigen en pluimpjes uit te delen, de minister en verscheidene Kamerleden te beïnvloeden.

Van Sonsbeeck had in de voorzomer - toen nog als staatsraad - een bezoek gebracht aan Luik, waar hij met veel onderscheiding door van Bommel was ontvangen. Samen hadden zij de katholieke belangen besproken¹. Geheel onverwacht² zag hij zich korte tijd later tot minister benoemd. Met Kerstmis schreef hij naar van Bommel: 'Mijne benoeming had dan ook geheel buiten mijn voorweten plaats, en hoe onaangenaam mij dezelve verraste, ik had den moed niet, om te bedanken. Het gaat dan nu al weer redelijk, en wij zien opnieuw de bevestiging van het spreekwoord, dat de bekwaamheid komt met de post. Ik zal natuurlijk al 't mogelijke doen om zoo spoedig mogelijk een gunstige kerkregeling doorgevoerd te krijgen.'

Niemand was enthousiast over de benoeming van van Sonsbeeck, die vroeger president van het Gerechtshof te Zwolle was geweest en nimmer aandeel in de politiek had gehad³. Van der Horst die met van Sonsbeeck had samengewerkt in de voorbereidingen tot de associatievorming, vond de minister wel rechtschapen maar allesbehalve briljant. Hij betreurde het dat van Sonsbeeck, die niet eens goed Frans sprak, zo onhandig was in het Haagse society-leven en geen diner kon geven comme il faut. Alvorens zijn benoeming te aanvaarden was van Sonsbeeck naar Langeveld van der Horst gaan consulteren. Deze had hem ronduit gezegd, dat van Sonsbeeck geen geschikte persoonlijkheid was maar dat hij desalniettemin in geweten verplicht was zijn benoeming te aanvaarden, omdat hij in de ongetwijfeld korte tijd, die hem - volgens van der Horst - als minister beschoren zou zijn, veel goeds tot stand kon brengen. Als van Sonsbeeck snel ingreep, kon de kerkelijke organisatie een feit worden. - Van der Horst had overigens medelijden met de nieuwe minister en zijn vrouw, die steeds eenvoudig geleefd en de uitgaande wereld geschuwd hadden⁴.

Van Bommel zag meer perspectief in de voorbereidingen tot de bischoppelijke hiërarchie, nu van Sonsbeeck minister was. Hij schreef de nieuwe bewindsman om hem moed in te spreken en gaf voorzichtig enige suggesties, zoals uit een brief van van der Horst blijkt⁵. Voorts

1) Van Sonsbeeck aan van B. 25 dec. 1849, *Luik (corr. pol.)*; van der H. aan van B. 14 okt. 1849, *Luik (corr.)*.

2) C. W. de Vries, *Overgrootvader Willem III*, Amsterdam 1951, blz. 130.

3) Alberts, *Baud en Thorbecke* 184. 4) Van der H. aan van B. 1 nov. 1849, *Luik (corr.)*.

5) Idem 24 dec. 1849 - verder: 'Vous avez très bien fait d'écrire à S. Ex.: il me l'a dit, mais le brave homme ne fait pas merveille! Préoccupé des économies dans ses depts. et dans son ménage, il est venu à la Chambre sans avoir étudié les matières: on lui est venu au aide mais Borret, qui se propose d'aller Vous voir, en retournant à la Haye au mois prochain, vous dira à notre grand regret qu'il a été la risée de la Chambre: il n'y manque plus qu'il a été la risée des salons, et c'est ce qu'il sera sous peu, d'abord parce qu'il ne parle pas français et qu'il n'a pas de formes, mais ensuite parce que ses diners familiers sont détestables et il a malheureusement la manière d'inviter tout le monde *familiairement*. Cela me *désole* d'autant plus que comme Cath. il devrait faire plus qu'un autre d'autant plus qu'on sait qu'il est riche.'

ontvingen enkele katholieke Kamerleden waarderende brieven uit Luik: zo kregen onder meer E. Borret, en G. Dommer van Poldersveld van Bommels dank en een felicitatie voor hun houding in de Kamer¹. Van een nauw contact of van verstandhouding tussen de Luikse bisschop en de katholieke Kamerleden kan evenwel niet gesproken worden. Behalve een bedankbrief van E. Borret en van Sonsbeeck's aankondiging, dat hij bezig was met een 'Cahier betreffende onze kerkelijke zaken'² zijn in Luik geen sporen van overleg te vinden.

Genoemde mededeling van van Sonsbeeck heeft nog een achtergrond. Deze minister kwam het praktisch toe, het initiatief te nemen tot heropening van de onderhandelingen met Rome. Veel hing dus af van de houding van van Sonsbeeck. Er ging evenwel geruime tijd voorbij, zonder dat hij aan de gevolmachtigde minister te Rome, graaf van Liedekerke, een opdracht van dien aard gaf. Dit tot grote ontevredenheid van Belgrado, van der Horst, pastoor Hofman, de Warmondse professor Borret, het Kamerlid van Nispen tot Pannerden en ook van Bommel. Van deze genoemden had iedereen, dus ook van Bommel, er bij van Sonsbeeck op aangedrongen eindelijk eens naar van Liedekerke te schrijven. Die diplomaat was zelf al verwonderd over het uitblijven van een verzoek de onderhandelingen te hervatten³.

Van Sonsbeeck, over deze kwestie door van der Horst bepaald ongezouten onderhouden, beklagde zich erover, dat hij van alle zijden kritiek ontving naar aanleiding van zijn beleid. En dat alles terwijl hij nog niets had gedaan of voorgesteld. Van der Horst had toen geantwoord: 'Juist daarom!' Hij bezwoer van Sonsbeeck van Liedekerke op te dragen de nodige stappen te doen. Bij zijn geloofsgenoten zou hij al zijn krediet verliezen, aldus van der Horst⁴, omdat - eenmaal 'gekelderd' - niemand met hem te maken wilde hebben, daar de clergé het volk voorhoudt dat de minister niets uitvoert. - Daags na dit gesprek had van Sonsbeeck een brief uit Luik ontvangen, die een variatie op hetzelfde thema zij het in minder driftige toonaard bevatte. Van verder aansporen uit Luik of Langeveld is niets te bespeuren; we kunnen ook uit andere brieven opmaken, dat beiden zich daarna van elke pressie hebben onthouden.

Het verdere verloop van de historie is bekend. In februari verzekerde van Sonsbeeck, zoals boven is vermeld, aan van Bommel, dat hij zich ernstig met de kerkelijke regeling bezig hield. Hij heeft in maart 1850 een ontwerp voor een antwoord aan de H. Stoel ingeleverd⁵. Een antwoord dus op de vraag hoe de regering dacht over de promotie van de internuntius tot aartsbisschop en over het herstel der bis-

1) Van der H. aan van B. 24 dec. 1849, *Luik (corr.)*; E. Borret aan van B. 20 jan. 1850, *Luik (corr. pol.)*; van B. aan van der H. 17 dec. 1849 en 22 jan. 1850, *Utrecht* 174.

2) Van Sonsbeeck aan van B. 24 (?) feb. 1850, *Luik (corr. pol.)*

3) Van der H. aan van B. 21 feb. en 2 mrt. 1850, *Luik (corr.)*; van B. aan van der H. 26 feb. 1850, *Utrecht* 174.

4) Van der H. aan van B. 21 feb. 1850, *Luik (corr.)*.

5) L. J. Rogier, *In Vrijheid Herboren*, blz. 87.

schoppelijke hiërarchie in Nederland. Van Sonsbeeck stelde voor dat de regering krachtig zou aandringen op zo'n herstel, opdat de rechtstreekse invloed van de H. Stoel op de Nederlandse katholieken zou verminderen. De Raad van Ministers en de Raad van State waren evenwel van oordeel dat de regering zich niet geroepen hoefde te voelen bij de paus op herstel der hiërarchie aan te dringen. Eind juni 1850 kon van Sonsbeeck op een nadere nota dit commentaar lezen: 'Z.M. wenscht niet meer over deze zaak te hooren spreken'¹. Maar daarmee had de kardinaal-staatssecretaris nog steeds geen antwoord op zijn in oktober 1849 gestelde vragen.

Eind 1850 was de toestand zó: de regering wenste het herstel niet te vragen maar zou het niet beletten, Rome achtte het herstel niet opportuun en de Hollandse clerus formuleerde geen dringend verzoek daartoe². Zo was men dus op een dood punt gekomen. Pas in april 1851 verklaarde van Sonsbeeck volledige vrijheid te hebben met Rome te onderhandelen, maar in februari 1852 vond Duchastel nog, dat de minister 'als de kevers tot spoed moest worden aangespoord'³.

Midden januari 1850 schreef van der Horst dat er een gerucht circuleerde, dat in Nederland twee aartsdiocesen werden opgericht. Belgrado zou voor één van deze benoemd worden. Van Bommel was door dit bericht ernstig verontrust. Hij geloofde het eigenlijk niet, maar won onmiddellijk inlichtingen in te Rome⁴. Van mgr P. J. Aerts, de vertrouwensman van de Belgische bisschoppen in de eeuwige stad, kwam hij te weten dat men daar nu tégen een benoeming van Belgrado was. Aerts was de rector van het Belgisch College te Rome en kon uitstekend geïnformeerd zijn, omdat hij de vertrouwelling van de secretaris der *Propaganda*, Barnabò, was. Aerts schreef dat Franson, afkerig van een bisschoppelijke kerkorganisatie in Nederland, Belgrado wel sterk protegeerde, maar dat graaf de Liedekerke niets moest hebben van de Haagse internuntius. De Liedekerke was overigens naar de overtuiging van velen - aldus dezelfde correspondent - de voornaamste tegenstander van de oprichting van bisdommen in Nederland. Hij zou die trachten tegen te houden door te zeggen, dat de politieke omstandigheden niet gunstig waren. Achter dit argument ging evenwel zijn vrees voor een eventuele benoeming van van Wijkerslooth schuil. Aerts drong er tenslotte op aan, dat van Sonsbeeck een formele opdracht zou geven en dat tegelijk een nieuwe suppliek ingediend moest worden, waarin nationale bisschoppen werden gevraagd. Nationale, dus eigen bisschoppen, want dit was de reden waarom de eerste petitie geen effect had gehad: Rome dacht namelijk dat daarover verschil van mening heerste⁵. - Het gerucht van Belgrado's geheime be-

1) C. W. de Vries, *Willem III* 169-170; L. J. Rogier, *i.a.p.*

2) L. J. Rogier, *a.w.* 89. 3) Albers II, 232, 238, 244.

4) Van B. aan van der H. 22 jan. en 7 feb. 1850, *Utrecht*, 174.

5) Aerts aan van B. 14 feb. 1850, *Luik* (*corr. eccl.*); van B. aan van der H., 26 feb. 1850, *Utrecht* 174; v. d. Vrecken aan van B. 24 mrt. 1850, *Luik* (*corr. pol.*).

noeming verdween intussen niet. Een maand later verzekerde van der Horst nog dat de internuntius in de week na Pasen naar Mechelen zou reizen om vandaar gemijterd en wel terug te keren naar ons land¹.

Ook van Wijkerslooth verdacht Belgrado van ambitie naar een Hollandse bisschopszetel. Na een stilte van een half jaar had hij zijn correspondentie met van Bommel hervat. Van Wijkerslooth had zijn leven lang in een moeilijke positie tegenover de vice-superiores en pauselijke afgevaardigden gestaan. Met Antonucci was de omgang stroef geweest, zijn samenwerking met Ferrieri was soms zeer slecht² en vanaf het begin van 1850 ontbrak ook tussen hem en Belgrado een goede verstandhouding. De situatie was erg lastig: sedert de wijding van van Wijkerslooth schenen er in de Hollandse Zending twee bestuurders te zijn. Van Wijkerslooth hield zich overigens steeds teruggetrokken en wierp zich niet op als leider van de Missie, wat hij rechtens trouwens niet kon. Hij consacreerde kerken, wijdde priesters, diende het vormsel toe aan een indrukwekkend aantal gelovigen en bemoeide zich met de gang van zaken op Katwijk en Warmond. Toen evenwel vice-superior Belgrado zich zonder overleg met van Wijkerslooth op dit terrein begaf, was deze daar weinig mee ingenomen. Ook de aarts-priesters vonden Belgrado's activiteit allesbehalve wenselijk en vreesden voor opspraak en wantrouwen bij de gelovigen. Van Wijkerslooth klaagde bij van Bommel zijn nood³. Wat moesten de protestanten en de anti-katholieke pers er wel niet van denken? En dan de visitatie-reis, die Belgrado had afgekondigd: 'Die visitatio zal wat geven van iemand, die niet kan spreken en niet verstaan wordt.' De enige goede zijde aan de zaak was, dat het verlangen naar bisschoppen door Belgrado's houding nog zou aangroeien, dacht van Wijkerslooth. Hij verbaasde zich over het gedrag van de internuntius, omdat er nimmer onenigheid tussen hen had bestaan. Hij verweet de Italiaan de mijter te zoeken: 'ZHEw zoekt zich hier te nestelen'. Maar welke houding daartegen aan te nemen, wist van Wijkerslooth niet. Zelf wilde hij niet van ambitie beschuldigd worden: 'quoique exempt de la soif de l'ambition, j'aime à conserver ce que j'ai, et je suis encore trop jeune pour rester les bras croisés'. - Van Wijkerslooth verwachtte kennelijk dat zijn Luikse vriend op grond van zijn brief maatregelen zou overwegen. Met P. van der Vrecken, al 25 jaar de vertrouwensman van de clerus uit het Luikerland, besprak van Bommel de onverwachte vorm-

1) *Van der H. aan van B. ongedat., Luik (corr.)*.

2) Zie hiervoor de correspondentie tussen W. Bijlevelt (toen pastoor te Maarssen) en van Vree, *Haarlem (van Vree 12)*.

3) 'La seule solution que je puisse donner à l'énigme, c'est son grand désir de devenir Evêque, et n'obtenant pas ce qui lui a été promis, il veut maintenant en exercer quelque acte, je bénie la Providence qu'il ne soit pas évêque, car alors il se feroit nommer Vic. Apos, et voilà notre situation bien détériorée. Moi j'ai pris le parti de *pâti et tacere*, mais je gémis du coup terrible que cette mesure porte dans notre chère patrie...' - 'On veut que j'écrive, que je proteste, que je me fasse valoir, je ne puis m'y résoudre, c'est le pot de terre contre le pot de fer, il n'a qu'à me dire, qu'il n'a pas de compte à rendre, qu'il agit en vertu d'une faculté obtenue pendant son séjour à Rome.'

reizen van Belgrado. Van der Vrecken schreef over deze kwestie naar Rome en berichtte op 24 maart aan van Bommel, dat de Nederlandse internuntius en vice-superior verzocht zou worden van zijn plannen af te zien¹.

Tussen Pasen en Pinksteren bezocht van Wijkerslooth van Bommel te Luik. Vlak daarna uitte hij opnieuw klachten over het feit, dat Belgrado's werkzaamheden zich steeds meer over zijn terrein uitbreidden. 28 Mei heeft van Bommel toen per brief een merkwaardig advies gegeven. Hij spoorde van Wijkerslooth namelijk aan zich terug te trekken en zich buiten Nederland te vestigen! Van Wijkerslooth weigerde dit² en zei die stap nimmer te kunnen argumenteren: men zou zijn besluit als een opwelling van drift uitleggen.

Misschien achtte van Bommel zijn vriend niet langer geschikt voor een zetel in zijn vaderland. Wellicht heeft een brief van van der Horst uit dezelfde tijd tot van Bommels advies bijgedragen³. In een uitvoerig epistel schetste deze namelijk de situatie, waarin van Wijkerslooth verkeerde. De hogere geestelijkheid, die nu wel hard om bisschoppen schreeuwt, wilde volgens van der Horst onder geen enkel beding de bisschop van Curium: dan nog liever een gemijterde Belgrado in de Hollandse Zending. Zij konden in dat geval ongestoord hun gang gaan, omdat Belgrado toch niet op de hoogte was van de toestand en zich moeilijk intensief kon bezighouden met de bestuurszaken en evenmin een centralisatie door kon voeren wegens zijn onbekendheid met de taal.

Van der Horst, die zelf wist wat miskenning en laster betekenden, schreef aan van Bommel diep medelijden te hebben met van Wijkerslooth. 'Het trio dat in 1825 het katholicisme gered heeft', zou hij zo graag beloofd zien: Sterckx was reeds kardinaal, van Bommel bisschop en nu bleef van Wijkerslooth nog over. Van der Horst die al lang sukkelde en zijn dood niet ver af wist, hoopte vurig nog mee te mogen maken, dat van Wijkerslooth bisschop in Nederland zou worden. Dat, ondanks de houding die van Wijkerslooth steeds tegenover hem had aangenomen. 'Il y a une grande différence entre Corneille et Louis-Corneille', vond van der Horst, zijn twee vrienden vergelijkend. Van Wijkerslooth had geen hand uitgestoken om hem na zijn ontslag te rehabiliteren, betaalde nauwelijks voor het beheer, dat van der Horst over zijn bezittingen en financiën voerde en was altijd op zijn eigen belang bedacht geweest. Maar afgezien daarvan, vond hij, heeft van Wijkerslooth zeer belangrijke verdiensten voor het katholicisme in de Nederlanden.

Van Bommel heeft van deze brief minstens in zoverre werk gemaakt, dat hij om nadere bevestiging vroeg van de slechte uitbetaling door

1) Van der Vrecken aan van B. 24 mrt. 1850, *Luik (corr. pol.)*.

2) Van Wijk. aan van B. 14 juni 1850, *Luik (corr. eccl.)*.

3) Van der H. aan van B. 19 mei 1850, *Luik (corr.)*. Deze brief van acht kantjes beantwoordde van B. op 27 mei en een dag later schreef hij aan van Wijk., dat hij zijn ontslag moest nemen.

van Wijkerslooth voor de boekhouding van van der Horst¹. Van der Horst zelf had de indruk, dat zijn Luikse vriend over deze kwestie aan van Wijkerslooth had geschreven.

Na de verklaring van van Sonsbeeck in de Tweede Kamer dat de regering tegen het Herstel der Hiërarchie geen enkel bezwaar zou maken, herleefde de activiteit. Eind 1850 dienden de katholieke Kamerleden een verzoek bij de paus in, waarin zij aandrongen op een onmiddellijke regeling. In het voorjaar van 1851 volgden soortgelijke adressen van de apostolische vicarissen en de aartspriesters en van de leken.

Van Bommel reisde tussen 9 maart en 23 mei naar Rome, waar hij nogmaals de Hollandse verlangens heeft ondersteund. Hij confereerde met kardinaal Barnabò, de secretaris van de *Propaganda*². Deze verklaarde van harte een voorstander van het Herstel te zijn. Hij kon echter niet afzien van het oude concordaat van 1827, dat éérst door de regering uitgevoerd moest worden. Van Bommel zal zijn plan van vijf bisdommen, namelijk te Utrecht, Haarlem, Breda, Den Bosch en Roermond, daar wel tegenover hebben gezet.

Het bericht van zijn reis naar de eeuwige stad had in Nederland nog deining veroorzaakt³, De *Rotterdamsche Courant* van 5 februari had een bericht van de Brusselse *Observateur* overgenomen, waarin verzekerd werd, dat de bisschop van Luik tot aartsbisschop van Amsterdam verheven ging worden 'om in Holland eene volkomene priesterlijke hiërarchie te vestigen. Mgr. van Bommel zou een der voornaamste oprichters dier hiërarchie zijn, en in die hoedanigheid geroepen worden, het gewigstigste der diocesen, welke men zich voorstelt op te rigten, te besturen.' - Een onmiddellijke tegenspraak van dit bericht kon niet verhinderen dat het gerucht toch maar de ronde deed. De brochure waarin dit werd meegedeeld kreeg evenwel weinig bekendheid. De schrijver riep de protestanten wel op tot een krachtig protest tegen de priesterheerschappij en wilde de tegenstelling tussen 'roomsche altaarslaven en vrije Christenen' accentueren. Het pamflet is overigens van weinig belang en de auteur slecht op de hoogte van de gebeurtenissen.

De verschillende petitie's en de vertogen van van Bommel tot kardinaal Barnabò in het voorjaar van 1851 hadden geen succes, omdat Belgrado en Zwijssen geen gelijkluidende mening verkondigden. Zwijssen achtte de uitvoering van het concordaat van 1827 onmogelijk, omdat de bisschoppen daardoor teveel gehouden werden aan de wisselvallige voorkeur van de Kamers⁴ en omdat de vicariaten Breda en

1) Van der H. aan van B. 13 juni 1850, *Luik (corr.)*; van Wijk. aan dezelfde 30 juli 1850, *Luik (corr. eccl.)*.

2) Van B. aan van der H. 4 april 1851, *Utrecht* 174; Simon II, 394.

3) Van B. aan van der H. 11 jan. 1851, *Utrecht* 174. 'Aussitôt que ce mot voyage à Rome a été lâché, il est tombé une plume de canards, j'allais être cardinal, demeurer à Rome, devenir archevêque d'Utrecht, et trois nominations de mon successeur ont eu lieu, c'est charmant, plaisant, aimant.' - *Herinneringen aan mgr van Bommel*, naar aanleiding zijner aangekondigde verheffing tot Kardinaal-Aartsbisschop van Amsterdam, Meppel 1851.

4) *Ristretto* F 534.

Roermond per se wilden blijven voortbestaan. Met Belgrado wilde hij de oprichting van vier bisdommen, namelijk te Haarlem, Den Bosch, Breda en Roermond.

Van Bommel had al sedert 1841 geijverd voor vijf bisdommen met Utrecht als aartsbisdom. Najaar 1851 bepleitte van Bommel dit plan nogmaals bij de secretaris van de commissie die met de voorbereiding tot het herstel der hiërarchie belast was¹. Deze twee standpunten zijn het onderwerp van discussie geweest². Voor Zwijssen was Utrecht niet acceptabel omdat het de stad van de Unie van Utrecht, van de calvinistisch-theocratische confederatie was, terwijl van Bommel die stad koos omdat Willibrord er zijn zetel had gevestigd.

De H. Stoel heeft het voorstel van van Bommel uiteindelijk uitgevoerd. Met de hem eigen vrijmoedigheid had hij zelfs al de personen aangewezen³: Zwijssen voor Utrecht, van Vree voor Haarlem, van Hooydonk en Paredis voor Breda en Roermond. Zwijssen zelf zou het best een kandidaat voor Den Bosch kunnen noemen. De bisdommen Utrecht en Haarlem zijn later omschreven zoals van Bommel heeft voorgesteld.

Zonder te willen beweren dat van Bommel de figuur is geweest aan wie het Herstel der Hiërarchie te danken is, kan toch wel gezegd worden dat hij de belangrijkste van de weinige ijveraars is geweest. De leek van der Horst moet onmiddellijk na hem genoemd worden: in de jaren 1827-1830 en daarna vooral in 1841 en in de winter van 1847-'48 is ook hij de rusteloze werker geweest die in nauw overleg met van Bommel de paden heeft geëffend. Aan goede wil heeft het hun vriend van Wijkerslooth niet ontbroken, maar initiatieven gingen er van hem nimmer uit. Omdat van Bommel zijn goede intenties kende, schreef hij - toen van Wijkerslooth op sterven lag - naar Barnabò: 'je voudrai que mon pauvre ami fût *trepassé* pour n'avoir pas le chagrin de se voir *passé*'. Het zou immers hard geweest zijn als van Wijkerslooth vernomen had, dat van Vree voor Haarlem benoemd werd!

De brief aan Barnabò moest kennelijk van Bommels rechtstreeks verzoek aan de paus ondersteunen. Hierin bezwoer hij tot spoedige herinvoering van de bisschoppelijke hiërarchie over te gaan, omdat door langer talmen in Nederland de achting voor de H. Stoel zou dalen. De omstandigheden waren nu uitermate gunstig, had van Bommel geconstateerd⁴. - Dat is de laatste aanbeveling van van Bommel geweest. Omstreeks Kerstmis 1852 zou de paus een definitieve beslissing nemen, maar de wegbereider vanuit Luik mocht dat niet meer beleven, evenmin als zijn twee vrienden.

Van der Horst is op 20 mei 1851 en van Wijkerslooth op 10 november gestorven. Aan het sterfbed van de laatste is van Bommel nog aanwezig geweest. Dit was zijn laatste bezoek aan Nederland en tegelijk

1) *I.a.p.* F 542v en 543. 2) *I.a.p.* F 517. 3) *I.a.p.* F 542v en 543.

4) *Van B.* aan de paus 1 nov. 1851, concept *Luik* (*corr.*); geciteerd door H. Mulders C&SR in: *Ned. Kath. Stemmen* (1953) 121.

zijn laatste reis, want enkele maanden later volgde ook hij zijn vrienden.

De gezondheid van van Bommel is nimmer uitstekend geweest: tijdens zijn studie-tijd had hij al voortdurend last van een onwillige maag en vanaf 1840 moest hij regelmatig gaan kuren in Spa. Op 13 januari 1852 openbaarden zich de eerste symptomen van een ontsteking aan de rechterlong. De koning en vele autoriteiten, ook politieke tegenstanders, zonden blijken van medeleven. Burgemeester Piercot, tot wie van Bommel in december nog een open brief over het onderwijs had gericht, bezocht hem en liet zich dagelijks op de hoogte houden. De toestand van de bisschop verslechterde langzaam, zodat hem op 6 april de laatste H.H. sacramenten werden toegediend. In de vooravond van de volgende dag overleed hij¹.

De familieleden, vrienden en bekenden werden door J. D. Peyrot, wiens vrouw universeel erfgename was, van het verloop van de ziekte ingelicht door gemultipliceerde bulletins. Vanuit Nederland kreeg hij in die weken veel bewijzen van belangstelling². De meeste bisschoppen in Frankrijk, het Rijnland, Engeland en enige kardinalen te Rome werden aangeschreven. Montalembert reageerde met een hoffelijke brief en Páris, de bisschop van Langres, werd als lijkredenaar uitgenodigd; hij kon evenwel geen gevolg geven aan het verzoek. - Van de aanzienlijke erfenis kregen niet alleen de familieleden een deel, maar ook verschillende kerken en instellingen in ons land. Op 5 mei werd te Leiden door deken Quant en op 3 juni te Nieuw-Hageveld een plechtige uitvaartdienst gehouden. In Maastricht verscheen een gelegenheidsgeschriftje, dat van Bommel herdacht als oud-bisschop van Nederlands Limburg. Broere schreef een artikel in *De Katholiek*, dat thans nog van waarde is³.

Van Bommel is een bisschop van zijn tijd geweest, die in 1829 in zijn *système de liberté illimitée* had afgerekend met de mentaliteit van Maurice de Broglie, die de grondwet van 1815 in een *jugement doctrinal* veroordeelde. Van Bommel heeft zich op diezelfde grondwet beroepen. Hij is altijd 'aanwezig' geweest bij beslissingen en wel zó dat velen in hem meer de politicus zagen dan de prelaat.

De keuze van een opvolger vlotte niet. Nadat eerst sprake was ge-

1) J. Daris IV, 471; L. Bellefroid, *Oraison funèbre*, Liège 1852, blz. 24; *Gazette de Liège* van 13 jan. vv.; *Mandemens* III, 765.

2) O.a. Marie van den Aardwegh-van Bommel; Jules van Bommel; P. van der Kun; J. F. L. Leesberg; deken Quant; A. Lux, die het bericht aan *De Tijd* doorgaf; Alida van der Kun; H. van Berckel; mgr Paredis; de Keverbergh; Gerard van Bommel; M. van Rijckevorsel-van der Kun; J. J. van Rijckevorsel; Emilie von Fisenne-van der Kun; Jenny van der Horst-van der Kun; van Beek, de regent van Hageveld; pastoor Steins Bisschop, *Luik (mortuaire I)*.

3) Th. van den Aardwegh aan J. D. Peyrot 6 mei 1852; Jenny van der Horst-van der Kun aan dezelfde 20 juni 1852, *f.a.p.*; *De Godsdienstvriend* (1852) 45; *Hommage rendu par les catholiques hollandais à la mémoire de mgr van Bommel, leur ancien évêque*, Maastricht 1852; Broere in: *De Katholiek* (1852) 275 vv.

weest van Laurent en de redemptorist Dechamps, kwamen uiteindelijk vicaris-generaal Hubert Néven en Théodore de Montpelier uit het bisdom Namen als kandidaten naar voren. In Luik wensten veel kanunniken Néven, maar toch werd de Montpelier van Bommels opvolger. Velen wilden een heel andere figuur dan van Bommel: zij hadden bezwaren tegen diens zeer persoonlijk beleid, tegen zijn voortdurend en openlijk optreden tegen de regering en tegen zijn protegeren van de traditionalistische wijsbegeerte, die in Leuven werd gedoceerd. Door de bisschop van Brugge, Malou, had deze reactionaire partij invloed gekregen en de Montpelliërs benoeming versterkte deze nog. Na 1852, het sterfjaar van van Bommel, maakte het katholicisme ook in België een zwenking: de katholieken baseerden zich niet langer op de grondwet, maar namen weer een anti-grondwettelijke houding aan.

Van Bommels verdiensten voor Nederland zijn groot. Na zijn studie in het buitenland is hij niet alleen de regent van Hageveld geweest maar ook het idool van enkele generaties priesterstudenten. Met van der Horst en van Wijkerslooth is hij in verzet gekomen tegen de al te grote invloed van de staat op de Kerk. Hij wist de Romeinse onderhandelaar Capaccini af te houden van ver-gaande concessies en slaagde erin de aandacht van de koning op zich te vestigen. Hij probeerde de katholieken met de koning te verzoenen door de onafhankelijkheid van de Kerk uit de grondwet af te leiden. Kerk en Staat moesten elkaar steunen en daarom probeerde hij het Monsterverbond, dat hij aanvankelijk had toegejuicht, te doorbreken. In de nieuwe Belgische staat hoopte hij zijn theorieën en idealen van meet af aan te kunnen verwezenlijken.

Tijdens zijn bestuur over Hageveld had van Bommel de wanverhoudingen en mistoestanden in de Hollandse Zending geconstateerd: er was daar een soort aarts-priesterlijk despotisme in plaats van bisschoppelijke hiërarchie gevestigd. Door zijn grote invloed op de vice-superior ad interim, van Nooy, trachtte hij een sterker centraal gezag door te voeren. Na 1830 bleef hij door zijn connecties op de hoogte van de moeilijkheden in de Hollandse Missie die onder voogdij van de jonge vice-superiores Antonucci en Ferrieri stond. Vooral na 1840 heeft van Bommel te Rome en in zijn vaderland de voorstanders van de herinvoering van een bisschoppelijke kerkorganisatie overtuigd gesteund. Bij ontstentenis van anderen is hij een van de voornaamste krachten geweest, die het Herstel der Hiërarchie in 1853 hebben voorbereid.

Zich ook weer op de grondwet baserend heeft van Bommel krachtig geijverd voor de plaats van de Kerk in de school. Hij was in de zogenaamde schoolstrijd een figuur van westeuropese betekenis. Ook in Nederland liet hij zich, overigens zonder merkbaar resultaat, bij herhaling gelden.

Ieder portret heeft zijn schaduwzijden. Het bleek reeds dat de grand-seigneur van Bommel vaak impulsief handelde en overmoedig werd, wanneer hij op het hoogste plan confereerde. Hij mengde zich volgens

velen al te vaak en graag in actuele kwesties en tijdelijke zaken, waardoor hij bij zijn tegenstanders ervan verdacht werd een papocratie voor te bereiden. Zijn doortastendheid naderde soms wel een soort absolutisme. Toch was hij een beter diplomaat dan van der Horst, de driftige en rechtlijnige leken-advocaat van de Hollandse Kerk.

De katholieken zijn eerst politiek mondig geworden; pas veel later begonnen zij met hun actie op sociaal terrein. Daarom hoeft het niet zo verwonderlijk te heten, dat zijn belangstelling voor de sociale vraagstukken betrekkelijk gering is geweest. Zijn doel was vóór alles een juiste verhouding tussen Kerk en Staat te scheppen. Als de geschiedenis van zijn Belgisch episcopaat beschreven wordt, zal dat nog duidelijker blijken.

RÉSUMÉ

ORIGINAIRE de Leyde, où il naquit le cinq avril 1790, Corneille, Richard, Antoine van Bommel est issu d'une famille catholique de drapiers aisés.

En 1803 il partit pour Munster, où il fut élevé par des prêtres français émigrés. C'est là qu'il entra en contact avec le fameux cercle romantique et qu'il fit la connaissance de Mgr. Luigi Ciamberlani, vice-supérieur de la Mission de Hollande. Il y subit l'influence de la spiritualité de François de Sales.

Accompagnant quelques dignitaires ecclésiastiques, il eut en 1813 une entrevue avec Anne-Catherine Emmerick.

Ordonné prêtre, il retourna en Hollande, où en 1817 il fonda à Hageveld une espèce de petit séminaire, entreprise dans laquelle il fut soutenu par ses amis C. L. van Wijkerslooth et W. F. van Niel. Les rapports entre le séminaire et la Mission de Hollande laissaient beaucoup à désirer; nous n'ignorons pas que van Bommel s'entendait mal avec l'archiprêtre J. van Banning. La formation donnée à Hageveld fut légendaire dans la suite: sortirent de là nombre de prêtres et de laïcs qui devaient un jour attirer l'attention, à savoir: Broere, Leesberg, Lux, van Kints, A. et M. van der Weijden, Beelen, Hafkenscheid, Steins Bisschop et bien d'autres encore. L'éducation pourrait être nommée moderne, quoique dans une certaine réserve elle fût bien de son époque. L'enseignement de philosophie se basait à l'origine sur des manuels de Louvain, ouvrages surannés respirant l'esprit du dix-huitième siècle, mais au bout de quelque temps l'influence de F. de Lammenais se manifesta. L'intérêt qu'on prenait à la littérature fut dès le début caractéristique pour Hageveld.

Le gouvernement n'avait jamais eu de vives sympathies à l'égard du séminaire, mais qui pis est: en vertu des arrêts royaux du quatorze juin 1825, en dépit des protestations, l'institution fut fermée.

La politique religieuse de Guillaume Ier plutôt que de se dresser contre le catholicisme s'acharnait contre toute tendance ultramontaine. Le gouvernement visait à relâcher les liens qui attachaient les catholiques des Pays-Bas au Saint-Siège. Voilà pourquoi les fonctionnaires du gouvernement cherchaient à se lier avec des «catholiques éclairés» et qu'ils considéraient les soi-disant ultramontains comme des fanatiques intolérants.

Au cours de l'été de 1825 van Bommel, van Wijkerslooth et Charles van der Horst, avocat établi à la Haye et catholique combattif, ont persuadé l'archevêque de Malines, le prince de Méan, de la nécessité de s'opposer carrément à la politique du gouvernement. Tout en consultant de temps en temps Ciamberlani, ce trio rédigea la correspondance de Mgr. de Méan.

Sollicité de se charger de la direction du Collège philosophique (Collège d'Etat dont les cours étaient obligatoires pour tous les sémina-

ristes) van Bommel, cela va sans dire, a refusé catégoriquement d'accepter cette fonction.

Le rôle qu'il a joué comme conseiller de l'évêque a été de la plus haute importance, surtout du moment que le gouvernement voulut de nouveau traiter d'un concordat; van Bommel eut peur que la Haye ne s'adressât directement à Rome sans l'intermédiaire de Malines et que l'on ne regardât l'archevêque comme plus «papist» que le pape.

Comme on ne procédait pas à l'exécution du concordat signé en 1827, les conseillers de Mgr. de Méan s'obstinaient à interdire l'accès aux séminaires épiscopaux à tout ancien élève du Collège philosophique, ce qui ne manqua pas de susciter la fureur du gouvernement. Au début de 1828, après la mort de Ciamberlani, l'archiprêtre d'Utrecht G. van Nooy, fut nommé vice-supérieur par intérim. Les fonctionnaires du gouvernement et notamment P. G. van Ghert tâchèrent de plier à leur volonté ce triste personnage au caractère veule, ce que van Bommel a empêché. Il a assisté van Nooy en paroles et en actes jusqu'au jour où il eut la certitude que la vie morale de celui-ci était loin d'être irréprochable. De concert avec Capaccini, diplomate du Saint-Siège, qui fin 1828 arriva en Hollande, il sut effectuer ensuite l'éloignement de van Nooy.

L'Italien était chargé de la mission de décider le gouvernement à l'exécution du concordat et de faire des tentatives pour obtenir la réouverture des séminaires aussi bien que la permission de nommer de nouveaux évêques. Lorsque les rapports entre Capaccini et van Bommel, qui avaient commencé par être mauvais, s'étaient améliorés, l'Italien réussit à faire accepter par le roi la candidature à l'épiscopat de van Bommel.

En 1829, à l'époque des négociations avec le roi et le gouvernement, Capaccini consultait régulièrement van Bommel: dans plusieurs questions importantes le Néerlandais finit par lui imposer ses points de vue.

Au cours de l'automne de 1829 van Bommel écrivit quelques brochures traitant de la liberté de l'enseignement et dans la même période il sut obtenir du roi la réouverture des petits séminaires.

Il délibéra avec le roi pour savoir comment remédier à l'opposition incessante des Libéraux et des Catholiques belges. Van Bommel insistait toujours sur le fait que l'Eglise doit être indépendante de l'Etat, mais qu'elle ne saurait se passer de l'appui moral et financier de celui-ci. La suite des événements n'a jamais permis d'établir cette harmonie entre l'Etat et l'Eglise. Après «l'alliance monstrueuse» de 1828 le manque de tact du gouvernement ne faisait qu'approfondir l'abîme. Jusqu'en 1830, van Bommel, dans des lettres confidentielles qu'il écrivit de Liège, ne cessa de s'adresser à des fonctionnaires en place, pour les avertir du danger qui menaçait. Ceux-ci profitaient, dans les avis qu'ils donnaient, des communications de van Bommel, mais il n'y eut pas de revirement dans la politique gouvernementale.

Van Bommel accepta la révolution de 1830 sans motiver son attitude. Aux Pays-Bas on voyait un traître en lui à cette époque, tandis

que les Belges le considéraient comme orangiste. Jusqu'en 1839 il continuait à exercer le pouvoir spirituel dans la partie néerlandaise du Limbourg, où se trouvait Rolduc, son «second Hageveld». Sans demander l'avis de l'évêque, à partir de 1839 ce territoire fut séparé du diocèse de Liège.

Dans la fameuse lutte pour l'enseignement la figure de Mgr. van Bommel a été d'une importance telle qu'il a exercé son influence dans toute l'Europe occidentale. Au commencement de 1840 parut de sa main un ouvrage volumineux intitulé «Exposé des vrais principes», où il revendiquait pour les catholiques l'enseignement libre aux frais de l'Etat. Dans son argumentation van Bommel se basait sur la Constitution. Deux Français, l'évêque Parisis et le laïc Montalembert, adoptèrent peu après ses idées.

Le vif intérêt que van Bommel prenait à cette question s'explique par le fait qu'en 1840 et 1841 le problème de l'enseignement fut mis à l'ordre aux Pays-Bas; nous savons d'ailleurs que son ami van Wijkerslooth siégeait dans une commission parlementaire chargée d'étudier ce problème. A la même époque van Bommel fit publier deux brochures qui soulevèrent des protestations du côté libéral.

De son diocèse de Liège van Bommel a enfin joué un rôle extrêmement important à préparer la restauration de l'hierarchie épiscopale aux Pays-Bas. Tenu au courant de tout ce qui se passait par l'infatigable van der Horst, il encouragea les quelques rares activités qui se faisaient en faveur d'une restauration. En 1848 van der Horst et van Bommel voulurent «pêcher en eau trouble» en établissant coûte que coûte un régime épiscopal: dans l'agitation générale cet événement devait causer peu d'émoi! Par l'intermédiaire de relations en Angleterre, en France, en Suisse on tâcha d'influencer Rome.

Dans une tournée à travers les Pays-Bas au cours de l'automne de 1848, van Bommel stimula le mouvement d'unité parmi les catholiques.

Entre 1849 et 1852 van Bommel, que l'on nomma plusieurs fois comme futur évêque des Pays-Bas, ne cessa pas de se passionner pour la restauration de l'hierarchie épiscopale, témoin sa correspondance avec Rome, avec ses amis et tous ceux qui pouvaient exercer quelque influence dans son ancienne patrie.

Van Bommel souhaita, qu'il y eût cinq diocèses: l'archevêque aurait sa résidence à Utrecht; c'est ce project qu'il recommanda chaleureusement auprès du Saint-Siège.

Il ne devait plus être témoin de la restauration elle-même: le 7 avril 1852 il mourut à Liège.

REGISTER

- Adamès 242
 Aerdwegh, v. d. 11, 241, 246, 258
 Aerdwegh-van Bommel, M. v. d. 258
 Aerschot 137
 Aerts, P. J. 253
 Affre 45, 103, 193, 237
 Ahrens 191
 Albert, A. H. 40, 46, 85, 94, 95
 Alexander, tsaar 16
 Alphen, A. v. 47
 Amorie van der Hoeven, A. des 31, 197
 Antonucci, A. 81, 175, 177-180, 183, 215,
 218, 220, 223, 224, 226, 227, 254, 259
 Assen, C. J. v. 123, 157, 167

 Baar, P. A. v. 175
 Balerdens 19
 Banning, J. v. 22-26, 34, 37, 39, 40, 46-48,
 51, 68, 70, 72-74, 76-78, 178
 Barnabò 253, 256, 257
 Barrett, J. 47, 48, 57, 91, 106, 119, 120, 130,
 138, 139, 142, 148, 149
 Basedow 206
 Bautain, L. 36
 Beauffort, E. de 164
 Bedini 237
 Beek, M. v. 258
 Beckman 120
 Beelaerts v. Blokland 120
 Beelen, J. Th. 29, 35, 36, 41, 87, 93, 182,
 210
 Beets, N. 205
 Belgrado, C. 241, 244, 250, 253-257
 Bellefroid 120
 Berckel, zie: Berkel
 Bergmann, G. L. 52, 83, 114, 131, 157
 Berkel, familie van 11, 119
 Berkel, A. v. 246
 Berkel, H. v. 91-93, 128, 166, 179, 199, 204,
 211, 218, 221, 223, 227, 230, 241, 243,
 245-249, 258
 Berman, J. A. 154
 Bernard, J. 124
 Bernetti 87, 167
 Berthier 28
 Beuve, Sainte 127, 189
 Bilderdijk, W. 204, 205, 211
 Blommaert, J. 11, 119, 120
 Boileau, N. 30, 31
 Bommel, A. C. M. v. 11
 Bommel, C. R. A. v. passim
 Bommel, G. v. 12, 258
 Bommel, G. A. H. v. 11
 Bommel, J. v. 258
 Bommel, J. M. Th. v. 12, 13, 19, 21
 Bommel, Paulien v. 13, 15, 17, 53, 119

 Bommel, P. J. N. v. 12, 13, 28
 Bommel-v. d. Kun, J. C. v. d. 11, 12
 Bon, J. 85, 88
 Bonald, L. de 30-33, 127, 180-182
 Bonaparte, Lodewijk 16
 Bonnetty, A. 36
 Bontamps, C. H. L. 171, 172
 Boogaerts, A. 25, 26, 28, 31, 50, 53, 94
 Boone 229
 Bootz, J. G. 34, 39, 40, 53, 93, 183
 Borger, E. 205
 Borret, A. 92, 204, 245
 Borret, E. 225, 252
 Borret, Th. 90, 236, 237, 239, 252
 Bossuet, J. 30
 Bots, J. 248
 Bourdaloue, L. 28
 Brancadoro, C. 16, 24, 178
 Brec, J. v. 246
 Brentano, Cl. v. 20
 Brienens van de Groote Lindt, A. W. v. 177,
 226, 231, 232, 237, 239, 240, 247
 Brinkman, J. 227
 Broere, C. 20, 27, 29-31, 33-36, 38-40, 53,
 93, 94, 103, 104, 113, 179-182, 184, 210,
 211, 215, 227, 229, 244, 258
 Broes, W. 218
 Broglie, M. de 42, 45, 112, 258
 Brouckère, H. de 172
 Brouwer, Th. 202
 Bruin, W. J. de 244
 Brussel, A. v. 26, 35
 Bruyn-van Berckel, fam. de 243
 Burgmeyer, J. J. 28
 Busz, Fr. J. 169
 Buydens, F. H. J. 85
 Buzzi, V. 11, 12
 Bijlevelt, W. H. A. v. 40, 68-70, 74, 76,
 78-80, 254

 Caccia 54
 Capaccini, F. 33, 54, 56, 58, 60, 62, 63, 65,
 71, 79-81, 82-109, 112, 114, 115, 119-
 122, 124, 125, 131, 133-136, 143, 145-148,
 150, 166, 178, 179, 186, 219-222, 224,
 226, 230, 259
 Capadose, A. 183
 Capellari, zie: Cappellari
 Capellen, G. v. d. 197, 211
 Cappellari, 58, 62, 65, 66, 83, 87, 91, 129, 176
 Caprano 39, 71
 Carnot 191
 Celles, A. de 55-59, 62-65, 74, 82, 86, 104,
 109, 115, 123
 Charles X 130, 159, 163
 Chateaubriand, F. de 32, 127

- Chedeville, J. M. 20, 40, 41, 57, 73, 74, 88, 180, 227
 Choiselat 233
 Ciamberlani, A. 15-17, 19, 20, 24-27, 39, 40, 45-49, 61, 64, 65, 67, 70, 72-74
 Ciamberlani, V. J. J. 16, 20, 64, 67, 68, 70, 80
 Collier 113
 Condorcet 116, 187, 191
 Copes van Hasselt 167
 Corneli 226
 Corver Hooft, J. 116, 120
 Cossart 12
 Costa, I. da 162, 204, 205
 Coste, E. C. G. de la 123, 134, 151, 152, 154, 157
 Cousin, V. 99, 187-191, 195, 202, 203, 206, 216
 Cramer, J. J. 19, 20, 22-24, 26, 28, 37, 38, 74
 Cramer, J. W. 229, 233, 246, 248-250
 Crassier, Fr. de 119, 120, 138
 Crombrughe, C. v. 84, 100, 113, 114, 134
 Curtius, Donker 249

 Debelcourt 195
 Dechamps 185, 229, 259
 Delplancq, J. 92, 97, 107, 108, 119, 120
 Devaux, P. 124, 125
 Dibbets 166
 Diderot, D. 14
 Dommer, P. v. 232
 Dommer v. Poldersveld, dre 244, 245, 252
 Dongen, A. v. 47, 48
 Doorn, H. J. v. 83, 91, 94, 130, 166, 221
 Dotreng, T. 109, 122, 136, 137, 147, 149, 150
 Droste zu Vischering, Cl. A. 19, 167
 Droste zu Vischering, Casp. 20
 Druffel 19
 Dubbelden, H. den 174, 219, 220, 222, 235, 245
 Dubois 137
 Duchastel, F. 233, 253
 Ducpétiaux 215
 Dupanloup, F. 190, 193, 195
 Dupin 191
 Duyn, v. d. 144

 Elsensohn, J. W. 27, 29, 176, 182
 Emmerick, A. K. 19, 20
 Ende, A. v. d. 202, 203
 Erasmus, 30
 Ewijck, D. J. v. 42, 50, 102, 150, 211

 Fabius, J. 122
 Fabry 189, 191
 Falck, A. R. 36, 158
 Falloux, F. de 196

 Fénelon, F. de 28, 30
 Ferrieri, I. 34, 171, 226, 227, 230, 232, 240, 242, 254, 259
 Fisenne-v. d. Kun, E. von 258
 Foere, L. de 42, 137
 Fontaine, J. de la 30
 Forgeur, J. 60
 Fornari 175
 Franson 221, 224, 231, 232, 237, 239, 242, 253
 Furstenberg, Fr. 15, 187

 Gallitzin, A. von 14-17, 19
 Gavot 12, 13
 Gefken, J. W. 208
 Gendebien 137
 Genlis, Mme de 55
 Gerlache, de 125, 165, 173
 Germain, J. F. J. 58, 62, 64
 Gerving, B. J. 88-90, 183, 227
 Ghert, P. v. 28, 37-40, 43, 45-47, 49-53, 56, 63, 67-71, 82, 83, 85, 89-91, 102, 105, 107, 109, 116, 122, 123, 126, 131, 136, 143, 147, 148, 150, 158, 166
 Gillès, L. 119, 177, 237
 Gillès, S. 119
 Gillès-de Pelichy 119
 Gillès-de Prez 119
 Gillès-Roos 119
 Gils, A. v. 17, 35, 44, 46, 48, 54, 100, 108
 Gioberti, V. 36
 Gobbelschroy, P. v. 38, 40, 45, 48-50, 52, 55-57, 59, 62, 63, 65, 66, 68, 69, 71, 83, 88, 92, 95-98, 100, 103, 105-109, 112, 113, 115, 117, 121, 123, 132, 134, 136, 142, 146, 147, 149, 154, 213
 Goerres, J. von 15, 167
 Goethe, J. W. von 15
 Görlitz, P. 216
 Goubau, M. 28, 36, 38, 40, 42, 43, 47-50, 52-56, 61, 63, 82, 97, 109, 116, 136, 146, 154, 158, 159
 Graser, J. B. 216, 217
 Gregorius XVI, zie : Cappellari
 Greuve, F. C. de 40
 Groen van Prinsterer, G. 103, 106, 117, 121, 123, 157, 162, 197, 208-211, 215-217
 Groetelaers, M. J. 142
 Grooff, J. 34
 Groot, P. de, zie : Hofstede
 Guizot, F. 99, 134, 187, 190, 191, 195
 Günther, A. 36

 Haagen, E. S. v. d. 239, 250
 Hafkenscheid, A. H. 211, 244, 246
 Hafkenscheid, B. J. 33, 35, 36, 41, 87, 93, 181, 182, 210, 229
 Hall, F. v. 226
 Haller, K. L. von 182

- d'Hamal 120
 Hartman, J. 226
 Hasque, H. de 22, 68, 129
 Haye, de la 13, 93
 Heemskerck, G. 29, 34, 40, 53, 182, 210
 Heeren 189
 Hegel, G. 43
 Heine, H. 189
 Hemsterhuis, F. 14, 15
 Hermès, G. 36, 106
 Hesseveld, P. 35
 Heusde, Ph. W. v. 205-207, 216, 217
 Heyden, J. v. d. 77
 Hoen 88
 Hoeven, A. des Amorie van der, zie: Amorie
 Hofman, J. 51, 88-90, 182, 252
 Hofstede de Groot, P. 168, 205, 207, 212, 213, 216, 217
 Hogendorp, G. K. 91
 Hommer, J. L. A. von 38, 60, 63, 65, 84, 86, 88, 97
 Hoogaerts, J. 89
 d'Hoogvorst 102
 Hoop, A. v. d. 204
 Hooydonk, J. v. 87, 218, 219, 222, 235, 245, 257
 Hoppenbrouwers, F. J. 43
 Horst, Ch. L. A. v. d. passim
 Horst-v. d. Kun, J. 177, 244, 258
 Hovent 117
 Hugenhouth tot Aerdt, A. v. 94, 197, 199, 227, 246, 247
 Hulscher, H. ten 20
 Hüsgens 106

 Imme, W. 43

 Jacquemotte 235
 Josset, J. 212
 Jozef II 16, 42, 48, 101

 Kallen, J. A. 173
 Kant, I. 90
 Kate, J. J. L. ten 205
 Kempenaar, R. de 249
 Kersten, P. 84, 97, 125, 128, 130, 196
 Kervel, P. A. 23, 72-74, 76-78, 198
 Keverbergh, v. 228, 258
 Kinker, J. 49, 83
 Kints, C. v. 25, 26, 28, 34, 36, 40, 41, 218, 219, 222, 223, 227, 239
 Kist, N. 197, 199
 Kock, de 200, 211
 Kokkeling, B. v. 26
 Kotzebue 31
 Kun, A. v. d. 258
 Kun, A. P. v. d. 12
 Kun, Jacques v. d. 246

 Kun, Jean v. d. 119
 Kun, J. E. A. v. d. 11, 119, 128, 243
 Kun, P. v. d. 258
 Kuppens 88

 Lacordaire, D. 191, 193, 235
 Laforêt, N. 190
 Lagrange 134
 Lamartine, Alph. de 32
 Lambruschini 165, 221
 Lamennais, F. de 15, 29-33, 35, 36, 60, 90, 92, 98, 125, 127, 129, 134, 164, 165, 180, 182, 184, 191, 193
 Langenhuyzen, v. 211, 227
 Lannoy 160
 Lanschot-v. d. Kun, H. v. 245
 Lantremange, H. de 83, 130, 145, 158, 159, 162
 Laurent, J. Th. 174, 176, 228, 241-243, 259
 Léandre 29
 Leclercq 137
 Leesberg, J. 27, 30, 33-36, 40, 103, 134, 174, 181, 182, 210, 227, 229, 258
 Lefranc, E. 171, 192, 215
 Leibniz, G. 30
 Leo XII 56, 80, 82, 94
 Leopold I 164, 235
 Liedekerke, A. v. 123, 174, 236, 242, 243, 252, 253
 Lightenvelt, L. A. 13, 232, 240, 250
 Limburg-Brouwer, P. v. 201
 Limburg-Styrum v. 84
 Lom-de Berg, P. L. de 172
 Lonay, G. 169
 Louis-Philippe 55
 Lugt, G. v. d. 88-90
 Luquet, J. 222, 231, 236-238, 240
 Lux, A. 27, 29, 35, 36, 40, 76, 81, 181, 199, 201-203, 211-215, 217-225, 229, 242, 258
 Luyben, J. 226, 232

 Maanen, C. F. v. 38, 40, 42, 43, 46, 49, 52, 56, 63, 65, 82, 83, 85, 91, 94, 98, 104-109, 112, 114, 120-122, 126, 130, 131, 136, 144, 145, 147, 149, 157-161, 166, 168
 Macar, M. C. F. B. de 145, 158
 Macchi 49, 54, 231, 237
 Maistre, J. de 32, 127, 182
 Malou 259
 Maria-Theresia 43
 Marianne, prinses 173
 Mazio, R. 48, 49, 60, 62
 Méan, C. de 137
 Méan, F. de 39, 44-50, 53-55, 57, 59-62, 64-66, 71, 82-86, 88, 93, 94, 96, 97, 100, 103, 108, 109, 112-114, 151, 185
 Meeuwen, P. A. v. 146, 149, 150, 158
 Melotte 140
 Mennais, zie: Lamennais

- Mercy-d'Argenteau, Ch. 56, 82, 84, 189
 Mérode, H. de 92, 97, 98, 103, 120, 125,
 132, 135, 137, 164, 195
 Mesker 179, 182, 183, 227
 Metternich, Kl. von 115
 Mey van Streefkerk, de 42, 95, 103, 104,
 112, 113, 128, 130, 133, 138-161
 Meijlink, A. 13, 93, 137, 198, 200, 208, 241,
 246
 Michaëlis, Th. 51
 Michelet 189
 Michiels van Verduynen 226
 Mier 115
 Mioulet, A. 206, 207, 209, 215, 216
 Moens 170
 Molière, J. B. 30, 31
 Montalembert, Ch. de 113, 167, 190, 191,
 193, 195, 196, 229, 235, 258
 Montpellier, Th. 259
 Muretus 30
 Mutsaers, J. A. 226, 248

 Napoleon I 42, 56, 71, 82, 136, 152, 153,
 191
 Napoleon, Lodewijk 12, 199
 Nasalli, I. 45, 53, 56, 58, 82
 Nassau, H. J. 205, 216
 Natter, J. J. 43
 Nemours, hertog v. 55
 Néven, H. 259
 Nicolaï 120, 160
 Nicou, H. 12, 16
 Niel, W. F. v. 13, 19, 21, 25, 26, 28, 94, 119
 Nispen tot Pansterdam, C. v. 246, 248, 252
 Nooy, G. v. 19, 23, 40, 45, 46, 67-81, 82,
 84-88, 91, 93, 94, 99, 178, 259
 Nothomb, J. B. 184, 186
 Nuyens, W. 247
 Nijssen, J. J. 169

 O'Connel, D. 236
 O'Malley 214, 215
 Ondernard, N. A. 82, 87, 88, 105, 119, 134
 Oortmans 210
 Osy 93
 Overbeck 14
 Overberg, B. 14, 15, 17, 19, 20, 187

 Palm, J. H. v. d. 136, 204
 Palmerston, H. J. 166
 Paredis, J. A. 170, 171, 174, 175, 201, 221,
 229, 257, 258
 Parisis, P. L. 192-196, 198, 229, 258
 Pas, N. 19
 Pascal, Bl. 30
 Pelichy, F. de 76, 122-124, 131-134, 138-
 161, 166, 168, 177-179, 202, 204, 219-221,
 223, 224
 Peyrot, E. 13

 Peyrot, J. D. 15, 16, 21, 22, 30, 32, 39, 45,
 53, 56, 57, 62, 65, 66, 92, 93, 99, 101-103,
 106-108, 113, 115, 119, 121, 138, 163,
 177, 192, 196, 212, 228, 230, 231, 235,
 243-245, 258
 Piercot 258
 Pisani de la Gaude, C. F. J. 47
 Pius VII 71
 Pius VIII 148
 Pius IX 229, 231, 242, 256, 257
 Plato 181
 Polignac, J. de 130, 134
 Portalis 191
 Potgieter, E. 205
 Potter, L. de 63, 98, 103, 118, 119, 132, 134,
 143, 166, 167
 Pradt, D. de 82
 Prinsen, P. J. 202, 203
 Pruisen, Albert v. 174
 Pycke de ten Aerde, E. 93, 137, 225

 Quant, A. C. 26, 34, 36, 37, 227, 244, 258

 Raadt, P. de 116, 117, 216, 217
 Racine, J. 30, 31
 Raepsaet 137
 Raken, J. J. D. 75, 76, 144, 243
 Ram, P. F. X. de 54, 84, 113, 165, 192
 Rappard, A. v. 211, 242
 Rattier 13, 15, 16, 19, 23, 27
 Ravignan, X. de 229
 Reinhold, J. 48, 56, 58
 Reiter 43
 Renard, L. 192
 Renson 11, 21, 27, 48, 54
 Reyphins, L. A. 122, 136, 147, 150, 158
 Rheinwald, G. F. H. 167
 Riel, v. 88
 Robespierre, M. de 116
 Robiano de Borsbeek, L. de 84, 97, 99, 103,
 120, 126, 129, 134
 Rochow, von 206
 Rodriguez 28
 Roëll 97
 Roermund, v. 75
 Rogier, Ch. 124, 162, 185
 Roisin, de 166
 Romme, J. 226, 248
 Romunde, J. v. 246
 Roothaan 232
 Rosmini, A. 36
 Rosse, J. v. 166, 182
 Rousseau, J. J. 32, 181, 187
 Rijckevorsel, v. 11, 119, 243, 245, 258

 Sage ten Brock, J. G. le 42, 44, 61, 75, 79,
 81, 97, 178, 205, 211, 212, 218, 222, 223,
 225, 233
 Sailer, J. M. 43, 44

- Sales, F. de 17, 18, 28
 Salzmann 206
 Sandberg tot Essenburg, S. J. 120, 132, 138, 140, 142, 149, 162, 163, 204
 Sasse van Ysselt, L. 86, 114
 Schelle, v. 243
 Schermer, Th. 27
 Schimmelmänn 115
 Schlegel, D. 14
 Schmitz, P. J. A. 192, 193
 Schrant, J. M. 20, 34, 43, 68, 75, 82, 83, 89-91, 114, 149, 166, 168, 203
 Schrijen, P. J. 169, 170
 Schrijnen, Th. 171, 172
 Seber, F. J. 51
 Sécus, de 92, 102, 118
 Seegers, Th. 26
 Seghers, Th. 88
 Selby 115
 Sem, J. F. 72-74, 76, 77
 Seneca 151
 Siegenbeck, M. 35, 39, 209-213
 Siegfried 243
 Silbert, J. P. 43, 44
 Slaghek, R. 29
 Smidts, J. W. 89
 Smits, J. 201, 246, 248, 249
 Socrates 14
 Somaglia, G. della 46, 47, 60
 Son, J. B. v. 13, 235, 239, 246-249
 Sonjée, H. 29
 Somsbeeck, H. v. 230, 232, 245-247, 250-253, 256
 Spaen, dc 43
 Speyk, v. 213
 Spiegel, F. von 60, 167
 Stas 13
 Steenwijk, M. A. v. 43
 Steinbach, A. A. 72, 88-91, 131, 166
 Steins Bisschop, N. J. A. 34, 36, 40, 244, 258
 Sterckx, E. 46, 53, 54, 59-62, 65-67, 82, 84, 86-88, 91, 93, 96, 97, 99, 100, 102, 104, 105, 108, 112-114, 119, 129, 132, 134, 135, 145, 149, 161, 165, 171, 174, 185, 186, 192, 194, 198, 203, 204, 221, 225, 231, 235, 237, 248
 Stevens, C. 42
 Stolberg, L. zu 14, 15, 19
 Storm, L. D. 226, 229
 Strens, M. 226
 Talleyrand 166
 Temey 227
 Terwindt 183
 Tets van Goudriaan, A. W. N. v. 37, 39, 74, 95, 154, 166, 211
 Theux, de 164, 185, 186
 Thierry 189
 Thorbecke, J. R. 103, 106, 117, 246, 249, 250
 Tielemans, F. 103, 118, 119
 Tielen, J. J. 77
 Tits, A. 169
 Tollens, H. 204
 Tomas, A. A. 179, 182
 Tomas, H. 26, 38, 51-54, 62, 68-76, 82-84, 88, 90, 94, 180
 Treese, F. F. 89
 Trevey 177
 Ubaghs, G. C. 169, 180, 190
 Vandenborgh, J. J. 102
 Velde, H. v. d. 174, 218
 Velde, J. v. d. 92, 94, 100, 107, 108, 119
 Ven, W. v. d. 89
 Ventura, G. 36
 Verheylewegen, F. G. 60, 62
 Verhoeven, M. 236
 Vermeulen, G. 81, 183, 226, 227
 Verstolk 63, 108, 121, 146, 147, 149, 211, 221
 Veuilliot, L. 95, 190, 196, 229
 Victoria 182
 Vilain XIV 92, 97, 103
 Villemain, F. 191, 195
 Visscher de Celles, A., *zize*: de Celles
 Vloten, J. v. 205
 Vogel, M. de 243
 Vreckel, P. v. d. 49, 60, 62, 129, 167, 174, 253-255
 Vree, F. J. v. 34, 181, 198-200, 209, 211, 215, 227-229, 237, 239, 240, 246, 248, 249, 254, 257
 Wap, J. 43, 44, 107, 162, 218
 Wennekendonk, J. G. v. 211
 Wensing, J. H. 229, 239
 Westgeest 40
 Weyden, A. v. d. 35, 36, 40, 182, 210
 Weyden, M. v. d. 25-28, 34, 36, 38, 40, 182
 Willaert, E. B. J. 82, 84, 92, 104, 110
 Willem I 16, 22, 33, 38, 42, 43, 56, 58, 61, 66, 74, 83, 86, 91, 92, 96, 100, 103, 104, 106, 109, 110-137, 140-148, 150, 151, 153, 155-157, 159, 162, 163, 166, 167, 171, 173, 175, 176, 184, 185, 205, 210, 213, 214, 248
 Willem II 92, 119, 120, 166, 197, 198, 218-221, 225, 226, 228, 234, 242, 245
 Willem III 253
 Wiselius, S. 40, 46, 52, 83, 85, 94, 95, 114, 122, 166
 Wiseman, N. 238, 239, 242
 Wolff, Chr. 30
 Wulf, J. 192
 Wijkerslooth, C. L. v. passim

Wijkerslooth, F. v. 13	Zuylen van Nyevelt, H. v. 136
Wijnbeek, H. 106, 202, 211	Zwager, de 77
Wijs, A. F. de 89	Zwijsen, J. 175, 201, 218, 225, 227-230,
Wijs, H. de 44, 94, 119, 200, 211, 223-225,	232, 239, 242-246, 248, 249, 256, 257
245	

STELLINGEN

1

Toynbee's uitspraak, dat men van team-work bij intellectuele arbeid geen hoge verwachtingen mag koesteren (*The Times Literary Supplement* van 6 januari 1956), is juist.

2

De cultuurhistoricus mag in zijn verhaal aan het probleem van het menselijke lijden niet voorbijgaan.

3

Ook de historicus kan constateren, dat de mens zichzelf niet als einddoel ziet.

4

De beoefening van de theorie der geschiedenis en van de wijsbegeerte der geschiedenis kan slechts dan vormend werken, indien de student zich tevoren de techniek van het historisch onderzoek eigen gemaakt heeft.

5

Het feiten-onderzoek van een biograaf en van een z.g. hagiograaf moet naar dezelfde methoden geschieden.

6

Gekweldheid en hulpeloosheid zijn kenmerken van onze tijd.

7

Door hun oecumenisch besef en streven naar vereenvoudiging van de geloofspraktijk tonen groepen hedendaagse katholieken overeenkomst met de z.g. verlichte katholieken, anderhalve eeuw geleden.

8

Dat Vinet in zijn verdediging van de vrijheid van godsdienst de toestand in de Verenigde Staten van Amerika ideaal noemt (A.R. Vinet, *Mémoire en faveur de la liberté des cultes*, Paris 1826), is in het derde decennium van de negentiende eeuw geen uitzonderlijk standpunt.

9

De romantische dichter Adriaan van der Hoop sympathiseerde met de z.g. verlichte katholieken.

